[illegible]

પ્રકાશક :
[illegible] [illegible] [illegible]
મંત્રી :
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
અમદાવાદ-૧

પ્રત ૧] પ્રથમ આવૃત્તિ [સંવત ૨ ૧૪ [illegible] [illegible]

કિંમત : રૂા. ૩ ૫

મુદ્રક :
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] પ્રિન્ટરી
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પાસે
અમદાવાદ.

ગૃહસ્થાશ્રમની

આદર્શતાના ઝંખનારાઓને

સમર્પણ

અનુક્રમણિકા

વિકાસખંડ

જૂની પ્રસ્તાવના

यस्मात् कर्तोऽप्यासनमिति ज्ञानैश्वर्यमेव चाऽऽत्मनम् ।
गुरुत्वैतद् प्राप्नोति, तस्मात् योगाभ्यासे यती ॥

જ્ઞાનાદિ મુદ્રાઓ દ્વારા અને આસનાદિ આસનો દ્વારા સ્વસ્થ-તમ મનેજુ આસનોની સેવા આપતી હોય છે તે દૃષ્ટિબિંદુથી સ્વસ્થ-તમ પણ મહાન ઉપયોગી આશય છે

મસ્તુતિ દ્વારા માનસિક અને ચોરાક દ્વારા શારીરિક નિરોધ પ્ર-ચાર અને વિસર્જનકર્મમાં મિત્ર ક્રિયાના પ્રમાણ એ ૮ ઉત્તમ સ્વસ્થ-તમ આ ? કેટી મુક્ત પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે તે નીચેનાં ચિત્રોથી કંઈક સમજાશે.

ચિત્રો

આપેલ ચિત્ર આજે બે વિભાગોમાં વિભક્ત છે તે બે વર્ગમાં સુધારક અને રૂઢિચુસ્ત એમ આપણામાં બે વહેંચું કરે છે આથી પહેલો વર્ગ સુધારક તરીકે અને બીજો વર્ગ રૂઢિચુસ્ત તરીકે ઓળખાય છે પહેલામાં પણ ભારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છાપ છે જ્યારે બીજા વર્ગમાં જૂનું તે જ સોનું એ માન્યતા દૃઢ થયેલી દેખાય છે

આ બે વર્ગના વિચારભેદનું મૂળ હવે આપ પર ? નથી રહ્યું તેનું એક મહાન ધર્મ અને ધર્મસંસ્થા સુધી વિસ્તરી ગયું છે તેનાં ખાણ પણ ઊંડાં ઊંડાં ન જાય ત્યાં ધેરા દેખ એમ પણ જણાય છે આ સમરાંગણ મહેલો મિત્ર ધર્મ સ્વાતંત્ર્યના ઉપદેશનો પ્રયત્ન કરે છે અને બીજો અર્વાચીન ખાળને જૂના મતાથી કામ લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે

હવે પ્રસ્તુત આધ્યાત્મિક દૃશ્ય પર દૃષ્ટિપાત કરીએ.

બીજું ચિત્ર

આ સામે ઊભેલો પુરુષ જો છે તેનું નામ ઉદાસ અને ચિંતાથી ભરી ગયું છે ... કલ્પનાઓ તેના મસ્તિષ્કમાં ઘર

રહી છે. પ્રતિભાના ઓજસ, ઉત્સાહનો તરવરાટ ને સ્નેહની ઊર્મિઓની જીવંત મૂર્તિ સમો એ દેખાય છે. તે દામ્પત્યજીવનનાં મધુર સ્વપ્નાં સેવે છે. સમાજસુધારના સિદ્ધાન્તો પર તેનું માનસમંથન ચાલે છે. રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્યની ભાવનામાં તે મહાલે છે.

ફરીથી જુઓ—તે જ યુવાન ગૃહસ્થાશ્રમમાં પગરણ માંડે છે. થોડોક સમય પછી તેના યૌવનની ખુમારી ઊતરી ગયેલી જણાય છે. નિરાશાની અંધારી ગલીઓમાં પ્રકાશ અને પવન વિના તેનો પ્રાણ મુંઝાતો દેખાય છે. બેકારી અને કુટુંબભારથી તેનું તેજ શક્તિહીન થતું સ્પષ્ટ દેખાય છે. પત્ની અને પતિ વચ્ચેના જટિલ સમસ્યાની ઝાળમાં તેના સુખદ ગૃહસ્થાશ્રમનું સોણલું ભસ્મીભૂત થતું જણાય છે.

ત્રીજું ચિત્ર

ભલી સંપત્તિ છે. પુત્ર છે. માતાપિતા છે. અને પત્ની પણ છે. આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમનાં આવશ્યક અંગો તો છે. પરંતુ સંપ નથી, સ્નેહ નથી અને શાંતિ નથી. કુસંપ સ્વાર્થ અને મૂર્ખતાની ત્રિપુટીથી ત્રાસી ગયેલા યુવાનને જુઓ. તેના મોં પર નૂર દેખાય છે !

ચોથું ચિત્ર

જુઓ આ ચોથું ચિત્ર. આશાના મિનારા પતિને ક્યારે પરણી એક પ્રેમમય બાળા છે. તેના પતિમાં સામર્થ્ય અને સમજણનો અભાવ છે. સાસુ તો કંકાસનું ઘર છે. આ બાળાનો બળાપો કેવો અસહ્ય છે !

પાંચમું ચિત્ર

પિતા અને પુત્ર વચ્ચે, સાસુ અને વહુ વચ્ચે વિચારોનો સુમેળ નથી. સૌસૌની દિશાઓ જુદી છે.

છઠ્ઠું ચિત્ર

એક બાપો દીકરાનો માલિક બની બેઠો. ચેતનવંતા માનવનાં દેહ અને બુદ્ધિ બન્ને ખરીદે છે. તે જ માલિક પર કોઈ

અધિકારીની [illegible] તે અધિકારી [illegible] કોઈ [illegible] છે

[illegible] છે. [illegible] અનુભવ છે

[illegible]

[illegible]

[૨] બ્રહ્મચારીવાળો ગૃહસ્થાશ્રમ નક્કર રસમય રહે નીરસ ન બની જાય તેમજ તે રસવૃત્તિ પણ પતનને માર્ગે ન લઈ જાય તેવી સંભાળનું લક્ષ્ય ૨૮ કરવું

[૩] સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ બન્ને તે આશ્રમનાં સમાન ઉપયોગી અંગો હોવાથી સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ બન્નેનાં લગ્ન વયથી માંડી જીવન પર્યન્તનાં ઉપસ્થિત થતાં ક્ષેત્રોને અન્યાય ઓછો ઘટે અને તેથી આયુષ્યના ત્રણ ખંડો પાડી બ્રહ્મચારીજીવન, સત્કર્મપરાયણ ગૃહસ્થજીવન અને વાનપ્રસ્થજીવનને [વાનપ્રસ્થ એટલે વનવાસ નહિ પણ પોતાનો વ્યાવહારિક બોજો પ્રજાને સોંપી સાત્વિક અને ધાર્મિક જીવન ગુજારવા માટે નિવૃત્તિ લેવી તે] એમની કર્તવ્યપ્રણાલિકા આદિ ૨૮ કરવી.

[૪] રસમયતા અને વિકાસનો સંબંધ કેવળ વૈયક્તિક જીવન સાથે નહિ પરન્તુ સમષ્ટિ સાથે પણ છે સમાજનો સંયોગ વ્યક્તિ-વ્યક્તિને બાંધનારી મૂડી છે તથા વ્યક્તિ અને વિશ્વ સુધીના પ્રત્યેક સંબંધનું ધીમેધીમે વહેન ચાલુ રહે તેવી પરિસ્થિતિ બનાવવી.

આ બધાં દૃષ્ટિબિન્દુઓથી ઘડાતા ગૃહસ્થાશ્રમને યથાર્થ ન્યાય મળે તે સારુ આ પુસ્તકને ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે (૧) નિર્દેશખંડ (૨) કાવ્યખંડ અને (૩) વિકાસખંડ. તેમાં ખાસખાસ ક્યા મુદ્દાઓ વિચાર્યા છે તેનું અનુક્રમણિકામાં સ્પષ્ટ વર્ણન છે છતાં અહીં ટૂંકું તાત્વિક દર્શન કરાવવું એ પ્રસંગોચિત થશે.

તત્ત્વદર્શન

પ્રથમ નિર્દેશખંડનાં પાંચ પ્રકરણો પૈકી પહેલામાં આશ્રમની ઉત્પત્તિ ક્યા સંયોગોમાં અને ક્યા હેતુએ થવા પામી છે તેનો પૂર્વાપર ઐતિહાસિક સંબંધ અને તેને લગતી ચર્ચા આવે છે

બીજામાં ગૃહસ્થાશ્રમ તેની આવશ્યકતા, તેનાં લાભ વગેરેનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે આ બીજામાં પ્રાચીન ગ્રંથોની પ્રથાનું રૂપ અને વર્તન કેમ હતું તેનું ચિત્ર ખડું કરાયું છે

જીવનમાં ત્યાગાશ્રમની અને ગૃહસ્થાશ્રમની તારતમ્યતાની તાત્ત્વિક વિવેચના કરવામાં આવી છે, કે વાંચનારી બાનુ વર્ગ કે જે આત્મપ્રસ્તુતિના એમના વિરોધમાં કે એમના સમર્થનમાં માને છે તેને સમાધાન મળી રહે અને વિકાસનો અનુભવ પણ આગળ સમજાય.

એમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમીની જવાબદારી અને ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કેવું પ્રબળ છે તે અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી રજૂ કરવામાં આવ્યું છે

પ્રાણમાત્રમાં વાસનાઓનો વિષ છે બ્રહ્મચર્યનું ધ્યેય પણ કેટલું ઊંચું હોઈ શકે અને બ્રહ્મચર્ય નિષ્ઠ ન બનતાં તેનું સ્થાન વિકાસ તરફ ગતિમાન રહે તે નીતિનિયમોનાં આચારને અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે

એક તરફ બ્રહ્મચર્યની અવગણનાનો વેગવાન આવતો પ્રવાહ અને બીજી બાજુ વર્તમાન લગ્નસંસ્થાનું શિથિલ બંધારણ તથા કૃત્રિમ વિલાસ ઉપસ્થિત થતા વિકૃતિની અસર ઉપર ખાસ મુદ્દાઓ મૂક્યા છે

વળી આ પ્રકરણમાં બ્રહ્મચર્યનું ધ્યેય સાધવાનો સુંદર સાધનો બોધ થાય અને નિર્દોષ બાળબ્રહ્મચર્ય થતી વિકાસ રોધનમાં આગળ વધે તે વિચારસરણીનું મૂળ પણ સૂચવ્યું છે

દ્વિતીય ખંડ

બીજા પ્રકરણમાં ક્રમશઃ ગૃહસ્થની ક્રિયાનો આરંભ આવે, અને તે આશ્રમમાં પ્રવેશતાં પહેલાં કન્યાની કેવી યોગ્યતા હોવી જોઈએ અને કઈ ઉંમરના સંબંધી નિયમોથી તે કન્યાનું લગ્ન સંબંધિત રહેવું ઘટે, ઇત્યાદિ પતિપત્નીના પારસ્પરિક કર્તવ્યનિયમો તથા માતાપિતા, સાસુસસરા, સહકુટુંબ ભાઈબહેન, સહેલીઓ, નોકરચાકરો વગેરે કુટુંબ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો તથા પોષાક અને આરોગ્ય ખાનપાન પરત્વે રહેલાં ઉપસ્થિત થતાં કર્તવ્યોનો આ પ્રકરણમાં ખૂબ રસપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

તૃતીય ખંડ

ત્રીજા વિભાગમાં કુટુંબની બહાર ડગલું ભરીને સમાજ, દેશ અને વિશ્વની સાથે વ્યક્તિનો સંબંધ અને તેને લઈને વિશાળ કર્મક્ષેત્ર વધ્યું છે તે કેવી રીતે અને આ પ્રકરણે તે પણ બતાવ્યું છે

આધ્યાત્મિક ધર્મ નામના પ્રકરણમાં નીતિ, ભાવના, સજ્જનતા, કર્તવ્યપરાયણતા અને આધ્યાત્મિકતા એમ ક્રમશઃ વિકાસશ્રેણીઓ ગાર્હસ્થ્યમાં ગૃહસ્થસાધક વિકાસને પંથે કેવી રીતે આગળ ધપે છે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે

ચોથી અંતના ભાગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનમાં આ આ મુખ્ય સાધનો છે તે બતાવ્યું છે

આ સર્વ ખંડના સર્વ પાયા જેથી અતિ મજબૂત થાય તેથી જ ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતા સિદ્ધ થાય અને એ આદર્શતાથી જીવન રસમય અને સુખમય બને એ ભાવ પ્રગટ કરી આ પુસ્તકનું પ્રથમ સર્જન આ રીતે પૂર્ણ થઈ જાય છે

એક ખુલાસો

કોઈને અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે ત્યાગી મુનિને આ બધા વિષયો ચર્ચવાનું શું પ્રયોજન ? એ તો માત્ર ત્યાગની જ વાતો કરે કે બસ.

આ પ્રશ્નનું સમાધાન થોડું કરી લઉં

મુનિનું ધ્યેય ત્યાગ તરફ જ હોય અને તેના દરેક વ્યવહારમાં પણ ત્યાગની જ પ્રેરણા હોય, તે નિર્વિવાદ વાત છે અને તેને હું સ્વીકારું છું પરન્તુ તે ત્યાગના દૃષ્ટિબિન્દુમાં ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિ પરત્વે જેવી જેવી યોગ્યતાના ક્ષેત્ર પ્રમાણે ઉતરને બતાવવાના ત્યાગમાં તારતમ્યતા પણ હોવી જોઈએ આ મનુષ્યસ્વભાવને પણ ભૂલી જવો જોઈતો નથી.

તે દૃષ્ટિબિન્દુથી બધાને એક જ પ્રકારનો એકાંત ઉપદેશ કરવો હિતાવહ નથી. કેવળ ગૃહસ્થધર્મનો ત્યાગ એ જ ત્યાગનો માર્ગ નથી. જેથી જેનામાં શક્તિ હોય તેઓ અને તેઓ તેમને ત્યાગ કરાવવો ઘટે. અને તે જ હિતાવહ છે

આજે સમાજ બીજું તો શું પરન્તુ ક્યાંક જ નહિ ' માનવતાને મૂલ્ય આપનારી બેઠો છે એ જો ક્રમ. વિકાસના સોપાન નહિ જાણે તો અપૂર્ણ ત્યાગને લાભ નહિ જાણી શકે અને યોગ્યતા વિના જે ત્યાગધર્મ પ્રગટશે, તો ત્યાગને યથાર્થ રીતે આચરણમાં આણી રહેવાનો સંભવ રહેશે. આથી પૂર્વના ત્યાગી પુરુષોએ તે સોપાનના ક્રમ પ્રમાણે જનતાને પ્રેરવાનો પ્રયાસ આ રીતે કર્યો હતો.

જૈનદર્શન પણ એમ જ માને છે અને તે ભગવાન મહાવીરના વચનોથી અહીં સ્પષ્ટ થાય છે તે જણાવીને કહ્યું કે પહેલાં સદ્ગુણ (માનવધર્મ) પછી જ ઇતર ધર્મોને સ્થાન હોઈ શકે. વળી તેમણે પોતાના શાસનમાં ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ એ બન્નેને સમુચિત સ્થાન આપ્યું છે અને પોતાના સપૂતોને એમ સમજાવ્યું છે કે જ્યાં જે વસ્તુની ત્રુટિ હોય ત્યાં તમારા ગૃહસ્થધર્મને ક્ષતિ ન પહોંચે તે રીતે એને પૂરી તે તે આપો. ? સમાજમાં નીતિતત્ત્વની ત્રુટિ હોય ત્યાં નૈતિક સિદ્ધિને સમજાવી માનવસમાજને આગળ ધપાવો. પણ તે નૈતિક સંપૂર્ણ આગળ વધવામાં ધર્મસિદ્ધિની સાર્થકતા છે અને એમાં ભય નથી. આ રીતે વિકાસના ક્રમે ચાલવામાં અને માનવસમાજને શાન્તિ પહોંચાડવામાં ઉદાર અને નિઃસ્વાર્થ ત્યાગી સંસ્થા બહુ સરસ અને સુંદર કામ કરી શકે એમ ઠરે. ધર્મસંસ્થાપકને જણાવાથી તેમણે ત્યાગી સંસ્થા પર આ ભાર સોંપ્યો હોય તેમ લાગે છે.

વ. ૪ વસ્તુસ્થિતિથી આ પુસ્તક શરૂ થાય છે. નીતિ ખંડ ૧ અને ધર્મના ૭ ? સિદ્ધાંતો ક્યાં ક્યાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, ત્યાં ત્યાં તે તે નીતિધર્મો અને ધર્મસંસ્થાપકોનો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

અંતમાં, આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે જૈનાં આખ્યાનોના વિચારોનું દોહન છે અને જરૂર આ ગ્રંથનું સવિશેષ નિરીક્ષણ કરીને બહુ જ સૂચનાઓ આપી સંશોધન કર્યું છે. તે પરમપૂજ્ય ગુરુદેવનો આભાર માની વિરમું છું. સુજ્ઞજન, નીતિપ્રેમી સંતબાલ'

તા. ૨૪-૧-૩૫

નવી પ્રસ્તાવના

આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ પુસ્તકની આ પાંચમી આવૃત્તિ બહાર પડે છે તે પણ મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર સંસ્થા તરફથી બહાર પડે છે, તેથી હું રાજી થયો છું.

ચોથી આવૃત્તિની નવી પ્રસ્તાવના માં તથા તે પહેલાંની બધી આવૃત્તિઓની જૂની પ્રસ્તાવના માં જે વિચારો આપ્યા છે, તેમાં કાંઈક ઉમેરો કરવો કે ઘટાડો કરવો નથી. સ્વરાજ્ય પહેલાં એમ લાગતું હતું કે સ્વરાજ્ય મળી એ વિચારો સુધરી જશે પરંતુ તેમ થયું નથી. ઊલટું જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ વધુ ને વધુ જરૂરી જણાય છે.

આથી લાગે છે કે એ બધી વ્યક્તિ, કુટુંબ અને ગામડાં સમાજમાં કાર્ય કર્યું કે આવતું હતું ગાંધીજીની હયાતી સુધી જેવો વિચાર કર્યો ચાલી શકે તેમ હતું ગાંધીજીના મહાપ્રયાણ પછી આખા સમસ્તવિશ્વનો વિચાર કર્યા વિના ચાલી શકે તેવું રહ્યું નથી.

આખુ બધા ધર્મસંસ્થાઓએ આખુ વિશ્વ જાણી ? બાર કૈસે લેખ્યા હતા તે ન લીધા. ગાંધીજીની મહાસંસ્થાએ રાજ્યસત્તા હાથમાં લીધી. આથી અહિંસક દૃષ્ટિએ આર્થિક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ઊંડાણનું કામ સંસ્થાગત રીતે ઉપાડવાનું આવ્યું કે અને વિશ્વના રાજકારણ ઉપર જનસંગઠનોનો પ્રભાવ ઊભો કરવાનું કામ પણ આવ્યું. આ બધું ધર્મ સાધન સિવાય કેમ થઈ શકે? આખા ભારતની પ્રજાને સામાજિક જીવનમાં ભરવાનું ભગીરથ કાર્ય તેથી મહાન સંસ્થાઓ રચ્યા સિવાય શી રીતે બની શકે?

આથી આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ ની આ પાંચમી આવૃત્તિમાં ભાલનળકાંઠા પ્રયોગના અનુભવે જે મહાન સંસ્થાઓ ઊભી થઈ છે, તે વિશેના પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ લાભોનો ખ્યાલ આપતાં છ પ્રકરણો ઉમેર્યાં છે. એ છ પ્રકરણોનાં નામ આ રહ્યાં:- (૧) વ્યક્તિ, સમાજ સંસ્થા અને સમષ્ટિ, (૨) પૂરક પ્રેરક અને માર્ગદર્શક (૩) સર્વ ધર્મ સમન્વય, (૪) નવું [illegible] (૫) [illegible] અને [illegible] તથા (૬) ગૃહસ્થાશ્રમ અને સેવાક્ષેત્ર.

આ પ્રકરણો વિભાગ ૪ ના, ત્રીજા પ્રકરણ ઉપર્યું આપ ઉદ્ધૃત છે. આમ ૭ પ્રકરણો ઉમેરતાં આ ત્રીજા વિભાગમાં કુલે ૧૦ પ્રકરણો થાય છે. એમાંનું એક પ્રકરણ આધ્યાત્મિક પર્વ છે (૧) નિર્દેશ ખંડમાં પાંચ પ્રકરણ (૨) દર્શન ખંડમાં ચાર પ્રકરણ અને (૩) વિકાસ ખંડમાં ૧૦ પ્રકરણો મળીને કુલે ઓગણીસ પ્રકરણો થાય છે.

આમાંનાં નવાં ઉમેરેલાં પ્રકરણો આજની પરિસ્થિતિમાં લખાયાં છે. આશ્રમમાંના પ્રયોગ પછીના અનુભવોમાં લખાયાં છે. પુનર્વિચાર પાછળથી કેટલા થયેલા વિચારાત્મક પ્રયોગો સાથ અને તેમ થાય તેની માનસિક સ્થિતિ રચાયા પછી લખાયાં છે એવી વાચકોને ખાત્રી આપી રહેશે કે તેની પછવાડે આ નવાં નામ અનુભવનું ચિંતન થયું છે.

આ પ્રકરણો વાચતી વખતે ત્રીજા પ્રકરણોની અપેક્ષાએ કંઈક અઘરાપણું લાગશે. એ કે સરળ ભાષામાં લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં વિષય સમજવામાં મુશ્કેલી લાગે, તેમ 'આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ' ના વાચકો એ પ્રકરણોને વધુ વાર વાંચી વિચારીને સમજવા યત્ન કરશે, એવી તેમની પાસે અપેક્ષા રાખું છું.

મૌલિકતાર પ્રકરણોના વિષયને સરળ બનાવવા અંગે ઉદાહરણની પુનરુક્તિ ટાળી છે અને પ્રકરણ બહુ મોટું ન થઈ જાય, તથા વિષયની શૃંખલા ન તૂટી જાય, તે માટે ટૂંકમાં વિચાર પ્રમાણ આપવા વાક્યરચના કઠિન થઈ ગઈ હોય કે વિષય પ્રમાણસર વિસ્તાર ન થઈ શકી હોય તો વાચકો ક્ષમતા જોશે, એવી આશા છે.

આ પુસ્તકના વાચકોને જો આ વિચારો ગમે તો તેઓ * વિચારોના આચાર અને પ્રચારમાં યથાશક્તિ, યથામતિ ફાળો આપે એવી મારી ઇચ્છા છે. તા. ૧૪-૫-૫૬ અમદાવાદ

* ઘટતો ફાળો

નિર્દેશખડ

१

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન

एक एव इदं सर्वं पूर्व आसीद् युधिष्ठिर ।
क्रियाकर्मविभेदेन चातुर्वर्ण्य व्यवस्थितम् ॥—महाभारत

મહાભારત એ વૈદધર્મનો પ્રાચીન ગ્રંથ છે તેમનો આ શ્લોક છે તેનો અર્થ એ છે કે પૂર્વકાળમાં આ આખું વિશ્વ એક જ પ્રકારમાં વહેંચેલું હતું પરંતુ પાછળથી રાજ્યની વ્યવસ્થા ભાગવવા ચાર ક્રિયા અને કર્મના ભેદ પ્રમાણે ચાર વિભાગો નક્કી કરવામાં આવ્યા. તે વિભાગો તે વખતે સમાજરૂપે હતા. બ્રાહ્મણસમાજ ક્ષત્રિયસમાજ વૈશ્યસમાજ અને શૂદ્રસમાજ એ તેના નામો હતાં.

શિક્ષા અને સંસ્કૃતિનો પ્રજાવર્ગમાં પ્રચાર કરનારની ગણના બ્રાહ્મણવર્ગમાં પ્રજાના સંરક્ષણ કરનારની ગણના ક્ષત્રિયવર્ગમાં કૃષિ અને વાણિજ્ય દ્વારા પ્રજાવર્ગમાં સેવા કરનારની ગણના વૈશ્યોમાં અને કેવળ સેવાભાવી વર્ગની ગણના શૂદ્રવર્ગમાં થતી હતી. આ જ કથનની જૈન અને બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં પણ પુષ્ટિ છે.

कम्मुणा बम्भणो होइ, कम्मुणा होइ खत्तिओ ।
वइसो कम्मुणा होइ, सुद्दो हवइ कम्मुणा ॥
उत्तराध्ययनसूत्र अ. २५.

વર્ણવ્યવસ્થા જન્મગત નથી પણ કર્મગત છે. કર્મથી જ મનુષ્ય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તરીકે ઓળખાય છે.

न जच्चा वसलो होति, न जच्चा होति ब्राह्मणो ।
कम्मुना वसलो होति कम्मुना होति ब्राह्मणो ॥

बौद्ध मत सुत्तनिपात सुत्त ६

જાતિથી મનુષ્ય ઉત્તમ વર્ણનો ગણાતો નથી, પરંતુ કર્મથી જ ઉત્તમ કે નીચ ગણાય છે.

પ્રકરણ ૧લું પૂર્વચિત્ર

મનુષ્યજાતિ જ્યાંસુધી આજની રીતે સમાજમાં પરિણત થઈ નહોતી ત્યાં સુધી તે કેવી સ્થિતિમાં હતી તેનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન જૈન શાસ્ત્રોના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. "ઘણાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં જ્યારે મનુષ્યવર્ગ વન્ય અવસ્થામાં હતો, પોતાની જાતને સંબંધ ધરાવતા નિયમોનું તેને ભાન સુદ્ધાં નહોતું, શરીરનિર્વાહનાં ઉપયોગી સાધનોના જ્ઞાનથી પણ તે વંચિત હતો ત્યારની આ વાત છે."

આ આખા વિશ્વમાં પ્રાણીજીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા નિયમો બે પ્રકારના હોય છે: (૧) પ્રાકૃતિક નિયમો અને (૨) કર્મજ નિયમો.

પ્રાકૃતિક નિયમમાં વિધિનિષેધ હોતા નથી. કારણ કે તેનું સંચાલન માનવપુરુષાર્થથી પર રહેલી સત્તાને અધીન હોય છે અને કોઈ કારણ, કોઈ પ્રકાર કે કોઈ કર્મ તરીકે જણાય છે. પરંતુ બીજા નિયમો જેમને આપણે કર્મજનિયમો તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમાં મોટે ભાગે પુરુષાર્થનું સ્થાન હોય છે. તેથી એમાં આદિ પુરુષાર્થમાં સમીપતા આવે તેટલે અંશે ઉપયોગિતાનો સરળતાપૂર્વક નિયમ થાય અને ઉન્નતિ પણ સાધ્ય થઈ શકે.

* [illegible] શરીર, મન અને આત્માને [illegible] [illegible]

ઉપોદ્‌ઘાત

એ આવશ્યકતા પૂરી પાડવા માટે આદ્ય પ્રભુશ્રી ભગવાન ઋષભદેવ કે જેઓ જૈનશાસનના આદિસંસ્થાપક ગણાય છે અને જેમને વંદના માટે માનવજાતિ પૂજન અને અર્ચન કરવાના વિધિ-વિધાનો ઘણાં આજે છે તે પોતે મનુષ્યજાતિના ઉદ્ધારક અને પ્રેરક તરીકે ઉત્પન્ન થયા.

તેમણે જ અવિકસિત માનવસમાજને શરીરશ્રમને લગતી તથા કૃષિવિદ્યા, વાણિજ્યવિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યાના વ્યવહાર અભ્યાસ કરાવ્યો. માનવસમાજને કેવળ અન્નની જે અનિવાર્ય જરૂર હતી તે કૃષિવિદ્યાથી પૂરી પડી. વાણિજ્યવિદ્યાથી પરસ્પરના વિનિમયાદિ વ્યવહારમાં સગવડ આવી અને શસ્ત્રવિદ્યાથી પ્રાણિમાત્રનું રક્ષણ કરવાની અનુકૂળતા પણ થઈ. આ ઉપરાંત ભિન્નભિન્ન કલાઓના શિક્ષણમાં પણ તે સમયે આગળ વધવા લાગ્યા.

સમાજની ઉત્પત્તિ

આવી રીતે મનુષ્યોએ સરળ ખેતી સુધી આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની આવડતો પ્રાપ્ત કરી ... ના ફળ અને ગુણદોષના વિભાગોએ ... તેના મર્મ ... મનુષ્યો સમાજરૂપ પરિણત થયા અર્થાત્ કે લોકોના ચિત્તને કર્મ પ્રમાણે તેમને ભિન્નભિન્ન સ્થાનો પ્રાપ્ત થયાં ત્યારથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર સમાજની રચના થવા પામી છે. આ રીતે ... વિશિષ્ટ કર્મોના ... છે અને ... વ્યવસ્થા માટે જ તે રચાયા છે.

આ જે વ્યવસ્થા થયા પછી માનવસમાજમાં એક નવી આત્મવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે. પ્રસ્તુત સ્થળે તે આત્મવ્યવસ્થા આ ક્રમમાં જન્મી એ તેની વિચારણા કરવી ઉચિત છે.

આશ્રમવ્યવસ્થા અને તેની ઉપયોગિતા

શારીરિક અને માનસિક એ બન્ને શક્તિઓનો બરાબર ખ્યાલ કરી તે બન્ને શક્તિઓનું પ્રયોજન કર્યું એ ... પોતાનામાં છે એનું માનસશાસ્ત્ર જ્યારથી સમજવા લાગ્યો ત્યારથી તેને આ માનસના ક્ષેત્રની તીવ્ર જિજ્ઞાસા જાગી. અને તેને અંગે નીતિ અને ધર્મ ત્યાં આત્મવિકાસના ઉપયોગી તત્ત્વો નિર્મ્યાં.

આવા પ્રસંગમાં આશ્રમવ્યવસ્થાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થયો હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ તે સમયે તો માનસ પ્રતિબિંબના માત્ર બે પ્રકારો હોવા ઘટે—(૧) ગૃહસ્થી જીવન અને (૨) ત્યાગી જીવન. તેમાંના જ ક્રમાનુસાર પ્રયોગો હશે. એ બંનેનો ઉલ્લેખ પણ છે.—(૧) બ્રહ્મચર્ય અને (૨) સંન્યાસ. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ તેનો જ ઉલ્લેખ નજરે પડે છે.

ચાર આશ્રમોની પ્રવૃત્તિ

એ બન્ને માર્ગની સુવિહિત યોજના ને સુવ્યવસ્થા સાધવા સારુ વખતોવખત જીવનવિકાસના ચાર વિભાગ થઈ ગયા હોય એમ લાગે છે. સંન્યાસના પણ પહેલાં તો ભગવાન શંકરાચાર્યના પહેલાં જ રચાઈ ગયેલ છે. તે ચાર આશ્રમોનાં નામો ક્રમથી આ પ્રમાણે છે:—(૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સંન્યાસાશ્રમ (ત્યાગાશ્રમ).

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું આદર્શ અવલોકન કરીએ તો ચારે આશ્રમોના સ્વરૂપ અને જીવનવિકાસના ક્રમ પ્રમાણે આશ્રમોનું ચિત્ર અવલોકીએ.

૨

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એટલે જીવનશક્તિને સંપાદન કરવાનું અનુપમ સ્થાન. વીર્યનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન જે આશ્રમમાં રહીને થાય તે આશ્રમનું નામ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ. સામાન્ય રીતે મનુષ્યનો જીવનકાળ સો વર્ષનો નક્કી કરી શાસ્ત્રકારોએ આશ્રમના ચાર વિભાગ નક્કી કર્યા છે તે અપેક્ષાએ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો કાળ પચીસ વર્ષ સુધીનો ગણ્યો છે.

આજકાલમાં માનસ તદ્દન જુદું થયું છે. જેમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ચિત્રો અંકિત કરવામાં આવે તથા ચિત્રો ઝીલી શકાય છે તે માટે પૂર્વકાળે નૂતન પ્રગટાવનામાં ભારતસંસ્કૃતિના અંતર અનુરૂપ ગુરુકુળોની વ્યવસ્થા પ્રચલિત હતી અને તે ગુરુકુળોમાં બાળ વિદ્યાર્થીઓને પચીસ વર્ષની વય સુધી રાખવામાં આવતા.

બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય

પૂર્વપશ્ચિમ આદિ સર્વ દેશોમાં બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય તો છે? પણ તેનું જે તેજસ્વી જ છે બ્રહ્મચર્યપાલનના ઉપાયોની માન્યતામાં ભલે મતભેદ હોય પરંતુ બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતામાં કોઈ સ્થળે બે મત છે જ નહિ. કારણ કે મનુષ્ય માત્રમાં જીવનશક્તિની આવશ્યકતા છે અને તે શક્તિ હોય તો જ મનુષ્ય કાર્યો સાધી શકે છે પરંતુ આવશ્યક અને તે પણ ઘણી વખતે મહત્ત્વનું બ્રહ્મચર્ય તો જીવનશક્તિના વિકાસના મૂળમાં જ રહ્યું છે.

બ્રહ્મચર્યનું પરિણામ

એક અનુભવી પુરુષ કહે છે કે જેનું બાળપણમાં બ્રહ્મચર્ય ખંડિત થયું છે તે ત્યાગી બનીને પણ નથી તો ઠરીઠામ બેસી શકતો કે નથી ગૃહસ્થાશ્રમને સાચો બનાવી શકતો. તે વિષયમાં ચાર બાજુએ દોડધામ કરે છે. પોતે દુઃખી થાય છે અને બીજાના દુઃખનું કારણ બને છે. તેથી મુમુક્ષુઓ અને અર્થાત્ આદર્શ ગૃહસ્થનું મૂળ બ્રહ્મચર્ય જ છે, એમ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ પણ સ્વીકાર્યું છે.

ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રણાલિકા

તેથી જ પ્રાચીન સમયમાં બાળપણથી બ્રહ્મચર્યના પાલન સાથે આર્ય આશ્રમની પ્રણાલિકારૂપ વ્યવસ્થા ચાલુ હતી.

એ સમયમાં ગૃહસ્થજીવનના વૈભવવિલાસનો ત્યાગ કરી જે ઋષિવર્ગ વાનપ્રસ્થ જીવન ગુજારતો હતો એ જ અરણ્યવાસ સાથે પોતાની આશ્રમશાળાઓ રચી કરી એની દ્વારા સંસ્કારની જ્યોત જગાવી રહ્યો હતો. તે ઋષિ, પત્ની અને સંપૂર્ણ સદાચારી વર્ગને ભરોસે ગૃહસ્થો પોતાનાં બાળકોને મૂકતા હતા. કૃષ્ણ, રામ વગેરે મહાપુરુષોના જીવનગ્રંથો પરથી આપણે તે જાણી શકીએ છીએ.

આ પ્રણાલિકાથી ત્યારની પ્રજાની આશ્રમસૃષ્ટિમાં ચાર મહાન સદ્ગુણો વ્યાપક હતા. (૧) વિનમ્રતા (૨) સ્વાવલંબિત્વ (૩) સદાચાર અને (૪) કર્તવ્યપરાયણતા. આ ચારે સદ્ગુણ ચાલુ જીવન ગાળવા માટે પ્રત્યેક બાળકને એકસરખા ઉપયોગી છે.

આશ્રમજીવનનું ચિત્ર

ત્યાં નહોતા રાજા કે રંક એવા ભેદ, નહોતી ઉચ્ચનીચ ભાવનાની વૃત્તિ. ત્યાં હતાં અનુપમ શાંતિ, ઉચ્ચ સમાનતા અને સહાય હતી. જે સ્થળે સુદામા જેવા નિર્ધન બ્રાહ્મણપુત્રને રહેવાનું હતું તે જ સ્થળે રાજપુત્ર શ્રીકૃષ્ણને પણ રહેવાનું હતું. ત્યાં નહોતી બહારી જીવનના કૃત્રિમ સ્નેહ અને સ્વાર્થની ભાવના. ત્યાં તો પ્રસરતી હતી સ્વાભાવિક અખંડ સ્નેહની સુવાસ. જેમાં કોઈને નહોતા પડતા ભિન્નત્વ

ઋષિઓના ધ્વનિ કે તેની સાથે નદીનું ઝરણું, શહેરી જીવનનું કૃત્રિમ ચિત્ર પણ તેના મને અદ્ભુતતા હતા, કુદરતના આનંદમય ગુંજન અને દૃષ્ટિગોચર થતા હતા મૃગલાના નિર્દોષ વિનોદો.

ઋષિપત્નીઓના પૂર્ણ વાત્સલ્યમય અને પવિત્ર વાતાવરણમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન સ્વાભાવિક રીતે જ સુરક્ષિત હતું. તે માતાઓની મંગળમય મૂર્તિ તથા જ માતૃભાવના વિશુદ્ધ સંસ્કારો તરુણ થતા હતા. આવી સંસ્કૃતિમાં ... બાળકો પચ્ચીસ વર્ષ સુધી રહી તેની શક્તિ તથા આરોગ્ય જેવા અપૂર્વ દીર્ઘ લાભો ન મેળવતા પણ લાભ અને આધાર હતા છે.

આવી રીતે જીવનવિકાસની ભિન્નભિન્ન રૂપરેખાથી સ્વાભાવિક ધીમેથી સર્વ કળાઓમાં નિપુણ બનાવી નિયત કાળ સમાપ્ત થતા તે શિષ્યને ગુરુ તેના માતાપિતાને સુપ્રત કરવામાં આવતા.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછીની બે ગતિ

બ્રહ્મચર્યાશ્રમને વટાવી તરત જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી પરોપકાર, દયા, દાન ઇત્યાદિ સદ્ગુણો દ્વારા સમાજની સેવા બજાવવી તથા સુંદર અને શુદ્ધ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જે યુવાનને મળી હોય તે ઉત્સાહી બ્રહ્મચારી યુવાનને સંયોગ મળી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરાવાતો અને જે પરિસ્થિતિ યુવકને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવા પહેલાં એ આશ્રમ સુંદર શુભ અને સર્વોત્કૃષ્ટ બનાવવા માટે શિક્ષા પણ આપવામાં આવતી.

પરંતુ જે યુવાન આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવા સમર્થ હોય તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહી, ઉપદેશક કે ત્યાગી અવસ્થામાં ભારે પ્રવૃત્તિમાં ધર્મજાગૃતિનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કરતો હતો.

આ ઉપરથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમની ભૂમિકા કેવા ક્ષેત્રમાં અને કઈ રીતે શરૂ થતી હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયનું નિદર્શન કરીએ.

૩

વિષયનિર્દેશ

બ્રહ્મચર્યાશ્રમના આ પ્રકરણથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યા કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ બંનેનું મૂળ છે અને તેથી તે બંને આશ્રમોનો આધાર એના પર છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમ તો સંન્યાસ ત્યાગાશ્રમ જેવો હોય છે પરંતુ ઘર છોડેલો હોય છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમીને ત્યાગી જેવા કડક નિયમો પાળવાના હોતા નથી, અને તેથી વાનપ્રસ્થાશ્રમી અનુભવ ગૃહસ્થાશ્રમને જેમના સંબંધી આશ્રમ ગણી શકાય, પરંતુ ત્યાગાશ્રમમાં તો ગૃહસ્થાશ્રમને જેમના કોઈ પણ સ્વરૂપનું સ્થાન હોતું નથી.

આટલા મહિમ પ્રકરણથી સ્પષ્ટ થાય આવી શકે છે કે આ બધા આશ્રમમાં બ્રહ્મચર્યના સહાયક અને પોષક છે. કોઈ પણ આશ્રમ અન્ય આશ્રમને બાધક હોતો નથી.

હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા પર આવીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ એ બંનેમાં ઉત્તમ આશ્રમ કયો? તે બાબતમાં અનેક મતભેદો અને માન્યતાઓ ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે. આ પણ કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમસમો ધર્મઃ ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ। ગૃહસ્થાશ્રમ સમાન અન્ય કોઈ ઉત્તમ ધર્મ નથી. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ભગવાન મહાવીર ભગવાન બુદ્ધ, ભગવાન ઋષભ

વગેરે વિશ્વના વિભૂતિઓ ગૃહસ્થાશ્રમના ઉત્તમ ફળસ્વરૂપે જ જન્મ પામી હતી, કે જેમણે વિશ્વના ગરીબ તથા પામર પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો છે (૨) ભીષ્મ અને કર્ણ જેવા અનેક વીરરત્નો પણ ગૃહસ્થાશ્રમના રત્નાકરમાંથી જ જન્મ પામ્યાં છે કે જેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિને વીરતાના ઓપથી ઓપાવી છે (૩) સંન્યાસી, ત્યાગી બ્રહ્મચારી, ધ્યાની, યોગી ભગત અને ફકીર વગેરે સૌનું રક્ષણ અને પોષણ પણ ગૃહસ્થાશ્રમથી જ થાય છે (૪) આખા સંસારની ઉત્પત્તિનું મૂળ પણ ગૃહસ્થાશ્રમ જ છે આથી ગૃહસ્થાશ્રમને સર્વોત્તમ માનવાની કેમ ના કહી શકો?

બીજો વર્ગ કહે કે ત્યાગાશ્રમ એ જ ઉત્તમ છે કારણ કે ત્યાગ વિના આત્મજીવનનો વિકાસ સંભવતો નથી.

ત્યાગ એ જ માત્ર મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ છે અનેક ત્યાગી મહાનુભાવોએ તે માર્ગને સ્વીકારી સ્વ અને પરનું કલ્યાણ સાધ્યું છે [illegible] પણ ત્યાગી હતા પ્રાચીન કાળમાં તો અનેક મહર્ષિઓએ આ ત્યાગમાર્ગમાં મુક્તિની ભાવના સાધી હતી પ્રાચીન ઇતિહાસ એની સાક્ષી આપી રહ્યો છે

આ બન્ને પક્ષની દલીલોમાં ઘણું [illegible] છતાં ખરી વાત તો એમ છે કે આ આશ્રમમાં આ ઉત્તમ કે તે ઉત્તમ એવો નિર્ણય કરવું યોગ્ય નથી કારણ કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય તો તે વ્યક્તિની યોગ્યતા પર અવલંબે છે જે વ્યક્તિ ગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય હોય તેને માટે ત્યાગમાર્ગ ઉચ્ચ હોવા છતાં આચરણીય નથી બની શકતો તે જ રીતે જે વ્યક્તિ ત્યાગાશ્રમને યોગ્ય હોય તેને માટે તે જ આશ્રમ ઉત્તમ ગણી શકાય સારાંશ કે બન્નેની ઉત્તમતાનો બોધ યોગ્ય [illegible] તે તે સ્થાને ભલે સેવા કરે અને તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ તે બન્નેમાં કોઈની ન્યૂનતા કે ઉત્તમતા ન બતાવતાં ભૂમિકાઓનો વિભાગ આ પ્રમાણે ક્રમ બતાવ્યો છે.

[illegible] ।

સૌથી પ્રથમ માનવના પછી સ્વધર્મપાલન વિના વિજ્ઞાન (વિશિષ્ટ જ્ઞાન), આત્મજ્ઞાનના પ્રકાશના નિયમો અને ત્યારબાદ ત્યાગ. આ બધી ક્રમપૂર્વકની ભૂમિકાઓમાં ત્યાગનું મહત્ત્વ સર્વોપરિ છે કારણ કે જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ ? સુખને ઇચ્છે છે તે સુખનો અમર વૈભવની પ્રાપ્તિ માટે નથી, પરંતુ આત્મશાંતિ પર તે નિર્ભર છે એ આત્મશાંતિ કારનું કેન્દ્રસ્થાન અંતઃકરણ છે અંતઃકરણની શુદ્ધિ સંતોષ અને પ્રેમ વિના સુલભ નથી, અને સંતોષ તથા પ્રેમનાં સાધન તો વૈભવવિલાસના ત્યાગથી જ પામી શકાય છે

પરંતુ વૈભવનો ત્યાગ કરવો એટલે સાધુવેશ ધારણ કરવો એમ નથી, ત્યાગનો આદર્શ એવો, પોતપોતાની શક્તિના અનુસાર તે તે સ્થાનના વિશિષ્ટ કર્તવ્યોને ન્યાય આપી, તે તે ભૂમિકામાંથી પસાર થઈ આગળ વધવું એવું જ તે ઘણી કઠિન થાય છે ઉપરના ક્રમ ક્રમનો પણ એ જ સાર છે સાધુજીવન કદાચ ઉચ્ચ છે છતાં જે મનુષ્ય માનવધર્મ કે ગૃહસ્થધર્મની ભૂમિકામાંથી પસાર ન થયા હોય તે ત્યાગી જીવન ઉચ્ચ હોવા છતાં તેનો અધિકારી બની શકતો નથી

આ દૃષ્ટિબિંદુથી જરા ઊંડું ચિંતન કરીએ તો ગૃહસ્થાશ્રમ એ બધા ત્યાગી જીવનના સ્થંભ સમાન છે જો એ સ્થંભ જ સુદૃઢ હશે તો ત્યાગી જીવનની ઇમારત સુવ્યવસ્થિત ટકી રહેશે. તે ધ્યેયને અનુસરીને જ આજે ગૃહસ્થાશ્રમનો આદર્શ સમજવાનો પ્રયાસ કરવા યોગ્ય માન્યો આ વિષયને આ પ્રશ્નમાં ન્યાય આપવાનું કઠિન ધાર્યું છે એટલો વિષયનિર્દેશ કરી હવે આપણે રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન શું છે તે વિચારીએ

૪

ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન

ીય દૃષ્ટિએ

રાષ્ટ્ર એટલે દેશ, જુદા જુદા ગામો તથા શહેરોનો સમૂહ. ને અને પ્રાંતોના સમૂહને દેશ કહેવામાં આવે છે. ગામોમાં પ્રજા ય માટે ત્યાં તેને ગામ એવી સંજ્ઞા મળી છે. આ પરથી પ્ર નનો ા સમૂહ તે દેશ તરીકે ઓળખાય છે. કે સમૂહમાં એકધારી િ અને રહનસહન હોય છે.

પ્રત્યેક પ્રજાનું રક્ષણ, સંવર્ધન, પોષણ અને સંવર્ધન એ બધું ોમાં મુખ્ય આશ્રમમાંથી જ થાય છે. આથી ગાર્હસ્થ્ય દૃષ્ટિએ શ્રમનું સ્થાન કેટલું મહત્ત્વનું છે તે સ્પષ્ટ સમજાય છે.

મ જિક દૃષ્ટિએ

મનુષ્યના સમાન આચારવિચારથી રંગાયેલા સમૂહને સમાજ ર્માં આવે છે અને તના પેટા વિભાગને મંડળ (જ્ઞાતિ) ય છે. અભિમાન ઇત્યાદિ મારી કે મારી આમરનું ... ી રીતે સૌથી પ્રથમ તો તે મંડળ અને પછી સમાજ પર આવે છે.

આથી કેટલી રીતે મંડળની આવશ્યકતા છે તેટલી ને અભિમાન આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની પણ છે. ગૃહસ્થનું અભિમાન

ઉત્તમ એટલે અહીં ઉત્તમ અને ત્યાગ હોય તેટલે અંશે તે ગૃહસ્થ સુખી અને સ્વાર્થત્યાગનો.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ

રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક હિતમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ફાળો છે એ વાત સૌ કોઈ એકમતે સ્વીકારે તેમ છે. પરંતુ ધાર્મિકતામાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ફાળો કોઈ હશે કે કેમ તે સમજવામાં આવે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત છે.

તે વર્ગ એમ માને છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે પાપ, અને પાપ એટલે અધર્મ. અધર્મ હોય ત્યાં ધર્મ હોઈ જ શી રીતે શકે? અને આવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આત્મવિકાસને પણ સ્થાન ક્યાંથી હોય?

આવી માન્યતા અમુક કાળથી પ્રચલિત થયેલી હોય તેમ જણાય છે. આ માન્યતાનો ભયાનક વર્ગમાં પ્રચાર થવાથી પરિણામ એ આવે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાની જાતને પાપી માની પોતાની પવિત્ર ફરજોમાંથી છટકી જાય છે. કારણ કે તે માને છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં તો પાપ જ છે અને પાપના પરિણામ સંસાર પરિભ્રમણ છે તો પછી પાપીને વળી પાપ શાં! એમ માની, આવૃત્ત જેવાં દુઃખ રાખી, તે કેવળ ભાનથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કરી બેઠો છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીની જવાબદારી

ઉપરની માન્યતા કેટલી ભયંકર અને તદ્દન ખોટી ભ્રમણા છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ પણ આત્મવિકાસનું પ્રધાન સાધન છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ મનુષ્ય સત્ય, અહિંસા, સંયમ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોની આરાધના કરી ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચી શકે છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું જ છે કે

गिहवासे वा भिक्खुए वा सुव्वए कम्मइ दिवं।

અર્થાત્ ત્યાગી ભિક્ષુ હો, ગૃહસ્થ હો, તે ભલે ગમે તે કોઈ સંયમી હોય તો તે સ્વર્ગ મેળવવાનો અધિકારી છે. ગીતાજી પણ પુનઃ પુનઃ પોકારીને કહે છે કે

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ ઊર્ધ્વગતિએ જઈ શકાય છે માત્ર આ એક વાત રાખવું જોઈએ "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।" સત્કર્મ કરવાનો જ મનુષ્યને અધિકાર છે તેના ફળની વાસનાનો તેને અધિકાર નથી. કારણ કે ફળ તેના પોતાના હાથની વસ્તુ નથી. એટલે આ રીતે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું લક્ષ્ય બિંદુ ઉચ્ચ કોટિનું જ છે અને ગૃહસ્થાશ્રમ પણ નંદનવન સમાન બધા આશ્રમોનું વિશ્રામસ્થાન છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી.

લક્ષ્યબિંદુ

આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમનું ધ્યેય વિલાસ ભોગવવાનું નથી પણ વિલાસ ત્યાગવાનું છે ગૃહસ્થનું બ્રહ્મચર્યપાલન શુદ્ધતમ પ્રજોત્પત્તિ અર્થે છે, વિષયવાસનાની પૂર્તિ અર્થે નથી. આથી આવા બ્રહ્મચર્યપાલનમાં પાપ હોવા છતાં તે પાપ ગૃહસ્થાશ્રમીને પીડી શકતું નથી. આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રવૃત્તિ પરને પીડવા માટે નહિ પણ પરોપકારાર્થે હોય છે, તેથી તે પ્રવૃત્તિ પુણ્યકારી બની રહે છે

પરંતુ જો તે જ ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ ન હોય તો નંદનવનને બદલે નરકાગાર જેવો થઈ પડે, તે વાત પણ ભૂલવી ન ઘટે કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન જેટલે દરજ્જે ઉચ્ચ તેટલી જ તેની જવાબદારી પણ ગંભીર છે

૫

લગ્નમર્યાદા

/ આપણામાં રહી મુક્તસહજીવન ગાળવાનું હોય છે તેને મુક્તસા પ્રસ્થાન છે, અને મુક્તસહજીવનનો પ્રારંભ વાસ્તવિક રીતે તો વિવાહિત જીવન પછી જ થાય છે એટલે વિવાહિત જીવન એ મુક્ત સ્વાતંત્ર્યનું પ્રથમ અને આવશ્યક અંગ છે તેથી આ પ્રકરણમાં લગ્નજીવનને લગતા પ્રશ્નોની વિચારણા કરીશું

લગ્ન એટલે શું ?

લગ્ન શબ્દ લગ્ ધાતુ પરથી આવ્યો છે જેનો અર્થ છે તેનો સમાનાર્થ છે વિવાહ એ પણ લગ્નનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે, અને તે પણ વિ+વહ અર્થાત્ મુક્તસ્વાતંત્ર્યના અર્થોને વહન કરવાનું સૂચવે છે

આવા એટલે સ્ત્રી, આપ્તપતિ એ બન્ને શબ્દો મળીને દંપતી થ ય અને જે સારાંશ કે સ્ત્રી અને પતિ બન્નેનું પ્રેમમય મિલન થયું તેનું નામ દંપતીજીવન. સામાજિક દૃષ્ટિએ દંપતીજીવનની આ વ્યાખ્યા છે

પશ્ચિમના વિચારોની અસર આપણા સમાજ પર પણ થઈ અને યુવાનો મુક્ત સહવાસની આકર્ષક વાતોથી અંજાયા, તેઓને લગ્નજીવન બંધનરૂપ લાગ્યું. લગ્નવ્યવસ્થા માનવજીવન માટે વધુ નિરુપયોગી છે એમ પણ કેટલાક માને છે

આપનું આ માન્યતાને અહીં સુધી સમ્મત થઈ શકીએ છે ? બ્રહ્મચારી પુરુષ કિંવા બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રી આજન્મપર્યંત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેવા માગતાં હોય તેને માટે વિવાહિત જીવનની આવશ્યકતા નથી. તેમ જ કેટલાક શાસ્ત્રકારો તથા વર્તન વિના ન ... માગનું જ ... જ્યાં સુધી ... નથી. પરંતુ આ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેવા માગતા નથી તેવા સામાન્ય માનવ પ્રકારના ... માટે તે ... ના ... પોતાનું ... અને આ ... તરીકે તો આવી માન્યતાને ... માટે ... નામ આપ ... આવું હોય.

આવી ... ના ... પરિણામ ... અને ... પર ... આવું ... અને તેના ... આ ... વાળો ... આવી ...

કર્મના આધારે

... ના ... અને ... અને ... પ્રમાણે ... આ ... જ ... થી ... ન ... તેથી ... સમાજ ... ધર્મ ... માં ... તે ... અને ... ધર્મ ... ધર્મનું ... માં આવ્યું.

... ધર્મ ... ના ... ના ...

૨

પરત્વે રાખવી જોઈએ. અને એ ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે દંપતી-જીવનમાં શિક્ષણ અને સદાચારને સંપૂર્ણ સ્થાન મળ્યું હોય તથા વિશુદ્ધ પ્રેમના હેતુપૂર્વક પરસ્પરનાં લગ્ન થયાં હોય.

પ્રાચીન કાળમાં આ આદર્શ યથાર્થ જળવાઈ રહે તે હેતુએ જ પુત્ર અને પુત્રીનાં હિતની જવાબદારીઓ પર તે બન્નેનાં [illegible] પ્રમાણેની કન્યાનો અધિકાર સોંપાયો હતો, અને આજે પણ તે વિરલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

હા, કે આજે બહુધા એવું બને છે ખરું કે પુત્ર અને પુત્રીનાં માતાપિતા સ્વાર્થ કે હિત [illegible] પોતાની રુચિ [illegible] [illegible] પોતાના [illegible] હિતમાં ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે અને આ [illegible] પ્રભાવ ની વ્યવસ્થા પરત્વે આજે અનેક વિચા[illegible] [illegible] રહ્યા છે [illegible] [illegible] [illegible] પરંતુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંપૂર્ણ [illegible] કે આમાં પ્રાચીન [illegible] કે વ્યવસ્થા [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] અનુભવના [illegible] [illegible] જ તે પરત્વે [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] પ્રાચીન હો કે અર્વાચીન હો, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સ્વાર્થ [illegible] [illegible] [illegible] તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રશ્ન [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સુધારણા [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

નવીન યુગનું [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહ્યો છે.

અને તેવી રીતે આખરી પણ રહ્યો છે. આવા સુધારામાં નથી દેખાતું વ્યક્તિગત હિત કે નથી હોતું સામાજિક હિત. આવા સુધારાને વાસ્તવિક સુધારો કઈ રીતે ગણી શકાય !

સુધારાની આવશ્યકતા

સુધારાની આવશ્યકતા તો દરેક કાળમાં હોય જ પરંતુ તે સુધારાઓ સમાજજીવનના સંરક્ષક નિયમોને અનુલક્ષીને જ થવા જોઈએ. તથા સમાજને હિતકારી સુધારાઓ દરેક કાળની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓએ કર્યા હોય છે, જે આપણે આજ સુધીનાં ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાંથી જોઈ જાણી શકીએ છીએ.

ઉદાહરણરૂપે એક કાળ એવો હતો કે તે વખતે કોઈ એક પુરુષને એકથી વધુ પત્નીઓનાં સંરક્ષણ અને પાલન કરવાની પણ છૂટ આપવામાં આવતી, અને એકથી વધારે પત્ની સાથેના લગ્ન સામાજિક ગુનો ગણાતા નહિ. પરંતુ ત્યારપછી સમય પ્રમાણે પરિવર્તન થતાં એક પતિએ એક પત્ની સાથે લગ્ન કરવું તે જ સામાજિક સભ્યતા ગણાવા લાગી અને આજે પણ તે જ ધોરણ ચાલુ છે. પરંતુ આવી સમય પરત્વેની અનુમતિઓ નારીજીવનના સંપૂર્ણ રક્ષણ અને હિતના દૃષ્ટિબિંદુથી જ યોજાયેલી હતી તે ભૂલવું ન ઘટે.

સારાંશ કે આજ સુધીના સમાજધારણના જે જે નિયમો ઉપસ્થિત થતા આવ્યા છે તે બધા સમાજની સાર્વત્રિક સુવ્યવસ્થાને અનુલક્ષીને જ યોજાયેલા છે, અને તેને યથાર્થ રીતે અનુસરવાની અને તેને સુદૃઢ બનાવવાની સમાજના પ્રત્યેક અંગની ફરજ છે. કારણ કે સમાજધારણના નિયમોની અધીનતામાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની હાનિ નથી પણ સુરક્ષા છે.

હમણાં હમણાં મુક્ત સહચાર અને પ્રેમલગ્નના આકર્ષક નામના બહાના હેઠળ લગ્નવ્યવસ્થાની જે અરાજકતા સમાજમાં પ્રવર્તી રહી છે તેની વાસ્તવિકતા શી છે અને સામાજિક દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા કેટલી છે તેનો વિચાર કરીએ.

મુક્ત સહચાર

જે કુમારિકા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જીવન ગાળવાની [illegible] ન હોય તેણે પણ અવિવાહિત રહી પુરુષો સાથે મુક્ત સહચારથી જીવન ગાળવા ઉચિત છે તથા તે સ્થિતિમાં રહીને સુખ ભોગવવાની આશા રાખ[illegible] તેમની [illegible] કેટલીક વાર [illegible] ઓછી કરતાં પણ [illegible] પૂરી થઈ [illegible] કારણ કે મુક્ત સહચારમાં એક [illegible] પ્રેમનું પાત્ર હોય [illegible] નિ[illegible] [illegible] નથી. તેથી તે ભિખારી પ્રેમના [illegible] અને [illegible] વિચાર [illegible] પામ[illegible] આથી [illegible] હોતી નથી તેનું [illegible] તેમાં તેને સામનું [illegible] છે

[illegible] પ્રેમથી [illegible] હોય [illegible] અને [illegible] પ્રેમીઓથી પણ [illegible] આવી [illegible] નથી ત્યારે તો [illegible] છે

[illegible] પણ આવી [illegible] જીવન [illegible] [illegible] પોતાનું [illegible] સાથે [illegible] [illegible]

એક પતિએ એક પત્નીથી અને એક પત્નીએ એક પતિથી પરણવાથી વિવાહિત જીવન માટે તેમાં ભક્તિની પ્રગતિ દિન છે.

આ રીતે દર્શનશાસ્ત્રીઓએ તથા નીતિકારોએ એક પત્નીવ્રતની ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જે ઉપેક્ષા કરી છે તે સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણું ઉપયોગી છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

જો કે જૈનશાસ્ત્ર ત્યાગમાર્ગ પર જ ભાર આપે છે, કારણ કે અનંત જ્ઞાનીઓએ અનેક અનુભવોથી નક્કી કર્યું છે કે મનુષ્યજીવનનું અંતિમ સુખ ત્યાગભાવના પર જ નિર્ભર છે; તેમ છતાં જેઓથી યોગ્યતા ન હોય તો ગૃહસ્થજીવનની વ્યવસ્થાને પણ તે સ્થાન આપે છે અને તેને ઉદ્દેશીને જ કહે છે કે ગૃહસ્થોએ 'દેશવિરતિ' એટલે કે પ્રત્યાખ્યાનનો જ મુખ્ય હેતુ રાખવો અને તે જ પત્નીપ્રેમ પણ આત્મા અને સ્થિર કરવો.

આમાં લગ્ન તે જ સાચાં પ્રેમલગ્ન ગણાય. આવા પ્રેમલગ્નમાં દેહ સૌન્દર્યની ખ્યાતિથી જ માત્ર રૂપ અને યૌવન નથી જોવામાં આવતાં નથી; પણ તેમાંનાં ચાર પવિત્ર ગુણો જેવાં પ્રકૃતિ, વય, ધર્મ, જાતિ આદિ સામ્યતાના સુયોગ સાધી લગ્ન કરવામાં આવે છે. આવાં પતિ અને પત્નીઓનાં જીવન વિશ્વાસ, સહકાર અને સ્નેહના સાતત્યથી તરબોળ રહે છે.

પોતાનાં પુત્રપુત્રીને જીવનપર્યંતના સંગાથ પ્રમાણે લગ્નજીવનને આ રીતે જોડી આપવાં એ જ તે ઉત્તમના વડીલોની પવિત્ર ફરજ છે એમ સમાજશાસ્ત્ર પણ સ્વીકારીને ચાલે છે.

પ્રેમલગ્ન

હમણાં હમણાં ઉપર કહેલાં મુક્ત સહવાસની માફક પ્રેમલગ્નના નામે એક બીજો લગ્ન પણ પ્રચલિત થયાં છે. આવાં થતાં પ્રેમલગ્નમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને પોતાની મરજી મુજબ વડીલોની વિના કેવળ પોતાની જ પસંદગીથી લગ્ન કરવાની માન્યતા ધરાવે છે.

મુક્ત સહચારના સિદ્ધાંતની પાછળ આ માન્યતામાં લગ્નસંસ્થાનો તિરસ્કાર નથી. તો પછી તે સિદ્ધાંતમાં શી ત્રુટિ છે કે જેથી તેની અમલમાં મૂકતાં પહેલાં તે ત્રુટિ નિવારવા સારુ તેની વ્યાખ્યાનિકા વિચારીએ.

વયની અસર

કુમાર અને કુમારી કે જેમને જીવનપર્યંત એકબીજાનો સહચાર સાધી ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી ગાડાનો ભાર વહન કરવાનો હોય છે, તેઓ રાષ્ટ્રપુત્રીઓ ઘર ઘર પોતાની મેળે યોગ્ય પાત્ર શોધી લે તે સંભ[illegible] નથી પરંતુ ને પ્રસંગે જ એવા હોય છે કે વરે સમયે આવાં કુમારકુમારીઓમાંના ઘણાખરાં એક પ્રકારના આવેશને આધીન હોય છે અને ન વસ્તુ તે ભાગમાં સ્વાભાવિક છે બીજુ તેઓને જીવનના અનુભવનું જ્ઞાન પણ હોતું નથી અને ઘણાખરાં તો એકબીજાના દેહસૌન્દર્યથી જ આકર્ષાયા હોય છે એવા પ્રસંગોને લઈને જ પારસ્પરિક ગુણદોષની નિરીક્ષણબુદ્ધિ તેઓમાં જાગ્રત થવા પામતી નથી.

અનુભવ

આ સ્થળે મહાત્મા ગાંધીજીના પુત્રના લગ્નપ્રસંગની વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કરાવવાથી તે પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે અને લગ્ન-વ્યવસ્થાની આવશ્યકતાનો પણ બોધ થશે એમ ધારી તેનું સંક્ષિપ્ત અવતરણ અહીં આપું છું.

ગાંધીજીના પુત્રે પોતાની ઈચ્છા જેમ અને તેમ જાતી નિશ્ચિત જીવન સ્વીકારવાની છે એમ ગાંધીજીને જણાવ્યું. અને એમાં એમની મદદ અને સંમતિ માગી ગાંધીજીએ બન્નેને મંજૂરી આપવા કબૂલ કર્યું અને [illegible] તારીખે વિવાહ કરવો એવો એકદમ નિશ્ચય કર્યો.

બન્નેનું હૈયું હરખાતું અને એક કન્યા એમને વિવાહ માટે

પસંદ કરવા જેવી લાગી. પણ એ કન્યા પિતા માટે સંમત નહોતી. બીજી કન્યા પસંદ કરી એ વિવાહિત જીવન સુખી હતી.

ઓગીઇએ પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ સરળતાથી પોતાના દીકરાના ગુણદોષનું કન્યા અને એનાં માતાપિતા આગળ વર્ણન કર્યું અને વિચાર કરવા કહ્યું. ઓગીઇએ કન્યાના ગુણદોષ પોતાના પુત્રને પણ જણાવ્યા અને પોતાની બહારથી કદરૂપી કન્યામાં એક શારીરિક ખોડ હતી.

આ મિત્ર ઓગીઇને સમજ્યું કે તમા ન કન્યાને મળવી આપવા જેથી બન્નેને આગળ પરિચય થવા દો. જેથી તે કન્યાની શારીરિક ખોડને નિભાવી લઈ પુત્ર તેની સાથે વિવાહ તથા પરિચય થવા બાદ આત્માની સાથે લગ્ન કરવા સંમત થ જે તેમ તે થયું.

ઓગીઇને આ સલાહ ઠીક ન લાગી. અમલ કર્યું અને આવી પદ્ધતિ પરસ્પર લાગતી નથી. આમ એ બન્ને લગ્ન માટે ઉતાવળા થયાં છે એમની દૃષ્ટિ આજ માટે પસ્તાવ અ બના ... અને તાપ વિચારપૂર્વક ... નહિ ... નીકળી ... તો તે બન્નેને સ્પષ્ટ કરી ... છે ... આપણે ... પ્રત્યે ... લગ્ન ન કરવાના ... ધારે છે ... અને ... નથી. ... કરનારી વસ્તુ છે (...)

આવી ... અનુભવમાં ... છે ... તે ... છે

દૃષ્ટાન્તદર્શન

આવેશ અને મોહથી ઉત્પન્ન થયેલાં લગ્ન ક્યારેય સફળ પાર ઊતરી શકતાં નથી. ગૃહસ્થાશ્રમનું નાવ જેમ જેમ આગળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ તેવા યુગલને અવનવા અનુભવો થતા જાય છે જેમ જેમ તેઓ વધારે ને વધારે આદર્શની પાસે જતું જાય છે, તેમ તેમ ભોગની પરસ્પરની વૃત્તિઓની કમજોરી પણ વધી જાય છે

આવા પ્રકારના યુવાનો અને [illegible] દર્શાવે છે કે [illegible] જ્યારે તેઓ જમીનદોસ્ત થાય છે ત્યારે પોતાની ભાવના [illegible] વધુ તેને ભાન થાય છે ખરું, પરંતુ હવે તો તેઓ જીવનની મુસાફરીમાં ઘણું આગળ વધી ગયેલાં હોય છે. તેવા પ્રકારના અનુભવોમાં પણ તેમના ગૃહસ્થાશ્રમનું રમણીય સુખ [illegible] ઓછું થયું હોય છે. તેઓ આ સમગ્ર સમાજ [illegible] સ્થાન ધરાવતું નથી. તેમાં સમાજના અભાગ્યનો દોષ નથી; દોષ માત્ર તેમની પોતાની જ વૃત્તિનો છે.

ક્યાં કેટલું ?

આવી [illegible] આદર્શ [illegible] ગૃહસ્થાશ્રમ [illegible] ગૃહસ્થાશ્રમના આ અનુભવી પરીક્ષક [illegible] તેઓ [illegible] ઉંમરના માતાપિતાની [illegible] ગૃહસ્થાશ્રમની પરીક્ષા કરવાનો આ અનુભવ થાય છે.

પરીક્ષા વિદ્યાર્થી અને પ્રશ્નના [illegible] હોય છે તેમ પોતાની [illegible] પોતાની મનોવૃત્તિ [illegible] ગૃહસ્થાશ્રમ [illegible] પ્રકાર થાય તેવી યોગ્ય [illegible] પરીક્ષામાંથી [illegible] પાર [illegible] મનોવૃત્તિને [illegible] ને [illegible] યથાર્થ ભાન [illegible] તેઓની [illegible] અનુભવ [illegible] જ તેઓનાં [illegible] આપે છે. આવા

ને સંસારમાં તે યુવકયુવતીને તેમનું મનોરાજ્ય સ્વર્ગીય સુખ ભોગવવાની તક આપે છે અને તેવા દંપતીજીવનમાં નીતિ અને સ્નેહની સુવાસ દૂર સુધી પ્રસરી રહે છે

એ ખાતેનો નિયમ છે કે આ [illegible] નો [illegible] આ [illegible] ને કેટલાક અમે પરણાવી [illegible] આ [illegible] ના પુત્રપુત્રીને [illegible] સાથે તેથી આપવા [illegible] પોતાના [illegible] માની લેય છે અથવા સ્વાર્થવશ [illegible] કરી [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કેટલાક તો [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી. કોઈ પિતા પોતાના [illegible] કોઈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કોઈ પિતા પોતાના પુત્રોના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ જેવી રે છે

[illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે નિયમના [illegible] અને મોટી મોટી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે

સમાજનાં આ બધાં હોઈને પ્રજાથી નજીક [illegible] વરકન્યાના વડીલોને પોતાની પવિત્ર ફરજનું ભાન થાય તેવી વ્યવસ્થા યોજિત કરવાની પ્રત્યેક સાચા સુધારકની સૌથી પ્રથમ અને અગત્યની ફરજ છે આ પ્રવૃત્તિમાં વિચારણા ઉપરાંત કાર્યકર શક્તિની પણ પૂર્ણ આવશ્યકતા છે અને સાહસથી કામ પરંતુ ધીરજ અને સહિષ્ણુતાની પણ અપેક્ષા છે પરંતુ સમાજની [illegible] ન જ મળે । આ ફરજ યથાર્થ રીતે બજાવી શકાય તો તરુણ દંપતિ [illegible] ભરી દેવા અને હોઈને [illegible] નાશ થઈ શકે તે નિશ્ચય વસ્તુ છે 1

[illegible]

અત્યાર સુધી આપણે [illegible] કરી ગયા તે બધી વ્યવસ્થા [illegible] થઈ. આ સર્વ વ્યવસ્થા પછીનો છે [illegible] પણ પ્રાસંગિક બધી વ્યવસ્થામાં અનિવાર્ય હોવાથી અહીં પ્રસંગની વાસ્તવિકતાની વિચારણા કરી લેવી ઉચિત છે

આ વ્યવસ્થા યોગ્ય હોય છતાં શારીરિક આદર્શની [illegible] [illegible] વાસનાની આસક્તિને [illegible] રાખી [illegible] [illegible] પત્નીએ [illegible] ઉપયોગ વર્તમાનકાળમાં [illegible] થાય તેમ ઈચ્છાય છે.

આવી ભાવના પૂર્વજોની [illegible] સિદ્ધ [illegible] આપેલો [illegible] છે [illegible] પતિ અને પત્નીનું સન્માન અને [illegible] વ્યવસ્થા યથાર્થ જાળવવા [illegible] અતિ પ્રાચીન [illegible] તો ભારતવર્ષની પ્રાચીન સમાજ વ્યવસ્થામાં પણ આવી [illegible] સ્મૃતિઓ પણ કહે

[illegible] ।
[illegible] ॥

જો પતિ નષ્ટ થયો હોય, મૃત્યુ પામ્યો હોય, નષ્ટ થયો હોય, નપુંસક થઈ ગયો હોય અને પતિત થયો હોય તો આવાં પ્રસંગ કારણથી તે બીજા પતિ સાથે લગ્ન કરી શકે છે.

પરંતુ આજે જેવા રૂપમાં તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે તેવા પુનર્લગ્નની છૂટ તો સ્ત્રીધર્મની દૃષ્ટિએ લેશમાત્ર ઉપયોગી નથી, એટલું જ નહિ પણ તે સ્વચ્છંદતાના નિર્મૂળ [illegible] તેમાં [illegible] એમ [illegible] ન [illegible] વિના રહેતું નથી. કારણ કે એક પતિ પોતાની પ્રેમપાત્ર પત્નીનો અને એક પત્ની પોતાના પ્રાણપ્રિય પ્રીતમનો ત્યાગ [illegible] (અને બીજે એવા એક પણ [illegible]) ત્યાગ કરી શકે તેવી તેની સ્વચ્છંદ છૂટ [illegible] નિરંકુશ અનાચાર અને નરક નિવાસથી [illegible].

જે ભારતમાં પતિના મૃત્યુ પછી પત્નીનું જીવન અને પત્નીના વિયોગથી પતિનું જીવન નીરસ બની રહેતું એવા અપૂર્વ [illegible] હતા તે ભારતમાં પુનર્લગ્નની વાત આજ [illegible] ચર્ચાય છે તે અવશ્ય આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિ માટે [illegible] અને સ્વચ્છંદતાની દીનતાના પણ [illegible] તેમ [illegible] આ સમાજપ્રેમીઓને હવે દુઃખ ઉત્પન્ન નહિ થાય!

હવે તો સામાન્ય દૃષ્ટિના સમાજહિતચિંતકો પણ આવી નવી છૂટછાટની અનાચારતા સ્વીકારતા થયા છે. તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે વાત સમાજ માટે ઉપયોગી નથી અને જ્યારે પશ્ચિમના આચારે છૂટાછેડા ન થાય એવા કાયદાઓ અને પુનર્લગ્નના પ્રશ્ને [illegible] ઉપસ્થિત કરાયા ત્યારે [illegible] થઈ ગયા જ. મારે આજના પ્રશ્ને ભારતીય આદર્શો તથા આર્યનારીને આવા પ્રશ્નો પર ઊંડો વિચાર કરીને શાસ્ત્રોના જ [illegible] એ જ તેનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે કારણ કે સમાજની સુરક્ષા તથા સમાજની સુસંસ્કૃતિના આવા પ્રશ્નો પર જ આધાર છે.

દુરાચારનું મૂળ

આજના દુઃખી ગૃહસ્થાશ્રમ પરત્વે વર્ણીઓની બેદરકારી વિષે [illegible] પણ પ્રશ્ન થાય છે કે ? દુરાચારના ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનું મૂળ છે [illegible] સંયમનો અભાવ.

[illegible] સંયમને [illegible] વિકારની વાસનાના કેતાને [illegible] વિકારની અતિમાત્રાઓથી વિકારને પુષ્ટિ [illegible] મળે [illegible] અને સંયમની ઉપયોગિતા માત્ર [illegible] દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ આજે [illegible] આ બન્ને વિકૃતિના પ્રચાર [illegible] રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ [illegible] અને [illegible] રાખવા સારુ [illegible] ઉપયોગી [illegible] રાષ્ટ્રની [illegible] નારીના નિવારણ માટે [illegible] [illegible] સંસ્કારે [illegible] તેને [illegible] આપનારી [illegible] સમજો [illegible]

સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત

[illegible] આજ [illegible] સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત [illegible]

[illegible] સંતતિનિયમન [illegible] નિષ્ફળ [illegible]

આજની કેળવણી

[illegible] આજની [illegible] માટે [illegible] [illegible] પણ [illegible] છે [illegible] પરંતુ આ સિદ્ધાંત [illegible] ધર્મ [illegible] અને [illegible] છે તેમાં જ [illegible]

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ । ગી. ૭-૧૧

ક્રિયાની પવિત્ર ભાવના ભૂલ્યા પછી ભાવેલ વિષયી વાસનાથી જે પ્રજા જન્મે છે તે અધાર્મિક જ બને છે અને એવી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવી તે પણ એક પ્રકારનું પાપ છે.

પરંતુ જે પ્રજા ધર્મભાવના અને ઉત્તમ સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રજા પોતાના ધર્મનું પાલન કરવા માટે વિવિધ આદર્શો આપી શકે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં વિકાસ અને સ્વાર્પણનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હોય ત્યાં તેવા વાતાવરણમાં તેવી પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય તે કરવા સજ્જનની ભાવના હોય તે જ યોગ્ય છે.

વળી પરિસ્થિતિ જ્યારે ક્રાંતિક સ્વરૂપ પામે તો પોતાનું સ્થાન કે જે તત્ત્વ ભાગે સમાજમાં અને અન્ય પ્રજાઓમાં ગુમાવ્યું પડ્યું છે તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી પોતાની અસલ શક્તિના સંચારનો પરમાર્થ આચરણ સફળ કરી શકે. પૂર્વકાળમાં આવી ભાવના પૂર્ણ વ્યાપક હતી અને તેથી પ્રજાજન અનેક પ્રકારે સુખી હતું.

આવું જ્યારે સદ્ધર્મનું પાલન કરનાર વર્ગ ભલે અલ્પ પ્રમાણમાં તૈયાર થઈ શકે પરંતુ તે વર્ગ સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થઈ પ્રજાની આત્મિક ઉન્નતિ મેળવી શકે તેમાં તો લેશ માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

પરંતુ જો કોઈ વિકારી વાસનાને પોષીને કૃત્રિમ પ્રયોગ દ્વારા પ્રજનનના ધર્મને અવગણવાની પ્રવૃત્તિ કરે તો તો પરિણામ એ આવે કે પુરુષ પતિ નપુંસક બને અને સ્ત્રીજાતિનાં વાત્સલ્ય તથા સૌજન્યના ગુણો નષ્ટ થાય. પરિણામે રાષ્ટ્રીય હિતને બદલે રાષ્ટ્રીય અધોગતિના માર્ગમાં જ કદમ પડે અને સંસ્કૃતિ નાશ પામ્યા પછી માનવજાતિમાં ઉત્તમ એવું કશું તત્ત્વ રહેવા પામે નહિ.

વળી જેઓ નિર્મળવાસનાને પણ આપત્તિરૂપ કે સંતાનની ક્રિયાની પણ કુદરતની દેણ માને છે તે પણ એક અપૂર્ણ માન્યતા છે. તેવી માન્યતા ધરાવનાર ધર્મ સમજી શક્યું નથી કે

બ્રહ્મચર્ય એ અસ્વાભાવિક વસ્તુ નથી, તેમ અસાધ્ય પણ નથી. વળી વાસનાને વશેની મુક્તી એ આચારવિચા[illegible] અનિવાર્ય [illegible] નથી [illegible] છે [illegible] તેમ તેમ [illegible] હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય એવાભિવર્ધતે। (મહાભારત) અર્થાત્ કે જેમ આહુતિથી અગ્નિ શાંત પામતો નથી પણ વધે છે તેમ તે પણ વધ્યે જાય છે

માટે જે કોઈ વ્યક્તિ યા સમૂહ આ સિદ્ધાંતના પાલનના પાલન અર્થે [illegible] પ્રયાસ કરે તો તે તેમ પોતાના અને પ્રજાના હિતને મહાન હાનિ પહોંચાડે [illegible] અને [illegible] માનવાને પણ [illegible] તેવું છે તેમ [illegible]

સમાજજીવનની પરિસ્થિતિ

આ [illegible] આપણા [illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible]

વિચાર [illegible] પતિ અને [illegible] [illegible] નથી [illegible] એમ [illegible] અને [illegible] કરવાનો અભ્યાસ છે

જ્યારે પતિ અને પત્ની બે જણ [illegible] [illegible] નહિ પણ [illegible] [illegible] [illegible] ત્યારે [illegible]

તેમાંની વ્યભિચારની અવસ્થાનો લોપ કરીને આવી રહેલી, અને તે દિવસ એવો આવશે કે ફેરફાર સર્વ કોઈને અને આખા સમાજના લાભ સમજાશે.

આવી રીતે વ્યવસ્થાની વ્યવસ્થા કરી સમાજમાં સ્ત્રીજાતનું એક અંગ કે જે દૃષ્ટિએ છે તેની વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી જણાય છે.

સ્ત્રી સમાજની વર્તમાન હાલત

આ પદ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી રદ થયું નથી તેથી દરેક ભારે તે ના મંજૂર ન હોય તેટલું જ નહીં ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રીઓના આવે એ સ્વાભાવિક જ છે.

અમારા શાસ્ત્રોમાં નારીજાતની નિંદાયુક્ત ઉક્તિ મળી જ આવ્યા વિના નહીં રહી. તેના ફળને ઉપયોગથી નિષેધનું નહીં આગે તેને માન મળતું નહોતું તેથી નારીજાત નિર્માલ્ય પ્રાય થઈ ગઈ.

પૂર્વકાળે નારીજાત કેટલું માનવંતુ હતું તેનું અનુસંધાનમાં આ શ્લોક પ્રમાણ આપે છે.

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા । જ્યાં સ્ત્રીઓનો સન્માન હોય ત્યાં જ દેવોનો વાસ હોય છે. આ સિવાય રાધા-કૃષ્ણ, સીતા-રામ વગેરે નામોમાં પણ સન્નારીનું સૌથી પ્રથમ સ્થાન છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે વર્તમાન નારીજાતની દુર્દશા આજની અર્વાચીન સ્થિતિની ઉત્પન્ન થયેલ છે તે આ દિવસ નથી હમણાનો દોષ કે નથી માબાપનો દોષ પણ માત્ર પુરુષની પર સ્વાર્થ પરાયણતાનો.

આવી રીતે નારીજાત પ્રત્યે પુરુષવર્ગ બેદરકાર બન્યો અને નારીજાત પ્રત્યે અન્યાય પછી નારી એ જાતની ભો… અને વાસના

પતિના એક સાધન તરીકે મનાવા લાગી, ત્યારથી સ્ત્રીનું માનસ પણ સ્થિતિમાંથી ઊતરી ગયું. તે અનુસાર આ ભાવનાના ફળસ્વરૂપે ગૃહસ્થાશ્રમની અને ક્રમશઃ રાષ્ટ્રની પણ દુર્દશાની શરૂઆત થવા પામી છે.

આજે ભગવાન મહાવીર, ભગવાન કૃષ્ણ વગેરે મહાપુરુષ પ્રસવનાર એ રત્નકુક્ષિ ભગિનીઓમાંથી મોટે ભાગે નિષ્પ્રાણ અને નિસ્તેજ પ્રજા ઉત્પન્ન થવા માંડી છે.

એક કવિએ કહ્યું છે કે

દેવીભાવથી દેવ બને, પણ ભોગીથી ભોગી થાવે,
ઉદરથી જન્મે જીવો તો તેમાંથી ઉત્તર પાવે.
સુવાસનીથી સુવાસ થાય રાખી પ્રસરે જ રક્ષા
ભાવો જેવી તમે ભાવના, રાખીથી પ્રસરે રક્ષા

એ તરફ આપણી ભાવના જવાનું કારણ આપણી મન વચનની સંકુચિત દૃષ્ટિ છે.

નારીનું વૈધવ્યજીવન

આજે સ્ત્રીઓમાં પણ સૌથી વધુ ખરાબ દશા તો કોઈની હોય તો તે આપણી વિધવા બહેનોની જ. આપણામાં પોતાના પતિજીવનથી વંચિત થયેલી અને બાલ્યજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રબળ ઈચ્છા હોવા છતાં ભાવભૂમિને જોઈ પુરુષો પોતાની વિકારી અને વિલાસી વૃત્તિ માટે કલંકિત જોઈએ, અને તેવી વિધવા બહેનો પ્રત્યે દુર્ભાગ્ય કેટલી લાચાર બનું પડે એ તેની પવિત્ર દશા છે. તેને બદલે પોતાની વિધવા બહેનો પર અત્યાચાર ગુજારનાર જે વર્ગ આ ? સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે વર્ગ ખરેખર નારીજાતિની દશાનો ગુનેગાર જ

આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનો ઉપાય

વિધવા બહેનો એ સમાજની એક આદર્શ અને ઉજ્જ્વળ ભાવી ત્યાગની પ્રતિમા છે. તેના પ્રતિ માર્ગમાં સરળતા કરી તેને શિક્ષણ

અને ઘરકામથી મુક્ત કરી તેને માટે યોગ્ય સમય કરી આપી અને સમાજમાં તેનું માનભર્યું સ્થાન સ્થાપિત કરવું, તે સૌથી ઉત્તમ કર્તવ્ય છે અને સ્ત્રીઓનું તેમાં જ વાસ્તવિક કલ્યાણ નિહિત છે, તે વાત સમાજના દરેક વિવેકીએ સમજવા જેવું થઈ રહે.

આ માર્ગે જ તે નારીઓ સ્વેચ્છાએ પોતાનું પાવન કાર્ય કરી શકે અને પરિવારના સુખને વધારી શકે. પરંતુ જો એ તે વર્ગને સમાજ કેવળ ભૂતકાળની જ દૃષ્ટિથી જોતો રહેશે તો સમાજ આગળ જે કંઈ પરિણામ ભોગવે છે તેમાં ઘટાડો નહીં. આજનો યુગ સમાજના પ્રત્યેક અંગના સહકારને સ્વીકારવાનો છે, તિરસ્કાર કરવાનો નહીં.

વૈધવ્ય એક કલંક

આકસ્મિક કારણો બાદ કરતાં વૈધવ્યનું વિશેષ પ્રમાણ પ્રાચ માતાપિતાની પોતાની મતિ અને દરેક ભૂલથી જ ઉત્પન્ન થયું છે તેમ ચોખ્ખી રીતે જણાશે.

એટલે બાળ લગ્ન તથા બાળવય, વૃદ્ધવિવાહ અને કજોડાં જેવી અસમાનતાની પ્રથા સમાજમાંથી જ્યારે નાબૂદ થશે અને ત્યાર પછી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અર્થે ધ્યાન અપાશે તો આજનો છે જ વધુ સમાજે એને વિશેષ ગંભીરતાપૂર્વક અપનાવવો જોઈએ.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય

નારીજાતિની સુધારણા અંગે આજે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો પોકાર ચારેકોરથી આવી રહેલો સંભળાય છે. એ કે આ પ્રકારની સ્વતંત્રતાનો નાદ પશ્ચિમની નારીઓના પોતાના અનુકરણનો આભાર છે કે કેમ અને જે પ્રકારની સ્વતંત્રતાની માંગ આજે કરવામાં આવે છે, તે સ્વતંત્રતા સ્ત્રીઓને ઉપયોગી છે કે કેમ, તે એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે.

પશ્ચિમ જગત પર સહેજ નજર કરીશું તો ત્યાંનાં નારી-જગતના પ્રશ્નની ગંભીર સમસ્યાઓ જોતી એક લેખિકા એક વિદુષી

બહેન વકીલથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી કે જે બહેન પોતે સમાજજીવનનાં અભ્યાસી અને અનુભવી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમણે સન્નારીઓના પ્રતિનિધિ બનીને આજની સ્વતંત્રતા પર શિષ્ટ સ્ત્રીઓનો જે અભિપ્રાય છે અને તે કેવી સ્વતંત્રતા માગે છે તેનો આબેહૂબ ખ્યાલ નીચેના વાક્યોથી આપ્યો હતો: “આજની સ્વતંત્રતા ઉપરથી તો અમૃત જેવી મધુર અને દૂધ જેવી ઉજ્જવળ દેખાય છે, પરંતુ તેની અંદરમાં તો ઝેરી વિષ ભર્યાં છે. તેમાં નારીજીવનનો વિકાસ નથી, પણ હ્રાસ છે. જે સ્વતંત્રતામાં જીવનનો વિકાસ નથી, તે જીવન સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને લેશમાત્ર લાભ ન કરી શકે. અમને આજે સ્વતંત્રતા અવશ્ય જોઈએ છે પરંતુ તે સભ્યતાભરી સ્વતંત્રતા નહિ કે સ્વચ્છંદતા. આમ કહી આજના નારીજીવનની પરતંત્રતાનાં મૂળ મસ્ખો પામરતા ભોળી લાગણી અને વિલાસની નાગરી વૃત્તિને બતાવી. આ નિર્બળતાઓનો પરિહાર જ્યારે સન્નારીઓ પોતે જ કરી શકે ત્યારે જ સ્વાભાવિક અને સાચી સ્વતંત્રતા તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

નારીજીવન માટે ઉપર્યુક્ત ચિકિત્સા સમુચિત અને વાસ્તવિક છે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પ્રાચીન સમયમાં નિરક્ષરતા અને શ્રમ જેવા સદ્ગુણોથી નારીજીવન સુખી અને ઉન્નત હતું. પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓ પણ સુશિક્ષિત હતી, અને તેથી જ ગૃહસ્થાશ્રમને લગતા પ્રત્યેક કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ અર્ધાંગનાના બિરુદને ચરિતાર્થ કરી શકતી હતી. જ્યારે યુદ્ધકાર્યમાં આવશ્યકતા પડતી ત્યારે તે કેસરિયાં પહેરી રણે ચડતી. ગૃહજીવનના વહેવાર ચલાવવામાં તે નિપુણ હતી. પ્રસંગ પડ્યે જ્ઞાનગોષ્ઠીઓમાં પણ તે રસ લઈ શકતી. જ્ઞાનમાં સ્ત્રીઓ કેટલી આગળ વધી હતી તે શંકરાચાર્યની સાથે થયેલા મંડનમિશ્રનાં ધર્મપત્નીના સંવાદથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આટલી યોગ્યતા હોવા છતાં તેઓનું મુખ્ય કાર્ય તો પોતાના સ્વધર્મમાં સ્વર્ગ બનાવવા સારુ પતિસેવા અને પ્રભુપરાયણત્વ હતું. કારણ કે

પતિસેવામાં દામ્પત્યપ્રેમની સુરક્ષા અને પ્રજાપાલનમાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ સમાયેલાં છે.

સ્ત્રીઓને જે આનંદ પતિના વિશુદ્ધ પ્રેમની આશા તરીકે મળી રહે છે, તે આનંદ પ્રમુખપદની ખુરશી મળવાથી મળી શકતો નથી. અને રાષ્ટ્રની સેવા પણ તેઓ ગૃહમંદિરમાં રહેતાં જ્યાં ઉત્તમ રીતે બજાવી શકે છે એ ચોક્કસ છે કે જે પુરુષો જાહેરમાં અગ્રિમ નાગરિકો બની રાષ્ટ્રની સેવા કરવામાં છે, તેમનામાં રાષ્ટ્રભક્તિ અને ધાર્મિકતાના ઉત્તમ સંસ્કારોનું બીજારોપણ કરીને આ ગૃહલક્ષ્મીઓ જ સેવિકાઓની ગરજ સારી શકે છે.

આ ઉપરથી બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરનાર સ્ત્રીઓનું રાષ્ટ્ર કેવું ગણ્યું છે અને ગૃહમંદિરમાં એવું સ્થાન રક્ષિત રહીને કોઈ ઉપયોગી છે તે સ્પષ્ટ પ્રકટ થાય છે અને ગૃહલક્ષ્મીને જે થોડાં દુઃખ ભોગવવાં હોય છે તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે, તે વસ્તુ પણ વિશેષ રૂપે સમજાવવાની હવે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

આ રીતે નારીજીવનનું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાભાવિક સુખ વિકાસ અને સદાચારના વિકાસ પર આધાર રાખે છે, તેથી નારીજીવનના વિકાસ-સાધક અને તેઓને અભ્યાસના સુવિધાપૂર્ણ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરવાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. કારણ કે જો નારીજીવન સુવ્યવસ્થિત થશે તો જ આખો ગૃહસ્થાશ્રમ સુવ્યવસ્થિત બનશે.

આજ પ્રમાણે ન હોવાથી દિવસે દિવસે નિરાધાર બનેલા સ્ત્રી-જીવનને ટકાવી રાખવા માટે સરકાર કાયદાઓ તો કરે જ છે, તે આ વિષયમાં આશાજનક પગલું છે. પણ કાયદાઓને સમાજ સમજે અને અપનાવે તથા સ્ત્રીઓ પણ પોતાના અધિકારોની સુરક્ષા કરી શકે તેવું વાતાવરણ ઊભું કરવાની જરૂર છે.

આ પ્રમાણે નારીજીવન અને ગૃહસ્થાશ્રમના આ બધી સમસ્યાઓની વિચારણા પછી ગૃહસ્થાશ્રમને આદર્શ બનાવવામાં બીજા જે જે પ્રયત્નોની આવશ્યકતા છે તેની આગળ દ્વિતીય ભાગમાં વિવેચના કરીશું.

૨

કર્તવ્યખંડ

૧

પતિપત્નીનાં કર્તવ્યો

ગૃહસ્થજીવનનો પ્રારંભ

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
मनुस्मृति ४ १

"જિંદગીના ચાર વિભાગો પૈકી પહેલો વિભાગ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગાળી ગૃહસ્થાશ્રમ ઈચ્છતા મનુષ્યે વિવાહિત થઈને ગૃહસ્થજીવન ગાળવું જોઈએ.

આશ્રમવ્યવસ્થામાં ગૃહસ્થજીવનનું સ્થાન જેટલું મહત્ત્વનું છે તેટલું જવાબદારીવાળું પણ છે આથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો એટલે એક મહાન જવાબદારીભરી સ્થિતિમાં મૂકાવું, અને તેથી જ ગૃહસ્થજીવનના સ્વીકારને પણ એક પ્રકારની દીક્ષા લેખવામાં આવે છે

બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો કાળ જેમ પચીસ વરસનો નક્કી કરવામાં આવ્યો છે, તેમ આ આશ્રમનો કાળ પણ પચીસ વર્ષનો છે અને ત્યારબાદ વાનપ્રસ્થાશ્રમ આદિ આશ્રમોમાં તે પરિણમે છે પરંતુ આજે વાનપ્રસ્થાશ્રમની પ્રણાલિકા લુપ્ત પ્રાય થઈ ગઈ હોવાથી જીવનપર્યંત પતિ અને પત્નીને ગૃહસ્થસ્થિતિમાં જ પૂરું જીવન ગાળવાનું હોય છે.

પતિ અને પત્ની જોડે

કુટુંબ એ સમાજનું અગત્યનું અંગ છે. તો પતિપત્ની એ કુટુંબનાં આધારરૂપ છે. તેથી એ બન્ને પોતપોતાનાં કર્તવ્યો સમજીને આચરતાં થાય, તો તેમના હાથમાં કુટુંબનાં સુખ સચવાઈ રહે અને કૌટુંબિક જીવન સુખરૂપ બનતાં સમાજ પણ ઉન્નત થાય. ગૃહસ્થજીવનના આ આદર્શો સતત જળવાઈ રહે તે માટે નીચેની પ્રતિજ્ઞાઓ અને એકબીજા પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો માટે સતત જાગૃત રહેવું જોઈએ.

ગૃહસ્થજીવનની પ્રારંભિક પ્રતિજ્ઞાઓ

૧ પતિએ પોતાની પત્ની સિવાય ઈતર સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માતાદૃષ્ટિ રાખવી અને તે જ રીતે પત્નીએ પણ અન્ય પુરુષો પ્રત્યે ભ્રાતૃદૃષ્ટિ ધારણ કરવી.

૨ અમે બન્ને જીવનપર્યંત સહજીવન ગાળવાનાં જોડાયાં. તેથી તે સહજીવન સુરમ્ય રહે તે સારુ મનુષ્યમાત્રને સુલભ એવી સામાન્ય ભૂલોને પરસ્પર સાંખી લેવાં અમે શીખીશું.

૩ પતિ અને પત્ની એ બન્નેનાં ક્ષેત્રો ભિન્ન હોવા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી રથને ચાલુ રાખવામાં તે બન્ને પરસ્પરનાં ઉપયોગી ચક્રો છે જેમાં એક પણ ઓછું ઉપયોગી કે નાનું નથી. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે.

૪ જેવા પ્રમાણમાં પતિ પત્નીને હિતબુદ્ધિથી કહી શકે છે, તેવા જ પ્રમાણમાં પતિની ભૂલના પ્રસંગમાં પત્ની પણ વિનીતભાવે ક્રિયાત્મક આપવાની હકદાર છે.

૫ જેમ પતિની ગમ્ય બાબતોમાં તેને સહકાર આપવો એ પત્નીનો ધર્મ છે, તે જ રીતે સ્ત્રીગમ્ય બાબતોમાં પત્નીના અભિપ્રાયને પ્રધાનતા અને ધ્યાનમાં લેવું એ પતિનો પણ અનિવાર્ય ધર્મ છે.

૬ અમારો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવળ અમારા સ્વાર્થની પૂર્તિ સારુ નથી, પરંતુ વિશેષતઃ કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અને ઉપયોગી સેવા અર્પવા અર્થે છે. તેથી અમારું જીવન એવું ઘડવું જોઈએ કે જેથી બીજાને લોભરૂપ ન થતાં ઉપકારક થાય.

૭ અમારું પરસ્પર સંમેલન વિકાર અર્થે નથી, સ્નેહ અને સહકાર અર્થે છે—જે સહકારથી આતિથ્યસત્કારમાં, ધાર્મિક કર્મનિયમોના આચરણમાં તથા ઇતર પ્રાણીઓની સેવામાં મદદગાર થાય.

૮ "ધર્મો ચરતં ક્ષમમિતિ ।" આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે પતિ અને પત્ની બન્નેએ એ ધર્મ પ્રતિ પ્રત્યેક ક્ષણે લક્ષ આપવું ઘટે.

ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ એવો કઠિન છે કે ત્યાં ડાહ્યા માણસો પણ અસ્થિર થતાં ભ્રાન્તિમાં પડે છે. પાપનો પ્રસંગ પામે પણ ધર્મમાં સાવધ રહેવું, એ દંપતીનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે.

આટલી બાબતો નક્કી કરી અને તેવા આચરણની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી પછી જે યુવકયુવતીઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે તેઓનાં ગૃહસ્થજીવન સ્વર્ગીય થઈ બની રહે છે.

એક આવશ્યક સૂચના

દાંપત્યજીવનમાં પ્રવેશતાં ૮ ? એક વસ્તુ તરફની ઉપેક્ષા ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતામાં વિરૂપ થતી જાય છે, તે પ્રસંગમાં અહીં એક આવશ્યક સૂચન કરવું યોગ્ય છે.

યુવાનીમાં પગલાં માંડતો યુવાન નવા જ પ્રકારના અનુભવો કરે છે. વીર્ય એના દેહમાં ઊભરાઈ રહ્યું હોય છે અને યોગ્ય માર્ગ અને યત્ન ન મળે તો શરીરમાં પેદા થયેલી આ અદ્ભુત શક્તિ વિકૃત માર્ગે વળી જાય છે અને ખર્ચ કરાય છે. જેમનાં મન આત્મસંયમમાં પલોટાયેલાં નથી તેઓ આનો ભોગ બને છે.

કુમારી પર પણ આ વયની પ્રથમ અસર યુવાન કરતાં વધુ પ્રમાણમાં હોય છે તે તેનાં અંગ, વાણી અને હાવભાવ પરથી પ્રતીત થાય છે.

પરંતુ સ્ત્રીજાતિને સુલભ એવાં ક્ષમા, સહિષ્ણુતા, ધૈર્ય, કોમળતા ઇત્યાદિ ગુણોને લઈને તે આત્મભાગમાં તો ક્વચિત જ હોય છે અને તે દૃષ્ટિએ તેની સ્થિતિમાં તે પુરુષ કરતાં સુખની અપેક્ષાથી સમજી ભાગવામાં વધુ હોય છે.

આવા આવેગને આધીન થયેલો જે પુરુષ નિયમિત જીવન ખોયેલો વ્યવસાયનું કુદરતના પરિણામે પોતાનો પગ ખૂંપી ગયો હોય છે, તેનું નિયમિત જીવન કેટલું કઠણ અને કેવું સૌમ્ય કર્યું હોય છે, તેનું વર્ણન અગાઉથી આવીત છે. પરંતુ જે પુરુષ સંયમ દ્વારા સ્થિર રહી શકે છે, અને એવા આશ્રમ અંતઃકરણથી આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની અભિલાષા છે, તેવો પુરુષ પણ નિયમિત થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રારંભમાં જ પોતાના દુઃખને નોતરવાનું પ્રમાણ કરી નાખે છે. એવો પતિપત્નીનો પરસ્પર વિશુદ્ધપ્રેમ હોય એ ગૃહસ્થજીવનના મુખ્ય ધર્મ છે. કહ્યું છે—

યથા ભર્તા ન ભાર્યાં ન પરસ્પરમનુવ્રતે ।
તથા ધર્માર્થકામાનાં ત્રયાણામપિ સંગતમ્ ॥

હિતો સિદ્ધિ ૨ઃ ૧૧

જેમ જેમ પતિ અને પત્ની પરસ્પર ઉચ્ચપ્રેમ ધરાવે છે તેમ તેમ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ અને ઉન્નતિ થાય છે.

પરંતુ જે પુરુષ અને સ્ત્રી આ આવેગોને આધીન થાય છે તેનો પ્રેમ લાંબો ન રહેતાં વિષુવ થઈ વિષયવાસનાના રૂપમાં પલટાઈ જાય છે. તે બન્નેનાં અંતઃકરણમાં બીજા પ્રકારની પ્રેરણા ન આવતી હોય એવી આમ સમજે છે અને તેની શરીર અને મન પર પણ ઘણી અસર થાય છે. આગળ જતાં તે બન્ને ઓળખીને ઘણો ... તો આધાર હોય છે કે તેઓને પોતાનું સર્વોચ્ચ જ્ઞાન રહેતું નથી. આથી તીવ્ર આસક્તિને પણ તેઓ ભક્તિથી પ્રેમ માની

કે છે આવા સમયોને વશ થઈ પુરુષ સ્ત્રીની વાસના સંતોષવા ખાતર પોતાનું સત્ત્વ નિચોવવાની શરૂઆત કરી દે છે. પોતાના જીવનને વેચી મન અને વાસનાના ગુલામ બને છે તે જ રીતે સ્ત્રી પણ પુરુષના પતનનું પ્રબળ સાધન બની પોતાનું પતન નોતરે છે, તેમજ આરોગ્ય સ્વાસ્થ્ય અને સૌન્દર્ય ગુમાવે છે.

આવે વખતે તેમનાં વડીલો કે જેઓ જીવનની આવી કારમી ભૂલોમાંથી પસાર થયાં હોય છે, અથવા જેઓ આવા પ્રસંગનાં પરિણામોથી વાકેફ હોય છે તેવાં હિતૈષી મુરબ્બીઓ તે યુગલને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન કરાવવા મથે છે પરંતુ ત્યારે તો તેઓ એમ માની બેસે છે કે આ બધાં અમારા સ્નેહમાર્ગમાં કાંટા વેરવાનું જ કામ કરે છે અને મીઠા દાંપત્યમાં વિઘ્ન રૂપે છે. આવી ભ્રમ પ્રકાર માનવાને લઈ તેમની શિખામણ સ્વીકારવાને બદલે તેઓ તેનો સામનો કરે છે અથવા નફ્ફટ પ્રકૃતિ આદરે છે.

અનિચ્છનીય પરિણામ

આમ થવાનાં બે મુખ્ય કારણ હોઈ શકે. (૧) નવા વાતાવરણમાં આવતી કન્યાને માબાપોએ તાલીમ આપી હોતી નથી. (૨) પુરુષની આસક્તિ ખાસ હોય છે કારણ કે સહશિક્ષણ પણ નવીન વિધાન એને શીખવવામાં આવતું નથી. તથા સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે સમાનતાની મૈત્રીની ધરીને બાહર કૃત્રિમ દીવાલ વધુ પાકી ઊભી કરી દેવામાં આવી હોય છે.

એકાંતનો લાભ લઈ હમેશાં પત્ની પોતાના પતિ પાસે પોતાના શોખ, સખ્ય નમૂના વગેરેના દેખાવનું પ્રદર્શન કરાવે છે. દિયર, જો ઘરે કુટુંબીજનો સાથે રહેવામાં મુશ્કેલીઓનું ભાન કરાવે છે અને આવી પરતંત્રતામાંથી છૂટકારાનો ક્રમ યોજવા અને સ્વતંત્ર ઘર માંડવાની તો સેવા માટે વારંવાર વિનંતી કર્યા કરે છે અથવા કોરે છે.

ગૃહસ્થ યુવાન તેનાં પરિણામોનો વિચાર કરવા બેસી શકે નથી. જો તે સમજુ હોય છે તો તો તુરત જ પોતાના સ્નેહીઓને પત્રદ્વારા કે પ્રેમને ટેકરે આવી તેમનાથી દૂર ભાગવું પસંદ કરે ને પોતાના પગ પર ઊભો રહી શકે તેમ ન હોય તો કોઈ નીતિવાન શોધી લે છે. આવી આત્મસાત્વિકતા બનેલું કાર્ય જ ગોરે આવે તે ભાવ સંસારનું નિમિત્ત બને છે તેનો અભાવ તેને પાછળ ... જ આવી શકે છે પરંતુ આ વૃત્તિ, આવા આવેગને વશ થઈ તેવા સમયે રોકી શકતો નથી. આવી રીતે આવેલા દુર્ભાગ્ય ... વાતાવરણનું કામ. આવા નબળાઈથી જ બને છે, તેમ એવું હોવા કારણને નથી.

પરંતુ જે યુવાને આત્મસંયમનું મહત્ત્વ જાણ્યું છે, જેનામાં ... વિના વસ્તુની ચોખ્ખા સંસ્કાર તથા પૂર્વના સંસ્કૃતિનો વારસો છે, જે વિકસિત થયો છે અને જેનું મન નવજવાન હોય છે તે ધીર યુવાન આવા પ્રસંગને વશ થતો નથી; બલ્કે આ પ્રસંગને પોતાના માનીને તેમજ પોતાની અંદરને દુઃખિયા આવી પડ સામ્યદૃષ્ટિથી ઊકેલે છે. કે પ્રથમ પોતાનાં માતાપિતા કે કુટુંબીજનોની પ્રકૃતિને ધીમે ધીમે સમજાવીને અનુકૂળ રહેલો હોય તો તે પણ ધીરજથી તેને નિયમની ... કરે છે અને પોતાની ... સ્વતંત્ર જીવનની મહાન ગ્રંથિનું ભાન કરાવે સ્નેહ આપી રહેલો જાય.

આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે જેવા બુદ્ધિમાન ગણાતા પુરુષ પણ પરણવા બેસી નિયમભેદ કરે જ ... ખરેખર આ ... માનવા છે, તે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમના કલંક છે.

નિયમિતતાના વિચાર અને વિકાસની વૃદ્ધિ થાય નહીં

નિર્યું છે તેથી જ નીતિકારોએ પ્રજોત્પત્તિના હેતુપૂર્વક "ઋતુગામીત્વમિ સ્યાત્" અર્થાત્ ઋતુકાળે જ અભિગમન કરવું એ સિદ્ધાંત પર ભાર મૂક્યો છે.

આ પરથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ બ્રહ્મચર્યની મહત્તા અને ધાર્મિકતાની દૃષ્ટિએ કેટલી આવશ્યકતા અને સ્થાન છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. જે આવી રીતે પતિ અને પત્ની ઉભય બ્રહ્મચર્યમાં રહે અને તેમાં ક્વચિત્ સ્ખલના થાય તો તેને તરત સુધારી લેવાનું ધ્યાન રાખે તો ખૂબ જ લાભ થાય. આવી રીતે જેટલે અંશે ઓછી ઇચ્છામાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન થાય તેટલે અંશે તેઓનો ગૃહસ્થાશ્રમ સફળ અને સુખી નીવડે અને તેમની પ્રજા પણ વીર્યવાન અને સશક્ત બને.

ભોગની પરિસીમા

બ્રહ્મચર્યના ખંડનથી સુખ મળે છે તેવી માન્યતા અવાસ્તવિક છે. કારણ કે જે દ્વારા તેવો ઇચ્છાથી જે સુખ ભોગવવા મળે છે તે સુખ ગુમાવે છે. વીર્યના સ્ખલન પછી શરીરમાં તેના અવતરણમાં આઘાત થાય છે. અતિવિકારના પરિણામે તે રોગિષ્ટ અને છે અને શારીરિક સંપત્તિ ગુમાવવા ઉપરાંત અતિશય માની લીધેલા વિષયજન્ય સુખનો ઉપભોગ પણ તે કરી શકતો નથી.

આવા ભોગની પરિસીમા રહેતી નથી. જેઓ બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય સમજે છે તેવા પુરુષો પણ એકવાર પોતાનો પગ લપસ્યા પછી મનના એવા તો ગુલામ બની જાય છે કે તે વિષયના વ્યસન વિના તેનો એક પણ દિવસ પસાર થઈ શકતો નથી. આવા પુરુષો સંયમીરૂપ હોવાનો દાવો ભલે કરતા હોય, પરંતુ સ્વસ્ત્રી સાથે પણ મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું હોય છે કારણ કે સ્ત્રી એ કંઈ વિષયવાસના સંતોષવાનું યંત્ર નથી. સ્ત્રી એ ધર્મપત્ની છે. પ્રજોત્પત્તિના શુદ્ધ હેતુ સિવાયનો સંયોગ એ વ્યભિચાર છે. તેથી જે તેવું કૃત્ય કરે છે તેની ભાવના ખરેખર વિષયાધિ કે ઘેલછામાં થાય છે.

કૃત્રિમ ફેશન

પશ્ચિમના સંસર્ગથી તેમના સારા કરતાં નિરુપયોગી વસ્તુઓનો આપણે વિશેષ પ્રમાણમાં સ્વીકાર કરવા આપણા જીવને તે આજ સુધીનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે તે જ રીતિને અનુસરીને ત્યાંની ફેશનેબલ રીતિનો પણ આપણને મોટો પાશ લાગેલો છે કે જેથી પુરુષો કરતાં પણ ભારતના સ્ત્રીજીવન પર ભારે ખરાબ અસર ઉપજાવી મૂકી છે

જેમ પુરુષ સ્ત્રીના સૌન્દર્યનો ઉપાસક હોય છે તેમ સ્ત્રીજાતિ પણ હોય છે ખરી. પરંતુ તે બન્ને વચ્ચે તારતમ્ય હોય છે તે જ રીતે સૌંદર્યના સંબંધમાં પણ છે. શણગાર ભાવનાની વૃત્તિ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વિશેષ હોય છે પુરુષ સૌંદર્યને ચાહે છે ખરો, પરંતુ તેની પ્રાપ્તિ માટે જેટલો મોહ સ્ત્રીઓનો હોય છે તેટલો પુરુષોનો હોતો નથી. સારાંશ કે સ્ત્રી એ સૌંદર્યની બાહ્ય ઉપાસિકા છે, અને સૌંદર્યવર્ધન સારુ તે ભારે ઉત્કંઠા ધરાવે છે

સૌંદર્ય એ શું છે?

સૌંદર્ય એ નૈસર્ગિક વસ્તુ છે તે બહારથી મેળવાતું નથી. શરીરસૌંદર્યનો પણ મોટો આધાર શારીરિક તંદુરસ્તી પર જ નિર્ભર હોય છે સ્વાસ્થ્ય ગયા પછી સૌંદર્ય ટકી શકતું જ નથી. એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે આમ છતાં દુર્ભાગ્યવશાત્ તે વાતને ભૂલી જઈ ઘણી યુવતીઓ શરીરનો દુરુપયોગ કરી પોતાના વાસ્તવિક સૌંદર્યને નાશ કરી બેસે જ અને પછી તે સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ સારુ ચોરી ફેશનોનાં અવલંબન લઈ તેની પાછળ અનંત કોશિશો કર્યા કરે છે

બીજી ફેશન કેટલીક બહારની કૃત્રિમ સુંદરતા લાવે છે ખરી પરંતુ તે ક્ષણિક અને કૃત્રિમ હોય છે તેની કૃત્રિમતાથી સ્વાભાવિકતામાં બાધને લીધે ખૂબ હાનિ પહોંચે છે ફેશનથી કઈ જાતનાં નુકસાન થાય છે તેનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરીએ.

ફેશનના ગેરફાયદા

પ્રથમ તો આવી સૌંદર્યસૂચક ચીજોની ખરીદીમાં સમય કેટલો યે પહેરવામાં તથા વાળ ઓળવાદિની બિનજરૂરી ટાપટીપમાં વ્યર્થ ચાલ્યો જાય છે બીજું આ ફેશનનો શોખ પૂર્ણ કરવા સારુ તેઓને એવા અનેક પદાર્થો વાપરવાની આવશ્યકતાઓ વારંવાર ઊભી થાય છે અને તે ખાતર આર્થિક નુકસાન થાય છે

આટઆટલો ભોગ આપવા છતાં પણ લાભને બદલે પ્રાય. હાનિ ભોગવાય છે, કારણ કે એ પદાર્થ સૌંદર્યવર્ધક થવાને બદલે ઊલટા સ્વાભાવિક સૌંદર્યને પણ વિકૃત બનાવી દે છે એટલે તે દૃષ્ટિએ પણ કૃત્રિમ ફેશનનો નાદ તદ્દન નિરુપયોગી છે

આ ઉપરાંત બીજું અગત્યનું નુકસાન એ છે કે ફેશન તો રોજ ને રોજ બદલાતી રહે છે પણ એની અસર મન પર પડતાં મન ચંચળ બની જાય છે

આર્થિક હાનિ બચાવી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તો ને સહસા ત્યાજ્ય જ છે આજે દેશ ઘણો દરિદ્ર છે તેને આવા બિનજરૂરી ખોટાં ખર્ચા પરવડી શકે તેમ નથી. આ વાત જેટલે અંશે પુરુષોએ વિચારવી જોઈએ તેટલે જ અંશે સ્ત્રીઓએ પણ વિચારવી એ તેમની ફરજ છે કારણ કે તેઓ પણ સમાજનું એક અંગ છે આથી સમાજ અને રાષ્ટ્રના હિત ખાતર તેમણે પોતાની રુચિઓ અને વૃત્તિઓને ફેર કરવા માટે સહજ થઈ જવું જોઈએ.

સ્વરાજ આવ્યા પછી સમાજને દૃષ્ટિ સામે રાખીને જ પોતાની જરૂરિયાતોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

જ્યાં પ્રજાનો મોટો વર્ગ આજે ગરીબી ભોગવી રહ્યો છે, ગરીબાઈથી રિબાઈ રહ્યો છે, પહેરવા સારુ પૂરતાં વસ્ત્ર કે ખાવા સારુ

પૂરતું અન્ન સુદ્ધાં મળી શકતું નથી, ત્યાં મોટા મોજશોખ તથા મોટા એશઆરામોની ખાતર ધનનો દુર્વ્યય કરવો કે કરાવવો એ અર્થની બહુના પાપમાં જ ગણ્ય છે.

જો કે તેમના પતિઓ તો આજે પ્રકટ પોતાની પત્નીઓને કીમતી માની એની માગણીના સારુ ગમે ત્યાંથી અને ગમે તે રીતે ખાતરી આપી ઇચ્છાઓ પૂરી પાડશે, અને તે દ્વારા સ્ત્રીઓની આવી વૃત્તિને ઉત્તેજી પોતાની વાસના પણ પૂર્ણ કરશે. પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવશે કે આવી આખા રાષ્ટ્રમાં અન્યાય અને સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી દેશને વધુ પણ વધુ કંગાળ અને પામર બનાવશે.

માટે આવા મહા અનિષ્ટથી બચવા સારુ પણ આપણી સ્ત્રી સમાજે આવી ખોટી ટેવોના ફંદામાં ન ફસાતાં તે માર્ગથી દૂર થઈ પોતાની જરૂરિયાતોનું ક્ષેત્ર સંકોચી ટૂંકું કરે અને સાદા સૌંદર્યને નિભાવવા સારુ નિસર્ગ પરત્વે સચોટ રુચિ કેળવે એ જોઈએ. આથી રાષ્ટ્રની આબાદી અને નીતિ એમ બન્નેનો વિકાસ થશે. સ્ત્રીઓમાં ચારિત્ર્ય પ્રસરશે, અને તે પોતાના આચરણથી પોતાના પતિ પ્રત્યે પ્રકટ થતાં થશે તો તેમને ઉન્નત માર્ગમાં સહાય મળશે તેમજ ક્રમશઃ પોતે પણ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશે.

પતિ અને પત્નીએ પાળવાના નિયમો

પતિ અને પત્નીએ મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવા સારુ અને સંયમની આરાધના કરવા સારુ તન મન અને સરળ નીચેના નિયમો પર ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે.

૧ ઋતુકાળ સિવાય પ્રાયઃ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ, અને તેના પાલન સારુ બન્નેના પ્રયત્ન હોવા જોઈએ.

સહવાસને લીધે પરસ્પરના આકર્ષણથી વિકારની સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ થવા પામે છે તેથી તે અમોઘ પગલું પરે, બ્રહ્મચર્ય પાળવાની

પ્રશ્નો પૂછતાં કેટલાક પુરુષો પોતાના મનોભાવને સંપૂર્ણ માની "એમાં તે શું ?" એમ ઉપેક્ષા કરી સહવાસ રાખે છે તેમનું મન બગડે છે યા મોડું ચલિત થઈ જવાથી તેમના સંતાનમાં વૃત્તિઓ પ્રવેશેલી છે

બ્રહ્મચર્યની આરાધના કરનાર ગૃહસ્થ સાધકે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખે એ ઇષ્ટ છે

૨ રાત્રે સૂતી વખતે સાત્વિક વાંચન અથવા જે માર્ગ પ્રેરણા આપે એવાં સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વાંચવાં, જપ પ્રાર્થના પણ આવકાર થઈ શકે.

૩ ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ।

ભગવદ્ગીતા

ઉત્તેજિત થયેલી ઇન્દ્રિયો મનને પરવશ બનાવે છે આ વિષય પર ગીતાદર્શને તો બહુ ગંભીર સમાલોચન કર્યું છે જેમ વૃક્ષના રક્ષણ માટે મજબૂત વાડ કરવી પડે છે તે જ રીતે બ્રહ્મચર્યપિપાસુઓને માટે બ્રહ્મચર્યના રક્ષણ સારુ તેણે નવ વાડો બતાવી છે તે પૈકી આ ત્રણ વસ્તુઓ પર તો ખૂબ જ ભાર આપવામાં આવ્યો છે.

વિભૂષા, સ્ત્રીસંગ ને રસાળાં સ્વાદુ ભોજન,
કરાલ ઝેરના જેવાં તે આ માર્ગી મુમુક્ષુને.

શરીરની ટાપટીપ, રસાળાં ભોજન અને ચાર એકાંતમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનો પારસ્પરિક સંસર્ગ આત્મહિતાર્થી સાધક અને બ્રહ્મચારીને માટે હાનિકારક છે આથી સાત્વિક ખોરાક ખાવો જોઈએ, સાદો પોશાક પહેરવો જોઈએ અને શુદ્ધ વાતાવરણમાં રહેવું જોઈએ.

૪ આમ ઉત્તેજક ભોજનને માટે તીખાં ખાટાં અને ખારાંનો ત્યાગ કરવો સૌથી અધિક આવશ્યક છે

મરચાં કે તેવી તીખી ચીજો ઉત્તેજનાઓને ઉશ્કેરી મૂકે છે તથા નિર્બળ પણ બનાવે છે માંસ અને મદિરાનો ઉપયોગ કરનાર પશુ ને

વધુ તામસી વૃત્તિમાં પ્રસાર્ય જાય છે અને તેથી તે વૃત્તિને આધીન થઈ તે સાત્વિક જીવન ગુજારી શકતો નથી.

જો કે આજે તો આ પ્રશ્ન જેટલો શારીરિક દૃષ્ટિએ વિચારણીય છે તેટલો ગૃહસ્થાશ્રમીને આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ અતિ વિચારણીય થઈ પડ્યો છે. ભારતની આજકાલ સંપત્તિ આવાં આવાં કેફી પીણાં અને વિવિધ આધુનિક પાછળ જ સર્વે વેડફાઈ જાય છે.

૫. મોહક અને આકર્ષક હાવાં જે ખરાબ વૃત્તિને ઉશ્કેરે છે તેવું નિરુપયોગી સાહિત્ય અને નૈતિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે તેવાં નાટક અને સિનેમામાં દેખાડાતા હાવભાવ તથા તેવા જ પ્રકારના મોહક વાતાવરણથી પણ દૂર રહેવું જરૂરી છે.

કારણ કે પ્રસંગ દર્શન તથા વાચનની સારી કે માઠી અસર સૂક્ષ્મ રીતે થતી જ રહે છે અને તેથી ગૃહસ્થાશ્રમના વાસ્તવિક ધર્મને ઈચ્છનાર સજ્જનોએ ઉપર્યુક્ત નિષેધોમાં સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

અન્ય પ્રદેશોમાં તો આવી બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ખૂબ તકેદારી રાખવામાં આવે છે. પ્રજાજીવન પર ખોટી અસર પડે તેવી જાતનું સાહિત્ય કે અન્ય પ્રયોગોની છૂટ ત્યાં આપવામાં આવતી જ નથી.

ભારતમાં હજુ તેવી સ્થિતિ નથી. તેથી પ્રજાના હિત ખાતર પ્રજાના આગેવાનોએ પ્રજાની વિકૃતિઓ દૂર કરવા કમર કસવી પડે, અને તે પ્રજાઓ ગૃહસ્થમાં વેડફાઈ જતી હોય તો તેવાઓને પણ પોતાને હાથ કરી લેવી પડે. કારણ કે આજે તે પોષ એટલા બધા જોરભેર વધી રહ્યા છે કે પ્રજાની સંસ્કૃતિના સુધાર કે બચાવનું આ એક જ સાધન છે.

૬. ઉચ્ચ ભાવનાવાળા યુવાન યુગલોએ પોતાનાં પતિ પત્ની સિવાય અન્ય સ્ત્રીપુરુષ સાથે એકાંત સંસર્ગ અને આવી

પરિશ્રમના પ્રસંગથી દૂર રહેવું પડે કારણ કે તેથી નૈતિક જીવનમાં વિશેષ હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે.

આ નિયમોનો હેતુ એ નથી કે સ્ત્રી અને પુરુષ જાતિ વચ્ચે દ્વેષ કે અવગણના ઊભી કરવી; કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષની સમાનતા તો સુંદરજીવનમાં અનિવાર્ય આવશ્યક છે. પરંતુ સ્ત્રીપુરુષની સમાનતા તે બન્નેના અતિ સંસર્ગથી જ સાધ્ય થાય છે તેવું કંઈ નથી. પુરુષની સમાનતાનો આધાર તો પુરુષની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઉદાર ભાવના અને વિવેક પર જ અવલંબે છે.

અતિ સંસર્ગના પરિણામે કેટલીક વખત સમાનતાના યોગ્ય લાભને બદલે વિશેષ પ્રમાણમાં હાનિ થતી દેખાય છે.

પુરુષના સ્વભાવગત સાહસને લીધે પુરુષોને સ્ત્રીઓના અતિ સંસર્ગથી તો નુકસાન થયાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ સ્ત્રીઓને પણ પુરુષના અતિ સહવાસથી ઘણું વેઠવું પડ્યું છે તે વાત પણ નવીન નથી.

એટલે તે દૃષ્ટિએ આ નિયમનું વિવેકપુરઃસર પાલન કરવું આવશ્યક છે.

૭ પતિએ પોતાની પત્ની અને પત્નીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે સમાનતા કેળવવી જોઈએ.

જો પત્ની પોતાના પતિ સિવાય અન્ય પુરુષ સામે ભ્રાતૃદૃષ્ટિથી જોતાં શીખે તો આવી ઉચ્ચ ભાવના વર્તનમાં આવી શકે અને તેવું વર્તન થવાથી તે બન્ને સમાનતા અનુભવી શકે.

સમાનતાની ભાવનાથી સ્ત્રી સ્વાભાવિક રીતે જ પતિનું એક વિરામસ્થાન બની રહે છે. પતિ પોતાના આર્થિક બોજાથી કદાચ જતો હોય ત્યારે આ અર્ધાંગના તેનો ભાર હળવો કરી શકે છે અને પતિના દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી બની શકે છે. આવી સ્ત્રીઓને જ

શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ કોટિની ગણી છે તે જ રીતે જે પતિ પોતાના ગૃહને જ સ્વર્ગ છે અને પોતાની પત્ની એ જ પોતાના ઇષ્ટ અને સુખનું કેન્દ્રસ્થાન છે એમ સમજે છે તે જ આદર્શ પતિ એમ સમજવું છે.

આ બધાં નિયમોની આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી દંપતીમાં અનિવાર્ય અપેક્ષિતા છે કારણ કે જો આ નિયમોનું પતિ અને પત્ની બ યથાર્થ પાલન કરે તો તેના ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્વર્ગ દેખીને બધુ આશ્ર શકે. અને તેવાં કુટુંબો પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં ઇષ્ટ અને ધાર્મિકતાને પ્રતિ લક્ષ રાખી ઐહિક અને પારલૌકિક હિત સાધી આ સમાજને પોતાનો આદર્શ પૂરો પાડી શકે.

૨

સંતતિ પ્રત્યે માબાપનું કર્તવ્ય

જે દેશમાં પ્રજાની સંસ્કૃતિ પર ઘણું ધ્યાન અપાય છે તે દેશ સુખી અને આબાદ હોય છે કારણ કે સમાજ અને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો આધાર પ્રજાની સંસ્કૃતિ પર નિર્ભર છે

સુખપૂર્વક દંપતીના ગૃહસ્થાશ્રમના ફળસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિને ગર્ભાવસ્થાથી માંડીને પુખ્ત વય પર્યંત માતાપિતાએ તેમનામાં કઈ જાતના સંસ્કારો રેડવા પડે તથા તેમની પ્રત્યે કેવી જાતનું વર્તન રાખવું પડે તે વસ્તુને વિચારીશું.

પિતાની ફરજ

ગર્ભધારણ થયા પછી પ્રસૂતિકાળ પર્યંત પત્નીસંગ કરવો તે એક ભયંકર પાપ છે એટલું જ નહિ પણ ત્યાં સુધી પત્ની અને વિકારી દૃષ્ટિથી જોવું કે વિકારી વાતો કરવી તે પણ પાપાચરણનું જ એક સ્વરૂપ છે

કારણ કે બાળક જ્યારથી ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથી માતાની અને તેની નાડી એક જ હોય છે માતાના શ્વાસોચ્છ્વાસ દ્વારા જ ગર્ભ જીવે છે તેથી માતા પર થતી સારી કે માઠી અસર સંતતિ પર પણ તાત્કાલિક થાય છે

જે સંતતિનાં માતાપિતા આત્મા રૂપ ઊંચું ધ્યેય ત્યાંથી પવિત્ર, સંયમપૂર્વક પાળે છે તે સંતતિ સશક્ત અને બલિષ્ઠ બને છે. પરંતુ જે સંતતિનાં માતાપિતા પોતાની બૂરી વાસનાને રોકી શકતાં નથી, તેમની સંતતિ વિકારી અને રોગિષ્ઠ બને છે. તેવાં માબાપો તે સંતતિનાં ધર્મમાતા કે ધર્મપિતાને નામે સંતતિનાં શત્રુરૂપ બન્યાં છે. એટલે વિષયસંયમ એ માબાપનું સંતતિ પ્રત્યેનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

જે માબાપો પોતાના આ કર્તવ્યને ભૂલ્યા પછી ભવિષ્યમાં પોતાની સંતતિ તરફથી સદ્ભાવના કે સેવાની આશા રાખે છે, તેઓ બાવળનું બીજ વાવી કેરીની ઇચ્છા રાખનાર મૂર્ખના જેવું બેહૂદું કાર્ય કરી રહ્યાં છે એમ લાગે છે.

પુરુષોને ઉપાલંભ

આજે સમાજે સર્વ બાળકોની પિતાની જવાબદારી માતા કરતાં અધિક છે પરંતુ તેઓમાંથી પોતાની ફરજ સમજનાર બહુ થોડા જ સર્વ આજે નજરે પડે છે. વિશેષતઃ તો એવા મૂર્ખ અને વાસનામય પુરુષો હોય છે કે જે પ્રસવકાળ થતાં સુધી પણ પોતાની કામવાસનાને રોકી શકતા નથી. ખરેખર આવા પુરુષો પિતાના પવિત્ર નામને પણ લજાવે છે. અત્યાચાર અને રોગીષ્ઠ સંતતિનું ઉત્પન્ન થવું એ મોટે ભાગે એવા પ્રકારની વાસનાનું જ પરિણામ છે. સ્ત્રીઓનાં અનેક રોગોનું પણ આ એક મુખ્ય કારણ છે.

આજે સુધારકોમાંના તો રડ્યા ખડ્યા જ છે. સેંકડે ૨૫ ટકા માતાઓ તો સુવાવડમાં જ મરણ પામે છે અને બાકીની જે જીવે છે તે કાંતિહીન થઈ જીવન પૂર્ણ કરે છે. તેમાં ઘણે ભાગે ગર્ભાશય ખસેલું હોય છે. પ્રદર, હિસ્ટીરિયા અને તેવા અનેક રોગોથી તે હંમેશાં પીડાતી રહે છે. પછી આવાં સ્ત્રીપુરુષો પાસેથી જે શારીરિક અને માનસિક દૃષ્ટિએ શક્તિશાળી અને મનસ્વી હોય છે, તેવું

તેને સેવન કરવું પડે છે ત્યાં પણ ગયેલું સ્વાસ્થ્ય તેને ફરીથી સાંપડી શકતું નથી. અને બેચાર બાળકોની માતા ભલી ગમે ત્યારે વ્યક્તિને વય માત્ર ૩ વર્ષની હોય પરંતુ લોક ૮ વર્ષની મોટી કરતાં તે મોટી ઘરડી કે એટલી શિથિલ દેખાતી નથી.

આ બધાં દરદોનું મૂળ વિકારની વાસના (છે અતિ વિકારનું પરિણામ એકલા પુરુષોને જ ભોગવવું પડે છે તેવું કાંઈ નથી. તેની અસર આ રીતે સ્ત્રીઓ ઉપર પણ વધુ બૂરી થાય છે આવી રીત સમાયેલા આરોગ્યને મેળવવા ? સંતતિનિયમનના ઉપાયો માટે કાંઈ માટે છે, તેમણે બાળકને તો આખરે પોતાની વિકારી વાસનાને કાબૂમાં રાખવાને રસ્તે જ જવું પડશે. પરંતુ પછીથી જવું તે કરતાં પ્રથમથી જ જવું એ વધુ ઉચિત છે કારણ કુદરતના કાનૂનને આધીન થઈ આખરે તેમ વર્તવાની ફરજ અવશ્ય ઊભી થાય છે

પ્રથમના ૭ વર્ષનો ગાળો એ બાળકના જીવનને માટે સૌથી વધુ અગત્યનો હોય છે એ સમય દરમિયાન બીજા સંતાનનો બોજો માબાપ પર આવી પડે તો તેઓ પ્રથમ બાળક પ્રત્યે પૂરતું લક્ષ આપી શકતાં નથી. આવી અસર આવે પ્રથમના જીવન પર પડે છે વધુ જવાબદારીનો બોજો સહન ન થતાં માબાપ ચીડિયાં બને છે અને એનાથી બાળકની અનેક ઊર્મિઓ અને ભાવનાઓ કચડાઈ જાય છે

સ્ત્રીઓને સૂચન

આ પરિસ્થિતિમાં સંતતિની માતા કંઈ ઓછી જવાબદાર નથી. તેણે આવા પતિને સમજાવટ દ્વારા પોતાની પવિત્ર ફરજનું ભાન કરાવવું ઘટે અને જો તે ન માને તો અસહકારથી પણ તેને ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ આવી વાસનામય વૃત્તિને આધીન તો કદી ન જ થવું ઘટે

પતિની આવી વાસના તાબે થવામાં કોઈ પતિભક્તિ સમજતું

હોય તો તે કેટલું કામ છે તે યાદ રાખવું જોઈએ કે પત્ની એ પતિની ગુલામડી (વિષયવાસનાની તૃપ્તિ અર્થે) નથી, પણ એમની સહચારિણી છે તેથી આવા પ્રસંગે પત્નીએ પતિને પ્રેમમાં સમજાવવા માટે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ એટલું કરવાનો તેને સંપૂર્ણ હક છે આવી રીતે જો તે આટલી પણ નૈતિક હિંમત ન દાખવે તો તે અનાચારી પતિની પેઠે પોતે પણ ગુનેગાર બને છે, અને તેજ વખતે તે સંતતિની પવિત્ર માતા મટી પાપિની બની રહે છે

સંયમનું શુભ પરિણામ

જે માતાપિતા પોતાની સંતતિ ખાતર વર્ષોની વર્ષો સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તેમની સંતતિ સૌંદર્ય સ્વાસ્થ્ય અને પ્રતાપથી ભરપૂર હોય છે તેના પ્રમાણ ઉપર વાંચી ગયા છે તેનું પરિણામ ધન અને કીર્તિ જાણીતું છે અને આવું બે વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય પણ પાંચ વર્ષની ના જેટલું ગુણ દાયક છે

ગર્ભાધાન પછી માતાએ પાળવાના નિયમો

૧. મન અને વાણીથી પણ સંભોગની ભાવનાનું ચોક્કસ ત્યાગ રહે તે સાદુ ભોજન અને પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવું
૨ સતીઓના જીવનચરિત્રો વાંચવા કે સાંભળવાં.
૩. ખોટી નિંદા, કુથલી કે નિરર્થક વાતો કરવી કે સાંભળવી નહિ.
૪ કુત્સિત (વિકારવર્ધક) દૃશ્યો જોવાં નહિ.
૫. ગરમ મસાલા કે ખટાશવાળા રસ લેવા નહિ. પણ નવું નવું ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવવામાં સમય પસાર કરવો.

તે સમયની દરેક ક્રિયાની અસર ગર્ભાશયમાં બાળક પર અવશ્ય થાય છે અભિમન્યુને ગર્ભમાં જ ચક્રવ્યૂહ ભેદવાનું જ્ઞાન માતાની રક્ષિણીથી જ થયું હતું તે વાત તો પ્રસિદ્ધ છે. એટલું જ નહિ ભલે આજે પણ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ કે

ગર્ભવતી માતા જેવા વિચારો સેવે છે અને જેવી રીતે વર્તે છે તેવી પ્રકૃતિવાળું બાળક જન્મે છે.

> આહાર જેવો હોય માતમાં તેવો પુત્રમાં આવે છે,
> ગર્ભવતીની સઘળી ચેષ્ટા ગર્ભે ગર્ભે જમાવે છ "
>
> —સંતશિષ્ય.

એટલે જે ગર્ભવતી માતા તે સમયે બેદરકાર રહે છે તેનું પરિણામ તે સંતતિ સંસ્કૃતિહીન થવાથી તેને પોતાને ભવિષ્યમાં ભોગવવું પડે છે.

દોહદ

દોહદ શબ્દને ગૂજરાતી ભાષામાં ડોહળા કહેવામાં આવે છે. દોહદ એટલે બે હૃદયવાળી ગર્ભવતીની ઉત્કટ ઇચ્છા. જેમ કોઈને આરામ થતો જાય છે ત્યારે ભિન્નભિન્ન જાતની ભોજનરુચિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ગર્ભવતી સ્ત્રીને પણ આવા સમયે જુદીજુદી પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે બહેનો સુશીલ અને સંસ્કારી હોય છે તેમને આવી ઉત્તમ પ્રકારની રુચિઓ પ્રગટે છે. કોઈને ધાર્મિક વાતો સાંભળવાની, કોઈને ભક્તિ કરવા જવાની, કોઈને દાન દેવાની, કોઈને સુમધુર ખાનપાન દેવાની, તો કોઈને સત્કાર્યાદિ કરવાની ઇચ્છા.

આવી ઉત્તમ રુચિઓને પરિપૂર્ણ કરવી તે તેમનાં પતિ, સાસુ અને વડીલોની ફરજ છે. કારણ કે તેવી ઉત્તમ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ ન થાય તો તેના અંતઃકરણમાં દુઃખ થવાને લીધે સંતતિને પણ ખેદ પહોંચવાનો સંભવ છે.

પરંતુ કેટલીક બહેનોને માટી કે રાખ ખાવાની, નિરર્થક વાતો કરવાની નિરુપયોગી જોવા સાંભળવાની કે ખાટું ખારું તીખું—તમતમતું ખાવાની પણ ઇચ્છા થાય છે. આવી ઇચ્છાઓ પ્રાયઃ આજુબાજુના ખરાબ વાતાવરણથી કે હલકી ખાસિયતની સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી અથવા તો શારીરિક પેટના રોગોની ખામીથી જ બને છે.

હોય તો તે કેમ બને છે તે વાત ચાખ્ખું જણાવે છે કે પત્ની એ પતિની કામનાથી (વિલાસવાસનાની વૃત્તિ અર્થે) નથી, પણ પ્રજાની ઉત્પત્તિ અર્થે છે તેથી આવા પ્રસંગે પ્રયોગ પતિને મનમાં લાવવા માટે વખત તેટલા બધા પ્રસંગો બચાવો તેને સંપૂર્ણ હક છે. પત્ની પાસે જો તે આટલી પણ નૈતિક હિંમત ન રાખે તો તે વ્યભિચારી પતિની પેઠે પોતે પણ ગુનેગાર બને છે અને તેજ વખતે તે સતીની પવિત્ર માતા મટી પાપિની બની રહે છે

સંયમનું શુભ પરિણામ

૭ આશ્રમો ચોથાની સંતતિ આજ ચાર વર્ષની થઈ છતાં સૌથી આગળ પડે છે તેમની સંતતિ સૌંદર્ય સ્વાસ્થ્ય અને સદાચારી બનાવ એમ છે તેના વજન ઉપર વાંચી ગયો છે તેનું શરીર સશક્ત અને સુરેખ સુડોળ છે અને આવું બે વર્ષનું બાળક પણ પાંચ વર્ષની વય જેવડું પુષ્ટ લાગે છે

ગર્ભાધાન પછી માતાએ પાળવાના નિયમો

૧. મન અને વાણીમાં પણ પ્રસન્નતાની ભાવનાનું પોષણ થાય રહે તે માટે ઉત્તમ અને પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવું
૨ સતીઓનાં જીવનચરિત્રો વાંચવાં કે સાંભળવાં.
૩ ચોરી નિંદા, ચુગલી કે નિરર્થક વાતો કરવી કે સાંભળવી નહિ.
૪ કુત્સિત (બિભત્સ) ચિત્રો જોવાં નહિ.
૫. ઉદ્વેગ કે મગજમાં રજ સેવો નહિ. પણ નવું નવું ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવવામાં સમય પસાર કરવો.

તે સમયની દરેક સ્થિતિની અસર આવનારી સંતાન પર અવશ્ય થાય છે અભિમન્યુને ગર્ભમાં જ ૭ કોઠાના યુદ્ધનું જ્ઞાન માતાની રતિથીજ થયું હતું તે વાત તો સર્વપ્રસિદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ આજે પણ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે

ગર્ભવતી માતા જેવા વિચારો સેવે છે અને જેવી રીતે વર્તે છે તેવી પ્રતિકૃતિ બાળક બને છે

આદત જેવી હોય માતમાં તેવી પુત્રમાં આવે છે
ગર્ભવતીની સઘળી ચેષ્ટા મર્મે મર્મે જણાવે છે
—સંતતિક્રમ.

એટલે જે ગર્ભવતી માતા તે સમયે બેદરકાર રહે છે તેનું પરિણામ તે સંતતિ સંસ્કૃતિહીન થવાથી તેને પોતાને ભવિષ્યમાં ભોગવવું પડે છે

દોહદ

દોહદ શબ્દને ગુજરાતી ભાષામાં ડોહળા કહેવામાં આવે છે દોહદ એટલે બે હૃદયવાળી ગર્ભવતીની ઉત્કટ ઇચ્છા. જેમ ઋતુનો આરંભ થતો જાય છે ત્યારે ભિન્નભિન્ન જાતની આનંદવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ગર્ભવતી સ્ત્રીને પણ આવા સમય સુધી ઘણી પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે

જો માતા સુશીલ અને સંસ્કારી હોય છે તેમને આવી ઉત્તમ પ્રકારની રુચિઓ પ્રગટે છે કોઈને ધાર્મિક વાતો સાંભળવાની કોઈને રમ્ય દૃશ્યો જોવાની કોઈને દાન દેવાની કોઈને સમધુર ખાનપાન લેવાની, તો કોઈને અભ્યાસ કરવાની વગેરે.

આવી ઉત્તમ રુચિઓને પરિપૂર્ણ કરવી તે તેમના પતિ સાથે અને વડીલોની ફરજ છે કારણ કે તેવી ઉત્તમ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ ન થાય તો તેના અંતઃકરણમાં દુઃખ થવાને લીધે સંતતિને પણ ખેદ પહોંચવાનો સંભવ છે

પરંતુ કેટલીક નારીઓને માટી કોલસા આદિની વિચિત્ર વાતો કરવાની, નિરુપયોગી જેવા ખાવાની કે ખાટું ખારું તીખું— ચમચમતું ખાવાની પણ ઇચ્છા થાય છે આવી ઇચ્છાઓ પ્રકાર માબાપના ખરાબ વ્યવહારથી કે ઘણી ખામીવાળી સ્ત્રીઓના ગર્ભમાંથી અથવા તો શારીરિક પીડા કરનારી આપત્તિ જ છે

સારી માતાઓએ એવી ઇચ્છાને સખત સંયમપૂર્વક દાબી દેવી જોઈએ અથવા યોગ્ય ઉપચાર કરવા જોઈએ. અન્યથા પોતાની પ્રજા પર તેવા ખોટા સંસ્કારોની છાપ પડી જવાનો ભય રહે છે

ખાનપાન

જેવી રીતે પ્રજાના સંસ્કારોનો આધાર માતા પર છે તેજ રીતે ગર્ભની તંદુરસ્તીનો આધાર પણ માતાના સ્વાસ્થ્ય અને ખાનપાન પર છે તેથી અતિ ગરમાગરમ, અતિ ખાટાં, તીખાં, ખારાં કે ચેરાં ખાવાં ખાવાં નહિ, પણ હલકું અને સાત્વિક ભોજન અને તે પણ પરિમિત લેવું. આ ઉપરાંત તેમાં નશો કોઈ પણ જાતની કેફી પીણાં ન પીવાં અને ઉત્તેજનાકારી ક્રિયાઓ પણ અગ્નિ વધારે ન પડે તેમ વાસના ઉત્પન્ન ન થવી જોઈએ તેવી રીતે ચાલવું એ શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર દરેક બહેનોની ફરજ છે

પતિઓને નિર્દેશ

આવે પ્રસંગે તે બહેનોના પતિઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તેમની સાસુઓનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે કે તેમણે તેમની પાસેથી શ્રમ પડે તેવું કાર્ય ન લેવું, પણ ઉત્તેજક ક્રિયાઓ ન કરાવવી. તેને માનસિક પીડા થાય તેવું વર્તન ન રાખવું અને તેને વિશેષ શાંતિ રહે તેમ રહે, તે તરફ સાવચેત રહેવું

ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રથા પ્રમાણે સાસુના હાથમાં કેમ છે તેનો ગેરલાભ કેટલીક સાસુઓ દુરુપયોગ કરી નાખે છે. કેટલીક સાસુઓ ગર્ભવતી વહુઓ પાસે અતિ તકલીફ પડે તેવું કાર્ય લે છે, અને કામ કરાવવામાં તેઓ લાભ પોતાનો સ્વાર્થ જુએ છે એમ માનતી હશે. પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવે છે કે વહુની તબિયત બગડે છે, અને સાથે સાથે સંતતિને પણ દુઃખ થાય છે આવું પરિણામ ભવિષ્યમાં મોટી આફતનું કારણ બની રહે છે માટે આ સંબંધમાં પહેલેથી જ કાળજી રાખવી ઘટે

સુધારકનો પ્રશ્ન

યુરોપમાં જે સ્વચ્છતા અને સગવડો હોય છે તે આપણા સારા ગામડાંઓને ત્યાં પણ હોતાં નથી. અને તેની આવશ્યકતા પણ છે.

હવે તો આપણે ત્યાં પણ ફેર ફેર પ્રસૂતિગૃહો નીકળવા લાગ્યાં છે અને તે જરૂરી પણ છે પરંતુ એની વ્યવસ્થા કરવાની રીતમાં દેશની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય તેવું ઘણું સંશોધન જરૂરી છે. આજના નવા વિજ્ઞાન પાસે શરીરશાસ્ત્ર તથા સ્વચ્છતા વિષયના જે જ્ઞાનો છે તે બધાંથી આપણી દાયણો પાસે નથી. અને તેથી તે ભૂલ / સુધારા માગી લે છે. જો એ બંનેનો આવકારું સમન્વય કરી નવું / શાસ્ત્ર નિર્માણ કરવામાં આવે તો પશ્ચિમના માત્ર અનુકરણથી જે નુકસાન થાય છે તેમાંથી આપણે ઊગરી જઈએ.

વળી દેશી વર્ગમાં એવું પણ મન થયું કે દેશી સુવાવડી જેઓ નર્સને પરિપૂર્ણ આવડતનું જ્ઞાન ન હોવાને કારણે બાળકને અને માતાને સાચું પડતું હોય પરંતુ આ સુધી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ શરીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવી એવાં દેશી પ્રસૂતિગૃહો તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી આમ થયા વિના છૂટકો થતો નથી. કારણ કે આપણી દષ્ટિએ તો એટલી તો નિર્બળ હોય છે કે બધું પ્રસૂતિકષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ તેઓ ગુમાવી બેઠી છે.

બીજી બાજુ ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓ પ્રાચીન ઢબની હોવાને લીધે પણ તે કષ્ટ સહેલાઈથી સહન કરી શકે છે, કારણ કે તેમનામાં તાકાત પરિપૂર્ણ હોય છે. પ્રાચીન પ્રસૂતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આજે નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું છે. તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાની અને આજની ઢબે સ્વચ્છ વાતાવરણ અને વ્યવસ્થા રાખનારાં ગૃહોનો પ્રચાર કરવાની પણ આવશ્યકતા છે.

માતા એ ગર્ભનું મન જ એવાં પ્રસૂતિકાળ સાધન સાથે

અને બાળકને પૂરતું પોષણ મળે તે માટે સમાજ અંગત સહકારે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

નિર્બળતાનો જન્મ

સ્ત્રીઓની આ નિર્બળતા જન્મવાનું મૂળ શારીરિક વ્યાયામનો અભાવ જ છે. પહેલાં દળવું, ખાંડવું, તથા પાણી વગેરે ભરવાની ક્રિયાથી કમરના સ્નાયુઓ અને હાથપગને ખૂબ કસરત મળતી. ત્યારથી પેટનાં અવયવોને વ્યાયામ મળતો. કુદરતી વાતાવરણમાં બેસી ઘણી વસ્તુ પણ, ઘેર બનાવી લેતાં હતાં. આજે તાલીમ મળતી પશ્ચિમનો રિવાજ વિશેષ પ્રચલિત હોવાથી સ્ત્રીઓને ઘણું કામ રહ્યું નથી. જીવનનાં આવશ્યક તત્ત્વો એવાં કે હવા, જળ અને ખોરાક તે સર્વે આવા કુદરતી વ્યાયામોથી સાત્ત્વિક અને સ્વચ્છ મળતાં હતાં. અને તેથી શારીરિક, માનસિક અને તંદુરસ્તી જળવાઈ રહેતી હતી. આજે વ્યાયામ કરવા માટે શારીરિક અને આર્થિક એમ બન્ને દૃષ્ટિથી ખૂબ ખેંચ પડે છે. તેમાં પણ હજુ કોઈ બાકી રહી ગયું હોય તેમ તેની દુર્દશા કરનારાં અનેક વ્યસનો પુરુષવર્ગથી સ્ત્રીવર્ગમાં પણ વધી પડ્યાં છે.

ચાની બદી

બીજાં નાનાંમોટાં વ્યસનો બાદ કરીએ તો પણ સ્ત્રીઓમાં આ વ્યસન જ્યાં જુઓ ત્યાં ઘર કરી બેઠું છે. શારીરિક, આર્થિક રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક એમ ચારે દૃષ્ટિએ આ હાનિકારક છે, તે વાત હવે આના જેવા અનેક સાહિત્ય દ્વારા જાણી વિશેષ સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ આ સ્થળે એટલું નિર્દેશ કરવું જરૂરી મને લાગે છે કે તેઓ પોતાનાં શરીર તથા બાળકો નીરોગી હોય, પણ પ્રજાના હિત માટે તો તેમણે જરૂર આ આદતથી છૂટી જવું જોઈએ.

જે બાળકની માતા આ પ્રમાણે છે તે બાળકને ગર્ભપ્રદેશમાં જ શરીરને લાયક વિષ પાય છે અને પ્રાણનું આયુષ્ય ઓછું બનાવવાની પાછળી ક્રિયા કરે છે. તેમ માનવું અસ્થાને નથી. આ બાબતે સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ હો કે ન હો, કોઈને જાણ રહેવા દીધા નથી. આ દુઃખ દૂર કરવા સ્ત્રીઓએ શીઘ્ર વળી લેવી જોઈએ.

બાળઉછેરના જ્ઞાનનો અભાવ

નાના બાળકને જરા આમ તેમ થાય કે તુરત ઓસડો, દાક્તરને, એમ કહેવું પડે તે બાળઉછેરના જ્ઞાનના અભાવનો નમૂનો છે. અનુભવી ડોશીઓ પણ ગર્વ અને પસ્તાવાનો ભોગ બનો બને. પરંતુ તેનું પરિણામ તો બાળકોને જ ભોગવવું પડે. માતાઓ નથી અને દાયણોના બાલ્યા પીવરાવીને બાળકોને મારવામાં આવતી મદદ.

આ દુઃખથી છૂટવા માટે માતા થવા પહેલા દરેક સ્ત્રીને પ્રાથમિક વૈદકનો અભ્યાસ કરાવવો ખૂબ જ જરૂર છે.

નાનાં બાળકો પ્રત્યે

બાળકો જ્યાં સુધી માતાનું દૂધ પીએ ત્યાં સુધી માતાએ પોતાની દરેક ક્રિયામાં સમજી રહેવું પડે અને દરેકની સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું ધ્યાન પણ રાખવું પડે. બાળકના મનમાં મીઠા અને મધુર વચનો ભરવાં જોઈએ. કારણ કે આ વયને બાળકની માતા સાથે મિત્રી જ એકાકારતા હોય છે કે તે પોતાની માતા સિવાય જગતમાં કોઈને ઓળખતું જ નથી.

કેટલીક માતાઓ તો બાળકની પૂરી તંદુરસ્તી જાળવી શકતી નથી ત્યાં મનોવૃત્તિની તો વાત જ શી! આવી માતાઓ અજ્ઞાનતામાં રાખે છે. તેના બાળકો દુબળાં અને તંદુરસ્ત હોવા છતાં કોઈને સમજાતું કે એમનું મન શુદ્ધ રહ્યું નથી! તેમની આંખમાં ખોરાક ભાવતો હોય છે અને ઓછામાંથી વધારે મળતી હોય છે તેમજ કામમાં મેળવવા માટે

હોય છે. ઘણી માતાઓએ બાળક અને આયાની બેદરકારી દૂર કરી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

બે ઉપયોગી વાતો

બાળકને છાનું રાખવા અગર સુવાડવા માટે કેટલીક માતાઓ 'રે બાવો આવ્યો, એ બાઘો આવ્યો, હાઉ આ, લે બિલાડી આવી! તને ખાઈ જશે, છાનો રે.' એવી એવી ભયસૂચક વાતો કરી બાળકમાં બીકની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલીક વળી બાળકને ભૂત રાક્ષસની આદત પાડે છે. એ પણ સારી ટેવ નથી. આવી આદતો પેટુ અને બીકણ બને છે. માતાએ બાળકને ડરપોક અને પામર ન બનાવતાં સર્વત્રની પ્રૌઢ શિક્ષણ દ્વારા બને તેવું નિર્ભય અને શૂરવીર બનાવવું જોઈએ.

કહ્યું છે કે

જનની જણ તો ભક્તજન, કાં દાતા, કાં શૂર,
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર.

કારણ કે બાળકના ધાવણમાં ભક્તિની શિક્ષા મળે માતા જ છે. આવી બાળકોમાં ધર્મ જે માતાએ આપ્યું નથી, તે કયા રાજ્યની કોઈ અને જે મનોવૃત્તિ કરી તેમાં જ કંઈ માબાપની કર્તવ્યની પવિત્રતાથી થઈ જતી નથી. તેની પ્રત્યેનો બોધ પ્રથમ તો બાળક જ આ ઉપરથી જ ઊભો થાય છે.

બાળશિક્ષણ

બાળક પાંચ કે સાત વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તેના શિક્ષણનો આધાર તેની માતા પર નિર્ભર હોય છે. આ કામ જો ઘણું આવશ્યક છે તેટલા જ સમયમાં પૂરેપૂરા સંસ્કારો પ્રેમપૂર્વક સ્થાપી શકાય. આ ઉંમરથી તે ઉંમર સુધી તો માતાપિતાએ બાળક પ્રતિ હરેક પળે સાવધ રહેવું જ જોઈએ, અને ત્યારપછી તે બાળકને યોગ્ય શિક્ષણના હાથમાં સોંપી દેવું ઘટે.

શિક્ષકોના હાથ તળે મૂક્યા છતાં પણ માબાપો દેખરેખ રાખવાની ફરજથી તો કદી છૂટી શકતાં જ નથી. પરંતુ શિક્ષણનો બોજો તેમના પરથી શિક્ષકોદ્વારા આ રીતે ઊતરી જાય છે.

શિક્ષકોનું કર્તવ્ય

શિક્ષક એટલે પગારદાર નહિ, ભાડૂતી માણસ નહિ, પણ આખા રાષ્ટ્રના નાગરિકોનો એ નિર્માતા પિતા છે. વિદ્યાર્થી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ અને સહિષ્ણુતા માતા જેવા ઉદાર હોવા ઘટે.

શિક્ષકો પોતાના આ કર્તવ્યથી ચૂક્યા કે ત્યારથી તેઓ પતિત બન્યા છે. પ્રાચીન જમાનામાં વિદ્યા આપવાનું સર્વ કામ બ્રાહ્મણ વર્ગ જ કરતો હતો અને તેથી ગુરુપદનું ગૌરવ તથા સન્માન હતું.

આજે શિક્ષકોનું સ્થાન વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે. શિક્ષકોની દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે પૈસા તરફ રહી હોય છે. વળી પગારનું પદ અને ભણતરના ચૂકવા જ. સમાજ પણ એ જ દોષનો ભાગ બન્યો છે. નાગરિકોના સત્કાર કરતાં પૈસાનું મૂલ્ય વધુ આંકે છે એટલે શિક્ષણ આજે નિષ્પ્રાણ બની ગયું છે. અને જ્યાં [illegible]? ઉપાય બીજો નથી ત્યારે આવા જ પોતા શિક્ષકો બને છે. હવે, બધાં ? સાગ શિક્ષકો મેળવવા હોય તો તેમને પ્રતિષ્ઠા અને પોષણ આપવાં જોઈએ. શિક્ષણની પાછળની શિક્ષકની સાથે સાથે આદરની રીતે કરવી જોઈએ. આ કામ બરાબર ન કરી શકો ત્યારે શિક્ષણની સફળતા પણ [illegible] હોવી જોઈએ.

આવી કેળવણીમાં કેવળ અક્ષરજ્ઞાનનો જ સમાવેશ થતો નથી; પણ કે ઉદ્યોગ, વ્યાયામ, [illegible] અને માનસશાસ્ત્રનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. આવું શિક્ષણ આપનાર પવિત્ર [illegible] જ આપી શકે. શિક્ષકોમાં પવિત્ર ચારિત્ર અને સાથેસાથે તેમનામાં આત્મિક જ્ઞાન પણ ખૂબ હોવાં જ જોઈએ.

આપણા રાષ્ટ્રના ઘડવૈયાએ ગાંધીજીએ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ ક્રાંતિ કરી. પ્રજાની કેળવણી અંગે આપણને પરિચિત કરી દીધા કે આજ સુધી શિક્ષણ અને જીવન બે જુદાં પડી ગયાં હતાં. હવે જીવનમાંથી જ શિક્ષણ એ આપણા સ્વીકારાયું છે. અને કામ કરતાં કરતાં શિક્ષણ લેવાતાં માણસ જીવન જીવતાં શીખે અને ઘડાય એવા પ્રયોગ થઈ રહ્યા છે. આ છે નઈ તાલીમનો આત્મા. આ શિક્ષણ જેટલું વહેલું આપણે અપનાવીશું તેટલે અંશે દેશના સમાજનો પાયો મજબૂત બનશે.

ઉપયોગી શિક્ષણ

આટલું ઉપયોગી જ્ઞાન તો બાળકોને અવશ્ય મળવું જોઈએ કે જેથી તે વ્યક્તિનો આદર્શ નાગરિક બને:

૧. માતૃભાષાનું ઊંડું અને રાષ્ટ્રભાષાનું પરિચયાત્મક જ્ઞાન.
૨. કૃષિ, વાણિજ્ય અને બીજા ઉદ્યોગો જેવા કે સુથારી, લુહારી, વણાટ, કુંભાર વગેરેમાંથી પોતાની પસંદગી પ્રમાણે તેમાંથી કોઈ એકનું વ્યવહારુ જ્ઞાન કે જે દ્વારા મનુષ્ય સ્વાવલંબી રીતે પોતાની આજીવિકા મેળવી શકે.
૩. દેશની પરિસ્થિતિ તથા તે પ્રત્યેની પોતાની ફરજ.
૪. રાષ્ટ્ર અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોનો પરિચય.
૫. પોતાના રાષ્ટ્રના રાજ્યતંત્રના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન.
૬. દેશની અને વિશ્વની મહાન વિભૂતિઓનાં જીવનચરિત્રોનું જ્ઞાન.
૭. જગતના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો જેવા કે વૈદિક, જૈન, બૌદ્ધ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, શીખ, પારસી અને યહૂદી વગેરેનું રહસ્ય, તેની ઉત્પત્તિ તથા તેના પ્રચારકોના જીવનનું સામાન્ય જ્ઞાન.
૮. સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન અને સંગીતનું જ્ઞાન.

કળા કઈ ?

આજે કળાની જે વ્યાખ્યા સમાજમાં પ્રચલિત છે તે કળા નથી પણ કળાનું એક વિકૃત સ્વરૂપ છે. જે કળાદ્વારા સાચી રસવૃત્તિ જાગૃત થાય અને તેનો વેગ વિકાસ પ્રતિ વળે તે જ (કળા) સાચી કળા છે. આવી રસવૃત્તિ કાર્યમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે. પરંતુ જ્યારે અમુક જ કાર્યમાં રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સમજવું જોઈએ કે તે રસવૃત્તિ નથી પણ રાગવૃત્તિ છે અને તે કળા પણ આવી રાગવૃત્તિથી વિકૃત થઈ જાય છે.

દાખલા તરીકે સંગીત એ કળા છે, વાદ્યવાદન એ કળા છે, પરંતુ જ્યારે તે દ્વારા પાપમાં અને આવી શૃંગારિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં યોજાય છે ત્યારે તે કળા મટી જઈ વિકૃત થાય છે અને વિકાસને બદલે પતન પણ કરે છે. સંગીતની જેમ [illegible] બધા પ્રયોગોમાં સમજવું.

કળા અને સાથે ત્યાં મનનું [illegible] માણસને બોલ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે અનુભવાથી આપણે તે વિચારશક્તિ ખીલવી છે અને સંસ્કૃતિ-સુધારમાં પણ તે ધ્યાન રાખવાથી થતું નથી. તેથી ચિત્રનું શિલ્પ સુંદરતા અને પુનર્ઘટનાની આજે અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. તે માટે પ્રત્યેક [illegible] કરી છૂટવું ઘટે અને સંસ્કારોનું [illegible] ધ્યાન ખેંચવું ઘટે.

સ્વતંત્ર આત્મા વડે આ દિશામાં આપણી પ્રગતિ થવી જોઈએ અને આપણી કળા પશ્ચિમના અનુકરણરૂપ નહિ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના રૂપમાં આવી જોઈએ.

બાળક અને બાલિકાઓની શિક્ષણ-દિશા

સ્ત્રી અને પુરુષના શરીર બંધારણમાં જેટલો કુદરતી ફેરફાર છે

તેટલું જ તેમની પ્રકૃતિમાં પણ પરાવર્તન હોય છે. સ્ત્રીઓમાં પુરુષ કરતાં પ્રેમ, સરળતા, સહિષ્ણુતા અને સેવા ઇત્યાદિ ગુણ વિશેષ રૂપે હોય છે. આવા ગુણપરાવર્તનને અંગે જ સમાજના વ્યવસ્થાપકોએ બન્નેને પરસ્પર સ્વતંત્ર અને સમાન હોવા છતાં ભિન્નભિન્ન કર્મોમાં તેમની પૃથક્પૃથક્ યોજના કરી છે અને તેથી તેઓના શિક્ષણમાં પણ ભિન્નભિન્ન વિભાગો હોવી જોઈએ એમ લાગે જ. જો પ્રત્યેક અધિકાર પ્રમાણ રીતે વ્યવસ્થાનો હોય છે તેથી પ્રાથમિક જ્ઞાન બન્નેને સમાન આપવું તે ઉચિત છે અને તેથી નાની વય સુધી તેઓનું સહશિક્ષણ હોય તે સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ આજે સમાજમાં એક મોટો પ્રશ્ન અનેક રીતે ઊભો રહ્યો છે તે એ કોલેજના સહશિક્ષણનો. પુખ્ત વયનાં કુમારકુમારી-ઓનું અમર્યાદિત સાથે રહેવું એ નૈતિક દૃષ્ટિએ હાનિકારક છે, એ વસ્તુને બાજુ પર મૂકીએ તોપણ એટલું તો જરૂર સ્વીકારવું જોઈએ કે તેનું શિક્ષણ સ્ત્રીજાતિની ઉપયોગિતામાં પણ આવશ્યક નથી. એટલે તે દૃષ્ટિએ પણ તે વસ્તુ વિવાદાસ્પદ છે.

પરિણામ

કોલેજનું શિક્ષણ લીધા પછી કદાચ તે બહુ આગળ વધીને ડિપ્લોમા ... બી. એ. કે એમ. એ. બને, પરંતુ આખરે તેને પ્રભુ નિયમિત તો લગ્ન જ પામે, અને ત્યારે તેનું કાર્યક્ષેત્ર સ્વાભાવિક રીતે જ ઘરની અંદર માનો કે તે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પુરુષની માફક નોકરી ઇતરમાં રાખી શકશે તોપણ નારીજીવનને અંગે શીખવા આ શિક્ષણા શિક્ષણથી તેનું કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે સરી શકે નહિ. પતિપ્રેમ, બાળપાલન ઇત્યાદિ કર્મો તો નારીજીવનને માટે અનિવાર્ય રહેવાનાં જ.

અત્ર દેશની પદ્ધતિ, રીતરિવાજ, વાતાવરણ અને એ બધી પરિસ્થિતિને અંગે જોઈએ તો આવું શિક્ષણ સ્ત્રીઓને માટે ઉપયોગી

છે. જેમ કે રશિયામાં આજે પ્રજા ઉત્પન્ન થયા પછી તેના પાલનનું કાર્ય માતાપિતા પર રહેતું નથી. એ બાળપણથી માંડીને મોટી ઉમ્મર—સ્વાવલંબી ન બને ત્યાં સુધી તેનો બધો ભાર ત્યાંની સરકાર માથે લે છે અને બધી વ્યવસ્થા કરી આપે છે. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને મનુષ્યના સહજ વિકાસની નજરે તે બંધબેસતું પણ નથી.

ભારતમાં ચારિત્ર એ જ જીવન છે. પ્રેમ, સ્નેહ અને ત્યાગ એ જીવનપાલનના રસિક ફળો છે. આવા રસોના આસ્વાદનમાં ભારતીય સ્ત્રીઓ પોતાનું સદ્ભાગ્ય સમજે છે.

ઘડીભર માની લો કે આજનો સમાજ પુનર્રચના પામે અને સ્ત્રી અને પુરુષો બન્નેને એક જ કાર્યપરત્વે મેળવવાનું થાય તોપણ આવો સુશિક્ષિત વર્ગ તો અપવાદરૂપે જ નીકળવાનો. અને તે માર્ગમાં પણ મનુષ્યહૃદયની મહત્ત્વાકાંક્ષા ? વસ્તુના શોષણ પાછળ ગયે છે તે તેમાંથી મળે છે કે કેમ એ એક ગંભીર અને ચિંતનીય વસ્તુ છે.

અહીં એ વસ્તુ ખાસ યાદ રાખવી જોઈએ કે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનો દરજ્જો અને અધિકાર ઘટાવે એમ નથી. અને તેથી પુરુષની જેમ સ્ત્રીને પણ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે.

પરંતુ સંકડે નવ્વાણું ટકા સ્ત્રીઓને માતૃપદ ભોગવવાનું હોય છે તેથી તે પદને ઉપયોગી જ્ઞાન તો તેને મળવું જ જોઈએ. તે ઉપરાંત સ્વરાજ બન્યા પછીના સામાજિક ઉત્થાનમાં સ્ત્રીઓએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવાનો છે. આર્થિક સ્વાધીનતાને કારણે ? બધાં ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓને પ્રવેશની જરૂર પણ છે. તેમાંથી તેમનું ઉત્થાન કરી સમાજને ઊંચે લાવવાનો છે.

નારીજીવનને ઉપયોગી કળા

અક્ષરજ્ઞાન, ગણિત વગેરે જ્ઞાન ઉપરાંત સ્ત્રીજીવનમાં કેટલીક કળાઓની આવશ્યકતા છે. હુન્નરનો સમાવેશ પણ કળામાં થઈ

હો કે આજે નાતમાં આગળપડતા મનાતા શિક્ષક તરફ એવો બેદરકાર રહે છે તેથી જ દુઃખમય પરિણામ તેને પાછળથી ભોગવવું પડે છે, તે પ્રમાણે અનુભવ છે સ્ત્રીજનના આજના દુઃખ પરત્વેનું મૂળ કારણ પણ આ જ છે.

કેટલાક માબાપ એમ કહે છે કે બાળાને ક્યાં નોકરી કરવા જવું છે કે શિક્ષણની તેને જરૂર હોય! એમ માની અજ્ઞાનતાથી પણ તેને વંચિત રાખે છે. આ માન્યતા સ્ત્રીજનના વિકાસમાં મહાન રોધ કરે છે તેમ સમજી તેને ઉપયોગી દરેક કળા અર્થાત્ હેતુમાં રહીને તેને જરૂર શીખવવી ઘટે.

ગૃહસ્થાશ્રમના દૃષ્ટિબિંદુએ અગત્યતાન ધરાવતા પાકશાસ્ત્રની કળા આરોગ્યને ઉપયોગી વૈદું, શિવણ, ગૂંથણ અને ભરતની કળા તથા ગૃહઉદ્યોગ, જેવા કે ટાંકું, રેંટિયો, કાંતવો વગેરે તેમને સાથે સાથે કોઈ આચાર્ય એવી રીતે આવા શિક્ષણની તાલીમ આપી પછી તેવી શિક્ષિકાઓ ઉત્પન્ન કરી બાળાની પૂર્ણ અવસ્થામાં જે બાળાઓના જીવન પર વિશિષ્ટ સ્થાનીય હોવાથી સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ અને તેમની ઊંડી સમજ સારી રીતે પડે છે આથી એક સામાન્ય વર્ગના કુટુંબ પાલન હોઈએથી અથવા રૂપિયા એટલું કમાવું અર્થ માટે જ તે અર્થી તન અને કમાવાનું અર્થ નીકળી ગયા પછી પેટપૂરતું અન્ન તો આવ જ ભલે આવે.

આથી તે ગૃહસ્થાશ્રમને દુઃખમય બનાવી દો એટલું જ નહિ, પણ કે નારી પતિને વૈમનસ્યપણામાં જે દુઃખ ભોગવવું પડે છે તે દુઃખનો પણ આવી રીતે સ્વાભાવિક જ પરિહાર કરી શકો.

સ્ત્રીજીવનના સુખસાધનોમાં પુરુષ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ માટે પોતાના પતિને રંજન કરવા ઘણું ભીડ ભોગવે. એવી કે સહચારિણી આવશ્યકતા હોય છે ખરી, પરંતુ તેમનું સ્થાન તેના

મેળ પૂરતું મર્યાદિત હોવું ઘટે. આ કળાના વિકાસ માટે જ ગરબા, રાસ વગેરે પદ્ધતિઓ સમાજમાં ચાલુ હતી.

પરંતુ અતિ આધુનિક અને મર્યાદાવિહીન સ્ત્રીઓ સહ અન્ય પુરુષોની સાથે જાહેરમાં નાટ્યાદિ પ્રયોગો કરવા તે કદાચ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાને અનુરૂપ ભલે હોય પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે તે બંધબેસતું થઈ શકે તેમ નથી. અને તેમ કરવામાં કળા પણ નથી.

સારાંશ કે કળાપ્રેમીઓએ કળાની સંસ્કૃતિ તરફ પણ લક્ષ રાખી તેનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

સંસ્કારિતા

બાળકોનો શિક્ષણવિભાગ ભલે ને શિક્ષકો ઉપાડી લે છે પરંતુ તેમ છતાં બાળક યથાર્થ શિક્ષણ લે છે કે કેમ તથા તે શિક્ષણની બાળકના જીવન પર કેવી અને કયા પ્રકારની અસર થાય છે તે તપાસવાનું કામ તો માબાપોનું જ રહે છે. દિવસના [illegible] થી આઠ કલાક જ બાળક નિશાળમાં હોય છે ત્યાં તેને વિવિધ વિષયનું જ્ઞાન આપાય છે પણ દિવસનો મોટો ભાગ તો તે ઘેર જ હોય છે ત્યાં જ તેનું ચણતર પાકું થાય છે; સાચું ચારિત્ર ઘડાય છે.

નાનાં બાળકો જેમની સાથે રમતાં-ખેલતાં હોય છે તે બાળકોનાં માબાપોમાં આસ્તિક્ય જરૂર હોવી જોઈએ. કારણ કે માબાપોનાં જે સંતાન હોય છે તેમનામાં સંસ્કારગત કુટેવો ઘણી પડી ગયેલી હોય છે. આવા સંસર્ગથી સાથે રમતાં સારાં બાળકો પણ ખરાબ થઈ જાય છે અને તેમનામાં કેટલીક કુટેવો એવી દૃઢ પાકી બેસે છે કે જે શરીર અને મન પર ભારે અસર કરે છે અને પછી જિંદગી સુધી તે કુટેવ છૂટી શકતી નથી.

કેટલીક બીડીઓ પીવી, પરસ્પર ગાળાગાળી કરવી, ચારિત્ર્યહીન ખોટી ખોટી અશ્લીલ ચેષ્ટાઓ કરવી, આ બધું

બાળકસ્મૃતિનાં કેન્દ્રમાં નાનાં બનાં મકાન કરી છે. તેના સંસર્ગથી માબાપોએ બાળકોને દૂર રાખી તેના સુધારકાર વગર સાવચેત રહેવું જોઈએ.

કેટલાંક માબાપો બાળક જરા મોટું એટલે તેને મારવા માંડે છે. કેટલાંક માતા બાળકોને નચાવી, નમાઈ બાપના જઈ ધમકાવી નાખે છે. તે પણ ખોટી ટેવ છે. કેટલીક માતાઓ પોતે ઘર પર કોઈ સગાંની ગુસ્સે થાય છે તો પોતાનો ગુસ્સો બાળકોને મારીને ઉતારે છે. આ બધી માબાપની પોતાની જ ભૂલો છે. બાળકોને ક્ષમા આપવી અને તેના છબનામાં પડવા ન આવે તેની ગોઠવણી કરવી એ માબાપોની ફરજ છે. પણ બાળકોને મારવાથી ન કંઈ સુધરતું નથી. ઊલટું બાળક ઢીઠું થઈ જાય છે અને એની બુદ્ધિ અને સહજ વિકાસ રૂંધાય છે.

સાચું ધન

બાળકોને ધર્મશિક્ષણ અને શિક્ષણ આપવું એ જ સાચું ધન છે. તે ધનને કોઈ છીનવી શકતું નથી. જે માબાપો આવા સાચા ધન વડે બાળકને શણગારે છે અને તેના સારા ભાવિનો પાયો નાખે છે, તે ખરેખર ધન્ય છે.

ધનના સંચયથી બાળકો સુખી થાય છે તે માન્યતા કેવળ ભ્રમણા છે. વધારે ધન હોય છે તો વૈભવવિલાસ, મૂર્ખતા અને મદ આવે છે. જે દુર્ગુણોથી ભરેલું ધન આવે છે અને સંતાનો દુઃખી થાય છે. કેવા ખરાબ માર્ગે જઈ બુદ્ધિ અને શરીર બન્ને બગાડે છે.

જે ગરીબ ધનસંપત્તિ ઉત્પન્ન થતાં અનેક પાપ ઝઘડા અને બીમારીઓનો અંત આવી જશે અને સાચું ધન ધરાવનારાં સંતાનોમાં બાળકોને પણ સંપન્ન બનાવે. આ સાચું નિર્વિકાર ધન છે.

આ જે એવાં ઘણાં દાખલા મળશે કે જેમાં માબાપો ધનનો વારસો મૂકી ગયાં છે, તેમની સંતતિ દુઃખ અને બેકારીની ખાઈમાં એવી આવી માબાપો પર અભિશાપ વરસાવી રહી છે અને એવાં પણ ઘણાં દાખલા છે કે જેમનાં માબાપો સ્થૂળ ધન નહિ પણ સદ્ગુણો અને શિક્ષણનો વારસો મૂકી ગયાં છે તે સંસ્કાર અને સંપત્તિથી સદાચાર અને સુખમાં ઝૂલી રહી છે માટે માબાપોએ તથા ધનસ્થાને ઉત્તમ શિક્ષણ અને સચ્ચરિતાનો પોતાનાં પ્રત્યેક બાળકોમાં વારસો ભરવો એ જ ઉચિત છે અને એ જ તેમની પવિત્ર ફરજ છે

વ્યાયામ

શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા માટે કંઈ ભારે ભારે ખોરાકોની આવશ્યકતા રહેતી નથી પણ આ વાતને નહિ સમજનાર ઘણાં માબાપો પોતાના બાળકને ન પચી શકે તેવા અધિક ખાદ્યો ખવડાવી પુષ્ટ બનાવવા માગે છે અને એ રીતે બાળકો પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને વ્યક્ત કરે છે તે ગંભીર ભૂલ છે તેમણે પોતાનાં બાળકોને તંદુરસ્ત રાખવા માટે સાદું ખાણું અને સાત્વિક ખોરાક આપવો ઘટે, અને સાથે સાથે વ્યાયામની તાલીમ પણ આપવી જોઈએ

જ્યાં સુધી બાળક નાનું હોય ત્યાં સુધી તો તેને દોડવાનું કૂદવાનું વગેરે આનંદની નાની નાની રમતોથી વ્યાયામ મળી રહે છે પરંતુ જેમ જેમ મોટું થાય તેમ તેમ તેને સારી વ્યાયામશાળાઓમાં ઉપયોગી કસરતો શીખવાની તાલીમ આપવી જોઈએ. આવી તાલીમ આપવાથી વગર ઔષધિ અને વગર અધિક આહારે તેનું સ્વાસ્થ્ય સુંદર રહે છે અને તેની માનસિક શક્તિ પણ વિકસિત થાય છે

બાલિકાઓને તો ઘરમાં જ ઉપયોગી કસરત કરાવવી જોઈએ જેથી તેમના શરીરસ્વાસ્થ્યની સાથે તેમને ગૃહકાર્યોનું જ્ઞાન મળે અને આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ લાભ થાય.

હિંદુસ્થાન હવે સ્વતંત્ર થયુ છે પોતાના નૈતિક ધોરણથી એને ઊંચે આવવુ છે હજુ પણ દુનિયાના કેટલા વૈજ્ઞાનિક વિકાસ ક્ષેત્રોમાં હોય અને હરિફાઈમાં ટકી શકવાનુ છે એને વખતે ભારતનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી—એની સામે ટકી રહેવા જેટલી તાકાત નહી આવી શકે. તેથી દેશનાં પ્રત્યેક યુવકયુવતીને આપણી તાલીમ ઉપરાંત પૂર્વકાળની જેમ લશ્કરી તાલીમ આપવી આવશ્યક છે

આ શિક્ષણ અને વ્યાયામ ઉપરાંત બાલિકાઓને ખાસ કરીને ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કારોનુ શિક્ષણ પણ વિશેષ આપવુ જોઈએ કારણ કે પુરુષ જીવન પુરુષાર્થિ હોવાથી સદા સ્વતંત્ર રહે છે, પણ નારીઓને તો નિયમિત વય પછી પતિગૃહે જ જવાનુ હોય છે ત્યાં તે સહિષ્ણુ ઉદાર અને સુંદર જીવન ગાળી શકે તો જ તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ બની શકે

આ રીતે બાળક અને બાલિકાઓને તે તે ભાગમાં ઉપયોગી શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપ્યા પછી યોગ્ય વય થયે, તેમને યોગ્ય સ્થાન જોઈ તેમની સંમતિ મેળવી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડી આપવાં, એ માતા-પિતાની ફરજ છે એ ફરજના પાલનથી આર્યભાવનાનું પણ [illegible] બરાબર જળવાઈ રહે છે

કેટલાક માબાપો બાળક અને બાળા પ્રત્યે અસમાન ભાવનાઓ રાખતા હોય છે તેમને ઘેર જ્યારે પુત્ર અવતરે છે ત્યારે તે ઉત્સવ ઊજવે છે પણ જ્યારે પુત્રી અવતરે છે ત્યારે જાણે મહાન કોઈ ગુન્હો ન થયો હોય તેવી દુઃખદ સ્થિતિ અનુભવે છે આ એક ભારતવર્ષની [illegible] સૌથી [illegible] છે આવી ભેદભાવના એ ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે મહાન કલંકરૂપ છે તેની રીતિ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ તો પુત્ર કમાઈ લાવે અને પુત્રીને તો આપવું પડે, પુત્ર તો વંશ વધારે જ્યારે પુત્રી તો સાસરાને ઘેર ચાલી જાય! આવી આવી સ્વાર્થી રીતિ જ છે આવી મનોદશા પાશ્ચાત્યોથી પણ નિકૃષ્ટ ગણા-

ઉપસંહાર

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान्नारी तु षोडशे ।
समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥
"सुश्रुत वैद्यक"

પચીસમા વર્ષે પુરુષ અને સોળમા વર્ષે સ્ત્રી સમાનવીર્ય થાય છે એમ કુશળ વૈદ્યે જાણવું.

ધાર્મિક આજ્ઞા પણ એ છે કે લગ્નેચ્છુ સંતાનો હોય તો ૨૫ વર્ષનો પુત્ર અને ૧૬ વર્ષની પુત્રી થયા પછી જ તેના લગ્નસંબંધ જોડી આપવા. આથી વધુ વય હોય તો ચાલી શકે, પણ અલ્પ વય તો નહિ જ. કારણ કે તેટલી પરિપક્વ વય થયા પછી જ ગૃહસ્થાશ્રમને વહન કરવાની શક્તિ તેમનામાં આવે છે અને પરસ્પરના હિતાહિતને પણ ત્યારે જ તપાસી શકે છે. પરંતુ આજે આ પ્રણાલિકાનો ઘણા સમાજમાં ભંગ થતો જોવામાં આવે છે.

આજની પરિસ્થિતિમાં સંતતિનિયમન અત્યંત જરૂરી છે. તેથી લગ્નની વય સારી રીતે વધારીને વીસ કરવામાં આવે તો તેથી સ્ત્રીઓના વિકાસમાં પણ ઉપકાર થાય અને ઘણી ભાવિ મુશ્કેલીઓ ટળી જાય.

ઉચ્ચ ભણેલાં એવાં ઘણાં કુટુંબોમાં એવી ખાસિયત હોય છે કે તેઓ નાનપણથી જ બાળકોના અજ્ઞાનપણામાં તેમનાં વેવિશાળ કરી દે છે અને કેટલાક સ્થળે તો અજ્ઞાન દશામાં લગ્ન પણ કરી નાખે છે.

નાની ઉંમરનાં લગ્નોથી દેખીતી રીતે નીચે પ્રમાણે નુકસાન થાય છે. (૧) પતિ અને પત્નીની વચ્ચે જે વયનું અંતર રહેવું જોઈએ તે રહેતું નથી. તેને પરિણામે ક્લેશ થાય છે. આવાં લગ્નોની સંતતિ અલ્પાયુ અને નિર્બળ નીપજે છે. (૨) વયની અસમાનતાથી પ્રકૃતિનો મેળ આવતો નથી. (૩) અજ્ઞાન દશામાં જોડાયેલાં લગ્નને અંગે દાંપત્યજીવનનો પ્રવાહ મીઠાશમાં વહેતો નથી. (૪) આવી બાબતમાં જ વૈધવ્યની સંભાવના પણ વધુ મોટી રહે છે.

માટે પિયર જવાની જરૂર આવે અને માતા ગર્ભમાં ત્યાંથી બાળ લે એમ પુત્રની જ્યારે માતાની હોય છે અને પિતા એમ માને છે કે પુત્રને એટલો જલદી પરણાવું તેટલો જલદી જલદી છૂટો થાઉં. માટે પરણાવીને બદલો લઈ લઈએ.

માબાપની આવી મનોદશા બાળલગ્નાદિનું કારણ છે અને તે પુત્રપુત્રીના શક્તિ જીવનની ભારે ઘાતક છે તેથી તેવી માન્યતાનો ત્યાગ કરવો ઘટે.

અનનુમેળ લગ્ન

કેટલાંક માબાપો આતવાન (કુલીન) મુરતિયો મળે તો નાની ઉમ્મરમાં પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કરી નાખે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તો આ ભ્રાન્તિને વશ થઈ પોતાની પુત્રી કરતાં નાની ઉમ્મરના બાળક સાથે વિવાહસંબંધ જોડી દે છે. આ પણ એક જાતનું અનનુમેળ લગ્ન જ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે નીતિકારોએ જે ૭ / ૮ વર્ષનું અંતર રાખ્યું છે તે શરીરશાસ્ત્રને અનુસરીને જ નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય છે.

પરંતુ તેને ઠોકરે મારી જેઓ આવાં અનનુમેળ લગ્ન કરી નાખે છે અને તેમને કેટલી ? હાનિ થાય છે તે આશ્ચર્ય છે.

કન્યાવિક્રય

એક દીકરી ને બીજી ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય." તેની મજબૂતાનો દુરુપયોગ કરી કેટલાંક માબાપો પોતાની કન્યાનું ધન કરતી તેથી ધન મેળવે છે. આ એક કલંકના જેવું છે. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

ગૃહ્ણન્ શુલ્કં હિ લોભેન સ્યાન્ નરોઽપત્યવિક્રયી ।—મનુસ્મૃતિ

જે પુરુષ કન્યાનું થોડું પણ ધન લે છે તે પોતાની કન્યાનો વ્યાપાર કરનાર અધમ ગણાય છે.

જે પોતાની સંતતિને ઉત્પન્ન કરી વેચે છે તે પિતા કે માતા મનુષ્ય નથી, પશુ નથી, પણ તેનાથીયે અધમ છે. આવાં માબાપોમાં પોતાની સંતતિ પ્રત્યે વાત્સલ્યનું એક બિંદુ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે ! પોતાનો માલ સરસ અને સુંદર બને તે સારુ તે પોતાની પુત્રીને ઉછેરે છે અને પોતે જ્યારે માલ પાકીને તૈયાર થઈ જાય ત્યારે કોઈ માલદાર શોધી તેને વેચી નાખે છે. માલધારીઓ બીજાં પશુઓ પ્રત્યે ભલે નિર્દય હોય પરંતુ પોતાના હાથ નીચે ઉછરેલાં પશુઓ પર તો તે પણ પ્રેમાળ વૃત્તિ રાખે છે. જ્યારે અહિંસક અને સભ્ય ગણાતા જે કુટુંબોમાં આ પ્રથા છે તે તો ખરેખર નિર્દયતાની પરાકાષ્ઠા જ ગણાય.

કન્યાવિક્રય આ રીતે ઉદ્ભવે છે: (૧) પિતા લોભી-દેવાદાર બન્યો હોય, (૨) પહેલાં સારી સ્થિતિમાં હોય અને પછી નિર્ધન બની ગયો હોય, (૩) પોતે બેકાર હોઈ આજીવિકા વૃદ્ધિ એટલે કે જમણવારો, કુરિવાજ વગેરેને પહોંચી વળવાને ખાતર અને (૪) કેટલેક સ્થળે પોતાના છોકરાને પરણાવવા કે પોતાને પરણવા ખાતર સાટાં કરે છે તે પણ એક જાતનો વિક્રય જ છે.

ઉપરનાં ચાર કારણો પૈકી જે કોઈ કારણથી આ કાર્ય થાય છે તેમાં એકલો પિતા જ નહિ બલ્કે કન્યાની માતા અને સમાજ પણ જવાબદાર છે.

માતાની ફરજ

જે માતા સુશીલ હોય છે તે પોતાના પતિને આવા વખતે સારા વિચારો આપી પોતાના કર્તવ્યનું ભાન કરાવે છે પરંતુ ખેદની વાત એ છે કે કેટલીક વાર માતા પોતે જ લોભિની બની, વળી એવા શુદ્ર સ્વાર્થ ખાતર આવા દુષ્ટ કાર્યમાં સંમત થાય છે. જો માતા સંમત ન હોય તો જરૂર આ કાર્ય ન થાય. પણ અજ્ઞાન અને સ્વાર્થીપણાને વશ થયેલી આવી નારીઓ પોતાની જ નારીજાતિની કફોડી સ્થિતિ કરવામાં આડકતરી રીતે કારણભૂત થાય છે.

સમાજની જવાબદારી

આ સઘળું જોયું છતાં જો કોઈ અત્યાચાર થાય તો તે સમાજનો જ છે. સમાજે સ્ત્રીજાતને હેઠી રહેવા આપવાં રાજ પાયો પર એમાં તે શું! એમ કહી સમાજ આંખમિચામણાં કરી લે છે, અને કેટલીક વાર સમાજની અત્યાચાર સહનારી વ્યક્તિઓ જોઈને આવા કુકર્મોને નિર્દોષપણે કે મનની વૃત્તિઓમાં ગોપાઈ નિભાવી લે છે તથા કેટલીક વાર આવા અત્યાચાર ઉપર ઢાંકપિછોડો કરી નાખે છે. એથી જ એ દોષો ધીમે ધીમે વધતા જાય છે. આ રીતે આપણી આગેવાની આત્મવિશ્વાસે જ તેઓ વિશેષ અત્યાચાર બની રહે છે.

જ્યાં સુધી આવા બનાવો ક્વચિત જ બને છે, ત્યાં સુધી તે કર્મ કરનાર પાપીઓને સમાજ તરફથી સહેલાઈ રક્ષા કરે છે. પરંતુ જેમ જેમ તેવી સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ તેમ નિર્દોષ રીતની માફક તે એટલા તો કેટલાંય બને છે કે હજી તેને આ બાબતની ક્યાં લાગવાનું મન થતું નથી. અને તેનું ઉદાહરણ આપવું આજે આપણા સમાજમાં અમુક એવી વસ્તીએ જોઈએ તો ત્યાં બાબતો ભરેલી મળે એટલાં તો ઉદાહરણ મળી આવે તેમ છે કે વાંચ્યાં અને વિચારક ગભરાતાં હોય પણ તે વધી પ્રથાથી છૂટી શકતાં નથી.

વાસ્તવિક રીતે તો કન્યાને દાન કરીને આપવી એ જ આપણી ફરજ છે. ધર્મનિહિત કન્યાદાન શબ્દ પોતે જ તે સૂચિત કરે છે. ઘણા સમાજમાં આ રીત આજે પણ પ્રચલિત છે, તેઓ કન્યાનું ધન લેતા નથી એટલું જ નહિ, સમયે સમયે તેને મદદ કરવાનું પણ ચૂકતા નથી. પારસી અને એવી જાતોમાં તો પુત્રના જેટલો જ પુત્રીને પણ વિભાગ સમાન રીતે વહેંચી આપવાની રીતિ છે. સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ બન્નેની સમાનતાનું આ એક દૃષ્ટાંત છે. કન્યાને મરતાં સુધી આપ્યા ત્યાર પછી પણ એ ફક્ત પ્રસંગે પોતાની ફરજ સમજીને કંઈક ને કંઈક આપતા રહેવું એ ધર્મનું અંગ છે.

કન્યાવિક્રયનું પરિણામ

જે માબાપ આપત્તિની ખાતર કન્યાવિક્રય કરે છે તે પણ તેટલાં જ અપરાધી છે કારણ કે આપત્તિ એ માનવધર્મની કસોટી છે તેમાં જે માનવધર્મ ચૂકે છે તેઓ પોતાનું સત્ત્વ જ ખોઈ બેસે છે

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે કન્યાવિક્રય કરવાથી નુકસાન શું? તેનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે કે કન્યાવિક્રય કરનાર પ્રથમ પોતાનો આત્મા વેચે છે કારણ કે પ્રેમ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે જ્યારે આ સર્વ તો અંતઃકરણમાં વહેતી પ્રેમમય લાગણી સાવ સુકાઈ જઈ તે નિર્દય બને ત્યારે જ બની શકે છે એટલે એ કાર્ય પ્રથમ તો આત્મઘાતનું જ પાતક છે

વળી જે માબાપ લેશ પણ સ્વાર્થની આશા રાખે છે તે પોતાની કન્યા માટે યોગ્ય પાત્ર જોઈ શકતા નથી. તથા આવા અયોગ્ય પાત્રને જ્યારે પરણાવે તે અભાગણીના જીવનને દુઃખમય બનાવવાના પાપમાં ભાગીદાર પણ તે જ બને છે

વૃદ્ધલગ્ન

વૃદ્ધલગ્નનો રિવાજ આ રીતિને અંગે વધુ પામ્યો છે અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે તો આજે હજારો વિધવાઓ પોતે જ સાક્ષી આપી રહી છે અને જ્યાં જ્યાં અનમેળ લગ્નો અને કજોડાંના લગ્નો થયાં હોય છે ત્યાં ત્યાં ખાનગી ખૂણાઓ ભરી ઘાતકીઓ ફૂલે ફાલે, એવી એવી અયોગ્ય વાતો અને અનર્થનાં સમાગમ છે. સમાજની મહાન દુર્દશા કરનાર આ ઘાતકી પ્રથાને ધીમે ધીમે નાબૂદ કરવી જોઈએ અને માબાપોએ પોતાની પુત્રીની યથોચિત સંમતિ મેળવીને જ તેમનાં લગ્ન કરવાં જોઈએ.

કેટલેક સ્થળે કન્યાવિક્રયને બદલે વરવિક્રય થતો જોવામાં આવે છે. જે સમાજમાં કન્યાઓનું પ્રમાણ અધિક હોય છે ત્યાં આવી જાતની પ્રથા ચાલી રહેલી હોય છે. આ પ્રથાના પરિણામે સ્ત્રી ઉપર બીજી કે ત્રીજી પત્ની પરણતાં સંકોચ લાવતા નથી ત્યાં કેટલાક

(ઘરવાળી)માં પરસ્પર પ્રેમ અને પ્રકૃતિની ભાવના નીરખતી દેખાય છે એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીજાતિનો અપમાન પણ આવી પ્રથા-ઓમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. જગતમાં ઉત્તમ પ્રકારની બનેલી હલકે વેપારો તેનું ઉત્તમ નમૂનું ઉદાહરણ છે.

આ પ્રથા જ્યાં ચાલુ હોય છે ત્યાં નારીજીવનના સ્વમાનની હિંસા થાય છે. પુરુષને મન સ્ત્રીજાતિનું ખરીદી કરી લેવાય એવી પણ કોઈ નથી અને તેથી તેના ઉપર વગર બેફિકર રહી ભાગ્યે માલ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

આવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રેમનું બિંદુ પણ ક્યાંથી હોય! જે સ્ત્રીએ રત્નસમાન પુત્રપુત્રીઓ આપ્યાં હોય છે તેની જ ખાતરી સિવાય ઉપર બીજું સગપણ કરવા એ નરાધમને કોઈ પણ આડખીલ આવતો નથી. ત્યાં આ ઘાતકી કાર્ય ? સમાજમાં આનાકાની એક સ્વરૂપ તરીકે ચાલુ છે ન સમાજ કર્મ કોઈનો હશે તે કશી સમજુ નથી.

આવી રીત કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય એ બન્ને પ્રથાઓમાં નારીજાતિનું ઘોર અપમાન અને હિંસા છે. તેમજ આવી હિંસા સામાજિક અને નૈતિક બન્ને દૃષ્ટિએ ત્યાજ્ય છે. આવી ભાવના કુમાર કે યુવક અને કે યુવતી આ ઘોર પ્રથાનો નાશ કરવા માટે સજ્જ રહેવું જોઈએ. પછી તે પોતાના સમાજમાં હો કે અન્ય સમાજમાં હો. કારણ કે આ કાર્ય એકલા સમાજનો જ નહિ પણ આખી સ્ત્રીજાતિનો અને સારા રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન છે.

લગ્નસમયે

સમાજમાં એવી અનેક કુપ્રથાઓ વ્યાપી રહી છે કે જે બધાની નોંધીએ તો તેનું એક મોટું પુસ્તક બને. પ્રસ્તુત સ્થળે લગ્નવિષયક કુપ્રથાઓની વિચારણા કરવાની છે. કારણ કે તે પ્રથા આદર્શપણા-ઓથી જ પોષાય છે.

પોશાક

લગ્નપ્રસંગે વહુ માટે પોશાક વર, વહુ અને તેના સગાંવહાલાં-ઓએ ધારણ કરવો જોઈએ જ પછી ભલે વર પૈસાદાર હોય કે ન હોય. એટલું જ નહિ પણ વહુ માટે ૨૫-૨૫ ખમીસો ને અને તે પણ વહુ માટે કિંમતની આપવી જોઈએ તે વિના સારું ન દેખાય. એવો રિવાજ સમાજમાં ઘણું છે જ્યારે આ રિવાજ પ્રથમ શરૂ થયો હશે ત્યારે તે આખા સમાજને માટે ફરજિયાત નહિ જ હોય, કારણ કે સૌ કોઈ તેવા ધનવાન હોતા નથી. પણ આજે તો સામાજિક કરે કે ફરજિયાત કરે, પરંતુ આ બધું તો કરવું જ જોઈએ. એવો રિવાજ સમાજમાં દૃઢ થઈ ગયો છે અને આજે તો એ પ્રથાના પરિણામે અનેક દુઃખ પામો ભોગવવાં પડે છે

આવાં ખમીસોમાં કઈ જાતની શોભા છે તે સમજાતું નથી. તેવાં ગરીબ ઘરોમાં કેટલી ચિંતા કેટલી આર્થિક મુશ્કેલી વગેરે પડે છે તે અમલમાં છતાં સુધારક ગણાતો વર્ગ પણ જૂના ચીલે ઘસડાયા કરે છે તે જ આ પ્રથાની દુર્દશાનો નમૂનો છે

દિવસે દિવસે નવી નવી ફેશનોની ખાતર તેવા પોશાકના ખમીસ કિંમત ઉપરાંત વધુ તો સિલાઈની પાછળ ખર્ચ વેડફાઈ જાય છે અને જે નવાં ખરીદાય છે તે પણ એટલાં કમ કિંમતનાં હોય છે કે એકાદને પહેરી પહેર્યા પછી તેને ફેંકી જ દેવાં પડે છે

આવા પ્રયોગ અને આભૂષણ પોશાક ઉપરાંત દાગીનાનું પણ એક એક દાગ પાછળ પણ મોટું ખર્ચ હોય છે. પહેલાંના સમયમાં ઘરેણાંની સંખ્યા અલ્પ હોવાથી તે ભારે ભારે કરવામાં આવતાં હતાં.

આ રીતિની પાછળનો હેતુ એ હતો કે તે નાણાંને મુશ્કેલીને વખતે કામ આવે કારણ કે તે દાગીના(ઘરેણાં)ની મજૂરી તો નજીવી જ ગણાતી. આજે એ હેતુ ભૂલી જવાયો છે નાનાં નાનાં

અને રહેનાર આત્માઓની અમુક પાછળ પાછળથી ભિન્ન સ્થળું કેમ નથી તે જણાઈ આવે છે. કેટલાક કુટેવોને સહજ કરી ન કૃતિને અનુસરવું પડે છે, તો કેટલે જીવનની જરૂરિયાતો ઓછી થઈ આ સવ સામગ્રી હોય પડે છે.

આપણે ગૃહકાર્યે જે રાત્રિનાઓ પરિણામ છે તે ગૃહને નાં કેટલીક વખત નાક વગેરેના ભેગાથી દુર્ગંધ બને છે. તે ઉપરાંત મન નાકમાં મેલ ભરાય છે. શ્વાસ, દમ અને પગ પણ થાય છે અને જે જોઈએ તેમ છે તે નથી. આ રીતે તે આત્માઓ સુખને નાશે અને ઘરનાંને માટે કેટલીક વાર ભેગાંથી બને છે. સારી વાત એમાં સુચારુપણે આજ્ઞાઓને સ્થાન, સ્વજનોમાં આત્મીય અનુસારી બદલો હોય પડે અને આવી કૃતિને તેથી ચેતા સ્વસ્થતાનો પરિચય સમાજને આપ્યો કરે. આથી તેને આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ લાભ થશે. આત્માઓનો નિષેધ કરવાનો આશય નથી, પરંતુ તે આત્માઓ ઉપયોગિતા અને સુન્દરતાની દૃષ્ટિ હોવાં જોઈએ અને તે પણ સમાજમાં રુચિપૂર્વ તો ન જ હોવાં જોઈએ તે સમજવાનો હેતુ છે.

અશ્લીલ ગીતો

લગ્નપ્રસંગે કેટલીક બહેનો અશ્લીલ (ગંદાં) ગીતો ગાઈને બે છે તે પણ એક પ્રકારની કુટેવ છે. આવી બાબતની હલકી અસરથી બાળકોનાં કાચાં મગજોમાં માનસ પર તેના બૂરા સંસ્કારોની પડે છે. વાતાવરણ ગ્લાનિમય ને દૂષિત બને છે. આથી તે અશ્લીલ ગીતોને બદલે તેને સમયે શિક્ષાપદ અને સંગીત સ્વરે ગાવાં જોઈએ જેથી મનમની સાથે સારું જ્ઞાન પણ થશે.

લગ્નવિધિ

લગ્નસમયે જે વિધિઓ ગૃહસ્થજીવનનાં કર્તવ્યોનો નિં અને પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે તેને લગ્નવિધિ કહેવાય છે.

પ્રાચીન કાળમાં તે વિધિનું ગૌરવ કેવું હશે અને તે વખતના મંત્રોચ્ચારણો કેવી સ્પષ્ટ શૈલીમાં ઉચ્ચારાતાં હશે તે તો દેવ જાણે. પરંતુ આજે એવી પવિત્ર અને ઉપયોગી લગ્નવિધિ 'સમોર્ત શુભલગ્ન સાવધાન શુભ ભવતુ । લગ્ને વર્તે સાવધાન ।' એવા એવા અસ્ફુટ, અશુદ્ધ અને એકના એક મંત્ર વારંવાર બોલી સવારે ચોપડી ભણેલા ગોરબાપા ઝડપથી પૂરું કરી દે છે અને વર કન્યા તથા અંતરને ખુશકારાનો રસ પેસાવે છે. ચોરીમાં આ બધી ક્રિયાઓ અબોધ યુવાન અને મુગ્ધ બાળા તેમના સ્નેહીઓનો સહારો લઈ ઉત્સાહહીનપણે માંડમાંડ પૂરી કરી કરી પહોંચી જાય છે. આખી વિધિનો સમય લગભગ રાત્રિનો ૮ હોય છે. સાંભળું કરી મોડી રાતે આવેલા થાકીને ઊંઘ ઘેરેલા એ વર અને કન્યાપક્ષના માણસોને રાત્રિના બાર કે એક વાગ્યા સુધી આ ક્રિયામાં ગોંધાઈ રહેવું પડે, ત્યાં રસ પણ શાનો હોય!

આજે તો વરને પોંખવા આવતી સાસુ વૃદ્ધિ મુસળ ધૂંસરું ત્રાક રવૈયો અને સાંપુટ બનાવીને ચાલી જાય છે. તેના મૂળ અર્થને પોતે જ જ્યાં ન સમજતી હોય ત્યાં જમાઈને તો ભાન ક્યાંથી હોય!

આખી લગ્નવિધિ અને તેને અંગેનાં સંજ્ઞાત્મક ચિહ્નો એવાં તો પ્રેરક અને બોધક છે કે જો તે સુયોગ્ય દંપતીને સંપૂર્ણ રીતે અર્થ સાથે વિસ્તારથી સમજાવ્યાં હોય તો આજે ગૃહસ્થાશ્રમની ? ચિંતાઓ લાગતી પડે છે તેનો સહેજે બોજ ભાગી રહે.

સમાજના ભડકીલ ગવાતા ગાયનોનો જેટલો રસ લગ્નોના પાછળ લઈ રહ્યા છે તેટલો રસ જો આવા ઉપયોગી ક્રમો પરત્વે લે તો ઘણું ઉત્તમ ગણાય. મોટી મોટી જ્ઞાતિ જમણ પોતાને માટે અને કન્યાના વડીલોને માટે હાડમારીઓ ઊભી કરતી તે કંઈ લગ્નની શોભા નથી. વિદાયક ભાષણો, સાદાઈ અને મિષ્ટ ટૂંકું ભોજન, આટલેથી જો લગ્ન પતી જાય તો સમાજના આવા અવસરો પાછળ ખર્ચ વેડફાતા પૈસા અને થતી ભૂલ રહી જાય અને

કન્યાની ધર્માભિમત વિધિને નાશે તેમાં પણ આર્યતા આવે. એમાં જ આજ સુધી કોઈ સારા ગૃહસ્થાશ્રમના અનુભવી અને વૃદ્ધ વિદ્વાન પાસે શક્તિપૂર્વક આ વિધિ કરાય તે યોગ્ય ગણાય.

વિદાયશિક્ષા

જે બાળાઓ સોળ સોળ વર્ષ સુધી ઘરના પ્રેમમય વાતાવરણમાં ઉછરેલી હોય છે, જેણે માતાનું વાત્સલ્ય, પિતાના લાડ અને ભાઈનાં મીઠાં સ્નેહભરેલાં વચનોના સ્વર્ગીય આનંદ લીધાં હોય છે, તે બાળાને નવા આનંદને છોડી પોતાની પ્રિયતમ સખીઓના સ્નેહવિનોદને દૂર કરી અને જ ગૃહસ્થાની ભારી જવાબદારી ભરેલી અણઅનુભવેલ વાતાવરણમાં મુકાવું પડે છે તેની તે વખતની મનઃસ્થિર સ્થિતિ કેવી કરુણ હશે! તેના આ વાતાવરણને આ પ્રસંગની કરુણ વેદના કેવી પીડતી હશે! તે દશ્ય ખરેખર કવિઓની કલ્પનાથી પર છે.

આવે પ્રસંગે માતાનું હૃદય પણ ચિરાતું હોય છે તેની આંખમાંથી ઝરતાં પ્રેમાશ્રુઓ વાતાવરણને કરુણ બનાવી દે છે તેની વાત કહેવાની નથી. છતાં આવે સમયે તેના પ્રેમની ખરી કસોટી નીચે રીતે થાય છે. તે કસોટી એટલે વિદાયની શિખામણ પુરી પાડે છતાં તેનું હૃદય ભરાય, છતાં કર્તવ્યના ભાનથી તેને લાગણી પુત્રીનાં સ્નેહાશ્રુઓને લૂછી અને ગાલમાં ચુંબી માતા જ્યારે વિદાયશિક્ષા આપે છે ત્યારે દંપતી ગોઠવણનું અનુભવી જો સમજો! નહિ જો કે યોગ તું ભિન્ન પ્રસંગ થાય છે અને વાત્સલ્યમાં ઔર હૃદયને પણ કોમળ બનાવી એકવાર તો રડાવી મૂકે છે અને સાથે સાથે નમ્રતા બનાવી દે છે ત્યારે તે માતાના હૃદયની શી સ્થિતિ થાય છે તે વાત આ અભિજ્ઞાનશાકુંતલનો શ્લોક ધ્યાન કરે છે:

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥

બેટા ! સાસુ સસરા ને વડીલની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરજે તેના સ્વભાવ કે કુટુંબ સામું જોઈશ નહિ અને તારી દેરાણી જેઠાણી વગેરે સાથે સાહેલીની જેમ પ્રેમાળ થઈ ને વર્તજે ? પતિના ભોજનપાણી સામે જોઈશ નહિ અનેક આગળ રત્નોના પણ કદી ચાહ નથી. પતિના પ્રેમની પરીક્ષા કલ્પના કરજે સ્વપ્નામાં પણ તેની સાથે રોષ કરીશ નહિ. તેના એકમાત્ર કોપનું નિમિત્ત કદી બનીશ નહિ. કદાચ કસ્મુરવશાત્ તે કોપે કરાય તોપણ તું ઉગ્રવચન બતાવવાને કોપથી મગ્ન ન કરીશ. તારી નીચેના માણસો પર તું અમીદૃષ્ટિ રાખજે અને ઉદારદિલથી તેમનાં દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કર ? તમારા દામ્પત્યજીવનમાં ગમે તેવી વિપત્તિ આવે તોપણ પતિપત્નીની જ્યોતિ ઝળકાવતા જાગતી રાખજે પતિના દુઃખમાં ભાગીદાર બનજે વસ્ત્ર, આભૂષણ અને ખાનપાનનો મોહ ન રાખજે શરીર શ્રમમાં ગમગીન અને તપ ગરબામાં ઉત્સાહી ન બનજે તારી આવી યોગ્યતા તને ગૃહિણીપદ માટે યોગ્ય બનાવે છે આ પ્રમાણે જે બાળા નથી વર્તી શકતી, તે આ ગૃહિણીપદને લાયક નથી.

માતાની આ કેવી હિતાવહ દામ્પત્યપ્રેમનો મધુર આશીર્વાદ છે ? માતાના આવા ઉદ્‌ગારો હોય છે તેની પુત્રીનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ તેવો જ સુંદર બને છે

આવી સાસુઓ પોતાના જમાઈને પણ પુત્રવત્ માને છે અને તેના હિત સારૂ સતત જાગૃત રહે છે પોતાની પુત્રીના કુસંસ્કારોનું ધ્યાન ખેંચી તેની પાસે નિવેદન કરી તેનો માર્ગ સરળ બનાવી આપે છે

કેટલીક માતાઓ કે ? આ કરજને નથી સમજી શકતી તે નાનપણથી જ પોતાની બાળાઓમાં ઊલટા સંસ્કારો રેડે છે સારૂં સારૂં ખાવું, સારાં કપડાં પહેરવાં, દાગીનાઓથી શરીર શણગારવું ભલે પતિ ગરીબ કે બેકાર હોય. એવા સંસ્કારથી તે મગ્ન રહે અને પોતે સુખી થતી નથી અને બીજાઓને પણ દુઃખી કરે

છે સ્વાર્થ વશ તેની દૃષ્ટિ વિશેષ રહે છે. તેથી તે નાની નાની બાબતોમાં જેઠાણી, દેરાણી, સાસુ વગેરે સામે લડે છે. આવી વાતચીતો આગળ ઓને વળી તે માતાઓ પિયરમાં આશ્રય આપી જોરે છે કે આપખુદ રીતે તેનું ઉપરાણું લે છે. તેથી માતાઓ પોતાની પુત્રીના બીજા સંસારમાં ઝેર રેડે છે. માતાઓ ઊર્મિને વશ થઈ કર્મ કરે છે તેમનું આ વર્તન આમ એ પણ હાનિકારક સિદ્ધ છે. માટે દરેક માતાએ પોતાની પુત્રીના સાચા હિતની ખાતર દીર્ઘદૃષ્ટિથી પ્રસંગ પરત્વે પિયરના સંસ્કારો દેવા જોઈએ અને શિખામણ પણ તેવી જ આપવી જોઈએ.

આ રીતે પુત્રપુત્રી પુખ્ત વયનાં થતાં પછી અને તેમનાં લગ્ન ઇત્યાદિ ક્રિયા પછી સર્વ પછી તેમનાં માબાપ પોતાની જવાબદારીથી ઘણે અંશે મુક્ત થાય છે. જો પિતાની હિતબુદ્ધિ અને માતાનું વિશુદ્ધ વાત્સલ્ય એ બન્ને વહેંચાય તો વહેતી ગંગાની પેરે ઠામઠામ પુત્રપુત્રી પર વહેતાં જ રહે છે. તે કંઈ સુકાઈ જતાં નથી. પરંતુ મનની જવાબદારીનો બોજો તો જરૂર તેના પરથી ઊતરી જ જાય છે.

પુત્રી પોતાને સાસરે વિદાય થયા પછી તેનું પોતાના પિયરમાં આગમન પણ ક્વચિત જ થાય છે. જો તે વાસ્તવિકરીતે કે કોઈ સારેમાઠે પ્રસંગે જ આવે છે. તેમ છતાં તેનો પતિપિયરનો પ્રેમ તો અખંડ રહે છે.

પુત્રીપ્રત્યે

જ્યારે જ્યારે તે માતા પિતાને ત્યાં આવે ત્યારે માબાપની ફરજ છે કે તેનું સુખદુઃખ પૂછી તેનાં દુઃખને દૂર કરવા યથાશક્ય પ્રયત્નો કરવા. તેની આર્થિક, સામાજિક અને કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓ જાણી, તેમના અનુભવ સાથે સુમેળ રાખવાનો તેના સાસુસસરા ઇત્યાદિની સેવા કરવાની તક આપવી. તેનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો અને તેને શુભ શિક્ષા આપવી. આજના સુખી જીવન માટે પોતાનું

કર્તવ્ય હમેશાં જાળવતા રહેવું એ તો માબાપની કે ધણીની ફરજ છે કારણ કે પુત્ર કરતાં પુત્રીનું જીવન જેટલું વધુ કમનીય છે તેટલું જ વધુ નિરીક્ષણીય છે

પુત્રપ્રત્યે

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत्।

પુત્ર મોટો થયા પછી તેના પ્રત્યે માબાપોએ તેને મિત્ર સમાન ગણી વર્તન રાખવું એમ નીતિકારો કહે છે પછીથી પ્રત્યેક કાર્યમાં તેની સંમતિ લેવી. તેની સંમતિ લેવાથી તેનું હૃદય સદા પ્રમાણ અને પ્રફુલ્લ રહે છે કારણ તેના અને પોતાના વિચારોમાં ઘણું અંતર હોવાથી વાસ્તવમાં સમજે છે ખરું પરંતુ માતાપિતાની ફરજ છે કે યુવાન પુત્રના વિચારો સાંભળવા. તેના પર પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિ ફેરવવી અને ? ખોટ હોય તે મદદ કરવું અને ખોટું લાગે તે સુધારવા સારુ મીઠી શિક્ષા આપવી, પણ તે વિચારોનો તિરસ્કાર ન કરવો. તિરસ્કાર કરવાથી તેનું અંતર દુભાય છે અને પ્રેમમાં ક્ષતિ પહોંચે છે. તેના સત્કાર્યમાં અને સદ્વિચારમાં સાથ દેવો, તેને ઉત્સાહપૂર્ણ બનાવવા પર રોષ ન કરવો. તે વ્યવહારથી અનભિજ્ઞ હોય તો પોતાનો વ્યાવહારિક અનુભવ કહેવો અને એ રીતે પ્રેમપૂર્વક તેના જીવનમાં ઊતરવું એ પિતાની ફરજ છે. માતાનો પ્રેમ તો સદા પુત્ર પર અખંડ જ રહે છે. જ્યાં અધિક પુત્રો હોય તો દરેક પર સમાન પ્રેમ રાખવો. તેની વહુ આવી હોય તો માતાએ એને જાણે તેની ઉચિત માર્ગદર્શિકા બનાવવી એ તેમની પણ ફરજ છે. આમ વર્તવાથી જીવનના અંત સુધી એ આખું કુટુંબ સ્નેહસભર અને સંસ્કારસુવાસથી તરબોળ રહે છે અને તેનું વાતાવરણ ઈતર પાડોશી કુટુંબોને પણ અનુકરણીય બની રહે છે

૧

પુત્રનાં માબાપ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો

પુત્રી પોતાને સાસરે સિધાવ્યા પછી તેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર વિશાળ બને પોતાનાં પતિ, સાસુ, સસરા, નણંદ, દિયર, જેઠાણી વગેરે પ્રત્યે રહે છે તેથી તેટલું જ તેના માબાપ પ્રત્યેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર સહેજ પરિમિત બની જાય છે. વળી ? ? સામાન્ય કર્તવ્ય માબાપ પ્રત્યેનાં હોવાં જોઈએ તે તો તેનામાં કુદરતી રીતે જ રહે છે, તેથી તેનો નિર્દેશ કરવાની અહીં આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ પુત્રની પુખ્ત વય થયા પછી જેટલે અંશે તેનાં માબાપ અન્યમુક્ત થાય છે તેટલે જ અંશે પુત્રનું પોતાનાં માબાપ પ્રત્યેનું નવીન કર્તવ્ય શરૂ થાય છે. આજે એ કહેવત પ્રચલિત છે :

પુત્રને આવી દાઢી રે પછી માબાપ ખાડામાં કાઢી રે,
પુત્રને આવી મૂછ રે પછી માબાપને ના પૂછ્યું રે.

આ કહેવત ઘણે સ્થળે અનિવાર્ય બની હોય છે. પુત્રની આ કર્તવ્યહીનતા માબાપોનાં અંતઃકરણને અતિ દુઃખિત કરે છે. વળી વૃદ્ધ અવસ્થા થતાં માબાપોએ પુત્ર તરફથી શાંતિ અને નિવૃત્તિની જે આશાઓ રાખી હોય છે તે પુત્રની આવી વૃત્તિથી વ્યર્થ કલ્પના થાય છે.

આવાં માબાપના અભિપ્રાયો અને અંતરની આશાઓ ? પુત્ર સમજે છે તે ભલે કદાચ પતિત હોય પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં આ

આશ્ચર્યથી ઊંડું ઊંડું દુઃખ અગર કલ્પન થાય છે કે ? ભૂસાવાને માટે મહારસી ઉંવર સામગ્રી વદન નિરર્થક નીવડે છે

કેટલાક પુત્રો તો પોતાનાં માબાપનું ભરણપોષણ કરવા જુદા વખાર હોવા નથી અને કોઈ કરે છે તોપણ તેના વરા તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે તે અશક્ત અને નપોતક ઘરેમાં માતાપિતાને નિવૃત્તિ અને સંતોષ આપવાને બદલે ક્લેશ અને પરિતાપ ઉપજાવે છે અને માબાપનું મન પણ બાળે છે

કેટલાક કુલીન ગણાતા પુત્રો તો માબાપનાં ભરણપોષણ માટે પોતાના ભાઈઓ વચ્ચે માહોમાંહે લડે છે તેમને જુદાં રાખે છે અને ખર્ચ માટે આનાકાની કરે છે કેટલાક તો વળી બે ભાઈઓ હોય તો એક માને પોષે છે અને એક બાપને પોષે છે અર્થાત્ કે માબાપના આ રીતે વિભાગો પાડી દે છે

પોતાના મોજશોખ અને એશઆરામની પાછળ હજારો અને લાખો ખર્ચનારને પોતાનાં માતાપિતાનું ભરણપોષણ કરવું એ ભારે પડે કે ખૂંચે એ સ્વાર્થીપણાની પરાકાષ્ઠા અને કૃતઘ્નતાની પરિસીમા છે આવા કર્મમાં માનવતાનો મહાન હ્રાસ છે

માબાપની સેવાનું સંસ્મરણ

यो यत: प्रसवसमय शोकमतुल्यकं
पयापारे स्तनपिबिमि स्तनपानप्रमानै: ।
विण्मूत्रप्रभृतिमर्दनै: कष्टमातप सद-
सत: पुत्र कथमपि यथा स्तुत्य तेन मातर ॥

આ નીતિશાસ્ત્રનો એક શ્લોક છે અને તેમાં માતાનો કેવી અદ્વિતીય અને અપાર હોય છે તેનું દિગ્દર્શન છે

જ્યારથી બાળક ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથી માંડીને તેની પુખ્ત ઉમ્મર ન થાય ત્યાં સુધી તેના જીવનનો મહત્ત્વનો આધાર કેવળ માતાની ઓછાવર પર અવલંબે છે તેનું આ વાસ્તવ ચિત્ર છે

પ્રથમ તો એ ભર્તાના ભારને નવ નવ માસ સુધી વહન કરે છે અને તેમાંય દુઃખ ન થાય તે માટે તે બિચારી પોતાની ઇચ્છામાં ઇષ્ટ વસ્તુને પણ ત્યજે છે કે જે બાળકના સ્વાસ્થ્ય અને રસવૃત્તિ પર અસર રાખી શકે અને સામાન્ય માણસ છે કે ખાવામાં, બેસવામાં, ચાલવામાં કે ચાલવામાં રખેને ગર્ભ દુભાય, તેમ બિચારી સ્ત્રીને ભારી ક્રિયા કરે છે. પ્રસવના સમયે તે અપાર અને અસહ્ય કષ્ટ વેઠે છે, પરંતુ પ્રસવ થયા પછી બાળકનો ધ્વનિ સાંભળે છે કે તુરત જ જાણે બધું દુઃખ ભૂલી ગઈ ન હોય તેમ તેના મુખ પર મંદ મંદ સ્મિતની છાયા તરવરી રહે છે. કેવો એ અગાધ પ્રેમ!

પ્રસવ થયા પછી પણ બાળકનું સ્વાસ્થ્ય સુખ રહે તે માટે ખાનપાન ઇત્યાદિમાં પૂર્વવત્ જ સંયમ રાખે છે અને જ્યારે જ્યારે આવશ્યકતા હોય ત્યારે ત્યારે ભીનું પોતે અને કોરી જગ્યા બાળકને સૂકિયે સ્તનપાન કરાવે છે. પોતે ભલે કામ કરતી હોય છે પરંતુ તેની દૃષ્ટિ તો પોતાના બાળક તરફ જ હોય છે. જ્યારે તે રડે છે ત્યારે તેનો બધો આનંદ ઊડી જાય છે પરંતુ જ્યારે તેનું વદન પ્રફુલ્લ હોય છે ત્યારે જ માતાનું બધું દુઃખ ભૂલી તે સ્વર્ગની મોજ માણે છે.

ખોળામાં સુવાડી બાળકને તે પંપાળે છે. મસ્તકે ભીને કર ધરી બાળકને સુવાડે છે અને પાછલે પોતાની સુવાડે છે. કેવાં તેનાં બીજાં ચેષ્ટા? કેવી તેની અગમબુદ્ધિ!

સદ્‌ભાગ્યમાં મળેલું બાળક મૂર્ખ કે વિદ્યાથી હીન ન રહે તેવા ખ્યાલ કરે તેવા વિના ચાલે તેને સારુ કરવું, બાલ્યાવસ્થાથી શાળામાં ભણાવવું, રાત્રિ ને રવિકિરણોના ઉપયોગ કરવા, બાલ્યાવસ્થાથી પોતાને ઉત્તમ થવું, બાળ માતા અને કરોડો પ્રયોગો પણ એનો ઉપકાર તેવો ને તેવો અખંડિત રહે એવી જો કોઈ પણ અતિબળવાન સંબંધ હોય તો તે એક માતા જ છે, કે જેની તુલના આખા જગતમાં કોઈથી થઈ શકતી

નથી. સૂર્ય ચંદ્ર ધરણી સમુદ્ર આદિ જગતના મહાન ઉપકાર છે પરંતુ જનનીના અનંત ઉપકાર આગળ તેનો ઉપકાર સાવ ફિક્કો અને અલ્પ લાગે છે. જેના ગુણોની સંખ્યા મુખથી ગણાતી નથી અને ઉરમાં સમાતી પણ નથી. એવી એ અપરંપાર ઉપકારકારિણી જનનીને કોટિકોટિ વંદન હો.

પિતાનો સ્નેહ એ પણ જેવોતેવો હોતો નથી. પુત્રનાં લાલન-પાલન પાછળ તેનાં પણ સમય અને શક્તિ બન્નેનો ભોગ અપૂર્વ હોય છે. બાળકના હિતની ખાતર તે વહાલામાં વહાલી સંપત્તિને ન્યોછાવર કરે છે. તેના ઋણની પાછળ તેની સેવાનો પણ આવો મહત્વનો ફાળો છે.

આધુનિકતાનો પરિચય

પરંતુ એ પ્રેમવત્સલિની, અનેક ઉપકારિણી પૂજ્યપાદ જનનીને બેસ, બસ, ડોસી! અને પૂજ્ય પિતાને જાઓ બુઢ્ઢા નાહક એવાં એવાં તિરસ્કૃત વચનો અને નિગ્રહોથી નવાજી લેનાર કે સાક પુત્રો આ ભારતમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ખરેખર આ કેટલી દુર્ભાગ્યની બીના છે! આવા વર્તની ગણના પશુમાં કરવી કે શામાં કરવી તેય સમજાતું નથી.

જે શિક્ષણ આવી જાતની નિષ્ઠુર વૃત્તિ જાગૃત કરતું હોય તે શિક્ષણ ભલે ઘણાંય ભણ્યા, તેની લેશમાત્ર આવશ્યકતા નથી. અને જે વાતાવરણમાં આવી એકાંત સ્વાર્થવૃત્તિને પોષણ મળતું હોય તે વાતાવરણ પણ વિલય પામે તો જરાય ખોટું નથી. જે ધન કે જે અધિકાર માતાપિતા અને પુત્ર વચ્ચે તથા ભાઈભાઈ વચ્ચે કલેશ ઉત્પન્ન કરે, તેની સંપત્તિમાં મહત્તા તે કરતાં ગરીબીમાં હિત સમજવા એ માનસ વૃત્તિ માટે વધુ સલામતીભર્યું છે.

અભક્તિનું કારણ

માતાપિતા પ્રત્યે આવી અભક્તિ થવાનાં મૂળ કારણો મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે હોય છે:

૧. વહુ અને સાસુનો અણબનાવ—તે બે રીતે થાય છે: એક તો કાર્યોમાં અને વિચારમાં પરસ્પરની અસહિષ્ણુતા અને બીજું સામાન્ય સુખ ન મળતાં ટોકટોક કરવાનો સ્વભાવ.

વહુની જો ઇચ્છા હોય છે તે આગલી સાસુને પણ માત્ર આપવી નહીં અને પોતાની સાસુ સાથે સુમેળ સાધી લે છે અને કેટલીક સાસુઓ પણ એવી હોય છે કે તે પોતાની જુવાન વહુને પ્રેમની ગાદી નોંધીને ભેગી લે છે. પણ જે સાસુઓમાં આવી આવડત હોતી નથી તે પરસ્પર વિરોધ કરે છે અને પુત્રોને વ્યભિચાર રૂપ બનાવે છે તે વસ્તુ આપણે આ જ ભાગના પહેલા પ્રકરણમાં વિચારી ગયા છીએ. આ પણ એક અનેકવિધ દુઃખોનો નાશક છે કે જેનું પરિણામ આખા કુટુંબને ભોગવવું પડે છે.

૨. વયનો ભેદ—શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે,

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्॥

ધન, અધિકાર અને યૌવન એ ત્રણેનું જ્યાં મિલન થાય છે ત્યાં માત્ર અવિવેકિતા જ બને છે. એકલો સર્વાનર્થનું તેને કાંઈ રહેતું નથી. તે નશામાં માતપિતાના પૂર્વોપકારોનું તેને વિસ્મરણ થાય છે તેથી પણ આવી નોકરાણી આવે છે.

૩. વિચારોની અસમાનતા—વિચારોની અસમાનતાથી પણ મનુષ્ય માતાપિતા સાથે મેળ ખાતો નથી. ઘણાં બાળકો આજે સ્થળે સહનશીલ અને ઉદાર બની પોતાનું કાર્ય બરાબર બજાવે છે અને ભક્તિ તથા પ્રેમથી પોતાનાં માતાપિતાને પણ સંતોષ આપી શકે છે પરંતુ જે બાળકો હોય છે તે સહન કરી શકતાં નથી, અને માતાપિતા સાથે લડવું થઇ જાય છે.

આ રીતે માબાપ અને પુત્ર વચ્ચે મીઠા સ્નેહમાં પ્રેમનાં ફેરી ભીંજે વાર્તા શરૂ થાય છે

આ અભક્તિનાં ત્રણ કારણો પૈકી પહેલા કારણની વિસ્તૃત વિવેચના ગયા પ્રકરણમાં કરીશુ અહીં બીજા અને ત્રીજાની વિવેચના કરીએ.

સ્વચ્છંદતા

જ્યાં સુધી સમાજ વ્યવસ્થિત હોય છે ત્યાં સુધી સમાજનાં સૌ વ્યક્તિની ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોમાં પરાયણ રહેવું પડે છે પરંતુ સમાજમાં જ્યારે વૃત્તિઓનાં તાંડવનૃત્ય થાય છે સમાજના નેતાઓ—અગ્રેસરો પોતાની ફરજ ચૂકે છે કર્તવ્યભ્રષ્ટ બને છે ત્યારે સમાજમાં અવ્યવસ્થા વધે છે ત્યારે કોઈ કોઈને કહી શકતું નથી અને આવી અરાજકતામાંથી જ સ્વચ્છંદતાનો જન્મ થાય છે પૂર્વ વર્ણિત મદ, મોટાઈ જુવાની, ધન અને મૂર્ખતા એ બધા સ્વચ્છંદતાનાં વર્ધક કારણો છે આથી સ્વચ્છંદતા પૂરે છે ફાલે છે અને ફૂલે છે

આજે આવી સ્વચ્છંદતા ઘણાખરા જુવાનોમાં વધુ અંશે દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને આ દોષથી તેમના વિચારો અને ઉત્સાહ અતિ ઉચ્ચ હોવા છતાં તે આગળ વધી શકતા નથી, એટલું જ નહિ બલ્કે ઘણીવાર ઠોકર ખાતા નજરે દેખાય છે આ સ્વચ્છંદી વૃત્તિ પ્રથમ તો સમાજની મર્યાદા અને નિયમો પ્રત્યે જ વધુ પડે છે પરંતુ આગળ જતાં તો તેનાં પગરણ સર્વ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક બને છે આવા જુવાનોને નિયમોની અધીનતા લેશમાત્ર પસંદ નથી, તેને માત્ર સ્વચ્છંદી વિહાર ગમે છે જ્યારે સમજે તે જુવાનની આ પ્રવૃત્તિનો પાશ તેની સહચારિણીને ફરજ થાય થઈ જાય તો તો તેનું પરિણામ બહુ બૂરું આવે છે તેઓ બન્ને નીતિ આમતી પ્રત્યે પણ ક્રમશઃ બેદરકાર બનતાં જાય છે

આજે સ્વતંત્રતાનો જમાનો છે અને અમે સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છીએ છીએ, તેમ માની આ વૃત્તિનો સ્વતંત્રતામાં સમાવેશ કરે છે. વસ્તુતઃ આ સ્વતંત્રતા તો નથી જ પણ નરી સ્વચ્છંદતા છે. આવી સ્વચ્છંદતામાં વિનાશને કેવળ આવકાર નથી.

સ્વચ્છંદતાનું પરિણામ

આવાં યુવાન યુવકો ખોટી ફેશન પાછળ ગુલામ બની અ-બાદી કરે છે. નાટક, સિનેમા અને બીજા અનેક આનંદો પાછળ તે ભમ્યાં રહે છે. પોતાનું ઘર વ્યવસ્થિત રાખવાની તેમને પરવા હોતી નથી.

પોતાના ઘરમાં પરણી આવેલીની પ્રથમ આશા પછી તે જૂના થાય એને છે, કાયમને માટે ભિન્નભિન્ન ખોટા ખરચમાં વધી જાય છે, આખાય કુટુંબને ખોટ સહવી પૂરી પાડવી પણ ભારે પડી જાય છે.

આવી સ્વચ્છંદી વૃત્તિને લઈને તેમનાં માબાપો તેમનો રોષ કરે તે સ્વાભાવિક છે પરંતુ તેઓ તેમનો આ રોષ સાંખી શકતાં નથી. અને તેમની શિખામણ માનવા માટે થોભી પણ શકતાં નથી. પરિણામે માબાપો અને તેમની સાથે કજિયા થતા રહે છે. માબાપ પ્રત્યે આસક્તિ ઘટવાનું એક કારણ અને કજિયા ભારે આ પણ એક કારણ છે.

વિચારોની અસમાનતા

સાસુસસરા આજ્ઞાપાલન અને સ્વચ્છંદતા સિવાય માબાપ પ્રત્યે આસક્તિ કે પ્રેમ ઘટવાનું બીજું કારણ વિચારોની અસમાનતા છે. પરંતુ ઉપરનાં બે કારણોથી માબાપોની જેવી કફોડી સ્થિતિ થાય છે તેવી આ કારણમાં બની નથી. કારણ કે આ કારણ પૂર્વે કે સ્વચ્છંદી યુગથી ભિન્ન થતું હોઈ નથી. પરંતુ આ કારણ તો વિચારક જમાના યુગોથી ચાલ્યું છે અને આ કારણમાં માબાપનો પણ કજિયા ભારે રોષ હોય છે તે એટલાં બધાં ક્લિષ્ટ

અને અજ્ઞાન હોય છે કે આગ્રહ સહી આવી રહે. યથાકાલં પ્રમાણમ્ ઈત્યાદિ કહી મતાનુમતિ કરી રહ્યા હોય છે તેથી સામાજિક કે ધાર્મિક વિષયમાં કોઈ યુવાન જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કરે કે રૂઢિ સામે અણગમો બતાવે તો તેને તુરત જ નાસ્તિક અને અવિનીતનાં વિશે-ષણોથી તેઓ નવાજી લે છે કેટલાક પિતા તો ગુસ્સે થઈ જઈ ગાળો ભાંડે છે અથવા ક્વચિત્ તાડન પણ કરે છે

આ પ્રસંગે જેમ હવે પોતાનો પુત્ર પુખ્ત થયો છે તેથી તેની સાથે મિત્રને છાજે તેવી સમતા રાખવી જોઈએ તેવો ક્રમ ખાસ રહેતો નથી. આવી રીતે તે યુવાનને મનોદુઃખ થાય તેવું કાર્ય બને છે અને એવાં એવાં કારણોથી વડીલ પ્રત્યેનો તેનો હાર્દિક ભાવ સુકાઈ જાય છે અને પર પર અસંતોષ જન્મે છે યુવાનમાં કાર્યક્ષમતા હોય છે તે આ બધું જોવા છતાં સહી લે છે ખરો પરંતુ તેના માનસમાં પણ અસંતોષાગ્નિથી અનેકના સંસ્કારો આ રીતે વધતા પામે છે અને કોઈ વાર આવેશ કે ક્રૂરતા આવી જાય તો આ મનોવૃત્તિ કાર્યમાં પરિણમવાનો પણ સંભવ રહે છે

પુત્રોને સૂચન

આવાં માબાપોને તો બીજું શું કહેવાય ? કારણ કે તેમની આવી ભૂલો સમાજની ભૂલોમાંથી જ જન્મી હોય છે વળી તેમાંનાં ઘણા-ખરાં તો બિચારાં ભોળાં અને અનુભવહીન હોય છે વળી તેઓ જે કાળમાં જન્માં હોય છે તે કાળના સંસ્કારની પણ તેમના પર મોટી અસર હોય છે તેથી ખરી મહત્ત્વની જવાબદારી આ સ્થળે પુત્રોની જ છે એક તો તેઓ ભાવિના મહાન ઉપકાર તરીકે ગણાયેલા છે, તેઓમાં યુવાનીનો ઉત્સાહ છે શિક્ષણ છે અને સંસ્કારો પણ છે એથી તેઓ પોતાના વિચારો અને વર્તનથી રૂઢિ અને કુરીતિનો બહિ-ષ્કાર કરે અને સમાજ સામે ના પણ ભાખે પરંતુ સાથેસાથે વિવેક અને સહિષ્ણુતાને ન ગુમાવે કારણ કે અવિવેક અને અસહિષ્ણુતા એ બન્ને

કુપાત્રીના ન મૂકાય તેવા હોય છે એમ નીતિકારો કહે છે. જે સાચો વીર છે તેમાં લેશમાત્ર દોષ નથી. ક્ષમા એ જ તેનું ભૂષણ છે.

માતૃપિતૃસેવા

જેઓ કુમાર પોતાનાં અપાર ઉપકારી માબાપની સેવા કરી શકતા નથી, તે પોતાના કુટુંબની, સમાજની કે રાષ્ટ્રની સાચી ભક્તિ કરવાને લાયક બની શકતાં નથી. જે પોતાના પગ નીચે બળતું મૂકીને બહાર અન્ય સ્થળે દોડે છે તે પછી કે પોતાની એ શાંતિ ક્યાંથી લાવી શકે? નથી. સારાંશ કે સેવાનું પ્રાથમિક ક્ષેત્ર પોતાનાં પવિત્ર વડીલો છે. શાસ્ત્રકારોએ અનેક તીર્થોનું માબાપરૂપી પવિત્ર જંગમતીર્થ બતાવ્યું છે તે આ રીતે સામાજિક હિતના દૃષ્ટિબિંદુને અનુલક્ષીને જ.

આ સ્થળે શ્રવણ ભક્તનું જીવનનું દૃષ્ટાંત સાંભળતાં આશ્ચર્ય જન્માવે છે. કાંધે કાવડ ફેરવી પગપાળા યાત્રા અંધ માતા-પિતાની ભાવનાને પૂર્ણ કરનાર એ ભક્તની અપ્રતિમ અને અપૂર્વ ભક્તિની ગૌરવગાથા આજે પણ ગુંજી રહી છે. આનું નામ જ ધર્મપુત્ર.

સેવાનું રહસ્ય

હમેશાં માતાપિતાની પાસે રહેવું, તેઓ જે બોલે તે બધું સાચું જ માની લેવું, તેમની દરેક વૃત્તિને આધીન થવું, તેમના પગ દાબવા બેસવામાં જ કંઈ વિનય કે ભક્તિની પરિસમાપ્તિ થઈ જતી નથી.

વડીલોનાં વચનોમાં પણ ત્રુટિ હોય, તેમની વૃત્તિમાં ભૂલ હોય, તો સુધારવામાં પણ ભક્તિ જ છે. આવા પ્રસંગો હોય અને સાચી ભક્તિનું રહસ્ય ઉત્તરાધ્યયનના [illegible]માં આપેલું છે.

આ પ્રકારનાં દૃષ્ટાંતો આપી તે પુત્ર ઉત્તમ અને ધર્મપુત્ર છે અને તે જ માબાપની સેવાના ઋણમાંથી છૂટી શકે છે કે જે પોતે સત્યમાર્ગને સમજીને વિવેક અને ભક્તિથી પોતાનાં વડીલોને પણ ધર્મમાર્ગમાં પ્રેરે છે.

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે કાર્ય નીતિ અને ધર્મ વિહિત છે તે કાર્ય વિવેકપૂર્વક કરી વડીલોના અંતઃકરણને સંતોષવું એ સાચી ભક્તિ છે.

આવી ભક્તિની આરાધનામાં અપાર આત્મભોગ આપવાનો જ હોય છે ખરો. પરંતુ તે પુત્રોનું આદિમ અને અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે.

કેટલાક પુત્રો કે જેઓ સમાજની લાજ ખાતર ઉપર ઉપરથી ભક્તિ બતાવતા હોય છે તે કંઈ સાચી ભક્તિ ન કહેવાય. તે તો એક પ્રકારની ચોરી થતી છે.

કેટલાક એવા પણ પુત્રો હોય છે કે જે જીવનભર તો માબાપનાં સુખદુઃખ સામે જોતા નથી. પરંતુ તેમના મરણ પશ્ચાત્ મોટાં મોટાં સ્નાન અને મહાભોજનો, વસ્તુભોજન, પિંડદાન અને એવી અનેક ક્રિયાઓ કરે છે પણ તે સાચી ભક્તિ નથી.

આવી નિરર્થક વસ્તુઓ કરતાં જીવનપર્યંત તેમની સેવા કરવી એ અગત્યનું કાર્ય છે. તેઓ વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેમના માથેથી કાર્યભાર ઓછો કરી તેમને નિવૃત્ત કરવા, પરમાર્થકાર્યમાં તેમને મદદ કરી આપવી, તેઓની યોગ્ય રુચિઓને માન આપવું, પ્રત્યેક વ્યાવહારિક કાર્યમાં તેમની ઉચિત સલાહ લેવી, અને હંમેશાં તેમનું સન્માન સાચવવું તે જ સાચી ભક્તિ છે. આવી ભક્તિ ન કરતાં જેઓ વડીલોનું અપમાન અને તિરસ્કાર કરે છે કે તેમનાં દિલ દુભવે છે તેઓને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેનાં કડવાં ફળ ચાખવાં પડે છે. પરંતુ જેઓ ઉપર પ્રમાણે સાચા હૃદયથી ભક્તિ કરે છે તેનું કુટુંબ આદર્શ બને છે, સમાજને ઉદાહરણરૂપ બને છે, અને તેઓ પોતે પણ માબાપના અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ મેળવી ઐહિક અને પારમાર્થિક બન્ને પ્રકારની સિદ્ધિ સાધી સુખી થાય છે.

૪

સાસુસસરાનાં કર્તવ્યો

પિતા, માતા, સ્વજન અને બાળપણનું વતન એ બધાંથી વિખૂટી પડી જ્યારે પરિસ્થિત નવવધૂ પોતાના સાસરા તરફ પ્રયાણ કરે છે ત્યારે અજાણ્યું વાતાવરણ બને. કોઈ તેમ એ બાળા સાવ મુગ્ધ બની જાય છે

કોઈ દિવસ તો તેને ક્ષણ ચેન પડતું નથી. માતાનાં લાડ તેને પ્રત્યેક પળે સાંભરે છે. સાહેલીઓના સ્નેહ અને મીઠી મશ્કરીની વાત તેને વારંવાર સાંભરે છે. ભાઈનાં હેત અને બહેનના લાડ તેને ગમગીન બનાવે છે. કેવી એ વિરહવેદના!

આવી વિરહવેદનાના દરિયામાં ડૂબેલી એ નવયુવતીને આવા પ્રસંગે પતિના વિશુદ્ધ પ્રેમની અને સગી જનેતાને ભુલાવે તેવી સાસુનાં મીઠાં આશ્વાસનની આવશ્યકતા છે.

ત્યારે બને છે શું!

પુત્રના જન્મ સમયથી માંડીને આજ સુધી જેણે વીસ-પચીસ વર્ષ સુધી એ પુત્રની માતાએ એ જ વિચાર સેવ્યા હોય છે કે ક્યારે આવે અને હું સાસુ બનું! સાસુ બનીશ ત્યારે

નું બાજોઠ પર બેસીશ અને આમ કરો–તેમ કરો એવાએવા હુકમો કરવાના દિવસો આવશે. વહુ નવું કામ ઉપાડી લેશે અને મારી સેવા કરશે. આવીઆવી મનોભાવના તેણે ખૂબ સેવી રાખેલી હોય છે, અને વહુ ઘેર આવે તે પહેલાં તેને સારુ આગળથી મનોરથોનો ઢગ પણ ભરી રાખ્યો હોય છે તેથી ઘણાં વર્ષે જાણે રાજ ન મળ્યું હોય, તેમ વહુ આવે ત્યારથી તેને ભોગવવાની તથા તેની પાસે યથાશક્તિ કામ લેવાની પદ્ધતિનો સાસુ અમલ કરવા માંડે છે

સાસુશાહીના સંસ્કાર

વહુ પાસે કામ કરાવવું અને તેની ભૂલ થાય તો માતાને છા? તેવી શિખામણ આપવી, તે કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ આવી પ્રેમાળ સાસુઓ તો ક્વચિત જ સાંપડે છે ઘણીખરી તો સત્તાભર્યું જ વર્તન રાખે છે કારણ કે તેમનામાં સાસુશાહીના સંસ્કારો હોય છે આ સંસ્કારો અનુક્રમે તેની સાસુના અને તેની સાસુમાં વળી પ્રથા પ્રથા એમ પરંપરાથી ઊતરી આવેલા હોય છે આવી પરંપરા ક્યા જમાનાથી અને ક્યારથી શરૂ થઈ તેનો કંઈ ચોક્કસ ઇતિહાસ આજે મળી શકતો નથી, પરંતુ જે સાસુએ આ સાસુશાહીનો પ્રારંભ કર્યો હશે તેણે ગુલામના દાખલારૂપ નવી આવેલી સ્ત્રીજાતિની અવનતિના બીજરોપણ કરવાનું પાપ વહોરી લીધું છે આ અત્યાચાર સાસુશાહીના પંજામાં સપડાયેલી અબળાઓના અંતઃકરણમાંથી ઊંડી ઊંડી આહો આવે છે કઈ પવિત્રાત્મા સાસુ આ અત્યાચારને ઓળખી સ્ત્રીજાતિના આ કલંકને સાફ સાફ કરી સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ? બનશે, તે જોવા તો સાસુ સ્વર્ગમાં સ્વસ્તિકો આલેખી રહી છે

પતિને વનમાં જતાં સાંભળી એ સીતાદેવીને પોતાની માતા કૌશલ્યાનું નિર્વિકાર? ચિત્રપટ કેવું આદર્શ છે! આજે વહુ સાસુના આદર્શને તે આબેહૂબ ખડું કરી દે છે. આજની સાસુઓ એકવાર તે ચિત્રપટને હૃદયાંકિત કરે તો કેવું સારું!

૪

સાસુસસરાનાં કર્તવ્યો

પિતા, માતા, સ્વજન અને બાળપણ વગેરે એ બધાંથી વિખૂટી પડી જ્યારે પરિણીત નવવધૂ પોતાના શ્વસુરગૃહ તરફ પ્રયાણ કરી છે ત્યારે જાણે નવજન્મ થયો હોય તેમ એ માત્ર સાથ મુગ્ધ બની જાય છે

પહેલા દિવસ તો તેને સ્તુત્ય પ્રેમ પડતું નથી. માતાનાં બધાં તેને અનુભવે સાંભરે છે સાહેલીઓના સ્નેહ અને ભીની અસ્મરીની યાદ તેને વારંવાર રડાવે છે ગામમાં હેત અને આમોદ બાદ તેને વ્યથિત બનાવે છે તેવી એ સ્થિતિ !

આવી સ્થિતિમાંનાં દરિયાથી ભરેલી એ નવયુવતીને આવા પ્રસંગે પતિના વિશુદ્ધ પ્રેમની અને સાસુ જનતાને જુવાને જેવાં માતાનાં મીઠાં આશ્વાસનની આવશ્યકતા છે

ત્યારે બને છે શું?

પુત્રના જન્મ સમયથી માંડીને આજ સુધી એકલો વીસપચીસ જે પચીસ વર્ષ સુધી એ પુત્રની માતાએ એ જ વિચાર સેવ્યા હોય છે કે ક્યારે આવે અને હું સાસુ બનું ! સાસુ બનીશ ત્યારે

નું ભાણેજ પર બેસીને અને આમ કરો–તેમ કરો એવાએવા હુકમો કરવાના દિવસો આવશે. વહુ બધું કામ ઉપાડી લેશે અને મારી સેવા કરશે. આવીઆવી મનોભાવના તેણે ખૂબ સેવી રાખેલી હોય છે અને વહુ ઘેર આવે તે પહેલાં તેને સારુ આગળથી મનોરથોનો રથ પણ સેવી રાખ્યો હોય છે. તેથી ઘણાં વર્ષો જાણે આજ ન મળ્યું હોય તેમ વહુ આવે ત્યારથી તેને ઝોળાવાની તથા તેની પાસે પગચંપીનું કામ લેવાની પદ્ધતિનો સાસુ આરંભ કરવા માંડે છે.

સાસુશાહીના સંસ્કાર

વહુ પાસે કામ કરાવવું અને તેની ભૂલ થાય તો મારવાને શા? તેની શિખામણ આપવી તે કાંઈ ખોટું નથી. પરંતુ આવી પ્રમાણ સાસુઓ તો ક્વચિત જ જડે છે. ઘણીખરી તો જમાદારીભર્યું જ વર્તન રાખે છે. કારણ કે તેમનામાં સાસુશાહીના સંસ્કારો હોય છે. આ સંસ્કારો આપણે તેની સાસુના અને તેની સાસુમાં વળી પ્રસારેલા એમ પરંપરાથી ઊતરી આવેલા હોય છે. આવી પરંપરા આ સ્થાનથી અને આરંભથી શરૂ થઈ તેનો કોઈ ચોક્કસ ઇતિહાસ આ? મળી શકતો નથી. પરંતુ ? સાસુને આ સાસુશાહીનો પ્રારંભ થી દષ્ટિ તેણે ભૂતકાળના દબાણવાળી આખી જીવનવિધિની આરંભતિના વિશેષ માનવાનું પાપ વહોરી લીધું છે. આ આજ્ઞા સાસુશાહીના ખ્યાલમાં સપાટાથી આગળઆગળના અંતઃકરણમાંથી ઊંડીઊંડે આજે આવી આવે છે કે જે પતિતપણાની સાથે આ આજ્ઞાને એકબીજી ભેળવીને આ પ્રકારે સાથ સાથ કરી બીજીજીવની હકોબધિ આવી, તે લોકમાં જેવી સાસુ સ્વર્ગમાં રહેવાથી આપાશે રહ્યાં છે.

પતિને પગલે ચાલનાર સમજીને એ સીતાદેવીને જેણે માતા કૌશલ્યાનું અતિવિશિષ્ટ ચિત્રપટ કેવું આપ્યું છે! આજે પણ સાસુના આદર્શને તે આલેખન ખડું કરી રહે છે. આજની સાસુઓ એટલાર તે ચિત્રપટને હૃદયસ્થિત કરે તો કેવું સારું!

૪

સાસુસસરાનાં કર્તવ્યો

પિતા, માતા, સ્વજન અને આખું ગામ કે જ્યાંથી વિખૂટી પડી જ્યારે પરિણીત નારી પોતાના શ્વસુરગૃહ તરફ પ્રયાણ કરી છે ત્યારે જાણે નવજન્મ થયો હોય તેમ એ બાળા સાવ મુગ્ધ બની જાય છે.

પ્રેમ વિના તો તેને ક્ષણ ચેન પડતું નથી. માતાનાં લાડ તેને ઘડીકમાં યાદ આવે છે. સાહેલીઓના સ્નેહ અને ભાઈ બહેનની વાત તેને વારંવાર સાંભરે છે. પીયરનાં હેત અને આત્મીય ભાવ તેને સાસરિયાં ભુલાવે જ કેવી એ વિચારણા!

આવી વિટંબણામાં રહેલી બહેની એ નવવધૂને આપ પ્રસંગે પતિના વિશુદ્ધ પ્રેમની અને સાચી જનતાને હૂંફની તેવાં સાસુનાં મીઠાં આશ્વાસનની આવશ્યકતા છે.

ત્યારે અને છે શું?

પુત્રના જન્મ થયાથી માંડીને આજ સુધી જેણે નીરખ્યાંકિ કે અમારીએ વર્ષે સુધી કે પુત્રની માતાએ એ જ વિચાર સેવ્યા હોય છે કે ક્યારે આને અને હું સાથ લઉં! આજ જ્યારે ત્યારે

(૧) સંપૂર્ણ પરાધીન સ્ત્રી.
(૨) કુટુંબ ઉપર ભારરૂપ.
(૩) કુટુંબમાં ક્લેશનું કારણ.
(૪) સંબંધીઓની અનેક ચિંતાઓનું પાત્ર.

સમાજની દૃષ્ટિએ—

(૫) આત્મસન્માન વિનાની નિરર્થક સ્ત્રી.
(૬) સમાનતાની ભાવના.
(૭) કેવળ નિરુપયોગી વસ્તુ.

આ તેવા બાળ વિધવાના અપમાનથી સમાજને જે કંઈ થાય છે તે વસ્તુથી આજે ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે.

સાસુસસરાની ફરજ

તેમના સાસુ અને સસરાઓએ સમજી લેવું જોઈએ કે વિધવા પણ એક મનુષ્ય છે. તેનામાં પણ મનુષ્યની લાગણી છે. પતિ ત્યારથી તેની સાથે તેની વૃત્તિઓ કંઈ મરી જતી નથી. વળી અને વાતાવરણની તેને પણ અસર થાય છે. તે સંવેદનહીન જડ વસ્તુ નથી. એમ જ માનવાને બદલે તેના સદ્ભાવથી તેમની સાથે વર્તવું જોઈએ.

જે વિધવાને નાની બાળવિધવા પુત્રી છે અને જેને ઘેર યુવાન પુત્રવધૂ છે તેણે પોતાની વૃત્તિઓ પર કાબૂ રાખવો ઘટે. જે સાસુ અને સસરા પોતાની યુવાન પુત્રવધૂની ખાતર આદર્શ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે, જે વિધવા બહેન પ્રત્યે વાત્સલ્ય અને સહિષ્ણુતા બતાવે છે અને સહવાસ તથા સંસ્કારો તેના હૃદયમાં રેડે છે, એ સાસુ સસરાઓ એ ત્યાગમૂર્તિના અંતઃકરણના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરે છે અને વૈધવ્યનું દુઃખ હળવું કરી તે બહેનને આભારથી ભરી દે છે.

જે સાસુ અને સસરા ભવિષ્યમાં પોતાને માટે પણ સુખી જીવન ગાળવા ઇચ્છતાં હોય, એણે બ્રહ્મચર્યવ્રત પુત્ર તથા પુત્રવધૂની

રુચતા નથી. સહેજસહેજ વાતમાં તેનાં માતાપિતાથી માંડી સાસુ પેઠે સુધીની ચાડી ખાવી અને અણછાજતા આક્ષેપો અને મહેણાં ટોણાં મારવાં તેમાં માનસશક્તિનો દુરુપયોગ થાય છે તેનું ભાન અજ્ઞાન સાસુઓને ભાન હોતું નથી તે મહાદુઃખની બીના છે

સાસુઓના વિચારોની અસમાનતાનું પરિણામ પણ ઘણું માઠું છે કેટલીક સાસુઓ અભિમાની સ્વભાવની હોય છે આપણી જેવી સામાન્ય વહુ ઘર પણ તે તાબામાંથી આઘો રાખે છે પ્રધાન પદની સત્તાઓ સાથે ભોગવવા ઈચ્છે તો પણ ઠરીને મારી વહે કે તેવા આથી કરીને પોતાની પ્રકૃતિ સુધારવાને બદલે તેના પર આપખુદી વાપરે છે અને તેને ઘરમાં ને ઘરમાં ગોંધી રાખે છે તેને મંદિરમાં જવાનો રોધ કરે છે આટલું પણ ઓછું હોય એમ તેના પતિ સાથે પણ વગરની વાત બોલી જ લેવા દે છે એ આપણી ગુજરાત વગેરે પ્રાંતોમાં આવા ત્રાસ આપવી વગેરે તેની સાસુ પોતાની કુમાનીનું મિત્ર સાથે ભૂલી જાય છે આપ સાસથી આખું કુટુંબ દુઃખી થાય છે તેથી નીતિકારો કહે છે આવા કંકાસસ્થાનોનો અંત લાવવામાં સાચી સાસુએ પ્રેમ, ક્ષમા અને ધીરજ કેળવવા જોઈએ.

વિધવા બહેનોના રોતક

પતિની ઉપસ્થિતિમાં જે આશાઓ ઉપર આવો કેર વર્તી રહે છે તેનું વર્ણન કેવું રોમાંચકારી હોય તે કલ્પી શકાય તેવું નથી. ભોગભગિનીઓ વધુ તરફ આવે બળને સાસુ અને સસરાની કરજ નો બોજો પ્રથમ કરવાં આવશ્યક થઈ છે તે વસ્તુ તેમને પુનઃ પુનઃ યાદ રાખવી પડે

અહીંનો વિષય એ છે કે તેઓ પોતાની પવિત્ર ફરજ આરે આવે ક૦ ૮ સુધી ૧૨ છે

આરે આજ દૃષ્ટિએ વિધવા બહેને—

૫

સાસુસસરા પ્રત્યે વહુનાં કર્તવ્યો

પિતૃગૃહ છોડી પતિમંદિરે સંચરતી નવોઢાઓએ નાગપક્ષમાં પતિસ્નેહના જે જે મીઠાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હોય છે તે જ એ આશાનું ભિન્નુ તેને આવો મહાન ત્યાગ કરવા પ્રેરે છે તે પ્રેરણાના મૂળે તે નવા ક્ષેત્ર પ્રતિ આકર્ષે છે

પ્રાણીમાત્રમાં સ્નેહની લાગણી હોય છે તે સ્નેહનું વહેન જ્યાં જ્યાં વહેતું જુએ છે ત્યાં ત્યાં સત્વર ભળી જાય છે આવી ભિન્નભિન્ન સરિતાઓ વિશુદ્ધ ભાગ્યે વહી રહી છે એ સ્નેહમાં જેટલી અવિકૃતિ હોય છે તેમાં એટલું સુખ અને સ્થિરતા રહ્યાં છે અને જ્યારે વહેતાં વહેતાં તે સ્નેહ સાવ નિર્વિકારી એટલે વિશુદ્ધ પ્રેમમાં પલટાઈ જાય ત્યારે જાતિ, મન તથા મતિના ભેદોનો તે જ સમયે વિલય થવાનો અને ઓળખ તેમજ પુદ્ગલભાવથી પર થઈ તે ઉન્નત આત્મા આખા વિશ્વની એક અખંડ જ્યોતિનો વિરામ બની જવાનો.

પતિ અને પત્નીનું સહચારી જીવન પણ તે સ્નેહના વિકાસાર્થે યોજાયું છે, સ્નેહસૂત્રના સંસ્કારોને ભેળવી દઈ સાત્વિક ભાવનાક્ષેત્રમાં ઊતરવા માટે તે બન્ને સહચારજીવનથી પતિપત્નીની પાત્રરૂપ બને છે આવી તે દંપતીનાં માતાપિતા તે બન્ને પક્ષનાં સગાંઓ છે એમને તે પોતાનાં કર્યા કે વિચારનાં સગાંઓથી સ્પર્શ થયાં તે સાર તે નાગપક્ષથી જ તેમનામાં સુસંસ્કારો રેડે છે અને પુષ્પવત્ બની એવા પછી તેમનામાં

દરેક સેવા જોઈતી હોય તેણે પોતાના સ્વાર્થ માટે આટલા કર્તવ્યમાંથી જરૂરી સેવા જોઈએ.

૧. આપણી જ સુખાકારી નથી પણ પુત્રી છે તેમ ધારી તેને પ્રેમાળ પાત્ર બનાવવું

૨ કુટુંબનું તે પણ એક અંગ છે. તેથી કોઈ પણ વ્યવહારી બાબત મર્મ તેને અળગાપણે રાખી ન કરવું

૩ ઘરની તે સાચી ધણિયાણી છે તેમ માની યોગ્ય માર્ગમાં તે પૈસાઓ વાપરે તો તેનો વિરોધ કે રોકટોક ન કરવી.

૪ પતિ અને પત્ની યોગ્ય રીતે પોતાના માર્ગમાં ચાલતાં જતાં હોય ત્યાં સુધી ખાસ પ્રસંગ વિના તેમના ખાનગી બાબતોમાં માથું ન મારવું

નીતિકારોએ કહેલી આ શિક્ષાને અનુસરવામાં તેમના પવિત્ર ધર્મની પૂર્ણ રક્ષા છે

સંસ્કારો પડેલા હોય છે તેથી તે કુટુમ્બમાં વ્યવસ્થાનો અમલ કરે છે ખરી પરંતુ જે રીતે તે આચરવો જોઈએ તે રીતના ઉપાયોના અજ્ઞાનથી અથવા આળસ પ્રમાદથી તેઓ તેમાં સફળ થઈ શકતી નથી.

કેટલીક લક્ષ્મીવાન પુત્રીઓ મૂર્ખ જેવી હોય છે. તેને પોતાના પિયરની સંપત્તિનો મોટો મદ હોય છે. વસ્તુત: પિતાની કોઈની સંપત્તિ તેને લેશમાત્ર ઉપયોગી નથી પરંતુ પતિનો પ્રેમ અને સાસુ સસરાનો સ્નેહ જ ઉપયોગી છે. પણ એ વાતથી અજાણ હોવાથી તે યથેચ્છાચાર પોતાના સ્વાર્થી સંસારમાં લીન રહી મરે છે. માત્ર સાસુ, સસરા, દેરાણી, જેઠાણી, નણંદ વગેરે પ્રત્યે જ નહિ બલ્કે પોતાના પતિ પર પણ તે પ્રેમ રાખી શકતી નથી. આવી પુત્રીઓને પાછળથી ખૂબ રોવું પડે છે. પરંતુ આ બાબતમાં તે પુત્રી કરતાં તેનાં માતપિતા જ વધુ જવાબદાર છે. જો તે પોતાની પુત્રીને સમજાવે કે તારે સાસુ કુટુંબ અને સાસુ ઘર તે જ આપણું ઘર છે તેમાં જ ભળીએ તો ત્યારે સુધારણા થાય.

કેટલીક પુત્રીઓ બાળા કે અણસમજ ઉપાયોથી માત્ર પતિને રીઝવવામાં જ પોતાના કર્તવ્યની ઇતિસમાપ્તિ માની ઇતર સગાંઓ તરફ તો ઉપેક્ષા જ રાખે છે. આ પણ એક પ્રકારની ત્રુટિ જ છે. જો કે પતિ એ ગૃહસ્થાશ્રમનું મુખ્ય પાત્ર હોઈ પત્નીના હૃદયમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન હોય તે અસ્વાભાવિક નથી; પરંતુ જે સ્નેહ બીજા ક્ષેત્ર તરફ ટકી ન રહે એમ જ માને તે ન ઇચ્છવા યોગ્ય મોહ કે વાસના જ અથવા રાગ છે. તે સાચો સ્નેહ તો નથી જ. એટલે આવી વાસનાથી પણ સાસુસસરા સાથે અણબનાવનાં નિમિત્તો પગેપગે ઊભાં થવાનો અને ગૃહસ્થાશ્રમ દુઃખી બનવાનો સંભવ રહે છે.

કેટલાક સ્થળે એવી પણ ભાગ્યહીન વહુઓ હોય છે કે જે પોતાને પોતાના ઘરની ધણિયાણી તરીકે સમજતી નથી અને પોતાનું શ્વસુરપક્ષ કષ્ટ જેવું માનીને પિયરમાં ઘણી ખુશી થાય છે. આવી

ધર્મપ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા જાગે તો જ આત્મશક્તિનો કળા પૂર્ણ થવા પામી તેને સુયોગ્ય પાત્ર સાથે. તેથી તેના માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નોને દૂર કરવાની શક્તિ અને ક્રિયાના સંસ્કાર ધરે છે.

વધૂવર્તન

વિવાહિત કુમારી પોતાના પતિમંદિરમાં જ્યારથી પગ મૂકે ત્યારથી તેણે પોતાનું આખું નાનપણ ભૂલી જવું જોઈએ. આમ કરવાથી તેનું વિરહદુઃખ ભૂલી ત્યાગ અને શાંતિ જીવન સુખરૂપ બને.

જે પત્ની પોતાના શ્વસુરગૃહને પોતાનું નથી કરી શકતી તેનો ગૃહસંસાર દુઃખ અને કલહના ભયથી ભરેલો બને છે અને તેના પતિની પણ બૂરી દશા થાય છે.

કુટુંબભાવ

શ્વશુર એ પિતા, સાસુ એ માતા, દિયર એ ભાઈ, નણંદ એ બહેન, દેરાણીઓ એ સ્નેહી સહચરીઓ અને પતિ એટલે શારીરિક પ્રેમનું પરમ કેન્દ્રસ્થાન, આ ભાવ રગેરગમાં વ્યાપક બની જવો જોઈએ. એ ભાવનાની આ એક ઝાંખી કરાવી છે, પરંતુ આ પરીક્ષામાં જે કુમારી ઉત્તીર્ણ થાય છે તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ સાક્ષાત્ સ્વર્ગ શો સુખમય બની રહે છે. તેમાં ક્લેશમાત્રને સ્થાન નથી.

પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે કેટલીક બાળાઓને તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પેસવા પહેલાં તે ભાર ઉપાડવા સારુ કેવી શક્તિ અને કેવા ગુણોની આવશ્યકતા છે તેનું કશું વ્યવહારુ જ્ઞાન હોતું જ નથી. આ એક માતાપિતાના સંસ્કારોની ન પુરાય તેવી ત્રુટિ છે. આ ત્રુટિને લઈને પતિ, સાસુ, સસરા, નણંદ, જેઠાણી ઇત્યાદિ પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું તેનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી તેને પોતાને પણ ભૂલ જ ભોગવવી પડે છે.

કેટલીક બાળાઓને તેમના બાલ્યકાળથી આવા આવા આચાર

સાસુસસરાની પણ સાસુશાહીના પંજામાં સપડાયેલી વહુના જેવા જ બૂરા હાલ થાય છે.

આવી વહુઓ પોતાના વિલાસમાં અને એશઆરામમાં મશગૂલ રહેવાનું જ પસંદ કરે છે. આ વાસનાની પૂર્તિ માટે પોતાના આત્માનું વેચાણ કરી પોતાના દેહને ભોગનું સાધન બનાવી વાસનામય પતિને પોતાનો ગુલામ બનાવવું તે ચૂકતી નથી. પતિ ગુલામ બન્યો પછી તો પૂછવું જ શું ! પ્રતિદિન તેના સ્વચ્છંદની માત્રા વધતી જાય છે. ખાનપાન, વસ્ત્ર, આભૂષણો અને એશઆરામનાં સાધનો પાછળ તે અનિયંત્રિતપણે શક્તિ, સમય અને સંપત્તિને વેડફે છે.

આ સ્વચ્છંદી પ્રેમમાં આગળ વધી તે પોતાના માર્ગમાં આડે આવતા બધાં પાત્રોને કંટક માની તેમને આઘાં ખસેડતી જાય છે. આ પ્રયત્નમાંથી બીજા છૂટી શકે છે પરંતુ તેનાં સાસુસસરા તો છૂટી શકતા જ નથી. કારણ કે તે હવે વયોવૃદ્ધ થવાથી પોતાની પાસે ઊડવાની તેમનામાં શક્તિ રહી હોતી નથી. તેથી તેને નિરુપાયે વહુશાહીના પંજાનો શિકાર બનવું જ પડે છે.

પુત્ર અને પુત્રવધૂના આવાં સ્વચ્છંદી વર્તનથી તેમને બહુ ખેદ અને દુઃખ થાય છે અને તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેઓ જો તેમને શિખામણ આપવા જાય તો તેઓ માનતાં નથી. એટલું જ નહિ બલ્કે પત્નીપ્રિય તેના માબાપનું અપમાન કરી તેની બૂરી દશા પણ કરી નાખે છે. આથી આવા પ્રસંગે તો બિચારા આંસુ સારી તેમને એક બાજુ રહેવાની જ ફરજ પડે છે.

કેટલીક વહુ તો એવાં મહેણાં પણ મારે છે કે અમે અમારા બાપની કમાણી લાવીએ છીએ, ક્યાં તમે કમાવ છો ! મારો પતિ કમાઈ કમાણી લાવી જાય છે ત્યારે મોંમાં પૂરું થાય છે એમાં તમને શાથી ભાગ આપીએ ! તમે ક્યાં પણ કાંઈ કર્યું છે !

હોય તો ઘણું ખરું સ્ત્રીઓમાં હોય છે પરંતુ તે એક અત્યંત ખરાબ હોય છે કે આવા અણગમતા સ્નેહમાં મોટી ખામી બતાવે છે.

કર્તવ્યો

૧. સાધ્વી સ્ત્રી વિચારી કે મોહરૂપ સ્નેહ વાસ્તવિક નથી. કારણ કે તે કામ ? છે કે જેવા સ્નેહમાં પતિ કે પત્ની કોઈનો ઉત્કર્ષ નથી.

૨ યુવતીના નખરામાં સ્વાર્થ તે ધર્માચાર માની નથી. કારણ કે તે સમજ્યો છે કે દુર્ગુણો એ જ છેવટ છે

૩ પોતાનો કુમાર્ગ પતિ માર્ગ ભૂલે તો તેમાં ન ખસતાં તેને પણ ધાર્મી શિખામણ આપી તે ઠેકાણે લાવે છે. કારણ કે પોતાની ધર્મપત્નીની સહચરિતા અને તેનું સંપૂર્ણ ભાન હોય છે

૪ સાધ્વી સ્ત્રી ખાનપાન, વસ્ત્ર અલંકાર ઇત્યાદિ પોતાની વાપરવાની બાબતોમાં સંયમ રાખે છે. કારણ કે તેના અસંયમથી કુટુંબમાં ખર્ચનો મોટો ભાર થાય છે અને આવા વ્યસનથી કેટલીક વાર ધન નો અભાવ તથા પતિ પ્રેમ ઓછો થાય છે કે ? સતી ભાવના છે જેથી તે વિનય અને સદ્ગુણના આભૂષણો ધારણ કરી તેનું જ સ્મરણ કરે છે

૫. દાંપત્યસ્નેહની સત્ય અને સુરક્ષાની ભાવના મનમાં ન રહી છે. કારણ કે આથી પોતાના પતિનો માનસિક બોજો ઓછો થાય છે, અને આ રીતે પતિભક્તિ અને પતિપ્રેમમાં વૃદ્ધિ થાય છે તેનું તે દરરીતે સમજે છે

બહુપત્નીના પ્રભાવ

ઉપરના કર્તવ્યો નઠારુ મોટાભાર અને યુવતીના ખાપી ... પ્રેમી યુવતીઓ આજે મળી શોધવી નથી. તેના પ્રમાણે પહેલાં

વૃદ્ધત્વમાં ઇચ્છાનો વેગ વધે છે ઇંદ્રિયો શિથિલ થાય છે અને સમજશક્તિ ક્ષીણ થવાથી પ્રકૃતિ પણ ગરમ થઈ જાય છે આવા પ્રસંગે આ વહુ બનવા યોગ્ય છે પોતાની પણ એક દિવસ એવી સ્થિતિ થવાની છે તેમ માનીને દરેક ક્રિયામાં સહિષ્ણુતા અને સેવાભાવને મોખરે રાખી તેમની રુચિને સંતોષવી, એ વહુનો કર્તવ્ય ધર્મ છે ખરું પરંતુ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ આ કાર્યને સંનિષ્ઠાપૂર્વક પાર ઉતારી વહુનો આદર્શ ખડો કરે છે સાસુસસરાની ખરી હિમાયતણ બની રહે છે સાસુ પ્રત્યે લેશ પણ અરુચિ રાખ્યા વિના સતત પ્રેમ અને ભક્તિભાવે તેની સેવા કરે છે તેની આંખોમાં તેની વેદના જાણે છે અને દરેક કાર્યમાં તેનું સ્થાન ઊંચું રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસમાં આવા આદર્શ કદાચ અલ્પ દેખાશે, પરંતુ ભારતના ઇતિહાસમાં તો પાનેપાને અને લીટીએ લીટીએ આ આદર્શો ભર્યા પડ્યા છે તેમાંની એક અંજલિનું પણ પાન કરી આજની દરેક વહુ જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ માંડશે તો તે ગૃહસ્થાશ્રમ દિવ્ય બનશે.

કામ કરો તો આવા મળશે. એવું એવું કહી એ પવિત્ર સાસુસસરાને શાન્તિ પમાડવાને બદલે ઊલટું એમનું કષ્ટ વધારે છે.

જ્યારે પોતાનાં માબાપ પર આટલું દુઃખ સહી આવે તેમ છતાં એ જુવાન પોતાની પત્નીને કંઈ પણ કહી શકતો નથી પરંતુ તેમાં માતાપિતાનો જ દોષ જુએ છે ત્યારે તો આવા કજન કરવાં સત્તુ બધુ એવી એવી તે વહુના અંતઃકરણમાંથી [illegible] નીકળે છે. પરિણામે જે વહુ આવા જુલમો ગુજારે છે તેના પણ વૃદ્ધપણમાં આવા જ હાલહવાલ થાય છે કારણ કે કર્મનો બદલો કોઈને છોડતો નથી. એક મહાપુરુષ કહે છે કે—

જેવાં કરીએ તેવાં પામીએ રે
એ છે અચલ જગતનો ન્યાય હો.
સુખ દીધે સુખ ઊપજે રે
દુઃખ દીધે દુઃખ હોય હો વાલા... જેવાં

આ ન્યાયને સમજી સાસુસસરા પ્રત્યે અતિ સ્નેહભાવ બતાવી વર્તવું અને તેમની સેવાશુશ્રૂષા કરવી એ પ્રત્યેક વહુનું કર્તવ્ય છે.

કેટલાક સમાજમાં સાસુસસરાનો દૂર રહેવાનો રિવાજ હોય છે. આ રિવાજ પણ સાસુસસરાના નિર્મળ પ્રેમથી વંચિત રાખે છે. સસરો એ પુત્રવધૂના પિતા છે એટલે કાયમ તેની મર્યાદા રાખવી તે ઉચિત છે. જો કે તે મર્યાદા પણ શુદ્ધ પ્રેમ અને કર્તવ્યની આડે ન હોવી ઘટે. તેટલો વિવેક વાપરવાની તો ત્યાં પણ આવશ્યકતા છે પરંતુ સાસુની આગળ મર્યાદાની તો કિંચિત્ આવશ્યકતા હોતી નથી.

સાચી સેવા

વળી સાસુના મન સાચવવાં જ કે સાસુસસરાની આજ્ઞા [illegible] થી કંઈ સેવાની સમાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે તેવી વૃત્તિ રાખવી તે જ સાચી સેવા છે.

નાખ્યુ વાગ્યુ અને તે મૂર્છિત થયા ત્યારે ફરી હૈયે બીજી પણ મીઠી લેશે ભાઈ, નાખ એમને એમ્બ્યુલન્સ — આ વાક્યમાં ભાતૃપ્રેમ રામચંદ્રજીએ સહોદરની મીઠી ભાવનું ? ચિત્ર દોર્યું છે તે અદ્વિતીય, અપ્રતિમ અને અનુપમ્ય શુભ છે સહોદરના સ્નેહસભર આજના વિશ્વવિભેદોમાં પાઠ પણ શિખેરાઈ જાય છે

રામાયણમાં દેખાતું ભરતનું ચિત્ર ભાઈ સાથેની અપાર નિખાલ- તાનું સૂચક છે અયોધ્યા જેવી નગરીની મહાની રાજગાદી ભાગ્યે સિંહાસન એ ભરતને ફક્ત ધૂળ જેવું લાગે છે એ ભાગ્યવાન ગુણવાન રામના વનવાસની વાત સાંભળતાં કંપી ઊઠે છે અને તે ' વખતે એ આશ્રમથી ગુણવાન ભાઈની વારે વિદાય છે તેને સહોદરના સ્નેહ આગળ રાજ્યાદિ ને રાજસુખ સાવ તુચ્છ લાગે છે કેવો એ ભાતૃપ્રેમ!

આવા વીર પુરુષના મનુ પછી તેને સ્કંધ પર ઉપાડી સેવા કરતા નગરોને પ્રભુનું મનુ થયું એ લક્ષ્મણ / ફરી પાછા ભાવના ફરી કેવી એ લાગણી! આ ચિત્ર જેમ રામાયણમાં છે

આજની પરિસ્થિતિ

આજના જમાનો પર દૃષ્ટિ કરીએ.

સ્નેહના નિર્મળ સરોવર અને પ્રેમના પરિમલ આજે હૃદય- કુંજમાંથી વિદાય થયાં હોય તેમ લાગે છે આજે અર્થશાસ્ત્રના હૃદયમાં કલહનાં દૃશ્યો ઝૂમે છે આપણામાં ઈર્ષ્યાની આગ લાગી છે એમ- ની તપ્ત પાંખ નિરાશા પડી ગયા છે

એક ભાઈ બીજાની સંપત્તિનો સ્વામી બની બેસવાની અને આત્મશ્લાઘામાં મહેનત કરે છે બીજો એ મિલકતથી વંચિત રહે- વાથી છે તેને ખાવા પૈસાનું અન્ન પણ મળતું નથી. ત્યાં તે સ્થિતિ જોઈને પોતાના ભાઈનું હૃદય સ્નેહ કે અનુકંપાથી દ્રવતું નથી. પરંતુ

૬

ભાંડુનાં કર્તવ્યો

એક જ માતાના ઉદરથી જન્મેલાં સહોદરો વચ્ચે એક મીઠું સ્વાભાવિક તત્ત્વ રહેલું હોય છે કે તે અન્યત્ર વસ્તુના સાથેની તેઓ એકસાથે એકબીજાનાં સહવાસ અને બાલ્યમાં પારણાં-પોષણ અને છે અન્યુ અન્યત્ર આદર્શ ને માતાના સ્તનપાન અને સરખા રીતના પોષણથી જન્મતું હોય કે એક સ્થિતિથી પુખ્તવયની ઉંમરથી હશે, તે ૧૫ વર્ષે. પરંતુ પરસ્પરની આ સ્નેહધારા, એક વાર ઝાણુ કે વધુ ઝમાતો હોય કિંવા ઓછુંવત્તું ઘર્ષણ કરતો હોય ત્યાં બધી સ્થિતિમાં સમાન રીતે વહ્યા કરે છે

એક વાર ભીન્ન ભાઈના દુઃખે દુઃખી છે, પોતાને થાય કે કે દુઃખતાને બચાવે છે, હારેલાને હિંમત આપે છે, તેઓ જુદાંજુદાં સ્થળમાં ભાગ્યસંજોગે વસે ને વસતા કે રહેતાં હતાં ત્યારે માર્ગો જુદા જુદાં ન થાય તેમ પ્રેમના પ્રવાહથી એકમેક રહે છે એકબીજાના સ્નેહ ઝરણાં સે થી તે સહકારી રહે છે

વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ વિષયમાં સહોદર જેવાં પાત્રો છે કે ? એકબીજાના વિશાળ માર્ગમાં પણ પરસ્પર આવશ્યક બની રહે છે જેથી સહોદર નથી તેને ભીન્ન નથી સુખોમાં બહાર લાવે છે સ્વસ્થાવસ્થ આજે કંઈ ન કાર્ય કિંવા શૂન્ય લાગે છે વાસ્તવને

વિલાસનેથી ઉપર કુઠારાઘાત કરી ચેતનવંતા માનવીને જડ સમો નિષ્ઠુર અને નિર્દય બનાવી મૂક્યો છે

વિલાસવૃત્તિ

એ સ્વાર્થમાં પણ જ્યારથી વિલાસવૃત્તિનો નશ ભળ્યો છે ત્યારથી તો પાપની પરાકાષ્ઠા થઈ રહી છે આખા કુટુંબને ? આખ ખરચી પોતાનું સારું નરસું જોઈ આપે એક વ્યક્તિને સામાન્ય જરૂરિયાતો ખાતર પણ પૂરતું થઈ શકતું નથી. બીજી બાજુ બેકારીનું ભૂત વળગી રહ્યું છે આવા આવા પ્રસંગોને લીધે તેમના સોના મુરાદે જ્યાના બીજનેય મળતા છે વિલાસની વૃત્તિ કોને નથી આવકારતી !

મનથી ગતિથી જેમ જેમ પરમે નમ થાય પણ પરમે ત્યારે ધાર્મિક ગતિ અને આપસઆપ સ્વભાવ વિકૃત પણ વધતા જશે અને તે સમય કુટુંબ સમા અને ... પ્રેમના પૂ ... જીવન ... મહત્તા અને ... પણ બંધ નાખશે. અને ત્યારે એ પ્રાચીન ... ચિત્ર આજે ... આપોઆપ ... પાપર ... અને સુંદરતા ... આદર્શનું આનંદનું આબેહૂબ ચિત્ર ત્યારે ખડું થશે.

બાળમાનન

... ના અર્થ પ્રત્યે જેવા સ્નેહ હોય એ ને તો તેની પ્રત્યેક ... પાકી ... આગળથી તેના ... અર્થનું સ્થાન ... સૌ જીવતી સ્થાનમાં પણ તે અર્થ અને આનંદને ... નથી પણ ... જેમ ... જાય છે તેમ તેમ તે સ્નેહ ... જાય છે અને ... તે ... છુપાવે છે ભલે તેનો તે સ્નેહ તો હોય ને તેવા જ આખર રહે છે ... જેમ ... ત્યારે ... પણ ... બીજાને આ દેશમાં ... વચન તેના ... નીકળ્યો છે કેવા એ વ્યક્તિનો પ્રથમ સ્નેહ !

એ એ ? વાગનો છે, તેના ધંધા જ એવા છે. એવાંઓનાં સ્વભાવી પણ ઠોર નમનો તેના મુખમાંથી નીકળે છે. સમાન રિવાજોના [illegible] પણ આને પરસ્પર સહમત થવાતા હોય તેનું સ્વમિત જ દેખાય છે. સૌભાગ્યમાં તે પ્રાપ્ત થયે છે પણ, સાથેસાથે રહે છે પણ પ્રાપ્ત એકમેક પ્રત્યેના વિશ્વાસ ઓસરાવેલા જણાય છે. વાસ્તવિક તત ભાવે જાણું બની ગયું હોય તેમ દેખાય છે.

એકમેક ભાગ બની જવાનું પ્રયત્ન નથી અતિશય ? નથી બીજું કંઈ તેમ થવાનું એકમાત્ર કારણ છે સ્વાર્થની અતિમાત્રા.

મનુષ્ય જ્યારે સહિતાબ્ધિમાં હોય છે ત્યારે તેનું [illegible] દિલ અને નીર જેવું નિર્મળ હોય છે. તેને સમયે તે [illegible] દેહ અને ધન વિષે અંતર પોતાની જાતને ન્યોચ્છાવર કરી શકે છે. તેને બીજાના પ્રેમ અર્થે પોતાનો ત્યાગ જતો હોય તો તેમ કરવામાં પણ લેશમાત્ર આંચકો લાગતો નથી. પરંતુ તે પોતાની જાત વધુ ને વધુ ઓળખતા જાય છે તેમ તેમ તેના સ્નેહનું ક્ષેત્ર પણ ધીરે ધીરે સંકોચાતું જાય છે. જેમ જેમ વિશાળ ક્ષેત્રના પ્રેમનું આશ્રયસ્થાન તેનું મન [illegible] થતું જાય છે, તેમ તેમ તેનામાં વિવિધ [illegible] વધતું જાય છે. આખરે પ્રેમામૃત, રસ અને મમતાના [illegible] પરાઈ જાય છે અને તેનું અંતઃકરણ કેવળ જ [illegible] વૃત્તિઓનું ક્ષેત્ર [illegible], [illegible], [illegible] અને તેથી પણ પાછળ એટલે ? પિશાચ જેવું બની રહે છે.

માનવીની સ્વાભાવિકતાને લઈને તેની આશા અને ઇચ્છાઓનું ક્ષેત્ર પણ ધીમે ધીમે મૂળ વિસ્તરે છે અને તે ઇચ્છાઓની વૃત્તિ અંતર તે ફેરફાર [illegible] [illegible] પાછળ [illegible] માટે છે અને સમયે તેને પોતાના કર્તવ્યોનું ભાન ન રહે તે ચાલ સ્વાભાવિક છે.

ભારતની આર્ય સભ્યતાનો લોપ કરનાર આ એક જ પ્રબળ તે સ્વાર્થની અતિમાત્રા છે—જેવું ધર્મ, નીતિ અને કર્તવ્ય ની [illegible]

અને જે હૃદયમાં સ્નેહ કે પ્રેમ નથી, ત્યાં સંપત્તિના ઢગલા હોવા છતાં શાન્તિ કે સંતોષનું બિન્દુ સાંપડતું નથી અને એ સંપત્તિ પણ કાળના કાદવથી ખાક થઈ કરમાઈને વિનાશ થઈ જાય છે અને એમાંથી જેવાની પાણી સુકાય એ પ્રેમ આ રીતે ચરિતાર્થ થઈ જતી દેખાય છે

આંસુ અને ઈશ્વર

આંસુના ભાવ અને બીજાને રે લોલ. કવિશ્રી બોટાદકરનું આ કાવ્ય ફરીફરી મનન કરવા જેવું છે. આ કાવ્યમાં જે ભાવ છે તેથી અસ્પષ્ટ ભાવ ઈશ્વરનો આંસુ પ્રત્યે હોય તે સ્વાભાવિક છે કારણ કે જે અંતઃકરણના ભાવો હોય છે તેનો ઉકેલ પણ વાણીમાં આવી શકતો નથી સ્નેહ એ વાણીથી અગમ્ય છે

મનુષ્યના હૃદયમાં માતાનું સ્થાન તો સર્વોપરી જ છે પરંતુ ત્યાર પછી આખા વિશ્વમાં માતાસમાન લાગણીવાળું બીજું કોઈ પાત્ર હોય તો તે ભગવાન આપણે જ સાંપડી. માટે ભક્તો એ જનનીનું એક પ્રતીક છે

નીતિકારો કહે છે કે માતાપિતા જ્યાંને મ વિધાતાએ હાથ ધરી નાખ્યા છે તેમ ભારતીય આર્યનું અનાગમન પણ અહિંનિશ રહ્યું છે એ માતૃશક્તિની ચેતના જગવનારી નેતા છે એના અંતઃકરણમાંથી વાત્સલ્યની ધારા નિરંતર પ્રવાહ વહે છે પછી આનંદભોગ નામના ઈશ્વરને તેની માતાના સ્પર્શ ઘણા પછી પોતાની દુઃખદ ચચાળી હિલચાલમાં છે ખીલ્યા છે અને ખેલ્યા છે

આંસુ પ્રેમ

જેમ કૈં આરંભનું હૃદય વાત્સલ્યભરી ભરપૂર છે તે જ રીતે વિશ્વના અંતઃકરણમાં પણ તેમના પ્રત્યેનો પુણ્યાત્મક પ્રભાવનાર હોય છે પોતાના બાળ કર્યા હાલી પર તને પણ પ્રેમ હોય છે તેમ પોતાના જોયા જીવી કેવળ પોતાની કૃતાર્થતા માને છે માતા અને એના મનમાં પ્રભુ એવી વિભૂતિ જેવી ને જેવી આભા રહે છે

બહેનોને ભાઈ પ્રત્યે પ્રેમ હોય છે તેમ ભાઈઓને પણ બહેનો પ્રત્યે પ્રેમ હોય જ છે પરંતુ તેનું કાર્યક્ષેત્ર ગુણ અને શીલ સ્વભાવ અને શક્તિઓ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન હોય છે

બહેન વીરાનું સદા અને સતત હિત વાંછતી હોય છે અને પ્રસંગ આવે વીરાની સેવા કરવા સારુ તે તત્પર રહે છે. આમ આવી રીતે વાત્સલ્ય અને સેવા દ્વારા તેનો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે

ભાઈ પણ બહેનનું દુઃખ દૂર કરવા તન અને મનથી તૈયાર હોય છે. યથાશક્તિ માબાપ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂક્યાં હોય તો બહેનના હિત સારુ તેમની સામે સત્યાગ્રહ કરીને પણ બહેનનું અહિત થવા દેતો નથી. બહેનની ગરીબાઈને કે દુઃખી હાલતને ભાઈ પોતાની ઉદારતા દ્વારા ઢાંકે છે આ રીતે એ બન્નેના પ્રેમનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહે છે

ઘણા ભાઈઓએ બહેન ખાતર સમાજ અને કુટુંબના વિરોધ વેઠ્યા હોય અને બહેનોએ પોતાના ભાઈ ખાતર પોતાનું સુખ અને સંપત્તિને સમર્પ્યાં હોય એવાં દૃષ્ટાંતો ભારતીય ઇતિહાસમાં ઓછાં નથી.

પરંતુ આજે તો જેમ ભાઈભાઈ અને માબાપ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો ઘટેલાં મનાતાં જાય છે તેમ ભાઈ અને બહેન વચ્ચેનાં બંધન પણ ઢીલાં થયેલાં દેખાય છે, અને કર્તવ્ય ચૂક્યાં તેમ તો સ્વાભાવિક જ છે પરંતુ આપણું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આવા મીઠા સ્નેહની ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનમાં ખૂબ ખૂબ આવશ્યકતા છે

ભારતીય પ્રજામાં ખાસ ગામડાંનાં કુટુંબોમાં આ પ્રશ્ન ભારે કરુણ અહિત દુઃખના નીવડ્યો છે જ્યાં કુટુંબ વચ્ચે સ્નેહ છે ત્યાં પરસ્પરના મિલનથી કે કુટુંબના સંબંધોનાં આપ્તજનોમાં આવી ઉભરાય છે કે એકબીજાનાં દુઃખે દુઃખી બને છે તે જ આપણી સ્વાર્થ વૃત્તિનાં દર્શન થાય છે નિર્ધનતાનાં ઝૂંપડાંમાં પણ ત્યાં આનંદની લહેરીઓ મળે છે

પરે ઉત્પન્ન થતા છતાં તેમનો સ્નેહ મટી જતો નથી સમો હોય છે જેમ આમી પરપરથી આવે છે તેમ મારે પાગે પેર નુ છે, એમ દમેથા થા િ નમુદ સમ? છે તે અન્નનો મામા સ્ને હમાનુ કારણુ આ નતની સમાન સ્થિતિ છે

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

પરતુ આજે સ્થિતિ ની ૧ નમુદ થાય ન સ્થિતની મદે માન છ નેમ મમ ત્વા ત્વાં આમી નેરસા જીવન પણ સ્નેહ ગમ્મી શકતી નથી પાતાના પતિનો પોતાની નમુદ પર અપાર નેહ હોય તા ન સન પણ કરી શકતી નથી. નમુકને આપાની વસ્તુ પોતાના પ મ ની આ ડી થાય ૧ આ તી નતની સ્વાર્થવૃત્તિ તના ને મા રોય ઉત્પન્ન કરે છ

આ પ્રમાને નતી ક નિ પ્રાપ્યની આમમાં આમી છ તેરથી જ નનુકમ પણ હોય જ આમી નમુનિ જ્ય પર આવ ૧ ત્યારે મ નનુકમા પાતાની આન પર દુઃખ થયાના આની નવ મ સમાન વસ્તી રોય તા કામકાજમા ર્ભિના પતુ કર છ પાતાની આગ્રો પ્રત્ય તાતાના આક વધુ સ્ન ન નો તે પનુ તન પાસરનુ નથી. નજ ક કેમ પાતાનુ ને વર્ષ સ્ત્રી હોય કે આર્ય ની હોય તમ તના પર મનન ૧ ગાન ગમ્મી પાતાની આ આનના સામાનાર મ પા કરી નાન ર નમ્ય અન આત્મા વસ્ય રેકાર નમુરે તા કઇક પર ના છ પ્રસમ પાચ મદેન છ પણ માટે છ અન મ મ તન દુઃખ વનુ ૧ તેમનમ તે ગાઢ થાય ? ક્રી અનિન્દ પારસ્પર્ય આવી હશા ઉત્પન્ન પાત્રને તો દુઃખાય નહિ ર મ પરતુ માર્ય આવ ન ર પ તેના સુધી છતાના પર દુઃખ રેડાતી અને છ આ અને નમુદ વચ્ચેનુ આ વૈમનસ્ય ઉત્તરના છતામા આગ્રે અને નમુકને અનુ લાગી પડે છ તેનુ પણ તેને આ જીવન ભાન હોતુ નથી.

તેના અંતઃકરણમાં એમ જ થયા કરે છે કે હું શું આપું ! અને તેના ઉપકારનું ઋણ શી રીતે ચુકવું !

ધીર બાળકનું જ્યોત તેની સામી પૂરે છે વડીલ ભાઈ અને ભાભીની સેવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે તે માબાપના વિરહ દુઃખને ભૂલી ગયો. રામલક્ષ્મણના રમ્ય બોધે એવી ભાવના સત્ય અને અસ્તની આધાર જેના જેવા સજ્જન બનો. સીતાદેવીની જે ભક્તિ એવા એ ધીરે જાણી તે તેના હૃદયના આધાર અને એકાંત પ્રેમની મૂર્તિ છે

પરંતુ આજે તો ભાભી અને દિયરના સ્નેહ પણ ભુલાઈ ગયેલા નજરે પડે છે જનેતા સમાન એ ભાભી પોતાના નાના દિયર પ્રત્યે સામર્થ્યહીન ભાવ છે ને પોતાના પતિને અલગ કરી દે છે કે તે આ ઝઘડો છે તેનો એમને આપણા ઘર શા માટે ! તે જ રીતે દિયરનો પણ ભાભી ઉપર ? માતૃપ્રેમ હોતો જોઈએ તે દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. તે દુઃખી હોય તોપણ તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતો નથી ભાભીની જરૂરી બિમારીમાં પણ તે દિયર તેનો સત્કાર કરી શકતો નથી આ બધાનું કારણ પોતપોતાના મનની બુદ્ધિ અને તેનું મૂળ કારણ શોધવા જઈએ તો કેવળ દુષ્ટ સ્વાર્થ વૃત્તિ જ વધી ગયેલી દેખાશે.

નણંદ અને ભોજાઈ

એક બાળાને પોતાના વીરા પ્રત્યે જે પ્રેમ રહેલો હોય છે તેની ભાભી પણ પૂરી ભાગીદાર છે ભાઈને પેર ભાભી આવતાં એ મુજબ સાસરાં ઘર તે મૂળ મહારાણી હોય છે નાનપણમાં તને ભાભીનાં લાડ મને જ માડી વખાં તે ભાભીની અમીદૃષ્ટિ પામે જ કારણ કે ભાભી એ તેના પિયરસ્નેહને સતત વહેતું રાખનારી એક સરિતા છે ભાઈના ઘરની તે મહિયાણી છે ભાભીની દૃષ્ટિ ફરે તો તેનું પિયરમાં રહેવું ભારે થઈ પડે છે નણંદ અને ભાભી બન્ને ભિન્નભિન્ન

૭

દેરાણી-જેઠાણી

જેમ કુટુંબના પાલન અર્થે કમાણી મેળવવામાં અને [illegible] [illegible] વ્યવસ્થામાં પુરુષ ને સ્ત્રીની [illegible] હોય છે—અમુક કે તે [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] રહે છે

આપણા મનમાં પોતાનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તેમ [illegible] પણ પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહે છે અને તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

પરંતુ આજે તો [illegible] [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ રીતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] નહિ! [illegible] [illegible] [illegible] માને કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રેમ અને [illegible] નહિ! એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને!

ગણ્ય

નણંદ નાની હો કે મોટી હો, તેણે ખ્યાલ લેવું જોઈએ કે વિસ્તરનું ઘર એ તેને માટે સંસારમાં મોટી ભેટ આપનારું છે કે ભાભી અને ભાઈ એ પત્ની પતિ અને પ્રભુ છે. તેમનો એમણે સ્નેહ વિશેષ તેણે જ તે પતિની ભાભાનો લાભ સમજાવનો. આજ વિનાની પોતે મોટી હોય તો ભાભીની ભાભીની પણ સ્નેહ અને જોઈ તેને મોટી વિશ્વાસનું આપી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તેની ફરજ છે અથવા તેમનો પ્રેમ દિનદિન પાંગરે છે

નણંદ જો નાની હોય તો તેણે ભાભીના કાર્યમાં સહાય આપી તેની સેવા કરવી, તેની પાસેથી ઉપયોગી શિક્ષણ લેવું અને તેના તરફ સ્નેહભાવ ધરાવવો એ તેની ફરજ છે. સારાંશ કે નણંદ અને ભાભીનો સ્નેહ એક સગી બહેન કરતાં વિશેષ હોવો જોઈએ. તો તેઓ બન્ને કુટુંબમાં સ્નેહ અને સંપની સાધિકાઓ બની રહે છે

પરંતુ આ બધી બાબતોમાં સૌ કોઈએ પોતપોતાના કર્તવ્યોમાં ધ્યાનપૂર્વક લેવું પડે. જો પણ આજ જ્યારે પોતાની ફરજ ચૂકે છે કે સામા તરફ લે છે, ત્યારે સામેનું પાત્ર પણ તેવું જ કે તેથી વિશેષ સ્વાર્થી અને આર્થિક બની જાય છે. આમાં બે પાત્ર પૈકી કોઈ તે આ પરિસ્થિતિનું વિશેષ જવાબદાર છે

કુટુંબનો સ્નેહ જાળવવામાં પૈસેટકે તથા બાબતની જેમ એકે કે સહનશીલતા કેળવવાની સૌથી પહેલી આવશ્યકતા છે, અને તેટલી જ અગત્ય સ્વાર્થત્યાગની ભાવના કેળવવાની પણ હોય છે

સ્વરૂપ આપવા તેવો ને તેવા ભેદ રહે છે પરંતુ બન્ને અર્ધ ફળવા જોઈએ તો પોતા [illegible] વખતમાં તેમને આરામ થયા વિના ચાલતું નથી. દેરાણી–જેઠાણીના ઝઘડામાં ઘરના માબાપની પણ ધૂળધાણ થાય છે. આવી રીતે સ્નેહ, સંપત્તિ અને માબાપની સત્તા એ ત્રણ ઉત્તમ વસ્તુઓ કે જે ગૃહ સંબંધમાં મુખ્ય આશ્રય છે તે આ ઝઘડા ખોરો પોતાને મન દાબે કેરી દે, તેના જેવું દુર્ભાગ્ય શું હોઈ શકે!

આ સ્થિતિ થવાનું કારણ

સાસુની ભોળી આશા [illegible] કે વહુઓ વચ્ચેની અસમાનતા એ આ ઝઘડાનું [illegible] [illegible] પરંતુ [illegible] તે બન્ને [illegible] [illegible] દોષ [illegible] આવી [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] પડે [illegible] દેરાણીએ [illegible] [illegible] દોષ [illegible] તેમના પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડે [illegible] [illegible] [illegible] ના [illegible] [illegible] [illegible] ના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દેરાણી અને જેઠાણી આ વસ્તુને યથાર્થ [illegible] તો [illegible] [illegible] ના [illegible] આવી રહે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દોષ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડે [illegible] અને વળી તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તરીકે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે પરિણામે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માર્ગે.

તે દેરાણી–જેઠાણીઓ પરસ્પર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ભાષામાં પણ 'મને આ ગમ્યું અને તેને તે ગમ્યું' એવી એવી અધી રમત કરે છે. એક નાની બાબતથી માંડીને સૂવું કે રમવાં, ખાવાપીવું અને પોશાકમાં તો એ બન્નેની રુચિભિન્નતાઓનો પાર જ આવતો નથી. મારો પલંગ કમાલ છે મારો પ ઠી મહેનત કરે છે. તેને પણ સરખા ભાગ મારો શા માટે? એમ કરી નાનીથી માંડી મોટી વાત સુધીમાં રુચિભેદ પ્રકૃતિથી તેઓ અંતરમાં ખટપટ ઊભા જ કરે છે.

તેનાં નાનાંમોટાં કામોને ભાવની નાની સરખી ઓપ આપવામાં પણ એકબીજાની રુચિનું પ્રદર્શન થાય છે અને તે ભાવથી માને અમર થતાં તે વાસ્તે તૈયાર થઈ જાય છે. ઘેર કે જે પરસ્પર રમતાં એકબીજાની સાથે વઢી પડે તો તેની પાછળ પણ તે માતાઓ પરસ્પર વાળવામાં બાકી રાખતી નથી. આવી રીતે એ ઝઘડો માત્ર તે બન્ને વચ્ચે જ નહિ, પરંતુ પાછી કુટુંબમાં પણ પેસે છે. ઘણીવાર તો તે બન્ને રોજ પોતાના પતિ પાસે નાનીની ફરિયાદો ગણ્યા કરતી હોય છે, અને એવી સ્વાર્થથી અને રોષની ભાવે કહે છે કે રોજરોજ કહેતાં કોઈ દિવસ તો પતિના હૃદયમાં પણ તે વાત ઘર કરી બેસે છે અને તેમાં પણ જો વિચાર કોઈ બનાવ નિમિત્ત મળ્યું તો તો પછી પૂછવું જ શું? તે અર્ધ એક પરસ્પરના સ્નેહ ભાંગી નાનીનાની ભાંજગડમાં ભાઈઓને ભાગ થાય છે અને તેનું નિમિત્ત તે સ્ત્રીઓ બને છે.

ભાઈભાઈની વચ્ચે મારામારી, કાપાકાપી કે ખૂનામરકી પણ થતી આવેલી સાંભળીએ છીએ. ભાઈભાઈ કોર્ટે ચડ્યાના કિસ્સાઓનો તો પાર નથી. આ બધાનાં મૂળ કારણ તેઓ કે બીજા કોઈ નથી, પરંતુ ઘણું કરીને તે બન્નેની સ્ત્રીઓ એટલે કે દેરાણી અને જેઠાણી જ હોય છે.

જ્યાં સુધી બન્ને ભાઈ ન પરણ્યા હોય ત્યાં સુધી તેઓનો સ્નેહ ખૂબ જ ગાઢ હોય છે. એક બીજી આવ્યા પછી કોઈ સ્નેહે કોઈ

૮

મિત્ર

વિકાસની પ્રથમ પંક્તિથી સંસારમાં રહેલા પ્રત્યેક જીવમાત્રને પોતાની શક્તિના વિકાસ માટે ઉત્કટ પ્રયત્ન અર્થાત્ તે વિકાસની પરાકાષ્ઠા સુધી દરેક અવસ્થામાં સહાયની આવશ્યકતા રહે છે. નાનાં મોટાં ચર અને અચર સૌ પ્રાણીઓમાં આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

એક વૃક્ષનું બીજ ઉગવામાં સાથે માટી જલ સ્વાભાવિક તત્ત્વોને આકર્ષે છે અને પરસ્પરની સહાયથી તે વિકાસ પામે છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં આ સિદ્ધાંત સ્વાભાવિક દેખાય છે.

બાળક જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તેને માતા સહાયક હોય છે. પછી પિતા, શિક્ષક અને અન્ય એમ સહાયકોમાં ક્રમે કુટુંબ, સમાજ, દેશ એમ એમ વધતા જાય છે. પરંતુ માનવજીવન માટે ભિન્નભિન્ન કાર્યપરત્વે ભિન્નભિન્ન સહાયકો હોવા છતાં મિત્ર એ એક એવું સહાયક અંગ છે કે જે બાળપણથી માંડીને મૃત્યુના અંત સુધી કાયમ રહે છે. જો કે મિત્રતાનો ઉપકાર તો પ્રત્યેક માણસ જ કરે છે અથવા એક જ પ્રકારને ન મિત્રતા હોય છે, તેનું કંઈ નિશ્ચિત હોતું નથી. પરંતુ કિંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ નાનાથી માંડીને મોટા સર્વે કોઈ મિત્રને ચાહે છે અને મિત્રની છાયામાં આનંદ અનુભવે છે.

તો ગૃહસ્થાશ્રમીને સૌથી વધુ સરળતા થાય. આ પ્રશ્ન તો આજે અશક્ય જેવો બની ગયો છે. આજકાલ પોતાનું કુટુંબ જુદું જુદું રાખવું જોઈએ એ જ જાતની માન્યતા આજે ઘર ઘાલી બેઠી છે. પણ એ વાત અશક્ય નથી. અને એવી જાતનું પ્રેમ રાખવામાં આવે ખરે કુટુંબમાં રહે માણસ તેનું પોષે તો તે ઘણા સારા છે ના નિયમમાં તે બીજાઓની શક્તિઓને પણ વધુ લાભ આપવું પડે.

આખું કુટુંબ એકસાથે રહેવાથી આર્થિક દૃષ્ટિએ ઘણો લાભ ઉપરાંત આમ હાલ દરિદ્રાવસ્થામાંથી પણ અને તેનું મોટું અર્થ હેમ તેણેજ તે સહજસાધ્ય થાય અને તે કુટુંબની શક્તિ પણ એટલી વધી કે તે કુટુંબ સમાજ અને રાષ્ટ્રને પણ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે.

૨ દૃઢ નિશ્ચયી

જેનામાં દૃઢ નિશ્ચય હોય છે તે વિપત્તિમાં કે સંપત્તિમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં સારી સ્થિતિમાં કે નરસી સ્થિતિમાં પણ મિત્રતાને બરાબર સમાન ભાવથી જ રાખી શકે છે

૩ નિઃસ્વાર્થી

જે નિસ્વાર્થી મિત્ર હોય છે તે ધનના કે તેવા બીજા કશા પોતાના સ્વાર્થના લોભ ખાતર મિત્રનો ત્યાગ કરતો નથી, તેથી આવી નિસ્વાર્થ મિત્રતા કાયમ રહી શકે છે અને હંમેશ વધુ થાય છે

૪ ઉદાર

ઉદાર જે પ્રકૃતિનો પુરુષ હોય છે તે પોતે દુઃખ સહીને પણ મિત્રના મનનું રંજન કરી શકે છે

તે મિત્ર તરીકે હોય કે મિત્ર સમુદાયના હોય તેની ફરજ મિત્ર નહિ પરંતુ આ ગુણ જેની અંદર હોય તેવો તેમાંથી મિત્ર થવાને લાયક અને મિત્રતાનું સુખ પામી શકાય છે. આ સંબંધમાં તો સ્વાભાવિક કવિઓએ નીર અને ક્ષીરની મિત્રતાની કથાતિમાં આ શ્લોક આપ્યો છે

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥

જ્યારે દૂધમાં પાણી મળે છે ત્યારે દૂધ પાણીનો મિત્રધર્મ જાણી તેને પોતાના મૂલ્યે પાણીને ભરે છે. જ્યારે તે દૂધને ઉકાળવામાં આવે છે ત્યારે દૂધથી આગળ નિકળવા માટે તે પાણી પોતાનો મિત્રધર્મ બજાવે છે અર્થાત્ તે પ્રથમ બળે છે અગ્નિમાં જાય છે. ત્યારે તે સમયે દૂધ પોતાના મિત્રની આપત્તિ જોઈ તે પણ બળવા તૈયાર થાય છે અને મિત્ર મળતાં પાછું ઠરી જાય છે. આવી જ સત્પુરુષોની પરસ્પર મૈત્રી મિત્રતા હોય છે

મિત્રતાનું મૂળ

માનવજીવનમાં મિત્રતા ક્યાં અને કેવા પ્રસંગમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તપાસીએ.

મિત્રતાનું મુખ્ય કારણ સમાનતા છે બાળપણમાં સાથે રમનારાથી મિત્રતા જામે છે બાળક જરા મોટું થાય એટલે સમાન રીતે રમનારાઓ અને સમાન વયવાળાઓમાં એ મિત્રતા દૃઢ થાય છે પછી સહવિદ્યાર્થીઓ એ મિત્રતા પૂર્ણ છે અને સમાન વિચારોથી તે મિત્રતા ટકે છે

મિત્રપણાની જવાબદારી

જેવો સંગ તેવો રંગ આ એક નાના વાક્યમાં ગંભીર સત્ય છે મનુષ્ય જેવા વાતાવરણમાં અને જેવા સંસર્ગમાં રહે છે તેવો તેવો તે ક્રમાને બનતો જાય છે અને તે એટલી હદ સુધી કે સામાન્ય મનુષ્ય તો ભાગ્યે જ પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ કે પરિણામે ટકાવી શકે છે આથી માબાપોએ બાળપણથી એના બાળકોના સંસર્ગમાં પોતાના બાળકને મૂકવું જોઈએ કે તે ઉત્તમ બાળક થાય અને જો યુવાન બુદ્ધિ થાય પછી તો મનુષ્ય સ્વયં સુજ્ઞ બની જાગી ઊઠે છે આથી તેણે પોતે પણ એવા મિત્રો શોધી લેવા જોઈએ ખરેખર મિત્રતા બાંધે સારાં હોય.

મિત્રના લક્ષણો

મિત્રપણાની જવાબદારી ખૂબ જ મહાન છે તેથી તે પાત્ર શોધતાં પહેલાં નીચેનાં લક્ષણો તપાસી લેવાં જોઈએ:

૧ તેનામાં ઉત્તમ સંસ્કારિતા અને સદ્વિચાર હોવા જોઈએ.

તેનામાં ઉત્તમ સંસ્કારો અને સદ્વિચાર હોય તો મોટી પ્રેરણા મળે કેમકે આત્મીયતાથી તે મુશ્કેલી ટાળી શકે છે, અને મિત્રના જીવનને જે નીતિનો લાભ થતો હોય તો તે સારા વિચારો આપી આત્મજ્ઞાનથી પણ ઉપકારી થઈ શકે છે

૨ દૃઢ નિશ્ચયી.

જેનામાં દૃઢ નિશ્ચય હોય છે તે વિપત્તિમાં કે સંપત્તિમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં સારી સ્થિતિમાં કે નબળી સ્થિતિમાં પણ મિત્રતાને બરાબર સમાન ભાવથી જ ટકાવી શકે છે

૩ નિઃસ્વાર્થી

જે નિઃસ્વાર્થી મિત્ર હોય છે તે ધનના કે તેવા બીજા કશા પોતાના સ્વાર્થના લોભ ખાતર મિત્રતા ભાંગતો નથી, તેથી આવી નિઃસ્વાર્થ મિત્રતા કાયમ ટકી શકે છે અને કાયમ પણ થાય છે

૪ ઉદાર

ઉદાર જે પ્રકૃતિનો ઉદાર હોય છે તે પોતે દુઃખ સહીને પણ મિત્રના [illegible] કામને મદદ કરે છે

તે મિત્ર તરીકે હોય કે મિત્ર સ્વભાવના હોય એવી કોઈ મિત્રતા નહિ પરંતુ આ સાચા ગુણોથી ભરપૂર હોય તે સાચા મિત્ર થવાને લાયક અને મિત્રતાનું સારું પાલન કરનાર ગણાય છે. આ ગુણો વિષે સંસ્કૃત કવિએ [illegible] અને બીજી મિત્ર [illegible] નો શ્લોક આપેલો છે

प्रीति[illegible] हि [illegible] गुण [illegible]
[illegible] ।
[illegible] मित्र[illegible]
[illegible] मैत्री [illegible] ॥

જ્યારે દુઃખ પડવાનું હોય છે ત્યારે દુઃખના [illegible] નિઃસ્વાર્થ ભાવ [illegible] પોતાના ગુણો [illegible] છે. જ્યારે તે દુઃખને ઉપાડવામાં આવે છે ત્યારે દુઃખી ખાતર નિરાશ થઈ તે પાછો પોતાનો નિઃસ્વાર્થ [illegible] પ્રથમ [illegible] અતિશય [illegible] છે [illegible] તે સમયે દુઃખ પોતાના મિત્રની આપત્તિ [illegible] તે પણ સમય તૈયાર થાય છે અને મિત્ર મળતાં [illegible] જ [illegible] થાય છે આથી જ [illegible] મિત્રતા હોય છે

મિત્રતાનું ફળ

એક મિત્ર પોતાના મિત્ર ખાતર પોતાની સંપત્તિ ખર્ચી દીધી હોય, એક મિત્રે મિત્રનું દુઃખ પોતા પર ઓઢી લીધું હોય, એવા દાખલાઓ તો જુજ જ હોય છે પરંતુ મિત્રની ખાતર મરી ફીટનાર મિત્રોના પણ દાખલા કંઈ ઓછા નથી.

[illegible] અને [illegible] ની મિત્રતા એ કેવી ખરી છે ?[1] આવાં તો અનેક મિત્રો ઇતિહાસને પાને નામી રહ્યા છે અને અનુપમ એ મિત્રતાનું આ વિષયથી જ બયાન કવિ ચરિતાર્થતા કરી રહ્યાં છે

ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જે બોજો તેમનાં સમાચારમાં, સ્ત્રી કે પુત્ર નથી ઉતારી શકતાં તે એક મિત્ર ઉતારી શકે છે એવી રીતે મિત્ર, એ અને દુઃખમાં મિત્ર એ એક પ્રકાર આ પ્રસંગનું સ્થાન છે. તેજ રીતે સુખ અને શાન્તિના સમયમાં પણ મિત્રની સાથેની ઉપસ્થિતિ રહે છે.

આપણે એક પુસ્તકના અભ્યાસમાં હોઈએ. ત્યાં વિવિધ પ્રકારનું સૌંદર્ય નિરખી રહ્યું છે. આપણે તેનું નિરીક્ષણ કરી આનંદ લઈ રહ્યા હોઈએ. પરંતુ તે આનંદ ભોગવતા કરવાનું મિત્રપાત્ર આપણી સાથે નહિ હોય તો આપણને જરૂર ઓછપ લાગવાની. આવો અનુભવ આપણને વારંવાર થાય છે, અને તેથી કદાચ પણ જો હોય તો આપણને મિત્ર સાથીની જરૂર રહે છે.

વિચારમાં મિત્રની આવશ્યકતા

ઉપરની બધી આવશ્યકતાઓમાં કદાચ મિત્ર વિના તે બધી પૂરી થઈ શકે. એટલે કે ત્યાં આપણે મિત્ર વિના પણ ચલાવી લઈએ; પરંતુ વિચારોની આપ-લે કરવા માટે તો દરેક મનુષ્યને એક આપ્ત મિત્રની આવશ્યકતા રહે જ. એવો આપ્ત મિત્ર

---

૧ [illegible] ના નામનું [illegible] વાંચો.

હોતો નથી તે ખરેખર આ વિશ્વમાં સુખી દેખાતા છતાં દુઃખી છે. વિચારોનો વિનિમય થવાથી માનવહૃદયની મોટી જરૂરિયાત પૂરી પડી શકે છે અને તેનું ખેદ બરાબર જળવાઈ રહે છે આથી સૌએ આવા મિત્રની શોધ કરવી જરૂરી છે

પરંતુ તે મિત્રમાં ઉપરના સદ્‌ગુણો હોવા જોઈએ, અને તેવો સદ્‌ગુણી મિત્ર પણ ત્યારે મળી શકે કે જ્યારે પોતાની જાતમાં તેવો વિશ્વાસ થયો હોય જ્યાં સુધી તેવો મિત્ર શોધવાની યોગ્યતા ન હોય કે જ્યાં સુધી તેવો મિત્ર ન મળે ત્યાં સુધી મિત્રવિહીન રહેવું ઉત્તમ. પરંતુ તેથી બહેતર એટલે કે દુર્ગુણી મિત્ર કદી ન કરવો.

મિત્રતાના દૂષણ

સ્વાર્થ

જે મિત્ર સ્વાર્થી હોય છે તે વિષકુમ્ભમ્ પયોમુખમ્ જેવો ભયંકર છે તેની મિત્રતામાં સંપત્તિ અને સુખ બન્નેની હાનિ થાય છે

દુર્વ્યસન

મહાવ્યસનો સાત પ્રકારનાં છે

(૧) દ્યૂત—જુગાર.

જુગારથી મનુષ્ય ચોર અને અધાર્મિક બને છે નીતિ અને જુગાર એ બન્ને પરસ્પર વિરોધાત્મક વસ્તુ છે પછી તે જુગાર ઉપરથી દેખાતા વ્યાપાર એટલે કે સટ્ટારૂપે હો, રમતગમતના સાધનરૂપે હો એટલે કે લૉટરી રેસિંગરૂપે હો કે ખુલ્લા જુગારરૂપે હો આ ? તો ઘણાખરા વ્યાપારો જ જુગારરૂપ થઈ ગયા છે પરંતુ તેટલું જ આર્થિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ ભારતને નુકસાન પહોંચ્યું છે તેમ મૂક તત્ત્વચિંતકોએ અનુભવ્યું જ છે આ વસ્તુ ખાસ વિચારવાની આ તક છે!

(૨) દારૂ તાડી ઈત્યાદિ મોટાં અને ચા, બીડી વગેરે નાનાં વ્યસનો.

નાનું કે મોટું વ્યસન ગમે તે હો પરંતુ તે પણ એક પ્રકારનું બંધન છે તેથી શરીર અને મન બન્નેની ખરાબી થાય છે કેટલેક દેખાતા ડૉક્ટર અને દવાઓનાં પાટિયાં અને બેકારીની ભાવના તેની સાક્ષી પૂરે છે

(૩) માંસભોજિત્વ.

મિત્રતાનું ફળ

એક મિત્ર પોતાના મિત્ર ખાતર પોતાની સંપત્તિ ફના કરી દીધી હોય, એક મિત્રે મિત્રનું દુઃખ પોતા પર ઓઢી લીધું હોય તેવા દાખલાઓ તો જૂજ જ હોય છે પરંતુ મિત્રની ખાતર સર્વસ્વ ખોનાર મિત્રોનાં પણ દૃષ્ટાંતો કંઈ ઓછાં નથી.

પ્રસિદ્ધ અને નાગરાજ ઢાકાની મિત્રતા એ તેની સાક્ષી રૂપ છે.[1] આમાં તો અનેક મિત્રો ઇતિહાસને પાને અમર રહ્યા છે અને અત્યારે પણ મિત્રતાનું આ નિયમથી જ અનેક દૃષ્ટાંત ચરિતાર્થતા કરી રહ્યાં છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીઓને જે બોલને તેમનાં સમાગમમાં, ભારે દુઃખ નથી ભારી હતાં તે એક મિત્ર ઉતારી લે છે એવી રીતે ચિંતા અને દુઃખમાં મિત્ર એ એક પ્રકારનું આશ્વાસનનું સ્થાન છે. તે જ રીતે સુખ અને શાંતિના સમયમાં પણ મિત્રની સહાયની જરૂરિયાત રહે છે.

આપણે એક કુદરતના સ્થળમાં હોઈએ, ત્યાં વિવિધ કુદરતી સૌંદર્ય નિરખી રહ્યા જ આપણે તેનું નિરીક્ષણ કરી આનંદ લઈ રહ્યા હોઈએ પરંતુ તે આનંદ વ્યક્ત કરવાનું મિત્રપાત્ર આપણી સાથે નહિ હોય તો આપણને દૂર ઉણપ ભાસશે. આવો અનુભવ આપણને અનેકવાર થાય છે અને તેવી ક્ષણે પણ જો હોય તો આપણને મિત્રની જરૂર રહે છે.

વિદ્યારંભમાં મિત્રની આવશ્યકતા

ઉપરની બીજી આવશ્યકતાઓમાં કદાચ મિત્ર વિના તે એક બીજું પાત્ર પણ પૂરી પાડી શકે. એટલે કે ત્યાં આપણે મિત્ર વિના પણ ચલાવી લઈએ, પરંતુ વિચારોની આપ-લે કરવા માટે તો હંમેશ અનુભવને એક ખાસ મિત્રની આવશ્યકતા રહે છે જેને આપણે મિત્ર

૧ સૌમિત્રની વાર્તાની એ નામનું [illegible] પ્રકરણ ૪ વાંચો.

હોતો નથી તે ખરેખર આ વિશ્વમાં સુખી દેખાતા છતાં દુઃખી છે વિચારોનો વિનિમય થવાથી માનસજ્ઞાનની મોટી જરૂરિયાત પૂરી પડી શકે છે અને તેનું ખરેખર બરાબર જળવાઈ રહે છે આથી સૌએ આવા મિત્રની શોધ કરવી જરૂરી છે

પરંતુ તે મિત્રમાં ઉપરના સદ્ગુણો હોવા જોઈએ, અને તેવો સદ્ગુણી મિત્ર પણ ત્યારે મળી શકે કે જ્યારે પોતાની જાતમાં તેઓ વિકાસ કર્યો હોય. જ્યાં સુધી તેવો મિત્ર શોધવાની યોગ્યતા ન હોય કે જ્યાં સુધી તેવો મિત્ર ન મળે ત્યાં સુધી મિત્રવિહોણા રહેવું ઉત્તમ. પરંતુ તેથી ઊતરો એટલે કે દુર્ગુણી મિત્ર કદી ન કરવો.

મિત્રતાના દૂષણ

સ્વાર્થ

જે મિત્ર સ્વાર્થી હોય છે તે વિષકુંભમ્ પયોમુખમ્ જેવો ભયંકર છે તેની મિત્રતામાં સંપત્તિ અને સુખ બન્નેની હાનિ થાય છે

દુર્વ્યસન

મહાવ્યસનો સાત પ્રકારનાં છે

(૧) દ્યૂત—જુગાર.

જુગારથી મનુષ્ય ચોર અને અધાર્મિક બને છે નીતિ અને જુગાર એ બન્ને પરસ્પર વિરોધાત્મક વસ્તુ છે વળી તે જુગાર ઉપરથી દેખાતા વ્યાપાર એટલે કે સટ્ટારૂપે હો, રમતગમતના શોખરૂપે હો એટલે કે પોકરની રેસિઝરૂપે હો કે જુગાર રૂપે હો. આજે તો ઘણાખરા વ્યાપારો જ જુગારરૂપ થઈ ગયા છે પરંતુ તેટલું જ આર્થિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ ભારતને નુકસાન પહોંચ્યું છે તેમ પૂ. વર્તમાનતીઓએ અનુભવ્યું જ છે આ વસ્તુ આ વિચારથી સમજાય છે।

(૨) દારૂ તાડી ઈત્યાદિ પીવું અને ગાંજા બીડી વગેરે નાનાં વ્યસનો.

નાનું કે મોટું વ્યસન ગમે તે હો, પરંતુ તે પણ એક પ્રકારનું બંધન છે તેથી શરીર અને મન બન્નેની ખરાબી થાય છે રોજે દેખાતાં ડૉક્ટર અને હકીમનાં દવાખાનાં અને બેકારીની શાખા તેની સાક્ષી પૂરે છે

(૩) માંસભોજન.

મિત્રતાનું ફળ

એક મિત્ર પોતાના મિત્ર ખાતર પોતાની સંપત્તિ સ્વાહા કરી દીધી હોય એક મિત્રે મિત્રનું દુઃખ પોતા પર વહોરી લીધું હોય તેવા દાખલાઓ તો જુગજુગ જ હોય છે પરંતુ મિત્રની ખાતર મૃત્યુને ભેટનાર મિત્રોનાં પણ દૃષ્ટાંત કંઈ ઓછાં નથી.

આયસિદ અને આપસરાજ દામની મિત્રતા એ તેની સાક્ષીરૂપ છે[1] આવા તો અનેક મિત્રો ઇતિહાસને પાને ચમકી રહ્યાં છે અને અત્યારે પણ મિત્રતાનું આ બિરુદમાંથી જ અનેક તેને ચરિતાર્થતા કરી રહ્યાં છે

ગૃહસ્થાશ્રમીઓ જો ખોળે તેમનાં સમાગમમાંથી સૌ કે સુખ નહીં ભારી શકતાં તે એક મિત્ર ભારી શકે છે એવી રીતે ચિંતા, માં અને દુઃખમાં મિત્ર એ એક પ્રકારના આશ્વાસનનું સ્થાન છે, તે જ રીતે સુખ અને શાન્તિના સમયમાં પણ મિત્રની સહાયની આવશ્યકતા રહે છે.

આપણું એક ફૂલેલા બગીચામાં જઈએ ત્યાં વિવિધ પુષ્પોનું સૌંદર્ય વિકસી રહ્યું છે આપણે તેનું નિરીક્ષણ કરી આનંદ લઈ રહ્યા હોઈએ, પરંતુ તે આનંદ વ્યક્ત કરવાનું મિત્રપાત્ર આપણી સાથે નહીં હોય તો આપણને જરૂર કંઈક ખામી લાગવાની. આવો અનુભવ આપણને અનેકવાર થાય છે, અને તેથી કંઈક પણ જોવું હોય તો આપણને મિત્રની જરૂર રહે છે

વિચારમાં મિત્રની આવશ્યકતા

ઉપરની નીચ આવશ્યકતાઓમાં ખાસ મિત્ર વિના તે બીજું ઘણા પણ પૂરી પાડી શકે, એટલે કે ત્યાં આપણે મિત્ર વિના પણ ચલાવી લઈએ, પરંતુ વિચારોની આપ-લે કરવા માટે તો દરેક મનુષ્યને એક ખાસ મિત્રની આવશ્યકતા રહે છે જેને આપણે મિત્ર

૧ સ્ટોવેલની ખાનગી મિત્રનું જીવનચરિત્ર ભાગ ... પ્રકરણ ૬ વાંચો.

હોતા નથી તે બરોબર આ વિષયમાં ઘણી દેખાતા જ્યાં સુધી છે, વિચારોનો વિનિમય થવાથી માનસિકબળની મોટી ખુશિયાલ પૂરી પડી શકે છે અને તેનું ક્ષેત્ર બરાબર જળવાઈ રહે છે આથી સૌએ આવા મિત્રની શોધ કરવી જરૂરી છે

પરંતુ તે મિત્રમાં ઉપરના સદ્ગુણો હોવા જોઈએ, અને તેવો સદ્ગુણી મિત્ર પણ ત્યારે મળી શકે કે જ્યારે પોતાની જાતમાં તેવો વિકાસ થયો હોય. જ્યાં સુધી તેવો મિત્ર મેળવવાની યોગ્યતા ન હોય કે જ્યાં સુધી તેવો મિત્ર ન મળે ત્યાં સુધી મિત્રવિહીન રહેવું ઉત્તમ પરંતુ તેથી ઊતરતો એટલે કે કુબુદ્ધિ મિત્ર કદી ન કરવો.

મિત્રતાના દૂષણ

સ્વાર્થ

જે મિત્ર સ્વાર્થી હોય છે તે વિષકુંભમ્ પયોમુખમ્ જેવો હોય છે. તેની મિત્રતામાં સંપત્તિ અને સુખ બન્નેની હાનિ થાય છે

દુર્વ્યસન

મહાવ્યસનો સાત પ્રકારનાં છે

(૧) દ્યૂત—જુગાર.

જુગારથી મનુષ્ય ચોર અને અધાર્મિક બને છે નીતિ અને જુગાર એ બન્ને પરસ્પર વિરોધાત્મક વસ્તુ છે ભલે તે જુગાર ઉપરથી દેખાતા વ્યાપાર એટલે કે સટ્ટારૂપે હો રમતગમતના સાધનરૂપે હો રેસ કે લોટરીરૂપે હો કે ખુલ્લા જુગારરૂપે હો. આજે તો ઘણાખરા વ્યાપારો જ જુગારરૂપ થઈ ગયા છે, પરંતુ તેથી જ આર્થિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ ભારતને નુકસાન પહોંચ્યું છે તેમ ઘણા તત્ત્વચિંતકોએ અનુભવ્યું જ છે આ વસ્તુ આ વિચારથી જાણવું છે!

(૨) માંસ તાડી ઈત્યાદિ મોટાં અને ભાંગ બીડી વગેરે નાનાં વ્યસનો. નાનું કે મોટું વ્યસન ગમે તે હો, પરંતુ તે પણ એક પ્રકારનું બંધન છે તેથી શરીર અને મન બન્નેની ખરાબી થાય છે જેને દેખતાં રોગ અને આળસની વાડીઓ અને મોજશોખની ભાવના તેની સાક્ષી પૂરે છે

(૩) વેશ્યાગમન.

થઈ ગયા છે હવે જર્મન શું કરે છે? જપાનની દશા શી છે? રશિયા એ માર્ગે છે? ચિત્રાવતમાં શું બન્યું? એ આજે સમજવા મથનાર સહેજે સમજી શકે છે. જેવી રીતે આ બનાવોનો ખ્યાલ આવે છે તેવી રીતે ત્યાંના વિચારો પણ પુસ્તકોમાં આવતા જાય છે. મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરે અનેક વાદો એના પ્રમાણરૂપ છે. આજે રશિયાનો આદર્શ ભારતમાં વ્યાપક બન તેવી વ્યવસ્થા પ્રતિબિંબ કોંગ્રેસ તરફથી એકત્રિત થઈ રહી છે.

આજે ધર્મવાદને શોધો વાસ્તવિક રૂપમાં ઉભો છે. ધર્મને નામે ચાલતાં પ્રતિબિંબો કે રૂઢ આજની જનતાને ખૂંચી રહ્યાં છે. તેમાં વાસ્તવિકતા જોવા મળે છે.

આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રવાદ, સમાજવાદ અને ધર્મવાદમાં ભારે ક્રાન્તિ થઈ રહી છે. આ ક્રાન્તિમાં યુવાનો ભૂલ માને છે. ભારે કેટલાક વળી આજે સમયે પણ સમાજવાદની પ્રક્રિયા રાષ્ટ્રવાદના ધર્મજ્ઞાન વગેરેથી જકડાયેલા દેખાય છે.

આ બન્નેના પૂર્વ પશ્ચિમ જેમ વિભિન્ન દિશામાં રહેલા વર્તનોની પારસ્પરિક સંમિશ્રણ જોવા મળતું નથી. એક વર્ગ સુધારક અને બીજો રૂઢિચુસ્ત તરીકે ઓળખાય છે. અને આ વિચારોના દ્વંદ્વ માત્ર ભારતમાં જ નહિ પરંતુ પ્રત્યેક અખબાર અને ધર્મમાં પણ વ્યાપક બન્યાં છે. પશ્ચિમ એટલામાં બધું આવ્યું છે તેનું આ પણ એક કારણ છે. વડીલો અને યુવાનોનો આ સંઘર્ષ બન્નેને કેટલીક વખત હાનિકારી પણ પુરવાર થાય છે. જે કે કદાચ આવા આ બધી નવીન વિચારો અને આચરણોને એકદમ અપનાવી લેવા જેવાં કે જૂના રૂઢ વિચારો અને આચરણોને જતાં કરવા પડે તો એ પણ વાજબી છે. કે જૂના રૂઢ વિચારોમાંથી આ નવા વિચારો અને સુધારણાઓ તારવી શકાય. આ અનિવાર્ય કામ પ્રેમ,

ઉપાયો

આ ઉપાય સહેલો અને સારા હોવા છતાં પણ આજે એ હાથે સમુર તરત તેનો અમલ થઈ શકતો નથી છે છતાં તે ઉપાયની આજે કૌટુંબિક સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ આવશ્યકતા છે નહિ તો અભિમાન કદાગ્રહ માત્ર વ્યક્તિ પૂરતો રહેતો નથી તે પોતાનું ક્ષેત્ર ખૂબ વિસ્તીર્ણ કરી મૂકી રાષ્ટ્રોન્નતિની આ સુંદર તક ખોઈ બેસાડશે.

સહિષ્ણુતા અને સ્નેહ

વડીલોએ વિચારોમાં સહનશીલતા રાખવી અને જો આથી જુવાનો ક્યાં ક્યાં ભૂલતા હોય ત્યાં સાચા વિચારો આપી તે ભૂલને સુધારી લેવી.

તેમજ પોતાની રૂઢિ કે વારસાગત ખોટા સંસ્કારોને દૂર કરવા માટે આજની યુવકોની નવીન પણ અમલ કરવું એ તેમની ફરજ છે.

અને જુવાનોએ પોતાના વિચારોને પ્રગટ કરતી વખતે પણ અને ઉત્સાહ રાખવો. જ્યાં વડીલો ન માને ત્યાં બીજા અનાદરથી તેને ન આ વાત ફેલાવવી. તેઓ જે વાત ન સમજી શકતા હોય તો તેને સમજાવવાની કોશિશ કરવી અથવા બની શકે તે ફેરફાર કરવું અને ધીરે ધીરે આગળ વધવું એ જુવાનોનું કર્તવ્ય છે.

સ્મરણીય વાતો

(૧) વડીલોના સહકાર વિના સામૂહિક કાર્યસિદ્ધિ નથી.

(૨) વડીલો ભૂલતા હોય તો તેમાં મોટેભાગે પ્રાચીન સંસ્કારના વિચાર હોય છે પણ તે વિચારો માટે આજે અહર્નિશ જે ટેવાયેલા રહેવાથી તે વાત સમજી શકતા નથી. અને તેમ હોવાથી જ જુવાનોની તેના કરતાં ઓછી ફરજ કોઈ ખાસ છે. વડીલોનો તિરસ્કાર કરવો કે સામનો કરી તેમાં તત્પર બનવું એ મહાન હાનિકારક છે.

(૩) સ્વચ્છતી વૃત્તિઓ રાખવું અને સાથે સાથે આરામનું પણ તન છે, વિરામ નથી.

(૪) સ્થિરતાની સાથે પરિપક્વ અનુભવની પણ જરૂર અપેક્ષા છે.

(૫) જે સ્વ સ્નેહ, ધૈર્ય સહેલ અને નિત્યથી સાધ્ય થાય છે તે બીજી ન વસ્તુથી સાધ્ય કે શક્ય નથી.

(૬) પ્રાચીન વસ્તુઓ ખોટી નથી, પણ ત્યારે નહિ પણ તેના રક્ષો ખોયા છે તેથી તે ઉપયોગિતા નીચે વસ્તુ પર ધ્યાન આપવું !

(૭) પ્રત્યેક સ્થિતિમાં વિવેક એ એક અતિઉત્તમ અને ઉપયોગી વસ્તુ છે તેનો દરેક કાર્યમાં રચનાત્મક ઉપયોગ થવો ઘટે.

આવી વાતો પુત્રો ઘણાં છે અને વડીલો સમજને એકાગ્ર કરી લેવા શીખ તો ગૃહસ્થાશ્રમને બનાવ વધુ પ્રશ્નોનો ઉકેલ ઊભો કરી શકે.

વાત્સલ્ય અને સાસુસસરા

પોતાની પુત્રી પર જેવો માબાપનો પ્રેમ હોય છે તેવા કરતાં વિશેષ સાસુસસરાનો વાત્સલ્ય પર પ્રેમ હોય છે કારણ કે પોતાના પુત્રનું તો તે આધીન જ પુત્રીનો ત્યાગ છે, પુત્રીનું અતિથિ પ્રેમ પણ છે પુત્રીનું સુખનું સ્થાન છે અને પુત્રીનું સૌભાગ્ય છે તે પણ નિર્ભયથી અને સુખી પ્રેમ અને તેથી સાસુસસરાની આગના વાત્સલ્ય પર આધાર રહ્યા જ.

ઘણીવાર પોતાના પુત્ર કરતાં પણ તેને તેઓ જ્યારે આવે છે પોતાના ઘરમાંથી તેને માટે શું શું આપી દઉં એ તેઓ તેમને ઉમળકા આવે છે. આવડી મોટી કોઈ તેમનું હોય છે અને છે વાત્સલ્યને કોઈ તેઓમાં અનન્ય પ્રાપ્ત બને છે.

આ પ્રેમ પરિવર્તનના નિયમનો ... અને સ્વાભાવ નીવડે છે.

છે પરંતુ કેટલાંક કુટુંબોમાં આ સ્નેહ વિકૃત રીતે પરિણમે છે એટલે કે સાસુસસરાનો અતિ સ્નેહ પોતાની પુત્રી પરના અતિ મમતાથી કે સ્વાર્થથી કેટલીક વાર તે જમાઈને સ્નેહાંધ બનાવે છે

શ્વશુરગૃહ પર આસક્ત થયેલો યુવાન પોતાના કુટુંબ તરફ બજાવવાનાં ફરજોથી બેદરકાર બની જાય છે

સાસુ અને સસરા પણ જમાઈનાં માબાપ તુલ્ય છે તેથી તેમણે તે ફરજ ભૂલેલા યુવાન જમાઈને તેના ફરજનું ભાન કરાવવું જોઈએ. કેટલાક સસરાઓ પોતાને ત્યાં ઘરજમાઈ રાખીને કે તેને ખોટી રીતે બહુ સંપત્તિ આપીને આળસુ, આરામી અને વિલાસી બનાવી દે છે આ પણ સાસુસસરા માટે ત્યાજ્ય વસ્તુ છે

એક વસ્તુ ભાગ્યે બને છે ત્યારે કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે સસરાના કુટુંબ પર કેટલાક જમાઈઓને પ્રથમથી જ ઘણા દ્વેષ હોય છે અને તે એટલી હદ સુધી કે તે પોતાની પત્નીને સુદ્ધાં તેને પિયર જવામાં આનાકાની કે રોકટોક કરે છે આ એક જમાઈઓનું મહાદૂષણ છે તેમણે પોતાના શ્વશુરકુટુંબ પર મીઠો અને સાચો સ્નેહ રાખવો જોઈએ.

વેવાઈઓ

આ બાબતમાં વેવાઈઓએ પણ પરસ્પરનાં ફરજો બજાવવાનાં હોય છે પોતપોતાના પુત્રપુત્રીને યથાયોગ્ય શિક્ષણ આપી તેમને પોતાના કર્તવ્યધર્મમાં દૃઢ બનાવવાં જોઈએ. અને પરસ્પરનો મીઠો સંબંધ કાયમ રહે તે સારુ અતિ લેવડદેવડના પ્રસંગમાં ન આવવું અને પરસ્પરનું હિત ઈચ્છી એકબીજાના ઘર પર આર્થિક સંકટ આવે ત્યારે આર્થિક સહાય અને સારેમાઠે પ્રસંગે એકબીજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખી સેવા બજાવવી જોઈએ.

વેવાણો

વેવાણવેવાણો પણ કેટલીકવાર લગ્નાદિ પ્રસંગે પોતાપણું

ઓળખતું હોવાથી તો એકબીજા વચ્ચે કજીયાના પ્રસંગ બને છે આનું મૂળ કારણ વેરઝેર હોય છે

બન્ને પક્ષને આદરથી જ વાતો બોલવી. તેના અનાદરે પાછી પણ ન આપવી, વેવાણને ઘેર જતાં પણ આપણી જ ન કરીએ. એવી એવી નાની બાબતો વ્યવહારમાં બહુ મોટું સ્વરૂપ પકડે છે, અને તે બાબત ઘરમાં અને મહોલ્લામાં મોટી વાત તેનું ઘેર થાય છે તેની સામે વેવાણ વગેરે પોતાને ઘેર અવાર્યું આવે ત્યારે તેની પાસે તેની માનહાનિના ઉપાય શોધ્યા કરે છે પોતાની ઓળખીને પણ વાતમાં ભાગ કર્યા આવ્યો છે વાટે તો ઘરમાં કંઈ આવ્યું નથી. એમ કરી કજીયાની શરૂઆતમાં વિક્ષેપો પડતા છે

સાસુ વેવાણોએ પોતાની સંતતિના હિત ખાતર આવી કુટેવો છોડી દેવી પડે. કન્યાનું ઉપર્યુક્ત એવી રહેતું નથી. વળી સૌ સૌનાં ઘરનાં આચાર આદિ પ્રકૃતિ જુદી છે તો શા માટે વધી જવું જોઈએ? એમ વિચારી પરસ્પર બહેન સમાન સ્નેહ રાખવો જોઈએ અને પોતાના બાળકો પ્રથમ જુદાં હોય તો તેમને પણ હિતશિક્ષામય આપી તેમના ગૃહસ્થાશ્રમને સુખી બનાવવો જોઈએ.

સાળાબનેવી

સાળાબનેવીએ પરસ્પરના આનંદિત ઉત્સવમાં ન પડતાં વ્યવહાર પૂરતું કાર્ય રાખવું એ જ ઉચિત છે, કે જેથી તેમનો સ્નેહ કાયમ રહે.

કેટલાક બનેવીઓને સાળાની બહેન મારી ભાભી કન્યાની કુટેવ પડી ગઈ હોય છે આ પણ મોટું દુઃખ છે નાના ભાઈ પ્રત્યે ભાભી તેનું તેવું સાચા પ્રત્યે વર્તન ઓછું પડે, અને એકબીજાના સહકાર અવશ્ય રાખવા પડે

બહેનના હિતને લક્ષમાં રાખી પૂર્ણસ્નેહ કાયમ રાખવો અને તેના દુઃખમાં ભાગ લેવા બનતું કરી છૂટવું એ તેની ફરજ છે અને સાળો કે તેનું કુટુંબ દુઃખી હોય તો તેને મદદ કરવી, એ બનેવીની પણ ફરજ છે

સાડુ

બે બહેનના ભિન્નભિન્ન પતિઓનું એ વચ્ચેનું જે સગપણ હોય તેને સાડુ કહેવાય છે

આ સગપણ વહાલભર્યું હોય છે અને તે બે બહેનોના પ્રેમથી ઉદ્ભવ્યું છે તેથી તે બે વચ્ચેનો જેટલો સ્નેહ અધિક તેટલું આ સગપણ પરસ્પરના સંબંધનું વર્ધક અને ફાયદાકારક બને છે ઘણા સાડુઓનો સ્નેહ પણ ભાઈભાઈ વચ્ચેના સ્નેહ જેવો સુંદર હોય છે અને તે જીવનપર્યંત ટકે છે

આ બધા સ્વજનો કહેવાય છે એક પતિ અને પત્નીના લગ્નજીવનથી આ બધા સ્નેહો જન્મે છે અને બધા સ્નેહો ગૃહસ્થાશ્રમના ગહન પથમાં વિશ્રામ સમા સુખદ અને શાન્ત બને છે

મા, બાપ, ભાઈ બહેન, કાકા, ફઈ દાદા દાદી એ બધાં કુટુંબી કહેવાય છે મા અને તેનું કુટુંબ એ સ્વજન મનાય છે

મિત્ર અને સંબંધીવર્ગ સ્નેહી મનાય છે અને માસી, ફઈ તેનું કુટુંબ એ બધા સગાસંબંધીઓ મનાય છે

આ રીતે સગાં, સ્નેહી, સંબંધીઓ સ્વજનો એ બધાનો યોગ મળે છે

પતિ અને પત્નીના ગૃહસ્થાશ્રમથી બીજ ઊગી ઘણું વૃક્ષ બને છે આ બધાં તેની શાખાઓ પાંદડાં, પુષ્પો અને ફળો છે જેમ મૂળ તેની દઢતા અને સરળતા તેટલો જ ગૃહસ્થાશ્રમનો સુંદર રસ ચાખી શકાય. આથી દરેક અંગ પછી તે સ્નેહી હો, સ્વજન હો, કે સંબંધી હો, સૌએ પોતપોતાના સ્થાને તે ક્ષેત્ર પ્રમાણે પોતપોતાની પારસ્પરિક ફરજો બજાવવા સારુ હંમેશાં ઉમંગપૂર્ણ રહેવું ઘટે.

૧૦

કુટુંબ નિર્માણ

કુટુંબ અને તેના પારસ્પરિક સંબંધો વિચારતાંની સાથે જ કુટુંબ શું, તેનું નિર્માણ શાથી અને તેની ઉપયોગિતા શી, એ પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે. તેથી આ પ્રકરણમાં કુટુંબના નિર્માણ વિશે વિચારીશું.

આપણે એ સ્પષ્ટ અનુભવીએ છીએ કે ગમે તેવા સાધન સંપન્ન અવસ્થામાં હોય છતાં જો તેનું કુટુંબ તેને સુખરૂપ ન હોય, તો સુખના અપાર સાધનો હાથમાં હોવા છતાં તે કેટલો પરિતાપ સહ્યા કરે છે. નીતિશાસ્ત્રોએ અભિમત પદાર્થોમાં આરોગ્ય એકનાની અભિલાષા પછી બીજે જ નંબરે કુટુંબજન્ય સુખનો મહિમા છે. આથી પોતાનું કુટુંબ સ્નેહાળ અને વ્યવહારુ કેમ બને, તે સૌ કોઈ ઇચ્છે તે સ્વાભાવિક છે.

કુટુંબ શું કરે છે?

કુટુંબ દુઃખમાં ભાગ પડાવે છે. સુખમાં સુખની વૃદ્ધિ કરાવે છે. સેવા અને યોજના દ્વારા શારીરિક અને માનસિક શ્રમને નિવારી શાન્તિ અને આધ્યાત્મની આરામદાયકતામાં મૂકાવે છે, એવું કુટુંબ વિકાસ અને સુખમહિત છે તેનું સ્થાન સર્વત્ર સર્વોપરિ રહે છે અને

તે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને ધર્મની પણ સુંદર સેવા બજાવી શકે છે. એટલે કારણ કે જે કાર્ય અશક્ય અને અસાધ્ય થાય છે તે જ કાર્ય સંઘ શક્તિ કલિયુગે એ સૂત્ર અનુસાર કુટુંબના સહકારથી સુશક્ય અને સુસાધ્ય બને છે.

કુટુંબનું મિલન

સ્ત્રી, પતિ, પિતા, માતા, પુત્ર, પુત્રી, ભાઈ, બહેન પ્રભૃતિ સંબંધી કેમ અને કેવા રૂપમાં જન્મે છે? ભિન્નભિન્ન સ્થાનમાં ઊડતાં એ પંખીઓનો એક જ વૃક્ષમાં આવી રીતે સહજ મેળાપ કેવી રીતે થાય છે? એ પ્રશ્ન ભલે સહજ રીતે ઉકેલાય નહિ, અને એ પ્રશ્નની સાથેસાથે આ આખા વિશ્વમાં સર્જકતત્ત્વોનો કોયડો ઉકેલવાને બુદ્ધિ વલણ અને જે કંઈ શક્તિ કે કંઈ તત્ત્વ આ આખા વિશ્વનું જ નિદાનભૂત હશે? એ પ્રશ્નો આ પ્રશ્ન સાથે સહજ રીતે સુમેળ હોવાથી તે જાણવા મનુષ્ય ઉત્સુક રહે છે.

વિશ્વનું નિદાન

સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ મહોગ્રહોની આસપાસ ઘેરી ઊંડા એ ગંભીર મહાસાગરો, ખળખળ વહેતી મહાનદીઓ, ઉત્તુંગતામાં ગગનચુંબી શિખરોવાળા ગિરિવરો, ભૂમિથી પાતાળસ્પર્શી ભયંકર ખીણો, પશુ, પક્ષી, પ્રાણીઓ, નાનાવિધ કાર્યો તથા એવી એવી અનેક અદ્ભુત વસ્તુઓ આ વિશ્વમાં છે કે જે માનવબુદ્ધિથી પર છે. તેના રચયિતા કોણ હશે? માનવી માત્રને આ પ્રશ્ન મૂંઝવે છે અને ત્યારબાદ જ હું કેમ ઉત્પન્ન થયો? અહીં કેમ મોકલ્યો? એક બુદ્ધિમાન અને એક બુદ્ધિહીન, એક સબળ અને એક નિર્બળ, આ બધી વિવિધતા અને વિચિત્રતા શાથી? એવી એવી અટપટી મૂંઝવણોમાં માનવી પડી ગુંચવાય છે. બુદ્ધિથી ઘણા તેવા બધા તર્કો કરી મૂંઝાય પછી પણ જ્યારે તેનો નિર્ણય થતો નથી, ત્યારે કોઈએક તત્ત્વ તેને આશ્વાસન

આપી રહે છે તેનું ફળ આજે પ્રત્યક્ષ નજરે કાંઈ જોઈ શકીએ છીએ કે કહીએ છીએ

આ કહેવું છે એટલે ઘણા મનુષ્યને આનંદ અને આશ્ચર્ય પમાડે છે વિવિધ પ્રકારના લાભો અને અનુભવી પુરુષોએ ચમત્કારિક સમાધાન આપ્યાં એ કહેવું વસ્તુની ભિન્નભિન્ન કલ્પના કરી છે કોઈએ વસ્તુને નિયંતા, કોઈ પ્રેરક, કોઈ સહાયક કે કોઈ વસ્તુ એમ ભિન્નભિન્ન રીતે માનીને તે વસ્તુને ઈશ્વર, શક્તિ, કર્મ કે માયા એવી એવી વિવિધ સંજ્ઞાઓ આપે છે

ઈશ્વરતત્ત્વને સ્વીકારતાં મનુષ્યને મૂળ આશ્વાસન મળે છે તેના વિચારો અને બુદ્ધિના વિકાસો તેને જ્યાં રસ્તો આપતા નથી તે ઈશ્વરની ઉપર કંઈક આગમ આપવાનો અનુભવ કરી નિરાંત કરી તેને શ્રદ્ધાળુ બની રહે છે ઈશ્વરની અનન્તતામાં તે ભિન્નતા અને નમ્રતાનો સાક્ષાત્કાર ભૂલે છે

જેવી રીતે આ તત્ત્વના સ્વીકારમાં લાભ થાય છે, તેવી રીતે હાનિ પણ થવાનો સંભવ છે ખરો કારણ કે ઈશ્વર પર જ્યારે મનુષ્ય વારંવાર નાનાથી મોટાં કર્મોનો આરોપ કરતો હોય છે ત્યારે કેટલીક વાર તે આળસ કે આરંભ કરતી વખતે પણ માની લે છે અને પોતાની જાતને ભૂલે છે કે મને બુદ્ધિ આપનાર પણ ઈશ્વર

પ્રેરે કુમાર્ગે તેમ મેં કર્યું કે કરું તેમાં મારો શો દોષ!
ઈશ્વરે સર્જેલી વસ્તુઓ આપણે માટે તો બનાવી છે, તો
વસ્તુનો ગમે તે રીતે ગમે તેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કે
કરી શકું તેમ, ચોખ્ખું છું! આવી રીતે કર્તવ્યભ્રષ્ટ બની
પણ બને છે ખરો તેમજ આવો મનુષ્ય જ્યારે સુખી
છે ત્યારે ઉન્મત્ત અને આળસુ બને છે અને જ્યારે તે દુઃખી
થાય છે, ત્યારે તે અશ્રદ્ધાળુ અને અવિશ્વાસી પણ બને છે કારણ કે
ઈશ્વરાર્પિત સ્વીકારનારા મહાપુરુષોએ કેવળ આશ્વાસન સારુ તેનો

સ્વીકાર કર્યો છે અને તેમાં પણ પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ જીવમાત્રના હાથમાં જ ઈશ્વરે સોંપી છે તેમ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે તે દૃષ્ટિબિંદુ તેવે પ્રસંગે તે ઈશ્વરમાને ભાન રહેતું નથી. આથી જ ગીતાજીમાં ભગવાન કૃષ્ણે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આપ્યો છે કે

ન કર્તૃત્વ ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુ ।
ન કર્મફલસંયોગ સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥

અર્થાત્ આ વિશ્વમાં કર્મનો કે કર્મનો કર્તા ઈશ્વર નથી, એટલું જ નહીં પરંતુ તે કર્મનું ફળ આપવામાં પણ ઈશ્વર સાક્ષી-ભૂત બનતો નથી માત્ર આ આખું જગત પોતપોતાની સ્વાભાવિક શક્તિથી જ વિકસે જાય છે રખે કોઈ આ માન્યતામાં નાસ્તિકતાનો આરોપ નાખે! તે સારુ નીચેનું દૃષ્ટાંત તપાસીએ.

વડના બીજમાં કુદરતી જ એવી શક્તિ છે કે તેને જો યોગ્ય ક્ષેત્રમાં વાવવામાં આવે અને તેના સહાયક જેવાં કે જળ, વાયુ પ્રકાશાદિથી પોષવામાં આવે તો તે સ્વયં પોતાનાં સ્વાભાવિક તત્ત્વોને આકર્ષી વિકસિત થતું જશે અને આખરે વડરૂપે પરિણામ પામશે. આ રીતે સૌ કોઈ નાના મોટા જીવમાં વિકસવાની પૂર્ણ શક્તિ છે એમ કહી ત્યાં પ્રાણીમાત્રને પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપી છે અને તેના સહાયક તત્ત્વો માત્ર નિમિત્ત કારણરૂપ છે તેમ સમજાવ્યું છે

નિમિત્તોનો સંયોગ શાથી?

આટલી વાત સ્પષ્ટ સમજાયા પછી પણ એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ઉપાદાન કારણોને જે નિમિત્ત કારણો મળે છે તે મેળવનાર તત્ત્વ કયું હશે? આંબાના બીજમાંથી કેરી જ પાકે, પશુમાંથી પશુ જ જન્મે, માનવથી માનવ જ થાય, એમ નિયમિત ત્યાં પણ ખૂબ સુંદર એકસરખો કાર્યકારણો સ્પષ્ટ અનુભવાય છે તેનું સંયોજક આટલું બધું નિયમિત તત્ત્વ કયું હશે? તેનું સમાધાન અનુભવી પુરુષોએ પ્રમાણપૂર્વક અને સ્પષ્ટ આપ્યું છે એ તત્ત્વને પ્રારબ્ધ તરીકે તેઓ ઓળખાવે છે

૧

પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ

જૈનદર્શન પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ બન્નેને સમાન કોટિમાં સ્વીકારે છે તે બન્ને કર્મશક્તિનાં બે પાસાં છે. જેમ એકલો જ કે પુરુષાર્થ એ વર્તમાન વસ્તુ હોવાથી હવે પછી કરવાનું હોય છે તેથી તેનો આમાં બુદ્ધિ અને ઇચ્છા પણ સમાવેશ થઈ શકે છે ત્યારે પ્રારબ્ધ એ પુરુષાર્થનું ફળ હોવાથી ગુપ્ત છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ દેખી શકાતું નથી. તેમ છતાં આ વિષયની વિશિષ્ટતા તેને આભારી છે પ્રારબ્ધની પુષ્ટતા કે અપુષ્ટતાનો આધાર પુરુષાર્થની પુષ્ટતા કે અપુષ્ટતા પર નિર્ભર છે અને એ સિદ્ધાંતને અનુસરી પછી ગમે તે અનુરૂપ નવીન પુરુષાર્થથી પણ દૂર થઈ શકવાનો સંભવ રહે છે.

ભિન્નભિન્ન સ્થાને ઢોલી, ચમાર, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ ભિન્ન સ્વરૂપે જ ગમાની પણ કારણભૂત તે વસ્તુ છે કે જ્યાં માને ઘણેખરે માર્ગે પસાર થઈ જવા, એકબીજાના સંયોગો અને વિયોગો ઉત્પન્ન કરવા, ઇત્યાદિ બધું શુભ કાર્ય જે તત્ત્વ આકર્ષક રીતે કર્યા કરે છે તે તત્ત્વ પણ કર્મનું એક પાસું અને તેનું નામ પ્રારબ્ધ કહી શકાય.

કુટુંબનિર્માણ

જીવન વિષયક કાર્યોનું વિધાન કર્મ છે તે જ રીતે કુટુંબનિર્માણમાં પણ કર્મનો જ હિસ્સો છે કે જે ભિન્નભિન્ન સ્થળે રહેલા વ્યક્તિઓને એક સ્થળે લાવી કુટુંબરચના કરી આપે છે. એ કુટુંબના મિલનમાં પ્રારબ્ધનું પાસું વિશેષ કારણભૂત છે, પણ તેની સુંદરતા કે અસુંદરતા સર્જવાનું કાર્ય તો પુરુષાર્થના જ હાથમાં છે, તે ભૂલી પણ જવું ન ઘટે.

કેટલાક મનુષ્યો કેવળ પુરુષાર્થને જ પ્રધાન પદ આપે છે, ત્યારે કેટલાક કેવળ પ્રારબ્ધને જ આપે છે. આ બન્ને માન્યતાની એકાંતતાને પરિણામે ઘણેખરે પુરુષાર્થી માનવ ગર્વનું ઘારું ફળ અને દુર્ભાગ્યનું પરિણામ ભોગવતા પછી અનિશ્ચિતતા બની જવાથી

પોતાના અહિત ભાવિને માટે જ પુરુષાર્થ વેડી નાખે છે. આથી તેનો પુરુષાર્થ સત્ મટી અસત્ બને છે. પુરુષાર્થનો ઉપયોગ આ મ નિઃસ્વાર્થ કરવાનો અધિકાર ઈશ્વર પ્રાપ્ત કરતાં મનુષ્યાદિ માટે પણ પ્રમાણમાં સોંપાયો છે. પરંતુ તે જ પુરુષાર્થ જ્યારે આ મનિઃસ્વાર્થને નાશે આત્મપતનના કાર્યમાં યોજાય ત્યારે તે અસત્ પુરુષાર્થ એટલે કે પાપ કહેવાય છે. જે જેનું બીજ વાવવાના હેતુને પાત્ર કે કેટલાં પૂરતો આધાર માની લે ત્યારે તે મૂર્ખ ઠરે છે, તેવી જ મૂર્ખતા આ પ્રકારનો માનવી સતત કર્યા કરે છે.

વળી કેટલા (એકાંત રીતે) પ્રારબ્ધને જ માનતા થઈ ગયાં અને આળસુ ? બન્યું હશે તે બને છે, હું શું કરી શકવાનો હતો એમ માનીને નાનામોટા કાર્યમાં નિરુત્સાહી થઈ ઘણી આળસુ બનેલો જ ન હોય પરિસ્થિતિમાં એ બન્નેનું એક જ ચોક્કસ રીતે પાલન છે, ભલું વિચાર નથી. હા એવું બને છે ખરું, કે કેટલાંક કાર્યોમાં તે બન્ને પછી કોઈ એકની વિશેષતા હોય ખરી. પરંતુ પ્રારબ્ધનું પણ પ્રમ હોવાથી માનવી તેને ભોગવી શકતો નથી. ભલે જ્યારે તેને એ અનિષ્ટ માનતો હોય, તે જ વસ્તુ તેની ઈચ્છાઓ પણ નીવડી હોય. એવું આપણે ઘણી વખત અનુભવી શકીએ છીએ. આથી માનવજીવનને માટે અધિક હિતાવહ તો એક જ વસ્તુ છે કે તેણે સતત સત્પુરુષાર્થ કર્યા કરવો.

સત્પુરુષાર્થ કયો ?

ભિન્નભિન્ન ધર્મના સંસ્થાપકોએ પુરુષાર્થની સત્યતા ઓળખવા ખાતર જ ખૂબ વખત ભિન્નભિન્ન રીતે સમજાવ્યું છે.

જ્યાં કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન કુદરતની નીતિ સામે પોતાની જાતનો વિરોધ કરી અને તેના વિધાને ઉપયોગી થઈ પડ્યું તે સત્ કે ૨૯ પુરુષાર્થનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે. તેવી પાપનીતિ ક્યાંથી ઉપસ્થિત થતાં પ્રકોપને સહી લેવાં અને સહનશીલતા રહેવું, તે વસ્તુને ધર્મ

વડીકે, આત્માનું જે એ તરફી આરાધ્યતત્ત્વ તેનો વિકાસ અને શુદ્ધિ છે

આવી રીતે પુરુષાર્થની શુદ્ધિ કર્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો એ માનવીના પોતાના હાથની જ વસ્તુ છે. કુદરતે, તેને તે શક્તિ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં આપી છે. જો નિરંતર પુરુષાર્થ કરવા છતાં કર્મી, કલ્પના કે ધ્યાન આત્માનો કેટલીક વાર, આપણને અનુભવ થાય છે ખરો પરંતુ તેનું કારણ માત્ર પ્રારબ્ધ જ છે તેને માટે એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે—

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः।

જો તમે પ્રયત્ન કરો છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો નિરાશ ન થશો. માત્ર તે પ્રારબ્ધ(પૂર્વપુરુષાર્થ)નું જ ફળ છે

આવી રીતે સમજપૂર્વક બે શક્તિઓના સ્વીકારથી મનુષ્યને આશ્વાસન અને પ્રેરણા મળે છે

આ સ્થળે એક વસ્તુ યાદ રાખવી જોઈએ કે, પ્રારબ્ધ એ કોઈ વિકરાળ રાક્ષસ નથી. પ્રારબ્ધ એ માનવીની પોતાની પૂર્વકૃતિનું જ પરિણામ છે. આત્મા પોતાના હાથે જ કરાતાં કર્મો સાથે બંધાયેલું જકડાઈ રહે તે સારુ માનવી સાથે રહી તે એક સત્તા વિધિ વગેરેનું કાર્ય ચાલે છે અને नाभुक्तं क्षीयते कर्म — કરેલાં કર્મોને ભોગવ્યા વિના મુક્તિ નથી તે સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરે છે

આપણે એ બન્ને શક્તિઓની આટલી વિચારણા કરી લીધા પછી જે દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસતાં એ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે, કુટુંબનિર્માણમાં પુરુષાર્થ કરતાં પ્રારબ્ધની જ મુખ્યતા છે. બે સમાન પ્રકારના આત્માઓ ભેગા જ થાય છે. તેઓ ઋણાનુબંધનું કારણ એ સિદ્ધાંતાનુસાર પોતપોતાના કર્મની પારસ્પરિક સમાન સામગ્રીને લઈને એક સ્થળે બન્ને જ આવતા આવી મળે છે. જેમ લોહચુંબકના આકર્ષણથી ખેંચાઈ એકબીજાના સહકાર વડે બન્નેનો વિકાસ અહીં એક સ્થળે યોજાય છે

આથી કુટુમ્બનિર્માણ પણ અપ્રસ્તુત કે અનાવશ્યક નથી, પરંતુ આવશ્યક અને સહેતુક હોય છે. તે વસ્તુ જ પ્રમાણથી સમજી લેવી જોઈએ. આટલું બધું સમજાય તો 'હું' 'મેં' 'કર્યું' 'હું' 'હું ન હોઉં તો કુટુમ્બનું શું થાય?' એવું એવું મનુષ્ય અભિમાન પણ ધરે નહિ, તેમજ કૌટુમ્બિક કરજોનું બંધન શા માટે જોઈએ? એ તો પરાધીનતા કે મોહ છે, એવું એવું માનીને કર્તવ્યચ્યુત પણ બને નહિ.

વ્યક્તિગત સુખ ઇચ્છનારે પણ કૌટુમ્બિક સુખનો ખ્યાલ કરવો આવશ્યક છે, કારણ કે વ્યક્તિગત સુખનો ઉપભોગ પણ ત્યારે જ સફળતા પામે છે.

કૌટુમ્બિક સુખ શાથી થાય?

કૌટુમ્બિક સુખ કેવળ ધનાર્જનથી સધાતું નથી. આ વસ્તુ જાણવા છતાં આજે મનુષ્ય ભૂલી જાય છે. તે ધનાર્જન પાછળ જેઓ શ્રમ લે છે તેઓ કુટુમ્બમાં સંગઠન અને સંસ્કારિતા પાછળ ભાગ્યે જ લેતા હોય છે. જેઓ આટલી પ્રથમ વસ્તુની મુખ્યતા અને બીજી વસ્તુની ગૌણતા અપાઈ છે તેટલું જ તેનું દુષ્પરિણામ પરસ્પર અનુભવાય છે. જેઓ ધનની પ્રાપ્તિ એ જ કૌટુમ્બિક આનંદનું કારણ છે એમ માને છે તેમના ભ્રમણાને હવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ ગયો હશે કે ધનની અપાર વૃદ્ધિ થવા છતાં પણ કૌટુમ્બિક કલહમાં ન્યૂનતાને બદલે અધિકતા જ આવી છે. જો તેનું પૃથક્કરણ શું છે તે તેણે હજુ સુધી વિચાર્યું નહિ હોય પરન્તુ તે સંગઠન અને સંસ્કારિતાની શુદ્ધિ સિવાય બીજું કશું નથી. તેમાં પણ ઊંડા વિચાર કરો તો આપણા અંગત સ્વાર્થ અને મલિન માનસમાંથી નીપજતાં અનેક અનિષ્ટનું આ કારણ જ ઝેર સમાન છે તે આપણે સ્પષ્ટ રીતે અનુભવી શકીએ જ.

સંગઠનનો ઉપાય

બીજા બધા પ્રશ્નથી જ સંગઠનના ઉપાયની વસ્તુ આપણે

વિચારવા આવીએ છીએ. પરસ્પરનાં કર્તવ્યો યથાર્થ રીતે બજાવાય તો સહજ રીતે સમાન હક્ક બને છે. પરંતુ તે બાબત પણ સમાનતાની આવશ્યકતા છે જ.

જે સરકારી કુટુમ્બ હોય છે ત્યાં ખાણું-વાણું કુન્દ એવી ઘર સ્વાર્થવૃત્તિ હોતી નથી. તેઓ એકબીજા પ્રત્યે આપણું અને સહિષ્ણુ રહે છે. આથી તે સમાન હક્ક ટકી રહે છે.

સમાનતાનો આરંભ

ઘણાં મનુષ્યો એમ માને છે કે સમાનતાનો આધાર તો પ્રારબ્ધ પર જ છે. પ્રારબ્ધ આગળ બીજું શું કરી શકાય! આ વાતમાં તથ્યાંશ છે ખરો. કારણ કે એક જ માતાના ઉદરથી જન્મેલાં બે બાળકો શરીરબાંધણ અને પ્રકૃતિથી કેટલીક વાર સાવ ભિન્ન પ્રકૃતિના અને ભિન્ન રુચિવાળાં દેખાય છે. આ બધું પૂર્વકૃત કર્મનું વિવિધ પરિણામ છે. પરંતુ તેમ છતાં તેમાં નવીનતા સર્જવાનું કે એકસરખું બનાવવાનું કાર્ય તો પુરુષાર્થ પર જ મુખ્ય આધાર રાખે છે, તે પણ ભૂલવું ન જોઈએ. આથી પ્રારબ્ધવાદી મનુષ્યે પણ નવીન પુરુષાર્થથી કામ લેવાથી સુધરવા આગળ કમર કસવી જોઈએ.

સમાનતાના સંસ્કારનો મોટો આધાર બહેનોની સમાનતા પર નિર્ભર છે. કારણ કે બહેનો એ નાગરિકોની જનેતા છે. આથી કુટુંબનિર્માણનું અગત્યનું કાર્ય તેઓ જ કરી શકે છે. એ કારણે અનુભવીઓએ તેના ઓવારણાં લઈ પૂજ્યપાત્ર ગણ્યાં છે અને ઘણા આપણા ઋષિ પણ એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું બન્યું છે. રામ, શ્રીકૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, શિવાજી જેવા નરવીરો માતાઓને જ આભારી હતા. ગાંધીજીનું દૃષ્ટાંત તાજું જ છે. માટે કુટુંબ અને આદર્શ બનાવવા એકસરખું કુટુંબના આગેવાને બહેનોમાં સુસંસ્કાર રેડવા માટે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિબિંદુ દૃષ્ટિએ જોવું જરૂરી છે. તેથી શિક્ષણ અભિગમ ધર્મ અને ચિંતનને માટે પણ આવશ્યક જ છે.

પાડોશી જ લાગે. આવા પુત્રને પણ પાડોશી જ ગમે, અને એટલા જ પ્રેમથી તે પોતાના પાડોશીધર્મની પ્રતિસમાધિ માની છે. પરંતુ એ કંઈ પૂર્ણ પાડોશીધર્મ ગણાયો ન ગણાય.

ઇતર પ્રાણીઓ પણ પોતાની જાતિ પ્રત્યે તો વ્યવહાર અને સદ્ભાવ રાખે છે. કૂતરાં પણ પોતાની શેરીનાં કૂતરાં સાથે હળીને જ ચાલે છે તો તેના કરતાં મનુષ્યજાતિમાં માનસિક વિકાસ વધુ હોવાને લીધે તેની કલ્પનાશક્તિ અધિક હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. તેનું કાર્યક્ષેત્ર જેમ કમ્પૂર્ણ વિસ્તૃત બને તેમ માનસભાવને માટે જન્મભૂમિની ભાવના પણ તેથી જ વિશાળ હોવી જોઈએ. આથી મનુષ્યમાત્ર પોતાના જ સ્થાનને જ જન્મભૂમિ જન્મસ્થાને ગણી રહેતો નથી, પણ જે દેશમાં તે જન્મ્યો હોય છે તે આખા દેશને જન્મભૂમિ માને છે અને વળી જન્મભૂમિ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી એવો તેને અપાર પ્રેમ હોય છે. આ ભાવો વધે છે જ એમ માની તે પોતાના ઈતર પુરુષાર્થને દેશના ગુણ ખાતર જ વાપરે છે. રાષ્ટ્રની આબાદી માટે મથે છે અને મરી ફીટે છે. પરંતુ પોતાના દેશ ખાતર ઈતર દેશના સંપત્તિ, ધન કે માણસો કેવી રીતે કે કોઈપણ રીતે તે લૂંટી લઈ પોતાના દેશને આબાદ કરે તો તે આબાદી રાષ્ટ્ર ભાવના કુસંસ્કારી બનાવી અને પરિણામે હાનિ ઉત્પન્ન કરનારી થઈ પડે છે. એ ન બને તેટલા માટે મહાપુરુષોએ વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચારી પાડોશીધર્મની સુંદર યોજના કરી છે.

એ દૃષ્ટિબિંદુથી અને ઉચ્ચ ભાવ પર બેસીને જ્યારે આપણે પાડોશીધર્મ વિચારવા બેસીએ ત્યારે પોતાનો આખો દેશ પોતાના મકાન હોય અને તે દેશની આબાદીને પ્રત્યે પોતાના કુટુંબરૂપ હોય. એમ કુટુંબના ભિન્નભિન્ન અંગો પરસ્પર જેવું વાત્સલ્ય ધરાવતા હોય કે સદા સંપમાં હોય ત્યાં એ અને પાડોશ પરત્વે સૌને અપનાવતા રહે છે, તે જ રીતે આખા દેશમાં સર્વ પ્રજાને અને

જે વિચારોમાં પાપનો હેતુ હોય કે ચારિત્ર્ય હલકો હોય, તેવા તેનો તિરસ્કાર કરવાથી તેવું વર્તન કે વિચાર છુપાવી શકાતાં નથી, પણ વધુ ભયનો પ્રસંગ છે એટલે તેને પોતાની સ્થાનમાં રાખવા સાથે પણ સ્નેહ અને સહિષ્ણુતા એ / ઉપાયો બીજા બધા કરતાં ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ ગણી હિતાવહ જ ગણી શકે છે એમ હૃદયથી સમજી લેવું જોઈએ.

(૨) તેવું ચિત્ર તમારે ન ગમાય તેવું મન વાળી કે કંઈ વર્તન વર્તવા કોશિશ કરવી જોઈએ.

આમાં વ્યવહારની એક સૂક્ષ્મ વાતથી માંડીને તે ધાર્મિક ક્રિયા સુધીની મહત્ત્વની વસ્તુઓનો પણ સમાવેશ થાય છે અને આ સર્વ વિચારોમાં કે વર્તનમાં જોઈતું સહેવું છે તેવું આચરણમાં મૂકે છે પરંતુ પાડોશીધર્મ આચરનારાઓ તો તેમ ક્વચિત જ હશે. પાડોશી-ધર્મ કેવી વિશુદ્ધ ચીજ છે તે કંઈક નીચેના દૃષ્ટાંતથી સમજાશે.

ધારો કે તમે કોઈ સ્થળે બેઠા છો કે ક્યાંક મુસાફરી કરો છો. તમને બીડી પીવાનું ભૂંડું વ્યસન છે તમારી પાસે બેઠેલો પાડોશી તેને વ્યસની નથી. છતાં તમે તેની પાસે બેસી ધૂમ્રપાન કરો તો તમારે સમજવું જોઈએ કે તમે પાડોશીધર્મ ચૂકી રહ્યા છો. આ જ રીતે આગગાડીઓમાં પણ તમારી પાસે બેસનારાઓ કે જેનારાઓને જોઈ તમે તેમની ઇચ્છા જાણી હો કે આ ધુમાડો તેમને ગમે નથી કે ગમતો નથી, અને જો તમે તેમની સામે તે નાખો તો તો પણ તમે પાડોશીધર્મથી ભ્રષ્ટ થાઓ છો, એમ સમજી લેવું જોઈએ. તમારા ઘરના કચરો પાસે નાખીને ભલે તમે સ્વચ્છતાને મેળવી હોય તોય તમારે સમજવું જોઈએ કે તમે તમારો પાડોશીધર્મ ચૂક્યા છો. આ જ રીતે નાના કે મોટા કોઈ પ્રસંગમાં પાડોશીનું મન ન દુભાય તે રીતે સૌ વર્તવું જોઈએ.

બીજાનાં હિત સાધતો કે ઉપકારો તો ભક્ત કરે એને ભગવાન પ્રેમ કરતી ભગવાનની ભક્તને વિભૂષિત આપ્યાં કર્યો છે તેથી જ ગીતાજીમાં નિમ્નોક્ત રીતે ભક્તની સુવિશિષ્ટતા બતાવી છે

> अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
> निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥
> सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
> मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥

જિજ્ઞાસુ કોઈ પણ જીવ સાથે જે વેર રાખતો નથી, મિત્રભાવે રહે છે અન્યને દુઃખ આપતો નથી તેમ કોઈ પણ કરતો નથી, નાનામોટા જીવો પ્રત્યે જે કરુણા રાખે છે જે મમતા અને અહંકારથી આઝાદ છે જે સુખમાં છકી જતો નથી અને દુઃખમાં વિચલિત થતો નથી, જે વિપત્તિમાં સહનશીલ બને છે અને જે સંતોષ માને છે જે સતત આત્મમસ્ત રહે છે જે જિતેન્દ્રિય અને દૃઢ સંકલ્પવાળો છે મન અને બુદ્ધિના નિગ્રહ પર રહે છે તે જ આદર્શ ભક્ત છે અને તે જ મને (ભગવાન કૃષ્ણને) પ્રિય છે

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અન્યને સાથ આપવામાં ભક્તિ ધર્મની રક્ષા છે

જીવનપ્રમ ભક્તિનો છે ભક્તિનો મૂળ આધાર તો સુકાર્ય પર જ નિર્ભર છે અને સર્વજનસ્થાને ભજે જ ભક્તિની ઉત્પત્તિ થઈ છે પરંતુ આજે નવિયાગમાં કંઈક એકલું જ ઝેર આપ્યું છે કે તેને લીધે આજે આપણું ભૂલી ગયા છીએ, અને તેથી જ ભક્તિમાર્ગ એકમાં ઉચ્ચશ્રિત બધે ફરી માનવની સ્વાર્થવૃત્તિ વધતા જ છે એટલે જ અત્યારે ભક્તિ લોકો ભક્તની પ્રેમ દૃશ્ય સિવાય તેથી પણ સાક્ષમ દ્રવ્ય/ભૂમિની મેળવવા માટે ભક્તિ એક સિવાય સેવા પુષ્ટિની ભૂલી ગયા, પણ પોતાથી ભિન્ન ભક્તિ આત્મ એવા ભક્તિ ઉપાસના પ્રાપ્તિની પણ તે સેવા કરતા ભગવાને

આ સ્થિતિ બહુ બેહૂદી છે. આ રીતે તો ઊલટું માનેલો જાતિધર્મ પાળવા જતાં પોતાનો વિશિષ્ટ ધર્મ મનુષ્ય ગુમાવી બેસે છે.

વળી જ મસ્ત જાતિના ભેદે એક બીજું પણ મહાન નુકસાન કરી નાખ્યું છે. બ્રાહ્મણકુળમાં જ જન્મેલો એક મનુષ્ય ભલે રાક્ષસનાં કર્મો કરતો હોય, મૂર્ખ અને અસંસ્કારી હોય અને બ્રાહ્મણનાં કર્મોથી સાવ વિહીન હોય છતાં એવા ધર્મભ્રષ્ટ જાતિભાઈ સાથે ખાવાપીવા સુધીનો સહકાર કરવામાં તે જાતિના માણસો ત્યાં પણ અચકાશે નહિ. પરંતુ જે ઇતર જાતિનો અને તેમાં પણ તેઓ જેને નીચ માને છે તેની સાથે તો તે ભલે સદાચારી સંસ્કારી અને ધાર્મિક હશે તો પણ ત્યાં સહભોજે સહકાર નહિ, એટલે તેના દુઃખમાં ભાગ નહિ પાડે, ઊલટું તેના તરફ ઘૃણા અને તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોશે. જાતિવાદની આ અસર માનવીને દેવ બનાવવાને બદલે કે અનાચારમાં ધકેલી દઈને જડ નીચ, અધમ અને નિષ્ક્રિય બનાવે છે. આથી એ જાતિવાદની સુધારણા શાની આ? આ દૃષ્ટિએ પણ ભૂલ ભરેલી છે. તેથી યુગબળને લીધે જ હવે આંતરજાતીય, આંતર પ્રાંતીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રોટીબેટી સંબંધો બંધાતા જ જાય છે અને પેટા વળી પેટા ઢળી તેવી આ? સૂઝ પણ નથી. છતાં હરિજન અને મુસ્લિમ એ બન્ને કોમો પ્રત્યે ધર્મદૃષ્ટિએ ખાસ સંબંધ બાંધવા બાકી છે. એવી રીતે તો વિશ્વ સાથે હિંદે સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક સંબંધો ઘનિષ્ઠ કરવા રહ્યા જ છે. એટલે ગાંધીજીએ જે કામ અધૂરું મેલ્યું છે ત્યાંથી તેને આગળ ધપાવવામાં જાતિઓ ? આગ્રહ કરે છે તે આગ્રહ દૂર કરવો જ રહ્યો.

જાતિવાદનો વિનાશ

આ સુધારણા થવાથી કોઈ જાતિનો નાશ થવાનો નથી, પણ જાતિની શુદ્ધિ થવાની છે. આવી શુદ્ધિ થવાથી બહુ કોઈ સંસ્કારી

ભણવા માટેની, અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત થયા પછી સહકારી જીવન ઉપર થવાથી વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક દરેક કર્તવ્યમાં માનવી વ્યવહાર રહેશે. એટલે ઋષિની આ સંસ્કારિતામાં રાષ્ટ્ર અને ધર્મ બન્નેનું હિત થશે અને આચાર પ્રભૃતિ ધર્મ: તે પણ બરાબર યથાર્થ રીતે સચવાશે.

ઉપરનાં બધાં કર્તવ્યોને જે મનુષ્ય નિષ્ઠાથી મનુષ્યો કરે જાણે તો તેણે પરોપકારધર્મ જાણ્યો ગણાય. આ પરોપકારધર્મનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય, તેમતેમ એ માનવીનો વિકાસ થતો જાય અને પરોપકારધર્મનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તીર્ણ બનતું જાય. પ્રથમ કુટુમ્બ પછી પાસે રહેનાર સમાજ, દેશ અને વિશ્વના મનુષ્યોથી માંડી ક્રમશ: આગળ વધી અંતર સૃષ્ટિવિશ્વના પ્રાણીમાત્ર પણ તે પરોપકારનું થવા માંડે ત્યારે તે પરોપકારધર્મ વડી આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર પર પહોંચીને આત્માનો અભિન્ન અને અવિચ્છિન્ન આનંદ પ્રાપ્ત કરે.

ભાવના

આ પરોપકારધર્મ બજાવનાર એમ ન સમજે કે હું આ પરોપકાર કરી રહ્યો છું. કારણ કે તે તો માત્ર પ્રાણીમાત્રનું કર્તવ્ય જ છે. અને ઉપકારથી તપાસતાં તો તે પોતાનું જ ઉપકારીપણું કારણ કે સંસારમાં પ્રાણીમાત્રને પણ બધી સહકારથી ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રોમાં આશ્રયવાળા રહેવું જ પડે.

જ્યારે એક મનુષ્ય બીજાને સહાય કરતો હોય છે ત્યારે પ્રથમ તો તેને આત્મસંતોષ થાય છે, અને પોતે સહાય કરી એ સહાય આપના આત્મિકને ઉત્પન્ન કરતો હોય છે. તે આત્મિકની અસર તાત્કાલિક કે પછી આખા વાતાવરણ પર અને વાતાવરણની અસર વ્યક્તિ પર અવશ્ય થાય છે અને તેથી પ્રેરાઈ જેની તે સહાય કરે છે તે વ્યક્તિ બનતાં તેથી અંતર કોઈ પણ પોતાની આપત્તિ સમ અવશ્ય સહાય આપશે છે. આ રીતે પરોપકારધર્મ બજાવતો એ અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે એમ જાણીને આ પરથી સ્પષ્ટ જણાશે જોઈએ.

૧૨

સામાન્ય કર્તવ્યો

જ્યાં સુધી વર્ણવ્યવસ્થા યથાર્થ રૂપમાં હતી, ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોના કર્તવ્યનિર્દેશમાં આખાયે રાષ્ટ્રીય ધર્મનો સમાવેશ થઈ જતો. આજે જાતિ, સમાજ એના એવા અનેક વિભાગો અને પેટાવિભાગો પડી ગયા છે જેથી જાતિમાં જન્મેલા તે તે જાતિના કર્તવ્યાનુસાર કર્તવ્યો કરે તેવી સ્થિતિ રહી નથી. આ વ્યવસ્થા તૂટી જવાથી કર્તવ્યોમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે વધુ પ્રમાણમાં થઈ ગયો છે. આ ફેર છે કે અનિષ્ટ તેનો અહીં પ્રશ્ન નથી, કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુ કાળપરિવર્તનની સાથે ન બદલાતાં કાયમ રહે તેવું બની શક્યું નથી. પૂર્વકાળમાં પણ યથોચિત અવસ્થાઓમાં પરિવર્તન થયાં છે એટલે આજે નિશ્ચિત કર્મ કરવાનો આગ્રહ રાખવો એ ન્યાયે ઈષ્ટ નથી અને શક્ય પણ નથી. પ્રથમ આપણે જે રીતે આખા કુટુંબના પરસ્પરનાં અભિમત કર્તવ્યો વિચારી ગયા છીએ, તે જ રીતે અહીં ધંધાદારીને અંગે અભિમત કર્તવ્યો વિચારવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે.

કૃષિકાર

માનવસમાજને સૌથી પહેલાં અન્નની આવશ્યકતા રહે છે, કારણ કે જીવનનાં મુખ્ય આવશ્યક તત્ત્વો પૈકી હવા અને જળ તો

કુદરતી અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ત્યારે અન્નને તો ઉત્પન્ન કરવું પડે છે. દૂધ, ફળ, વનસ્પતિ ઇત્યાદિ વસ્તુઓની જેમ અન્ન સ્વયં પેદા થતું નથી પરંતુ કિસાનના આધારે માનવસમાજને તેમાં જ તત્ત્વદ્વારા ઉત્પન્ન થવાનું એ શક્ય નથી. અને તેથી જ કૃષિ અને ઋષિ એ બન્નેનો સાથ થઈ વનવાસથી મનુષ્યે એ અન્નને ઉત્પન્ન કરવાને જે વૃત્તિ સ્વીકારી છે તે અતિ ઉત્તમ છે અને તે એકલા માનવસમુદાયને જ નહિ, પરંતુ એક કીડીથી માંડીને પશુ-પક્ષીના ઇતર પ્રાણીસમુદાયને માટે પણ હિતાવહ છે.

માનવ જેવા સ્વાદુ પ્રાણીને પણ ક્ષુધા સમાવવા માટે બીજો ગોરખ ધંધો એ કર વૃત્તિને આધીન થઈ જવું પડ્યું અને કરોડો નિરપરાધ પશુઓની અનિચ્છાએ જેમનો જીવ પૂરવા માનવ હિંસા થઈ જતી તે મુશ્કેલી અન્નની ઉત્પત્તિથી દૂર થઈ ગઈ. આ લાભ ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ અને અહિંસક સમાજરચનાના કાર્યની દૃષ્ટિએ નાનોસૂનો નથી જ. જો આજે અન્નાદિ ઉત્પન્ન હોય ત્યાં છતાંય હિંસા સાવ જ નાબૂદ થઈ છે તેવું કહ્યું નથી. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે તે ઓછી થઈ છે અને થાય છે. તેમાંથી પણ કેટલીક રૂઢિથી, કેટલીક અજ્ઞાનતાથી, કેટલીક લોભથી અને કેટલીક રસાસક્તિની લોલુપતાથી જ થાય છે. અન્ન નહિ મળવાને કારણે અનિવાર્ય બની હિંસા તો અપવાદિત રૂપે જ બની આજે નજરે પડશે.

તે અન્ન જેવી આવશ્યક વસ્તુનો ઉત્પાદક કૃષિકાર વર્ગ છે. માટે એ સમુદાય આખી માનવસમાજનો પિતા તરીકે જરૂર ગણી શકાય.

કર્તવ્ય

કૃષિકાર એ એક વ્યવસાયનું જ અંગ છે. બાકી કૃષિ અને ઋષિ એ બન્ને વસ્તુને કિસાનત્વ અને તેના આચારમાં સરખા વાસ્તવ વૈશ્યવર્ગનું નિર્માણ થયું છે. તે વ્યવસાયમાં કૃષિકાર એ મહત્ત્વનું અંગ છે અને તેથી જ આજે તેના ધર્મનું ક્ષેત્ર પણ

પાળવા જૂજ ને જૂજ જ રહી હતી. તેનું આમાથી વૃત્તિનું ઉચ્ચ હોવાને અંગે અતિથિ, અભ્યાગત, દીન, હીન એવું ધનથી મુક્તિ પ્રયોગથી તેને ખસી જાય નહુ સહેજ પો છે જ્યો એવા મુક્તિ પ્રયોગો સતત હોતા નથી. ખરી રીતે તો તેને આવી પરિસ્થિતિ મુજબનાર રાજ્યવ્યવસ્થાની અવ્યવસ્થા અને વેપારીની આવકાદિ જ મોટો ભાગ ભરવાની.

પ્રજા અને રાજાની વચ્ચે હિતદૃષ્ટિએ બોલનેવા આગળપડતે ખાસ પણ વિચાર ગરીબ ખેડૂતોને ગાઢિ ગાઢિ ચોકસાઈ. જો શોષણ ન થાય તેટલું ખર્ચમાં કરવાની અને ખૂબસૂરતીને બોજા તળે મગજોને ઉપર એટલીનો અનિવાર્ય સાધનોને પણ ખર્ચ કરવાની તેને ફરજ પડતી. પરિણામે કે ખેડૂતો ઉત્તમ એટલે વૃત્તિને ખાતી થઈ જવાની ગરીબાઈ પરાધીનતા આવ્યો. મુગલ અં આમદાદ જેવાં ક્ષેત્રોમાં જોઈ રહ્યા હતા તે વર્ગનું પવિત્ર અં ઘણી ઉચ્ચ ક્ષેત્રીઓના ઘણી વિવાદી બનતા ગયા. તેમન વિશ્વાસ વધ્યે જ જતો, જ્યારે તો તેઓની પાળવા જ પડતાં.

જો ક્રમો એટલામાંથી સારુ ઉત્પન્ન કરી શકતા હોત તો તેમ કરી આવી સ્થિતિમાં મુકાત નહિ. આજે વખત એ છે તેઓની જો આવી દશા રહેત તો તેઓ પરે જ ખેતીકામનો પરિત્યાગ કરવાના હતા પાછે કે તેમ જ થાય, તો આવુંયે ભોજન હોવા છતાં વણે ભર ગાર મૂળના જેવી બહારની પ્રજાની દશા થઈ જાય. પરંતુ હિન્દ સરકારે દાદાભાઈ નવરોજીએ આગ્રહપૂર્વક રજૂ કર્યું અને મહાત્માજીએ એમાંથી રાહ નિપજાવ્યા. આજે આઝાદી આવી. ખેડૂતોમાં અને ખેતીમાં ફેરફારો આવ્યા. પરંતુ ક્ષેત્રીની ભૂખી તથા જૂની પદ્ધતિ ખેડૂતોને અપાવી તેમનું નૈતિક ધોરણ ઉપર લાવવું સ્થાપન કરવાની હવે અનિવાર્યતા ઊભી થઈ છે અને તત્કાળ તે કરવાની જરૂર છે.

સુધાર

હજુ કૃષિસુધાર માટે પ્રજાની ખૂબ જરૂર છે. હવે થોડા

રીતે ગામનું એકીકરણ આમ કરવામાં કુટુંબ અને ગ્રામ બન્ને વર્ગનું હિત છે

વ્યાપારી

પ્રજાવર્ગના આ સ્થાયિક વિનિમયમાં વ્યાપારબુદ્ધિ વૃત્તિ દાખલ સરળતા કરી આપે તે વ્યાપારી ક્ષેત્રમ છે અને આ રીતે આખી વણિક સંસ્થાની ઉત્પત્તિ થઈ છે

પ્રાચીન કાળમાં પોતાના દેશની ઉપયોગી વસ્તુઓ વાણી આપે જમીનરસ્તે થઈ નૌકાથી આ દેશને ઉપયોગી વસ્તુઓ વાણી લાવે તેઓ પ્રજાવર્ગની પૂરી પાડતા, અને એ તેમનું મુખ્ય કાર્ય હતું સાથે સાથે ગોપાલનનું મહત્ત્વનું કામ પણ તેઓ બજાવતા. આવા ઉદ્યોગો ભિન્નસ્થળોમાં પણ આવે છે તેને બદલે ઉત્પન્ન કરતાં વસ્તુઓના વિનિમયનો જ વિશેષ પ્રચાર હતો. આ બધી સેવા બદલ તેમની પોતાની આજીવિકા ચાલે તેટલું તે વિનિમય કરતાં મેળવી લે અને આવી રીતે તે ન્યાયવૃત્તિથી રહે, તેવી વ્યવસ્થા સમાજમાં પ્રચલિત હતી.

પાપમાર્ગ દશા

પરંતુ જેમજેમ સ્વાર્થવૃત્તિ વધતી ગઈ તેમતેમ સાર્વજનિક ઉત્પાદન અને ક્રયણ રાજ્યસત્તા તરફથી પ્રચલિત થયેલું શિક્ષણ પણ સમર્પિત થઈ ગયું ધનની માલિકી પછી ધનની માલિકી જેમ તે વૃત્તિ પણ વધતી ચાલી અને આ રીતે મુદ્રિકાનો ઉપયોગ ચલિતાના સમયમાં બનો ગયો. પછી તો પાસે રહેલી વાસ્તવ સંસ્કૃતિને પણ આ જરૂર ભેટી નહિ. એમ વર્ષોમાં અવ્યાજબા અને આર્થિકતા આવવા લાગી. એ વ્યાપારી સંસ્થાની ભિન્નભિન્ન દશા વર્તમાન આજે જે જેવા સ્વરૂપમાં છે તે આપણી સામે જ છે આજે વ્યાપારી પ્રને એવા તે પણ એ મોટો ભ્રમ થઈ પડ્યો છે સારાંશ કે માનવીવૃત્તિમાં જેટલો સ્વાર્થ વધે છે, તેટલે અંશે નીતિ

જેમ કેટલો શોખ વધે છે તેનું આજે ઉત્તમ અમનું દૃષ્ટાંત આપણી વ્યાપારી પ્રજા છે

વખતોવખત પૂજ્યપતિઓને આજે વ્યાપારી કર્તવ્યથી ભુલાવીને કેવળ જેવા બનાવી મૂક્યા છે એ વાણિજ્યનિષ્ઠાની અવસ્થા જાણવાને માટે દૂર દૂર દેશોમાં ગયો માલ મોકલાતી તેમાંથી મળતા પાક માલના એમના લોભનું દામ નિશ્ચયને પડતી મૂકીની પ્રજાને તેની વસ્તુઓ પૂરી પાડવાનું આભાર કામ કરી રહ્યા છે પ્રમાણને ખોઈ બેઠા છે અને આળસ અને વિલાસને એમણે ભવ્યે આમન્ત્રે પણ પોષ્યાં છે એમનો ઓજસ્ મોળરૂપ થઈ પડ્યો છે

લોભામણ સટ્ટા જુગાર જુઠાણ અને રાજનીતિ સુદ્ધાં આપણી નાતના વ્યાપારમાં પ્રસર્યા વિના ન રહી શક્યા. સારાંશ કે આજે વ્યાપારી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા તૂટી ગઈ છે અને વ્યાપારી કરતાં સટ્ટો કરનારા કે એવી જાતના આજે વ્યાપારી વર્ગમાં થાય છે તેનો જ હિસ્સો આજે વધુ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે

સટ્ટાનું પરિણામ

સટ્ટો એ એક પ્રકારનો જુગાર છે જ્યારે જે વાણોત્પત્તિ હોય તે આજે ભિખારી બને છે ૯૫ કે ૫ ટકા ઇજારાનો વ્યાપાર એવું જો કદાચ બન્યું હોય તો તે આ વ્યાપારમાં. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ વસ્તુને વ્યાપાર તરીકે ગણી શકાય જ નહિ. આખા રાષ્ટ્રમાં વ્યાપી રહેલાં ચિંતા અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવામાં સટ્ટાનો મોટો ફાળો છે, તેમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. તેમાં ધર્મનું તત્ત્વ જ નથી, સટ્ટારસિયા જ એમાં ફસાયા કરે છે

વ્યાજવૃત્તિ

વ્યાપારીવર્ગની પાયમાલી અને કર્તવ્યચ્યુતતામાં વ્યાજવૃત્તિનો પણ મોટો હિસ્સો છે મુસલમાન શાસ્ત્રોની પવિત્ર શિક્ષાઓમાં તો વ્યાજ ન લેવાનું ખાસ ફરમાન સમજવું જે કરવું કે વ્યાજ-

વૃત્તિમાં નૈતિકતાની મહાન હાનિ છે. આજ પર જનારો મનુષ્ય પરસેવાની કમાઈ મેળવવાને બદલે આજ પર જ જનારું જીવન ગુજારે એવો ભય છે. તેથી વૃત્તિમાંથી ઉદ્ધારનારું તંત્ર અતિ શ્રેયસ્કર છે. આજીવિકા એ આત્મીય આત્માને મુખ્ય બનાવવું એ પ્રશ્ન રહ્યો છે. તે સમાજનો લોક વિચારી ગંભીર પ્રશ્ન થઈ પડે છે.

આપણામાંહીના જમાનામાં વૃત્તિઓના ઢંગથી કામ કરનાર વૃત્તિને અંગે એ આચારીઓએ લીધી હતી. આજે પણ ઘણા એવા જાહેરના ક્ષેત્રમાં પોતા મજૂરો અને તેવી ગરીબ પ્રજાને માત્ર માગવાથી કે તેવી આજ્ઞાથી પ્રશ્ન ભૂલ પડે છે. તેવાં ઉદાહરણ પણ કંઈ ઓછાં નથી. આમને પ્રસંગ પ્રવાસમાં સારા એવા ઉપર ભાવ ... ઘણા જમાના હતા. આ નવ નિર્ગુણ અવસ્થાની સમાજરચના નમૂનાઓ છે. પોતપોતાનાં કર્મોને સમાજમાં સ્વાર્થવૃત્તિનો પ્રથમ ભૂલ જ લોભ આપે છે. પરંતુ આજરે તે માર્ગ જ ઘટ્ટ અને સૌ કર્મને નિઃસ્વાર્થ છે એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઘરઘર તો મજૂરાવટ કે તેવા પ્રયત્ન જ થઈ શકે. આ રીતે આ આખું કાર્ય પ્રશ્નોમાં અને પ્રજા જ પાર પાડી શકે.

ઉપસંહાર

જીવન નિભાવવા માટે એવી રીતે વૃત્તિ અને વ્યવસાયમાં રાખવા માટે ત્રિવિધ વ્યવસ્થાની જેવી આવશ્યકતા છે તેવી જ ભારે કેળવણી પણ તેથી પણ વધુ આવશ્યકતા અને એ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિની ખાસ છે. શિક્ષણથી સાચી સમજણનો, વિવેકનો કે આત્મજ્ઞાનતત્ત્વનો વિકાસ થતાં શીખે છે. સંસ્કૃતિથી સત્ય, વિનય અને આત્મવત્ ક્રિયા આચાર સમન્વિત રહી શકે છે. આ બન્ને તત્ત્વો પ્રજામાં પ્રસાર કરવા માટે જે વર્ગની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેમને જ બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે.

જ્યાં સુધી એ બ્રાહ્મણો સ્વાર્થત્યાગપરાયણ રહ્યા ત્યાં સુધી તેઓ પવિત્રતા અને પૂજ્યતાની મૂર્તિ સમા મનાયા, અને તે તેમના આ ગુણોને લઈને ઉચિત જ હતું. સમાજે બીજા વર્ગો પાસેથી તેમને વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક બન્ને ક્ષેત્રોમાં ઘણું માન આપવામાં આવ્યું. વિવાહથી માંડીને મૃત્યુ પર્યંતના સારામાઠા પ્રસંગે તેમની હાજરી અનિવાર્ય મનાવી અને તેમના સત્કારાર્થે યજમાન તરફથી તેમને ગો ભૂ રૂક્મ આદિ પણ મળ્યું.

પતનનો પ્રારંભ

પરંતુ જ્યારથી તેઓ અધિક તૃષ્ણાળુ બન્યા અર્થાત્ સ્વાર્થ ભાવનાથી યજ્ઞાદિનો ક્રિયા સંભાળ કરવા લાગ્યા, અને પરિણામે વિલાસી અને આળસુ બનતા ગયા, ત્યારથી કુદરતના કાયદા પ્રમાણે તેમનાં માન અને પ્રતિષ્ઠામાં ક્ષીણતા આવવા લાગી. આ ક્ષીણતા નાબૂદ કરવા માટે અને પ્રજા તરફથી તેમનું જતું રહેતું સ્થાન હતું તેને કાયમ રાખવા માટે તેમણે પોતાની ત્રુટિઓને નિવારવાને બદલે પોતાના દોષ પર જ ઢાંકપિછોડો કરવો શરૂ કર્યો. જ્ઞાનનો તેમણે આ રીતે દુરુપયોગ કર્યો. "બ્રાહ્મણ એ તો બધાના ગુરુ છે, તેમને પૂજવાથી સ્વર્ગ મળે. બ્રાહ્મણને દાન આપવાથી કલ્યાણ થાય. ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયન કરવાનો બ્રાહ્મણ સિવાય બીજાને અધિકાર જ નથી." "બ્રાહ્મણ એ બધા વર્ણોથી ઉત્તમ છે." એવી એવી સ્વાર્થમય ભાવનાનો લોકમાનસમાં પ્રચાર કરી પોતાના માનની રક્ષા કરવાનો મિથ્યા પ્રયાસ તેમણે શરૂ કરી દીધો અને

शमो दम तप शौच क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानविज्ञानमास्तिक्य ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ, તપશ્ચર્યા, પવિત્રતા, સહિષ્ણુતા, કોમળતા, જ્ઞાન, વિવેક અને શ્રદ્ધા આવા ઉત્તમ ગુણો જે કોઈ ધારણ કરે તેને જ બ્રાહ્મણ કહી શકાય તે વાતને બાજુએ મૂકી બ્રાહ્મ-

જૂની પ્રથા જ ચાલુ રહેવા પામી. પછી ભલે તેના કર્મો વ્યવસાયથી કેવળ જ વિરુદ્ધ જતા હોય. આમ આપણો જાતિવાદ ઉત્પન્ન થયો.

જાતિવાદની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસે આ રીતે કેવળ આપણો જ નહિ બલ્કે દરેક વર્ણ પર કરમી અસર કરી નાખી છે. ત્યારથી જ ઉચ્ચનીચના ભેદનો પ્રારંભ થયો છે. બ્રાહ્મણે ગર્ભે સંસ્કારનું ઝેર આપ્યું અને આજે તો એ લોકો વર્ણના અને સમાજે અને જાતિઉપજાતિઓના સેંકડો ટુકડાઓ પરસ્પર ઉચ્ચતા-નીચતા માનતા સામે પ્રત્યક્ષ નજરે ચડે છે.

જાતિવાદનો ઉકેલ

આજે જ્યારે દરેક વર્ણ પોતપોતાના કર્તવ્યને ભૂલી ગયા છે તે સમયે વર્ણવ્યવસ્થાનો પુનરુદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે તે કલ્પના બહાર જ કઠિન છે. તેને ઉકેલવાનો માર્ગ એક જ માર્ગ છે કે આપણે વર્ણવ્યવસ્થા માનવાની વૃત્તિઓ વહેલા નાબૂદ કરી નાખીએ. અને તે ગુણ કે કર્મ તે વ્યક્તિમાં જ જોવા હોવા જોઈએ ને જેનામાં બ્રાહ્મણના ગુણો હોય અને તે વૃત્તિથી તે જીવતો હોય તો તે બ્રાહ્મણ કહેવાવો જોઈએ. ચોક્કસ કે આ રીતે ગુણકર્મ પર નિર્ભિત્ત આધાર તો જાતિવાદનો નાશ છે? આજે રાષ્ટ્રોન્નતિ અને ધાર્મિક ઉન્નતિ જેનો આધાર થઈ પડ્યો છે તેનો અંત આવી રહે એટલું જ નહિ બલ્કે સામાજિક ઉન્નતિમાં પણ મોટો લાભ પહોંચે તેવી આશાથી આમ થવું તો અતિ આવશ્યક જરૂર છે.

આશ્રમોની વર્તમાન હાલત

આજે મઠો કે નવો નહિ બલ્કે ત્યાગી આશ્રમો તીર્થોને આશ્રમ તીર્થ જેવા પવિત્ર અને ધાર્મિક સ્થળોમાં રહી જેઓની આજીવિકા માટે કેટલીક વાર ધર્મનિષિદ્ધ કાર્યો પણ કરતા નજરે પડે છે. એના પરિણામે પવિત્ર તીર્થ અપવિત્ર છે અને ધાર્મિકતાને બદલે અનીતિ પોષણ છે. નીચે જણાવેલું કેટલાક આચાર છે કે જ્યાં

રહેતા બાળકોની દશા કમનસીબ ભિખારી જેવી છે. પ્રજાને વહેમી બનાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધતા તે ભિખારા દુઃખ અને ભિક્ષા મેળવે મજા કરે છે. આ બધા રોગોનું મૂળ કારણ તપાસીએ તો તે જ મળી આવશે કે તેઓ અજ્ઞાની અને આળસુ બની ગયા છે.

જ્યાં સુધી પ્રજાવર્ગમાં અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી આવી રીતે પણ તેનું શોષણ થયા કરે છે અને થાશે પરંતુ તેનું અંતિમ પરિણામ અનિષ્ટ જ છે એ વસ્તુ નિઃસંદેહ છે અને આવી વૃત્તિ એ બાળકત્વનું ન ભૂંસી શકાય તેવું લાંછન છે જો આ વૃત્તિ વધુ પણ વધશે તો તેમાં પ્રજાવર્ગનું પણ મોટું નુકસાન છે પ્રજાવર્ગ તરફથી ભવિષ્યમાં બાળક આ પવિત્ર નામને લજાવી ન મૂકે તે ખાતર પણ બાળકુસંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારની આજે ખૂબ આવશ્યકતા છે

સંસ્કૃતિસુધારાના માર્ગો

[૧] એક જ બાળક કોમના જુદાજુદા ફાંટાઓ જ્યાં જ્યાં અને જેટલે અંશે ભળી શકે તેટલે અંશે મળવાનો પ્રયત્ન કરવો.

[૨] નવી પ્રજામાં સાચું બાળકત્વ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેવી જાતની સંસ્થાઓ ઊભી થાય અગર આજની વિદ્યમાન સંસ્થાઓ કરતાં તેની શિક્ષણપ્રણાલિકાનું ધોરણ નવીન હોય અને ત્યાં સંસ્કારિતા પર વિશેષ લક્ષ અપાતું હોવું જોઈએ.

[૩] તીર્થયાત્રાના સ્થળે મળેલા ધનનો તીર્થોદ્ધાર કે જ્ઞાન-શિક્ષણમાં જ સદુપયોગ કરવાની યોજના ચાલુ કરવી. આજે પંડ્યાઓ જે તેનો દુરુપયોગ કરે છે તે પ્રથા દૂર થવી જોઈએ.

[૪] કોમના ગરીબ અને સાધનહીન બાળકોને આત્મનિર્ભરપણે જીવન ગુજરાન સાધનો મળી રહે તેવી ઔદ્યોગિક યોજના કરવી.

આમ થવાથી એ આખો વર્ગ પોતાનું અને દેશનું હિત સાધી શકશે.

વૈશ્ય અને શૂદ્ર

એ બન્ને વર્ણમાંથી લુહાર, સુતાર, કડિયા, હજામ, કુંભાર, દરજી, તેલી, પીંજારા, ચમાર, મજૂર, કોળી, રબારી એવી એવી કેટલીક નાનીમોટી કોમો ભિન્નભિન્ન ધંધાઓને અંગે ઉત્પન્ન થયેલી છે.

આમાંની પ્રત્યેક કોમ પોતાનો તે તે વૃત્તિને યોગ્ય ધંધો કરી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને તેમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાના વંશપરંપરાગત ધંધાથી બીજો કોઈ પ્રતિષ્ઠિત અંગીકાર કરે છે. આ બધી વૃત્તિઓ જનસમાજની સુવિધાની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે નિર્ણીત થયેલી છે, અને તે પોતાની તે તે ધંધાદ્વારા આજીવિકા ચલાવવાની સાથે જ જનસમાજની સેવા પણ બજાવી શકે તે સારુ તેની યોજના થઈ છે.

એક નાનકડી વાત

જે રીતે બીજા વર્ણો પોતપોતાના ધર્મો પ્રતિ શિથિલ બન્યા છે તેજ રીતે આવી શૂદ્રની કોમ પણ નૈતિક બાબતમાં પછાત પડી ગઈ છે.

દરજીને ત્યાં ચાર વાર કાપડ આપ્યું એટલે તે સામટું ચાર જ રહે, સોનીને ત્યાં મૂકીએ તો પણ સોનાની ચોરી થાય જ, ધોબીઓ કાપડ આપવામાં, અનાજવાળાઓ અનાજ આપવામાં દગો અને ચોરી કરે જ અને એ રીતે દરેક ધંધાદારી અને શૂદ્રનું નૈતિક ઉત્પન્ન બગડી ગયેલું જણાય રહેલું છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ ભારત જેવા ધર્મપ્રધાન દેશમાં અને તે ખરેખર શરમની વાત ગણાય. આ બાબતમાં તે ધંધાદારીઓ અને શૂદ્રોનો જેટલો દોષ પણ જવાબદાર છે તેટલું જ ઘરાક આપણી અને શૂદ્રોને ખૂબ હલકી ગણાની વૃત્તિ ધરાવે છે. બીજું આપણે તે ધંધાદારીઓમાં પ્રામાણિક થવું એ પ્રયોજન હોવું જ નથી. ઉલટું તે એક બીજા પ્રત્યે ઈર્ષાળુ હોય છે. આથી ઘણા લોકો કરી શકતી નથી

આપવાની કે લેવું આપવાની પ્રથા તે વર્ગમાં ચાલુ થઈ ગઈ છે એટલે તે ચૂકવી જ શકાતા તો પ્રશ્ન જ ક્યાંથી ને !

આવા નૈતિક પતનથી દેશને ખૂબ હાનિ પહોંચે છે અને માનવમાનવ પ્રત્યે પરસ્પરનો વિશ્વાસ નષ્ટ થાય છે તે અટકાવવા માટે વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગીઓએ પોતપોતાના વર્ગનું સંગઠન કરવું જોઈએ અને સરકારે પણ આવા સંગઠનને ઉત્તેજવું જોઈએ આજ નાણાંકીય બેઈમાનીની એ દૃષ્ટિએ જરૂરનું છે આમ કરવાથી નફાની બાબતોમાં અસત્ય કપટ, જૂઠાણું, લાંચ વગેરે અધર્મનાં પ્રશ્નો થાય છે તે અટકે અને તેથી જ સામાજિક જીવન ઉચ્ચ અને આદર્શ બને.

આજે શહેરોની પ્રજામાં વિલાસી વૃત્તિ વધી ગઈ છે અને તેને અંગે તેની આવશ્યકતાઓ પણ ખૂબ વધી ગઈ છે તેથી તે આવશ્યકતાઓના પ્રમાણમાં ઉપયોગી નહિ એવી જરૂરિયાતો અને મોજશોખનાં સાધનો આજે બહુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવા માંડ્યાં છે ભારતમાં અનેક કારખાનાં અનેક મિલો અને અનેક સિનેમા-ઘરો ઝપાટાબંધ વિકસ્યાં છે એ તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે

આ સ્થળે એટલું કહેવું જોઈએ કે કલા અને વિજ્ઞાનનો વિકાસ એ કાંઈ ખોટી વસ્તુ નથી. પરંતુ તે કલા અને વિજ્ઞાનનો હેતુ માનવજાતિના વિકાસમાર્ગે જ હોવો જોઈએ તે ભૂલવું ન ઘટે

સિનેમા, નાટક, નૃત્ય કે તેવી કોઈ પણ કલાઓનું ધ્યેય પણ તે જ હોવું જોઈએ. જો મહર્ષિઓ અને કલાધરો નિઃસ્વાર્થી અને સરકારી ટેકો તેને જ આપે કે આવી કલાઓનો વિકાસ કે પ્રચારમાં સ્થાન મળતું હોય બીજાને નહિ, તો જરૂર તે કલા સમૃદ્ધ અને ઉદાત્ત બની શકે અને તે દ્વારા સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં પ્રેરણા મળે તથા પ્રજામાં સંસ્કારો વધે.

હાલમાં, એવી કે કોઈ પણ જાતના ધંધાદારીઓ ઉદ્યોગીઓ ક

કામદારો થી રાજ્યતંત્રના સેવકાથી અને ઉદ્યોગો ચાલે છે, તેમની જવાબદારી પણ તેટલી જ મહત્ત્વની છે. જો તે પોતાની સ્વાર્થ ભાવના પોતાના ખાતર પ્રજાના નૈતિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે તો તે મોટો ગુનેગાર છે. સમય પાકે પોતાનાં કર્તવ્ય ખાતર નવું સ્થાપે તો કરવા સુધીની તેમની તૈયારી હોવી જોઈએ.

પત્રકારો અને સાહિત્યકારો

એક આદર્શ મનુષ્યનું જીવનચરિત્ર મનુષ્યને ઉચ્ચ વલણ પર પ્રેરે છે. એક વર્તમાનચિંતના વિભાગે જીવનમાં વિશ્વાસ અને પ્રેરણા પૂરે છે. એક લેખકની ક્ષમતાનાં પાત્રોનાં જીવનમાંથી કંઈક શિખ અને અમ્ય શિખામણ સાંપડે છે. એક કવિતા મનમાં ઊર્મિઓ અને ભાવના તથા લાગણીનાં ગંભીર દર્શન થાય છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિમાં આવકારપાત્ર હોય છે.

દેશના ખૂણેખૂણા ભાગોમાં વસતી પ્રજાને પોતાના ભાગ સિવાય શું શું બની રહ્યું છે અને કેવી શી શી પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે, એ ! એવા નૂતન સમાચારો મળે કે જેથી તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે તે ખાતર પત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

પત્રકારની યોગ્યતા

તેથી પત્રકાર પણ પ્રજાને દોરનારો એક નેતા છે. તે પ્રજાને સુમાર્ગે જ દોરી જાય, સાચા જ સમાચારો પૂરા પાડે, અન્યાય કરનારાઓનો પ્રચાર કરે, કોઈ પણ સમાજ વ્યક્તિ કે રાજ્યનો તે ગુલામ નહિ પણ મિત્ર હોય અને નિષ્પક્ષપાતી નિડર અને કેળવાયેલા હોય એવા મનુષ્ય જ પત્રકાર બની શકે અને પત્રકારિત્વ શોભાવી શકે. પત્રકારની જવાબદારી કંઈ નાનીસૂની નથી. પ્રજાવર્ગની લાગણી ઉશ્કેરે તે માટે માર્ગે દોરવા તેવા એક પણ લખાણને તે પોતાના પત્રમાં સ્થાન ન આપે.

આવા પત્રકાર બનવા માટે પત્રનું ધ્યેય આવું હોવું ઘટે (૧) પત્ર કોઈ પણ સમાજ કોમ કે સંપ્રદાયનું ન હોવું જોઈએ. (૨) પત્રકાર સ્વાતંત્ર્યનો નિડર ઉત્સાહી ધીર અને વિવેકી હોવો જોઈએ. (૩) પત્રમાં પોતાના કે અન્ય લેખકોના જે કોઈ વિચારોને સ્થાન મળે તે વિચારો ધીર, ઉદાર, સ્પષ્ટ અને કાર્યકારી હોવા જોઈએ.

આજે હિંદનું પત્રકારિત્વ સંતોષકારક નથી. એટલે કાં તો પ્રજા એવી તૈયાર થાય કે નામધારી પત્રકારોને ખસી જવું પડે અને કાં તો સુધરે, અથવા પત્રકારો ઉપર કાંઈ અંકુશ રાખનાર નિયામક કમિટી હોય.

કવિ કેવા હોય?

કવિ કેવળ કલ્પનાપ્રદેશમાં ઊડનારાં જ કાવ્યો ન રચે. તેના કાવ્યને ઉન્નતિકારક લોકમાનસને અનુસરતાં અને હૃદયોમાં અસર કારક અદ્વિતીય હોય. કવિ જનતાને રસમાં તરબોળ કરી કોઈ ઊંચા આદર્શમાં પ્રેરી જનાર હોવો જોઈએ.

લેખક કેવા હોય?

લેખક નિઃસ્વાર્થી વિચારક અને બુદ્ધિવાન હોવા જોઈએ. તેનું લખાણ ઉત્તેજનાત્મક ભારેલું કે નીરસ ન હોય પણ ભાવનાવાળી અને આદર્શ હોય. સાહિત્ય એવી સીધી અને સરળ ભાષામાં હોવું જોઈએ કે જે સામાન્ય અભ્યાસીને પણ સુગમ થાય અને તેની કિંમત પણ એવી ઓછી હોવી જોઈએ કે સૌ કોઈ ખરીદી શકે.

ઉપદેશકો

ઉપદેશકો પોતે ચારિત્ર્યશીલ અને જ્ઞાનવાન હોવા જોઈએ. જે વિષયનું તેણે વ્યાખ્યાન આપવાનું હોય તે વિષયનું તેને વિશાળ વાચન અને ઊંડું ચિંતન હોવું ઘટે અને તેનો ઉપદેશ પણ આખા લોકસમુદાયને ઉપયોગી, આચારસ્થાપક અને પ્રેરક હોવો જોઈએ.

આ રીતે ખોરાક, વૈભાવ, કસરત અને ઉપવાસો પણ તેની ઉત્તમ સેવા બજાવી શકે છે. ખાસ તેમનામાં કોઈ એક ચોક્કસ ધોરણ હોવું જોઈએ અને તેની મર્યાદા પણ ચોક્કસ અને ઉત્તમ હોવી જોઈએ.

વૈદ્ય

જેવી રીતે શરીરની પુષ્ટિ અર્થે ખોરાક વગેરે વસ્તુની આવશ્યકતા છે તેવી જ રીતે તે શરીરને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે જ્ઞાન અને તેનાં સાધનોની પણ આવશ્યકતા છે.

પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષણની સાથે પોતાની જાતને આરોગ્ય વ્યવસ્થિત રાખી શકે તેવું વૈદક જ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું, અને તે ધાર્મિક ક્રિયા જેટલું જ આવશ્યક અંગ મનાતું. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આયુર્વેદનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે તે તેનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે.

શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ । અર્થાત્ કે શરીર એ સૌથી પહેલું અને મુખ્ય ધર્મનું સાધન છે, અને તેની રક્ષણા આગળથી જ થઈ રહ્યા છે એ વાત પ્રાચીનકાળમાં સૌ કોઈ સ્પષ્ટ સમજતું હતું. ત્યારે વૈદો થોડા હતા, પરંતુ ત્યાં બધી વૈદોની સ્થિતિ સારી ન હતી.

વર્તમાન દશા

આજે તે વિષય પ્રચારમાં ઘણું ઓછું થઈ ગયો છે. સામાન્ય જનમાં તે જ્ઞાન નથી રહ્યું તેમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી. સામાન્યમાં સામાન્ય દર્દનું પણ નિદાન અને તેને નિવારવાનું ઉપાય જ્ઞાન બુદ્ધિમાન અને આબરૂદાર મનાતા પુરુષોને પણ ન હોય તે વસ્તુ ખરેખર ખેદ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. એક વ્યક્તિ પોતાને ઉપયોગી એવું પણ જ્ઞાન ન હોય તો તેની પ્રજા રોગિષ્ટ બને તેમાં શું આશ્ચર્ય નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં જ સેવાની વૃત્તિ બહાર પડી છે. અને આજે ઠેર ઠેર વૈદ્ય અને ડાક્ટરોના ધાર્મિક ખાતાં ચાલે છે. વૈદ્યો વગરથી કંઈ નભ્યા પડ્યા છે તેનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેમાં કંઈ આપણે વધીને હેમ ન આપી શકીએ. પણ તેટલું તો ખરું જ છે કે તેમાં જો પ્રેમપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હોય તો પરિસ્થિતિમાં પૂર્ણ જ સુધાર થતાં પામે, તે વાત નિઃસંદેહ છે

કર્તવ્ય

આયુર્વેદ હો કે ડોક્ટર હો તેણે વૈદક જ્ઞાન પ્રાચીન શાસ્ત્રથી મેળવ્યું હોય કે અર્વાચીન નવી ઢબની મેળવ્યું હોય તેમાં કશો વાંધો નથી. પરંતુ આટલી બાબતો તો તેણે અવશ્ય યાદ રાખવી જોઈએ—

(૧) પોતે માનવજાતનો સેવક છે

અધિકાંશ માનવી જ્યારે દુઃખી હોય છે તેને શાન્તિ પહોંચાડવાથી તે પોતે પ્રસન્ન થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ તન્દુરસ્ત મનુષ્ય પોતાના સમાજ કે દેશનું હિત કરી શકે છે આ રીતે માનવ તની સેવા એ ખરેખર સૌથી અગત્યનું કાર્ય છે અને તે એક આદર્શ વૈદ્ય સુંદર રીતે બજાવી શકે છે

(૨) વૈદ્યે નિઃસ્પૃહતા કેળવવી જોઈએ.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જો એ નિઃસ્પૃહી રહે તો તેમના પોતાના કુટુંબનું શું ? અહીં આજીવિકાનો પ્રશ્ન નથી. કેમ કે જો તે વૈદ્યવૃત્તિ પર ટકતો હોય તો તેને તેની સેવાના બદલામાં તેનાં સ્થાન અને યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રજા તરફથી મહેનતાણું મળવું જોઈએ. અને તે ધ્યેય રાખી તે જો કંઈ પ્રબન્ધ કરી શકે તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ તે જો કંઈ લે તની સાથોસાથ તેને એ ખ્યાલ તો રહેવો જોઈએ કે હું એક જવાબદાર વ્યક્તિ છું ગરીબ પ્રજાને આવશ્યક ન થાય તેવી જાતનું ખાડું કામ રહેવું જોઈએ.

આ રીતે પથારો, બેઠકો, ઓશિકાં અને ઉપયોગમાં પણ લેવી ઉત્તમ સેવા ગણાતી હો છે. માત્ર તેમનામાં કોઈ એક ચોક્કસ એવું હોવું જોઈએ, અને તેની વ્યવસ્થા પણ ચોક્કસ અને ઉપયોગી હોવી જોઈએ.

વૈદ્ય

જે રીતે શરીરની પુષ્ટિ અર્થે ખોરાક પ્રમાણિ વસ્તુઓ આવશ્યક છે તેવી જ રીતે તે શરીરને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે જ્ઞાન અને તેનાં સાધનોની પણ આવશ્યકતા છે.

પ્રાચીન સમયમાં ઋષિમુનિ સાથે પોતાની અને પરાપર અનુભવ રાખી હો તેવું વૈદક જ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું, અને તે ધાર્મિક ક્રિયા જેવું જ આવશ્યક અંગ મનાતું. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આયુર્વેદનું ઘણું ઊંચું સ્થાન છે તે તેનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે.

શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ । અર્થાત્ કે શરીર એ સૌથી પહેલું અને ઊંચું ધર્મનું સાધન છે, અને તેની રક્ષણની આવશ્યકતા પહેલેથી પણ રહ્યા છે એ વાત પ્રાચીનકાળમાં સૌ કોઈ સ્પષ્ટ સમજતું હતું ત્યારે વૈદો ઘણા ખરા, પરંતુ ત્યાં સુધી વૈદોની રક્ષણ [illegible] ન હતી.

વર્તમાન દશા

આજે તે ચિત્ર પ્રમાણમાં ઘણું બદલાઈ ગયું છે. સાધારણ મનુષ્ય તે જ્ઞાન નથી રાખતું તેમ કદીએ તો પણ ચાલી શકે. સામાન્યમાં સામાન્ય દર્દનું પણ નિદાન અને તેને નિવારવાનો ઉપાય જ્ઞાન બુદ્ધિમાન અને વ્યવહારમાં ઘણા ભણેલા ગણાતા એવા માણસોને પણ ન હોય તે વાત ખરેખર ખેદ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. આ વાતને બાજુએ રાખી જેમ ઉમેદુ તેનું પણ જ્ઞાન ન હોય તો તેની પ્રજા રોગિષ્ટ બને તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં જ વૈદ્યોની વૃદ્ધિ થવા પામી છે. અને આજે ઠેર ઠેર વૈદ્ય અને ડાક્ટરોનાં પાટિયાં નજરે પડે છે. વૈદ્યો નજરથી દૂર કરવાં પડશે છે તેનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેમાં કંઈ આપણે વૈદ્યોને દોષ ન આપી શકીએ. પણ તેટલું તો ખરું જ છે કે તેઓ જો કર્તવ્યપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હોય તો પરિસ્થિતિમાં ઘણો જ સુધાર થવા પામે તે વાત નિઃસંદેહ છે.

કર્તવ્ય

આયુર્વેદ હો કે ડૉક્ટર હો, તેણે વૈદ્યક ચાહે પ્રાચીન શાસ્ત્રથી મેળવ્યું હોય કે અર્વાચીન નવી શોધથી મેળવ્યું હોય તેમાં કશો વાંધો નથી. પરંતુ આટલી બાબતો તો તેણે અવશ્ય ધ્યાન રાખવી જોઈએ—

(૧) પોતે માનવ જાતનો સેવક છે

વ્યાધિગ્રસ્ત માનવી અપાર દુઃખી હોય છે. તેને શાન્તિ પહોંચાડવાથી તે પોતે પ્રસન્ન થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ તંદુરસ્ત મનુષ્ય પોતાના સમાજ કે દેશનું હિત કરી શકે છે. આ રીતે માનવ જાતની સેવા એ ખરેખર મોટી ભગવાનનું કાર્ય છે અને તે એક આદર્શ રૂપ સુંદર રીતે બજાવી શકે છે.

(૨) વૈદ્યે નિઃસ્પૃહતા કેળવવી જોઈએ

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જો એ નિઃસ્પૃહી રહે તો તેમના પોતાના કુટુંબનું શું? અહીં આજીવિકાનો પ્રશ્ન નથી. કેવળ એ તે દેવવૃત્તિ પર ટકેલો હોય તો તેને તેની સેવાના બદલામાં તેના સ્થાન અને યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રજા તરફથી મહેનતાણું મળવું જોઈએ. અને તે સ્વીકારવી તે જો કંઈ માનવધર્મથી વિરુદ્ધ નથી; તેમાં કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ તે જો કંઈ ધનની લાલસાથી કરે એ વ્યાજબી ન હોવું જોઈએ કે ... જનતાના વ્યક્તિ ... ગરીબ કે ... ન થાય તેવી નીતિ ... ઉચ્ચ હોવું જોઈએ.

[૩] દર્દ થવા પછી તેને નિવારવું એટલું જ વૈદનું કર્તવ્ય નથી. પરંતુ દર્દ ન થાય તેવી પરિસ્થિતિને બાંધવાનો પ્રયાસ કરવો એ પણ તેનું કર્તવ્ય છે.

આજે એવી સ્થિતિઓ ભાગ્યે જ સોંપી શકે છે. કારણ કે તેને તે શિક્ષણ લેતી વખતે પોતાની કર્તવ્યપરાયણતાનું જ્ઞાન જ આપવામાં આવતું નથી.

દર્દી મરો કે જીવો, તે ગરીબ હો કે તવંગર હો. બીજા કોઈ તેને બાળો કે મરો, તેની ઘણા વૈદોને કે ડૉક્ટરોને કંઈ પડી હોતી નથી. તેનું ઉદાહરણ જોઈએ. ઘણે સ્થળે એવું બને છે કે મરણ પામેલા ગરીબ મનુષ્ય પાસે પણ ઊભે વખતે ઘણા ડૉક્ટરો પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરવાને બદલે તેમનાં સગાંવહાલાં પાસેથી પોતાની જ ફી એ ફી વસૂલ લીધી હોય. માનવતાની દૃષ્ટિએ પણ આ કાર્ય તો નિંદનીય જ ગણાય. તો પછી પ્રજાના સેવકને તો તે કેમ જ છાજે!

ડૉક્ટર કે વૈદ એ ધંધાદારી વ્યક્તિ ન હોવી જોઈએ. આ ધંધો તો તેમણે પ્રજાની સેવાર્થે જ હોય. અને માનો કે સાર્વત્રિક આ નિયમ લાગુ ન પડે, અને વ્યાવસાયિક વ્યક્તિઓ વ્યાપારની દૃષ્ટિએ વૈદકનો ઉપયોગ કરે તો પણ તેને માટે નૈતિક મર્યાદા તો હોવી જ જોઈએ. બીજા વ્યાપારની જેમ વધારે પાછળ કેવળ સ્વાર્થ ભાવના ન હોવી જોઈએ. વૈદો એવી રીતે નિઃસ્વાર્થી હોય તેથી ગરીબ પ્રજાને તેમનો ઠીકઠીક લાભ મળી શકે.

૯. કેટલાક એવા ડૉક્ટરો છે ખરા કે જેઓ કાંઈ વર્ષમાં પોતાનો સમય અને શક્તિનો ભાગ આપી રહ્યા હોય પરંતુ તેઓ જે નેત્રયજ્ઞમાં ઉપાર્જનની પ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્તિ માની લઈ પોતાને ત્યાં આવતા ગરીબ દર્દી પર દયા ન બતાવે અને શુષ્કનીતિ બતાવે તો તેવી આ વરસની સેવા કે કંઈ ખાસ કિંમત ન ગણાય—પ્રતિ-

ધનું સાધન જ મનાય. ખાસ કરીને તેમની ક્રિયા અને શક્તિનો લાભ ગરીબ જગતને તો નિઃસ્વાર્થ ભાવે મળવો જ જોઈએ.

એક વસ્તુ એ પણ છે કે વૈદનું ધ્યેય કેવળ ધનાર્જન ન હોવું જોઈએ, પણ હોવું તે પરમાર્થનું એક અંગ બનાવું જોઈએ અને તે દૃષ્ટિબિંદુથી વૈદની આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન વૈદક જ ન હોય. આમ થવાથી આજની પરિસ્થિતિમાં ખૂબ જ સુધારો થઈ જવાનો સંભવ છે.

રોગ ઉત્પન્ન થવાના કારણો

રોગોની ઉત્પત્તિમાં કેટલાક પ્રારબ્ધ કે પૂર્વકર્મનો દોષ માને છે તે વસ્તુ બરાબર નથી. રોગ થવાનું મુખ્ય કારણ તો મનુષ્યનું પોતાનું જ અજ્ઞાન છે. શરીર એ માત્ર સાધન છે તે બરાબર કાર્ય આપી શકે તેવી તે તરફ મનુષ્યમાત્રે સતત કાળજી રાખવી જોઈએ. ખાનપાન, રહનસહન, હવા, પ્રકાશ વગેરે એવાં સ્વચ્છ અને પરિમિત જોઈએ કે તેથી તેના આરોગ્યમાં હાનિ ન પહોંચે.

ભૂખ વિના ખાવું, જે તે ખાવું અતિ પ્રમાણમાં ખાવું એવી એવી ભૂલોથી રોગનો જન્મ થાય છે તે વાતને મનુષ્ય ભૂલી જાય છે તે જ તેનું અજ્ઞાન. જો મનુષ્ય નિયમપૂર્વક સાદું અને સાત્વિક ભોજન લે, આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ રાખે અને ઇન્દ્રિયોની સંયમિતતાથી રહે તો રોગ ઉત્પન્ન થવાનું નિમિત્ત ભાગ્યે જ મળે. રોગ ઉત્પન્ન કરી પછી દવા લઈ તન્દુરસ્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં પ્રથમથી જ વિવેક રાખવો, એ વધુ સલામતીભરેલું છે.

પ્રજાવર્ગમાં આવી જાગૃતિ લાવવા માટે વૈદોએ પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરીને પણ આવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું એ તેમનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે.

નિવારણના ઉપાયો

જેવી રીતે કુદરતના નિયમથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી રોગ ઉત્પન્ન

થાય છે તે જ રીતે તેને નિવારવા માટે પણ મનને તથા બુદ્ધિ પુરતી ઉપાયો દ્વારા તે દર્દ મટાડવું વધુ ઉચિત છે ઉપવાસ, ઉણોદરી, રસપરિત્યાગ એવી એવી તપશ્ચર્યા દ્વારા રોગ મટી શકે છે અને મનનું પણ સ્વાસ્થ્ય જળવાઈ રહે છે તેના નિવારણમાં કંઈક પુષ્ટ પ્રમાણો છે તે સિવાય ઘણાં રોગો આસન, સૂર્યસ્નાન વિગેરે પ્રયોગોથી પણ મટી શકે છે કેટલાક રોગો એવા પણ હોય છે કે જેને માટે ઔષધની આવશ્યકતા છે ખરી, પરંતુ તે ઔષધ ઘણું અલ્પ પ્રમાણથી સાધ્ય અને નિર્દોષ બને તે ખાતર પ્રાચીન વૈદ્ય શાસ્ત્રોનું પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં અભ્યાસ હોય તેવું તેના ઊંડા અભ્યાસી અનુભવી વૈદ્યોએ સ્પષ્ટ જોયું છે

એ કે આજે એ જ્ઞાન વિકસિત ન હોવાને કારણે તે તથા પણ દુર્લભ લેવાનું હોય તેમ લાગે છે પરંતુ તેમાં તેને નહિ અપનાવનારા વર્ગની જ ઉપેક્ષા કારણભૂત છે આ સ્થળે તો એટલો જ નિર્દેશ કરી શકાય કે આયુર્વેદ વૈદ્યપદ્ધતિ મૂળ જ પરિવર્તન પામે છે અને તે પરિવર્તનમાં આર્યોચિત અને પ્રાચ્ય એ બન્નેને ઉદારાત્મક દૃષ્ટિએ વિચારવા માટે આ વિષયમાં ઘણું અનુભવ આવશ્યક છે તાજેતરમાં અખબારમાં ? ડૉ. પ્રભુ જેવા ઘણા તે એવી આવી આયુર્વેદિક રોગદવા કે વૈદો આ માર્ગમાં ઘણું કરી શકે એવી આશા બંધાય છે

ન્યાય

પ્રત્યેકના પારસ્પરિક વિનિમયમાં કે વ્યવહારમાં અસમાનતા ઉત્પન્ન થાય તો તેને અટકાવવા અને માનસિક સ્વાર્થ તથા લોભ કોઈ ભૂલ કરી જેમ તો તેમાંથી બચાવી લેવા માટે જે તત્ત્વની આવશ્યકતા રહે છે તેને ન્યાયતંત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

આ ન્યાયનું તંત્ર માત્ર ભારત પૂરતું જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર દેશ અને વિશ્વ જેટલું વિશાળ છે અને હોવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ

શાસ્ત્રકારોએ નીતિને ધર્મના એક અંગ તરીકે સ્વીકારી છે અને તે ખૂબ સમુચિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

નીતિ ધર્મનું અંગ શી રીતે?

પ્રત્યેક શાસ્ત્રકારે સદ્ધર્મની વ્યાખ્યા આ રીતે કરી છે:

અહિંસા સત્યમસ્તેયં ત્યાગો મૈથુનવર્જનમ્ । એટલે કે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્ય એ પાંચ વસ્તુઓનો ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે.

મનુષ્ય પોતાના પૂર્વગત કુસંસ્કારો કે કુવૃત્તિને આધીન થઈને આત્મવિકાસ (ધર્મ)નું આ ધ્યેય ન ચૂકે તે ખાતર અથવા બીજી રીતે કહું તો ધર્મની વૃદ્ધિ ખાતર પણ નીતિની પરમ આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ. કારણ કે નીતિ એ ધર્મની પુષ્ટિ માટે યોજાયેલી વસ્તુ છે. પ્રજાવર્ગના સુખ અને શાન્તિનો મોટો આધાર પણ તેના પર નિર્ભર છે.

નીતિની દૃષ્ટિએ તેની સુરક્ષિતતા ખાતર જે નિયમો રચાયેલા હોય છે તેમને કાયદા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ કાયદાઓના બંધનથી સમાજ કે વ્યક્તિ કોઈ પણ છૂટી શકે નહિ. કારણ કે નિયમોની આધીનતામાં રહેવાથી કોઈ પણ પ્રસંગમાં તેનો દુરુપયોગ ન થાય.

આથી નીતિના જે રક્ષક હોય તે ન્યાયાધીશ અથવા પ્રાચીન કાળમાં તે પદ પ્રજાવર્ગના વિશ્વાસપાત્ર તે તે ગામ, તે તે સમાજ કે તે તે વર્ગના આગેવાનને સ્થાન હતું. અને જો તે ન્યાય તેનું નિરાકરણ ન કરી શકે તો તે બાબતનો છેલ્લો ફેંસલો પ્રજાપાલક રાજાની પાસે જ આવતા.

અહીં એ આવી વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન થાય છે. તે શી છે કે આજે છે તે પ્રશ્ન વિચારણીય છે પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે

થાય છે તે જ રીતે તેને નિવારવા માટે પણ અને તેની ભૂંડી અસરો ઉપાયો દ્વારા ન થઈ શકાતું નથી [illegible] સ્વપરિણામ એવી એવી ઉપચારો દ્વારા રોગ મટી શકે છે અને અન્ય પણ સ્વાસ્થ્ય જળવાઈ રહે છે તેમાં ઉપાયોમાં કોઈ દુષ્ટ પરિણામ છે તે સિવાય વધારે તો આધુનિક એલોપથી પદ્ધતિ પ્રયોગથી પણ મટી શકે છે કેટલાક રોગો એવા પણ હોય છે કે જેને માટે ઔષધની આવશ્યકતા છે જ. પરંતુ તે ઔષધ ઉપચાર આપ્ત પ્રમાણથી સાધ્ય અને નિર્દોષ હોય તે બાબત પ્રાચીન વૈદ્યશાસ્ત્રોનું પણ એવા પ્રમાણમાં આગ્રહ હોય તેનું તેના ઉપર અભ્યાસી અનુભવી વૈદ્યોએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે

જો કે આજે એ જ્ઞાન વિધિવત ન હોવાને કારણે તે તરફ પણ દુર્લક્ષ સેવાતું હોય એમ લાગે છે, પરંતુ તેમાં તેને નહિ સમજનારા વર્ગની જ અપૂર્ણતા કારણભૂત છે. આ સ્થળે તો એટલો જ નિર્દેશ કરી શકાય કે આયુર્વેદીય વૈદ્યપદ્ધતિ પૂરા જ પરિવર્તન માગે છે અને તે પરિવર્તનમાં આધુનિક અને પ્રાચ્ય એ બન્નેનો સુમેળ થઈ શકે. વિચારવા માટે આ વિષયમાં ઘણું અનુભવ આવશ્યક છે. [illegible] જોઈએ. [illegible] આયુર્વેદીય [illegible] પછી આ માર્ગમાં [illegible] કરી શકે [illegible]

[illegible]

બ્રહ્મચર્યના પારમાર્થિક નિયમોમાં કે ભાષામાં આવશ્યક ઉપયોગ હોય તો તેને આરોગ્ય અને માનસિક સ્વાર્થ [illegible] કોઈ [illegible] તો તેમાંથી બચવા માટે જે વસ્તુ આવશ્યક છે તેને આવશ્યક તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે

આ બાબતનું [illegible] પૂર્ણ જ નહિ, પરંતુ સમાજ [illegible] વિચાર છે અને [illegible] આ દૃષ્ટિએ

જનો પોતાના ભાઈઓ પર જેટલો વિશ્વાસ નહિ ધરાવે તેટલો ઈશ્વર કેળના લોભ પર ધરાવશે. તેનું કારણ આપણી નૈતિક નબળાઈ છે તે નબળાઈ ન હોવા છતાં ક્યાંથી ઉતરી આવી ! કોના સંસર્ગથી જન્મી ! આ સંજોગોમાં જન્મી ! તે પ્રશ્નો પણ તેટલો જ વિચાર માગે છે અને તેને અંગે જેમ કોર્ટનું નૈતિક ધોરણ વ્યાપારી છે તેમ પ્રચલિત ન્યાયતંત્ર પણ વ્યાપારી તો છે જ આ ? પદ્ધતિકાર એવું કહેવાય બને છે કે ગુનેગાર છૂટી જાય છે ત્યારે સાચો માણસ માર્યો જાય છે. વકીલો કરનાર જન્મજાત વકીલો તથા ઉત્પાદન સામગ્રીઓ જેવા કરી કોર્ટમાં હાજી જવું એ આ ? સાધારણ વસ્તુ થઈ ગઈ છે. લોકો ન્યાય ન્યાય એ કઈ ઉંચેથી મળતું નથી કે તેમાં ભૂલ ન થાય. પરંતુ તેની ભૂલો તો અપવાદિત જ થાય. આજે આવું બનતું અપવાદરૂપે નથી રહ્યું આજે તો એ અપવાદિત વસ્તુ જ રાજમાર્ગ બની ગઈ છે

હવે શું કરવું ?

આજના ન્યાયતંત્રની પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવાં જોઈએ. આ પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવામાં કોઈ સંસ્થા કે સરકારને હાનિ પહોંચવાની નથી. કોઈને કઈ નુકસાન થવાનું નથી. તેમ તેને માટે કાયદાઓ પણ સાવ બદલી નાખવાની જરૂર નથી. માત્ર નીચેની બાબતો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ

[૧] આ ? ન્યાયનું અવલંબન વકીલો પર બહુ અંશે નિર્ભર રહે છે તેને બદલે વકીલો કરતાં તેની વાસ્તવિકતા પર વિશેષ વજન આપવું જોઈએ

[૨] ન્યાયાધીશો વાસ્તવિકતાને શોધી શકે તેવા વિચારક ધીર અને સત્યપરાયણ હોવા જોઈએ.

[૩] પ્રત્યેક ગુનાની ક્રિયાઓ તથા ગુનાને જ બાતમીદારી ન થઈ પાડવા ગુનાનું નિવારણ કરે તેવી ભરતી જોઈએ.

ન્યાયનો હેતુ આજે આગળ જ સમાયેલ છે. લોકશાસનની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુ ખરેખર અગમ્ય છે.

ન્યાયને અભરાઈએ

જે ન્યાયને પરિણામે માનવજાતિના દોષોની નિવૃત્તિને બદલે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ થતી હોય, સમાજની વ્યવસ્થાને બદલે અવ્યવસ્થા વધતી હોય, ક્લેશ અને યુદ્ધ પૃથ્વી પરથી નાબૂદ ન થઈ શકતાં હોય અને પ્રજાને સાચું સુખ અને શાન્તિ આપવામાં ? ન્યાયનો ફાળો ન હોય તે ન્યાયને ન્યાય તરીકે શી રીતે ઓળખાવી શકાય! ન્યાય આજે પોતે પક્ષપાતી થઈ ગયો છે તેથી જ આ દશા અનુભવાય છે.

આજે વકીલો, જજો અને ન્યાયાધીશો આપણા દેશમાં સોલિસિટરો અને બેરિસ્ટરોનો તો ઘોડાપૂર વધતો જાય છે. નવીન ધારા ધોરણો પ્રતિવર્ષ ખૂબ વધારે જ જાય છે છતાં પ્રજાનું નૈતિક જીવન જોઈએ તેવું સુધર્યું નથી, એ તો આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

કોર્ટો, જેલખાનાં અને પોલીસો સંખ્યાબંધ હોવા છતાં ચોરી, મારામારી અને વ્યભિચારની તો વૃદ્ધિ જ થતી દેખાય છે. આનું કારણ શું હશે, તે પ્રશ્ન ખરેખર વિચારણીય છે.

દેશનું નૈતિક જીવન આ બાબતમાં જવાબદાર છે તે વાત નિઃસંદેહ છે. કારણ કે ભારતમાં આવેલા મિ. મિનાર્ડ પ્રમાણે આખી ભારતીય ધારા ઘડી લીધા પછી જણાવ્યું કે ભારતની પ્રજા માટે બની તે વાતને કશું બહુ વાંચો કામ કર્યો નથી. તેણે કહ્યું કે આધ્યાત્મજ્ઞાન, સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને ત્યાગ ભારતમાં જે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે તે બીજે જ ક્યાંય હશે. આજે તે શાસ્ત્રોમાં ખૂબ સંકુચિતતાને આવેલી છે તે આપણે આપણા જીવનવ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. ભારતમાં જ વસતા

જનો પોતાના આરોપીઓ પર જેટલો વિશ્વાસ નહિ ધરાવે તેટલો ઇતર લોકોના લોકો પર ધરાવશે. તેનું કારણ આપણી નૈતિક નબળાઈ છે તે નબળાઈ ન હોવા છતાં ક્યાંથી ઊતરી આવી ? કોના સંસર્ગથી જન્મી ? આ સંજોગોમાં જન્મી ? તે પ્રથા પણ તેટલો જ વિચાર માગે છે અને તેને આજે જેમ લોકોનું નૈતિક જીવન જવાબદાર છે તેમ પ્રચલિત ન્યાયવિતરણ પણ જવાબદાર તો છે જ. આ જે પ્રવૃત્તિ એવું કહેવાય બને છે કે ગુનેગાર છૂટી જાય છે ત્યારે સાચો માણસ માર્યો જાય છે ઊલટતપાસ કરનાર વકીલ વકીલો તથા વિરુદ્ધપક્ષના સાક્ષીઓ ઊભા કરી કોર્ટમાં રાખી જતું એ આ જે સાધારણ વસ્તુ થઈ ગઈ છે એનો નાશ થાય એ કંઈ ઉંધરી મજલ નથી કે તેમાં ભૂલ ન થાય. પરંતુ તેની ભૂલો તો અપવાદિત જ થાય. આજે આવું બનવું અપવાદરૂપે નથી રહ્યું આજે તો એ અપવાદિત વસ્તુ જ રાજમાર્ગ બની ગઈ છે

હવે શું કરવું ?

આજના ન્યાયવિતરણની પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવાં જોઈએ. આ પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવામાં કોઈ સંસ્થા કે સરકારને હાનિ પહોંચવાની નથી, કોઈને કંઈ નુકસાન થવાનું નથી તેમ તેને માટે કાયદાઓ પણ સાવ બદલી નાખવાની જરૂર નથી. માત્ર નીચેની બાબતો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ:

[૧] આજે ન્યાયનું અવલંબન દલીલો પર બહુ આધારે નિર્ભર રહે છે તેને બદલે દલીલો કરતાં તેની વાસ્તવિકતા પર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ.

[૨] ન્યાયાધીશો વાસ્તવિકતાને શોધી શકે તેવા વિચારક, ધીર અને સત્યપરાયણ હોવા જોઈએ.

[૩] પ્રત્યેક ગુનાની શિક્ષાઓ નવા ગુનાને જ પોષનારી ન થઈ જતાં ગુનાનું નિવારણ કરે તેવી બનવી જોઈએ.

આમ થવા છતાં વડીલો, માબાપો એ જ રહેશે અને એ તેમનું સ્થાન અને એમ આદર આપવો જ રહ્યો.

પ્રજા પ્રત્યે

પ્રજામાં આવા ગુનેગારો ઓછા થાય તે સારુ સમાજ અને નીતિનાં ધોરણ પણ રાજ્યસત્તા કે સરકારે બાંધી આપવાં જરૂરી છે એક નાનામાં નાની ભૂલનું પણ નિવારણ થવું જોઈએ. આમ થવાથી તે તે પ્રજાજનોથી તે તે જાતિ અને સમાજની આગેવાન વ્યક્તિઓના શિરે તે તે સમાજ કે નીતિની જવાબદારી રહેશે અને નાની નાની ભૂલોનો તો તેઓ આંતરિક નિકાલ લાવી શકે. આથી સરકારને અધિક આગ્રહ કે બળાત્કાર ઉપયોગની જરૂર નહિ રહે. અને તેમ થવાથી તેટલો રાષ્ટ્ર પર પણ ખર્ચનો બોજો ઓછો થશે. આ બંને દૃષ્ટિએ આમ થવું સુવિચાર છે

ગુનાનું મૂળ

કોઈ પણ ગુનેગાર થયેલો માણસ સંયોગ અને કારણો સિવાય ગુનેગાર થયો હોતો નથી. પ્રથમ તો નિરુપાયે જ તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી હોય છે પરંતુ જેમજેમ તેના પર ગુનેગારની છાપ મોટી થતી જાય અને બીજા ઉપચારો અજમાવવાના બંધ થાય છે તેમ તેમ તે વધુ પાપી બનતો જાય છે એટલે આ સ્થિતિમાં તેવા નિષ્ણાત માનસશાસ્ત્રીઓ રોકી તેમને સુધારવાનો પ્રયાસ કરવો તે વધુ ઉપયોગી છે

માબાપો અને સમાજ

માબાપોએ બાળકોને નાનપણથી જ નીતિ અને ધર્મના સંસ્કાર તેના જીવનમાં રેડવા જોઈએ. શિક્ષકોએ માનસશાસ્ત્રી બની આવા ગુનાઓ [illegible] ન થાય તે પ્રત્યે લક્ષ આપવું જોઈએ, અને સમાજના નેતાઓએ સમાજની વ્યક્તિઓ પાપ કે અધર્મ ન કરે તે મા[illegible] તેની આર્થિક સ્થિતિ તપાસતાં રહેવું જોઈએ. તે સાધનહીન

હોય તો તેને ઉઘાડા પાડવામાં આવવા જોઈએ. અને સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી ખોટી પદ્ધતિઓને એક ગરીબ કુટુંબ પણ સામનો આપવાની દરેકમાં ટકી રહી શકે તેવી બનાવી લેવી જોઈએ.

આ રીતે ન્યાયની વધુ રક્ષા કરવાનો સવાલ છે અને ન્યાયની રક્ષાની તો પ્રત્યેક વ્યક્તિને આવશ્યકતા છે. સૌ પોતપોતાની જવાબદારી સમજે અને નીતિપરાયણ રહે તો અવિશ્વાસ, માનસિક વ્યથાઓ, અતિ સ્વાર્થ અને અધર્મ કે જેથી રાષ્ટ્ર અને પ્રજાની સંસ્કૃતિને કોરી રહ્યા છે તેમનો સહેજે અંત આવી રહે.

૧૧

રાજસત્તા અને પ્રજા

રાજસત્તાના ઉત્પન્ન થવાનું મૂળકારણ વર્ણવ્યવસ્થા છે જ્યારથી રાજ્યની વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ચાતુર્વર્ણ્યની યોજના થઈ ત્યારથી જે વર્ણ ક્ષતાત્ કિલ ત્રાયત ઇત્યુદગ્રઃ ક્ષત્રસ્ય શબ્દો ભુવનેષુ રૂઢઃ ॥ રઘુવંશ ॥ અર્થાત્ રાજ્યની પ્રજાને દુઃખમાંથી બચાવી રક્ષણ આપતો હતો તેની ગણના ક્ષત્રિયસમાજમાં હતી. ખરું ત્યારે તો આખો વર્ગ ક્ષત્રિય તરીકે અને તેનો કોઈ એક નાયક હોય તે નૃપતિ તરીકે ઓળખાતો. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં નૃપ, નૃપતિ, ભૂપતિ, પાર્થિવ, ક્ષિતિપતિ નામો મળી આવે છે

પાછળથી તે સમાજને સેના સુપ્રત કરવામાં આવી. અને આખા રાજ્યનું રક્ષણ કરવા સારુ તેના ખાસ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે અમુક જમીન તથા અધિકારો તેને સોંપવામાં આવ્યા. વધુમાં પ્રજા વગેરેથી તેને કર અને ભૂમિભાગ આપવાનું પણ નિશ્ચિત થયું. ત્યારથી તે નૃપ મટી રાજા બન્યો. સેવાવૃત્તિને બદલે સ્વામીવૃત્તિનો લેપ તેને ત્યારથી લાગવા માંડ્યો. રાજસત્તાનો આ મૂળ ઇતિહાસ છે

રાજાશાહી.

ગીતાજીમાં ક્ષત્રિયોના સ્વાભાવિક ગુણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

શૌર્ય, તેજસ્વિતા, ધૈર્ય, ચાતુર્ય, નિડરતા, દાનવૃત્તિ અને ઐશ્વર્ય આ સર્વ ક્ષત્રિયોના સ્વાભાવિક ગુણો છે.

આવા ગુણોને લઈને પ્રજા તેના તરફ પિતૃભાવે વર્તે અને તે પણ પોતાનું કર્મ સમજી પોતાની અંગત પ્રજાની જેમ તે પ્રત્યે વર્તે. નીતિશાસ્ત્રમાં પણ તેમના ધર્મનું બહુ સુંદર નિરૂપણ આપ્યું છે :

दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा न्यायेन कोशस्य च संप्रवृद्धिः ।
अपक्षपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षा पञ्चापि धर्मा नृपपुंगवानाम् ॥

દુષ્ટોને દંડ, સુજનોની પૂજા કરવી, પ્રજા અર્થે ન્યાય દ્વારા કર ઉઘરાવવા, પુત્ર અને શત્રુ બન્ને પર ન્યાયદૃષ્ટિએ સમાનતા રાખવી, અને પોતાના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ સતત ચિંતવવી એ નૃપતિઓના પાંચ અનિવાર્ય ધર્મો છે.

પરંતુ જેમ જેમ સાધનો અને સગવડો વધતી ગઈ તેમ તેમ આળસ અને વ્યસનો વધ્યાં તેમ ક્ષત્રિયો પણ ક્રમે ક્રમે પોતાના આ ધર્મ ધીમે ભૂલતા ગયા, અને જે ક્ષણે ભૂલ્યા પછી તે સત્તાનું ધીરેધીરે સ્વરૂપ બદલાવા લાગ્યું અને તેમ થતાં ક્રમે બ્રિટિશરોના સામ્રાજ્યમાં એવી તો ઝડપ થઈ ગઈ કે જે રાજાઓને રાજ્યનું હોય તો બ્રિટિશ સરકારના પગ ચાટવા પડે. જે પ્રજાના તે રક્ષક હતા, જે પ્રજાના હૃદય પર સિંહાસન સ્થાપીને તે રાજ્ય કરતા તે પ્રજાને તેમણે સ્મરણમાં પણ ન રાખી. તેઓ સતત આધીન રહેવા લાગ્યા. બ્રિટિશરોએ તેમને સત્તાલોભથી તેઓ આલમ વધે તેથી જ નાશક બનવા લાગી, અને ક્રમ ક્રમ ખુશામતિયાઓનું સામ્રાજ્ય ત્યારથી આરંભ થયું.

આમ વધતાં જતાં ક્રમશ વિલાસિતા અને સત્તાનો મદ વધ્યો. જ્યારે વિલાસિતાનું જોર વધે છે ત્યારે માણસો ખુશામતી બને છે

ત્યારે અધર્મ અને અત્યાચારની પરંપરા ચાલી જાય છે ત્યારે આમાં પ્રજાતંત્રના ... અનુયાયી આગેવાનો સ્વાર્થ અને લાલચને વશ થઈ સાથ પૂરે છે ત્યારે તો પરંપરા વિરાટ સ્વરૂપ પકડી તેને ભોગ પડેલી પ્રજાને તેના પંજામાં પકડી અધોગતિ તરફ ઘસડે છે

ભારતી પ્રજાનો અંતર્નાદ બોધનારી ગુજરાતિકસાહિત્યના ... તેથી આ મુજબ છે

होचित नृपति को वीक्षि न नाथ ।
श्री न प्रथा जिन ब्रह्मसमान ॥

તે નરપતિ છતાં છતાં મરેલાની માફક ચાલનાર છે) જે નરપતિને પ્રજા પ્રાણ સમાન વહાલી નથી.

રાજાશાહી તો ગઈ!

જે રાજાશાહીએ આજ સુધી હતી, જેની આગળ પ્રાચીન પણ અને પ્રજાની નહેરબાનીઓ પણ સલામત નહોતી. અન્યાય, સિવાય કોઈનું નામે અનિષ્ટો જમા પર ચાલી જેમ હતાં, તે રાજાશાહી તો જમાનાથી ગઈ. તેને દૈવી અધિકાર માનવામાં આવતો. પૂર્વજન્મથી જ રાજ્યાધિનું આપમ ઉપાર્જિત થયે છે એ માન્યતા હતી. તે નવી ઢબની ભાવના પ્રમાણે ગઈ. આપણે કહેતા કે, ત્રિવિધીનું ગ્રાસ પરંતુ શાસન સત્તા પછી રાજાઓની પણ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આપુ કહેવા અને દીર્ઘદ્રષ્ટાઓ કહેતા તેના પ્રસંગે પણ કોઈ રાજાશાહીનું પ્રયાણ થયું

હવે શું!

દુનિયાના પ્રતિહાસમાં ઊભી થએલી ૭ વાદો જેવા તેમાં (૧) સામ્યવાદ, (૨) ના સાથેના રાજવાદ, (૩) પ્રજાનિયુક્ત પ્રમુખ તારવાદ (૪) સમાજવાદ, અને (૫) લોકશાહી મુખ્ય છે

સામ્યવાદનો સિદ્ધાંત સત્તા અને મૂડીના વર્ચસ્વ તરફ ઘણી

ન્ય છે બ્રિટીશ અને અમેરિકન પ્રજા સભ્યતાની દૃષ્ટિએ ભલી જ પરંતુ આ સિદ્ધાંત એ સત્તાઓને લોકશાહીની વાતો કરવા છતાં એટમબૉમ્બ સુધી ખેંચી ગયો. સ્વ. બ્રિટનમાં લોકમતાધિકાર છે છતાં એ આખી પ્રજા સામ્રાજ્યવાદને લીધે જગતની મોટામાં મોટી ટીકાને પાત્ર બની ગઈ અને ચર્ચિલ જેવા લોકોને ચલાવ્યા. આજે ત્યાં કામદાર પક્ષ શાસન પર છે અને સામ્રાજ્યવાદનો પૂરો પરચો યુરોપને મળી ગયો છે તેથી તે લોકશાહી તરફ આકર્ષાયો છે પરંતુ સામ્રાજ્યવાદની ભૂમિકાથી છૂટી આ માર્ગે જવું એ એને માટે હજુ દુર્ગમ કાર્ય છે

વારસાગત રાજાશાહી માટે હિંદે દુનિયામાં પૂરો નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે બ્રિટનના રાજા પાસે ખાસ કશી જ સત્તા હોતી નથી, એટલે ત્યાંનો રાજવાદ ટકી રહ્યો છે જાપાનમાં રાજપદ દૈવી મનાતું, એ વર્ષો જૂનો ... ગયું. હિંદનો રાજવાદ લગભગ મૃત્યુ પામ્યો.

પ્રજાનિયુક્ત સરમુખત્યારશાહી કાર્યવાહીની દૃષ્ટિએ સારી ભલી જણાય છે પરંતુ એને લીધે પ્રજા પોતે સ્વતંત્ર રીતે જાગ્રત બની નથી. સરમુખત્યારશાહી તે સરમુખત્યારને પણ મદોન્મત્ત બનાવી દે એવો પૂરેપૂરો સંભવ છે એ માર્ગે કેવો જોખમી છે તે જોવા માટે હેર હિટલર અને મુસોલિનીનાં ઉદાહરણો બસ છે

સમાજવાદ અને સામ્યવાદ બન્ને આદર્શ છે પણ એનો અમલ અહિંસક સાધનો દ્વારા ન થાય, તો આજે રશિયા જે સ્થિતિ વગર જાણ્યું લાગે છે તે સ્થિતિમાં છેવટે સરમુખત્યારશાહી જ જન્મે.

લોકશાહીનો સિદ્ધાંત આ બધામાં આજે ઉત્તમ પંક્તિનો મનાય. હિંદને પણ બ્લૉકની સુવાસ્થી ... લોકશાહી ભાવનાની તક મળી છે પંડિત જવાહરલાલ જેવાઓની વિચક્ષણતા અને નૈતિક અસરને લીધે દુનિયાના

રાષ્ટ્રોમાં હિંદની ગણના થવાની. આમ જે પ્રાચીન રાષ્ટ્રોની મેળી મુરાદને, પગભર થતાં પહેલાં નૈતિકબળ તથા જ મુખ્ય એક આણી દિલ્હી આપવી, અજ્ઞાન સામ્રાજ્યવાદી અને મુત્સદ્દીગીરીમાં લભેલા યુરોપીય દેશોની ચૂંગાલથી બચીને દૂર રહેવું. તેમજ સામ્યવાદી આર્થિક સત્તા પણ સાધવી. આ કામ માટે યુરોપે જે જ્યાં હિંદ તો તે થઈ રહ્યું છે લોકસભામાં ? નખાયલ પાયું તે હિંદને લોકશાહીની દિશામાં જેવી જાય છે.

લોકશાહીના ભયસ્થાનો

(૧) લોકશાહીમાં માથાની બહુમતીની મહત્તા રહે છે. આ બહુમતી ? દિશા પર જાય તો રાષ્ટ્રને ભોગવવું પડે છે. સામાન્ય જનતા હંમેશાં ઓછાં રહેવાનાં અને એમાં પણ ઊંડી અને વ્યાપક સમજવાળાં માણસો તો ઓછાં હોવાનાં. આવા ઓછા માણસોને તે પ્રમાણનું સાધન પૂરતું ન મળે અથવા એ માણસોનો આદર્શ સાથે વિચાર સંપર્ક ન હોય તો ખોટી દિશા હોવા છતાં તે તરફ જ રાષ્ટ્ર ખેંચાઈ જવાનાં. આમ થાય તો લોકશાહી જન્મ લઈ નામ પણ ધરાવે તો ટોળાશાહીનો જ વિજય થવાનો. ટોળાશાહી એ લોકશાહીનું મોટામાં મોટું ભયસ્થાન છે.

(૨) જાતિ, ધર્મ અને પ્રાંતની દીવાલોને લીધે પણ ભયસ્થાન ઊભા થવાનો. આજે યુરોપીય રાષ્ટ્રોની દશા આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

નિવારણ

આ ભયસ્થાનોનું નિવારણ લોકમતાધિકાર થઈ શકે. પ્રજાનો મોટો સમૂહ મતાધિકારનું મહત્ત્વ સમજે અને સ્વાર્થ છોડી પોતાની રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની પૂર્ણ જવાબદારી આવી સમજ લે. લોકશાહી સાધનામાં મોટી ગ્રામ જાગી છે. આ સમજણ પુસ્તક માત્રથી ન આવે. એ પ્રયોગમય વાચોમથી આવે. એવા સાધુ શિક્ષિત માર્ગદર્શકો અને એમને સાધનાપંથ જનારી પ્રેરણાઓ ભૂલ ભરી છે. બાલિકાને

ધીરજથી આત્મપ્રશ્નવાળી અને રચનાત્મક માર્ગે ચાલનારાના મનમાં સુધાર કરતો આવી શકશે.

સત્યાગ્રહી અને સક્રિય કામ કરનારાં વીર સેવકસેવિકાઓની ખાસ સમાજ માટે પણ જરૂરી છે.

સરકાર ઉપર તો માત્ર પોતા વતી આધાર અને વિદેશ સંબંધ, સિવાય કેળવણી, ઉત્પાદન-વિનિમય સ્વાવલંબી સંરક્ષણ વગેરે બધાં જ કામો સમાજે અને જ ઉપાડી લેવાં પડશે.

આવા પ્રજાઘડતરમાંથી જે સ્વસ્ફુરિત વાત ઉત્પન્ન થશે તે થશે તે આપનો દોષ તોયે ઉત્તમ હશે. હું આવા પક્ષને સર્વાનુમતિ વાળવાનું મોખરું કહીશ.

આ બધું થાય ત્યાં લગી આજના અમલદારી તંત્રથી જ દિવસો વીતાવવા અનિવાર્ય રહેશે. આજનું અમલદારી તંત્ર જૂની રીતરસમોમાં ટેવાયેલું છે. એટલે એની બુદ્ધિમાં એ વાત ઊતરી છે કે હવે એ જૂની રીતરસમોને સુધાર્યા વિના નહિ ચાલે. પરંતુ ટેવોને સુધારતાં પણ સમય લાગવાનો. આથી પ્રજાએ એક બાજુ ધીરજ અને બીજી કડકાઈ પણ રાખવી પડશે.

અમલદારોનાં કર્તવ્યો

(૧) પોતે પ્રજાનો એક સેવક છે તેમ સમજવું.

(૨) પ્રસંગ પડ્યે પ્રજા અને રાજતંત્ર બન્ને વચ્ચે ઉપસ્થિત થતા સંઘર્ષોના પ્રશ્નોને ઉકેલી તેઓનો પ્રેમસંબંધ કાયમ રહે તેવી રીતે વર્તવું.

(૩) પોતાની વૃત્તિમાં સંતોષ રાખવો.

(૪) પ્રજાવર્ગ પાસેથી ભેટ, ખોટા કરવેરા કે લાંચથી હંમેશાં અસ્પૃષ્ટ રહેવું.

(૫) સદાચારી અને નિર્વ્યસની થવું.

(૬) પ્રજાનો ચાહ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો.

(૭) પ્રજાઓમાં બંધુ પ્રેમ અને શાંતિની ઉત્પન્નતા એ બે બાબત પર ખાસ ધ્યાન આપવાનું રહે છે સારાંશમાં આપણે પ્રજાઓમાં આ તત્ત્વો ઘણે સ્થળે દેખાય છે. પ્રજાને કે પ્રજાસેવકોને એ પ્રયોગો ઉપયોગ કરવાનાં નિમિત્તો પૂરાં પાડવાં.

આટલી સારી વાતો તે વર્ગ સમજતો થાય તો આપણું રાજતંત્ર ખૂબ સુધારા પામે. પરંતુ તેવો નિઃસ્વાર્થી વર્ગ ઉત્પન્ન કરવા માટે કે બનાવવા માટે તો પ્રજા અને રાજા બન્નેએ નીચેના પોતાનાં કર્તવ્યો પ્રત્યે જાગૃત રહેવું ઘટે. તો જ તે વસ્તુ શક્ય થાય. રાજા અને પ્રજાનો પરસ્પર પ્રીતિ સંબંધ હોય, તો સંસ્કારી વર્ગની વૃત્તિઓ સર્વપ્રજામાં વ્યાપેલી જરૂર સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે.

સંસ્કૃતિપ્રધાનતાનાં ચિહ્નો

જે પ્રજા પરસ્પર સંગઠિત હોય, સેવાપ્રેમી હોય, જ્યાં ચોરી, વિશ્વાસ કે વ્યભિચારનાં દર્શન ભાગ્યે જ થતાં હોય.

જ્યાં શરીરને હાનિકારક વ્યસનો ન દેખાતાં હોય.

જ્યાં પોતાની સ્વાદવૃત્તિને પોષવા દુઃખી પશુઓ હણવાનાં કરવામાં ન હોય.

જ્યાં શૌર્ય, ક્ષમા અને સાચી દયા હોય.

જ્યાં ક્લેશ, રાજદ્રોહ અને કલહ ભાગ્યે જ હોય.

જ્યાં આપઘાતી ભિખારી ઘણા ન હોય.

જ્યાં સ્ત્રીઓને માન હોય.

જ્યાં વ્યક્તિવ્યક્તિ વચ્ચે અને ધર્મધર્મ વચ્ચે અસહિષ્ણુતા નહિ, બલ્કે પ્રેમ હોય. આ બધાં સંસ્કૃતિપ્રધાનતાનાં ચિહ્નો છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રજાના સંગનો મેળો આપણને

જ્યાં કોઈ ઉપરાઉપરી પ્રકારે રાષ્ટ્રીય ક્લેશ, ઝઘડા અસંતો અને ભ્રાંતિના જોર આવ્યાં છે, ત્યાં યોજનાના આયોજનો હોવા છતાં શાંતિનું નિરૂપણ હોતું નથી. સાચી શાંતિનો આધાર સંસ્કારિતા પર નિર્ભર છે

(૧) શિક્ષણ

સંસ્કૃતિસુધાર માટે બીજું સાધન શિક્ષણ છે દરેક ગામમાં ઉત્તમ પ્રકારની સંસ્કૃતિ પોતે એવું સ્વતંત્ર સાહિત્ય તૈયાર થવું જોઈએ. તે સાહિત્ય કરતાં પણ સૌથી પ્રથમ તો ગામના શિક્ષકશિક્ષિકાઓ સદાચારી અને સુઘડ હોવાં ઘટે તેઓ બાળકોનો સ્નેહ કેળવી ઈતર કેળવણી કરતાં આખી સંસ્કૃતિવિકાસની કેળવણીમાં વધુ ચિંતિત રહે.

વળી બાળકોમાંથી જ કરો વેર ઝેર ભય જડ ન ઘૂસી જાય તે માટે તેવી ભાવનાઓના પ્રચાર કરવા માટે તેવો વર્ગ ખાસ રોકવો જોઈએ કે જે સમાજની કુરીતિઓ દૂર કરી સમાજમાં સંસ્કૃતિનાં નવઘડતર ઘડે. બીજાઓમાં અક્ષરજ્ઞાન શિક્ષણનો પણ તેની સાથે જ વિકાસ થવો જોઈએ. તે વર્ગની સુશિક્ષિતતા સમાજની સુધારણાની ચાવી છે

(૨) આર્થિક ઉન્નતિ

સૌથી પહેલાં સામુદાયિક દૃષ્ટિએ આર્થિક પ્રશ્ન વિચારવું ઘટે. ચૂંટેલ વ્યક્તિઓ કે ગામ સુધરાઈનો ખ્યાલ કામ કરે તો તે કોઈ આર્થિક ઉન્નતિ ન કરી શકે, તેમ મૂળ ધનસંચય કરવો તે પણ કોઈ આર્થિક ઉન્નતિ નથી ગણાતી. આર્થિક ઉન્નતિમાં ખાસ આદર્શ જ મુખ્યત્વે વિચારવાનું હોય કે ગામ તંત્ર નીચે રહેતી કોઈ પણ વ્યક્તિ ભૂખે મરતી ન હોય અને સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્ય સહેલાઈથી પોતાની આવશ્યક સામગ્રી મેળવી શકે.

આમ પ્રકારમાં ગ્રામને તિલાંજલિ આપી ગ્રામોદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોની વિચારણા પ્રથમ જ કરવી પડશે.

(૩) આર્થિક મુશ્કેલીના કારણો

પ્રજા પર મોટા પ્રમાણના કર અને વેરા નાખવાથી રાજ્યની તિજોરી તર બની હોય તેમ માનવામાં આવે છે પરંતુ અધિક કર-વેરા નાખવાથી તો કૃષિકાર અને વ્યાપારી બન્ને પાયમાલ થાય છે, અને તે પાયમાલ થયા પછી તો એમનાથીન રાજ્યની આવક ઘટે છે તેઓ તંગ બની રહે છે. જે રાજ્યની દીર્ઘદૃષ્ટિ રાખી ઓછા કરવેરા રાખે છે તેની પ્રજા સંપત્તિશાળી રહેવાથી વધારે તેને પાછળથી મેળવી લાભ થાય છે. એ પણ ધ્યાનમાં લેવી જરૂર છે.

આથી પ્રજાને આબાદ રાખવા માટે અને ત્યાં સુધી કરવેરા ઓછા જ રાખવા પડે, અને જે ધન મેળવાય તેનો ઉપયોગ પોતાની ખાતર નહિ પરંતુ વિશેષ પ્રજાજનોને શિક્ષણ તથા સુખ અને સગવડનાં સાધનો આપવામાં સદુપયોગ થવો જોઈએ.

જે દ્વારા સંસ્કૃતિનું અધઃપતન થાય તે શિક્ષણ નથી. ચારે ય તમાં શિક્ષણ એવું આપવું જોઈએ કે જે દ્વારા પ્રજામાં સ્વાવલંબન, પ્રેમ, આત્મ રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ધાર્મિકતામાં ઉન્નતિ થાય અને સુખ-સગવડનાં સાધનો પણ પ્રજાને વિલાસી કે પામર બનાવે તેવાં નહિ પરંતુ ઉન્નતિની ભાવનાના પ્રેરક હોવાં જોઈએ.

આવું શાસનતંત્ર નવા હાકેમો ઉત્પન્ન કરવાની હોશિયારી નહિ બતાવે પણ ઘર્ષ ન થાય તેના ઉપાયોની યોજનાઓ બનાવશે. તે ખાદી, ગ્રામ, ચીજવસ્તુની ઈત્યાદિ સાધનોને આગળ મૂકશે તથા, પ્રજાના સંઘ અને તેની યોજના અને લોકશાહીની બનાવવા પ્રતિ વધુ લક્ષ આપશે. આ તો માત્ર એક વસ્તુનિર્દેશ છે.

આર્થિક સંકટનું મુખ્ય કારણ તો પ્રજાની અજ્ઞાનતા છે. તે અજ્ઞાનતા ભિન્નભિન્ન પ્રકારની હોય છે દાખલા તરીકે ક્ષતિ એ ખેડૂત નથી સાચવી શકતો છે. તેથી વ્યસન, કુ, કજીયા વગેરે ઉત્પન્ન થઈ ઈર્ષ્યા વગેરે વધતી જાય છે અને કજીયા

પોતાના ઢોરને ખવરાવી તેમાંથી શરીરના પૌષ્ટિક તત્ત્વો દૂધ, ઘી વગેરે ઉત્પન્ન કરી શકે છે પરંતુ તેને બદલે તે તાત્કાલિક લાભ ખાતર ઘણાં વેચી નાખે છે આથી તેને ભયંકર નુકસાન વેઠવું પડે છે આમાં તેની અજ્ઞાનતા અને અજ્ઞાનતાજન્ય આળસ જ મુખ્યપણે છે

ખેડૂત પોતાનું સારામાં સારું ખાતર વેચી નાખે છે કેમ વાપરવું તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી આથી સારી જમીન કે જેમાંથી તે ત્રણ મોસમ લઈ શકે તેમાંથી ભાગ્યે ૧ જેટલું ઉત્પન્ન કરી શકે છે

કેટલીકવાર મુખ્ય ખેડૂત પાણી, ખાતર, જમીન ઇત્યાદિ સાધનોને અભાવે પણ નિષ્ફળ જાય છે અને પ્રસંગે તેને ખેતીનું જ્ઞાન અને સાધનો આપવાથી ઘણી વખત કરજ મુશ્કેલીનો સામ ગીને દીન બની રહે છે

વ્યાપારીઓમાં પણ કઈ વસ્તુ કેવી રીતે રાખવી, વાપરવી અને વેચવું તેમનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી ઘણું નુકસાન વેઠવું પડે છે

આથી તેમને પોતપોતાના વ્યાપારનું શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થાથી રાજતંત્ર અને પ્રજા બન્નેને લાભ થવાના સંભવ છે આજે દુનિયાના પ્રયોગો જોતાં આપણે તરીકે વર્ગોને જોતાં ન કરી શકીએ તો પણ એવો ઉમેરો ન થાય એવી કાળજી તો અવશ્ય રાખીએ. ગામડાંઓ અને શહેરોને કેન્દ્રમાં રાખીને જ આપણે સર્વાનુમતિવાળા લોકશાસનને લાવવામાં ફતેહમંદ થઈ શકીશું.

આર્થિક સંકટનું બીજું કારણ સામાજિક કુરિવાજો છે પોતાનું ઘર ન પહોંચતું હોવા છતાં લગ્ન, કારજ અને એવા એવા પ્રસંગો પાછળ ઘણો ખર્ચ થાય છે તો આવા કુરિવાજોને અટકાવવામાં રાજ્યતંત્રે પોતે ? સાથ આપવો જોઈએ.

આ બધાં કારણોને લીધે ઔદ્યોગિક તથા ખેતીવિષયક ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપવાથી અને પ્રજામાં જાગ્રતિ અને નિ-

(૩) આર્થિક મુશ્કેલીના કારણો

પ્રજા પર મોટા પ્રકારના કર અને મોટા નાણાવાળી રાજની મિલ્કતો વધ ભલી હોય તેમ માનવામાં આવે છે પણ અધિક કર લેવો નાણાવાળી તો દુખિયારા અને આપત્તિ અને પાયમાલ થાય છે, અને તે પાયમાલ થતાં પછી તો બેરાહબીન રાજ્યની ગાદી થાય છે જેવા બનો તાજ બની રહે છે જે રાજની દીર્ઘદ્રષ્ટિ રાજની મોટા કમેરા રાખે છે તેની પ્રજા સમૃદ્ધિશાળી રહેવાથી વધારે તેને પાછળથી બેવડો લાભ થાય છે એ ખૂબ સમજવા જેવી વસ્તુ છે

આથી પ્રજાને આબાદ રાખવા માટે અને ત્યાં સુધી કલેશ ઓછો જ રાખવો પડે અને જે ધન મેળવાય તેનો બોજા અતિશી ખર્ચ બહાર નહિ પરંતુ શિક્ષણ, પ્રજાજનોને શિક્ષણ તથા સુખ અને સગવડનાં સાધનો આપવામાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ

જે દ્વારા સંસ્કૃતિનું આધ્યાત્મ થાય તે શિક્ષણ નથી. માટે પ્રજામાં શિક્ષણ એવું આપવું જોઈએ કે જે દ્વારા પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિય પ્રેમ, દેશ રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ધાર્મિકતામાં ઉન્નતિ થાય. અને સુખ સગવડનાં સાધનો પણ પ્રજાને વિલાસી કે પામર બનાવે તેવાં નહિ પરંતુ ઉપરની ભાવનામાં પ્રેરક હોવાં જોઈએ.

આવું રાજતંત્ર નવા ધર્મો ઉત્પન્ન કરવાની કેળવણી નહિ બનાવે, પણ દર ન થાય તેવા ઉપયોગની શાખાઓ બનાવશે. તે માટી નવા વીજળીથી ઇત્યાદિ સાધનોને આવે કુદરતી રીતે, પ્રકાશ વગેરે સાથે તેની યોજના અને બૌદ્ધિકશક્તિ બનાવવા પ્રતિ વધુ લક્ષ આપશે. આ તો માત્ર એક વસ્તુનિર્દેશ છે

આર્થિક મુશ્કેલીનું મુખ્ય કારણ તો પ્રજાની આળસ છે તે આળસના ભિન્નભિન્ન પ્રકારની હોય છે. દાખલા તરીકે, કાપડ એ ખેડૂત પછી ખાલી ફરતો છે. તેથી કપાસ, રૂ, કપાસિયા વગેરે ઉત્પન્ન કરી દુઃખી થતા જાય છે અને કપાસિયા

પોતાના ઢોરને ખવડાવી તેમાંથી શરીરનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો દૂધ, ઘી વગેરે ઉત્પન્ન કરી શકે છે પરંતુ તેને બદલે તે તાત્કાલિક લાભ ખાતર ઢોરાં વેચી નાખે છે આથી તેને ભયંકર નુકસાન વેઠવું પડે છે આમાં તેની અજ્ઞાનતા અને અજ્ઞાનજન્ય આળસ જ કારણભૂત છે

કૃષિકાર પોતાનું સારામાં સારું ખાતર વેચી નાખે છે કેમ વાપરવું તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી. આથી સારી જમીન કે જેમાંથી તે ઘણું મબલખ લઈ શકે તેમાંથી બહુ જ થોડું ઉત્પન્ન કરી શકે છે

કેટલીકવાર સારા કૃષિકાર પાણી, બીજ, જમીન ઇત્યાદિ સાધનોને અભાવે પણ નિષ્ફળ જાય છે અને પ્રસંગે તેને કૃષિનું જ્ઞાન અને સાધનો આપવાથી ઘણી વખત કંઈ મુશ્કેલીનો સરળ રીતે ઉકેલ આવી રહે છે

વ્યાપારીઓમાં પણ કઈ વસ્તુ કેવી રીતે રાખવી વાપરવી અને વેચવું તેમનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી બહુ નુકસાન વેઠવું પડે છે

આથી તેમને પોતપોતાના વ્યાપારનું શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થાથી રાજતંત્ર અને પ્રજા બન્નેને લાભ થવાનો સંભવ છે આજે દુનિયાના પ્રદેશો જેવા આદર્શ તરીકે બધાને ઓળખ ન કરી શકીએ તો પણ અમો પાછળ ન રહી જઈએ એવી કાળજી તો અવશ્ય રાખીએ. ગ્રામઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપીને જ આપણું સર્વાનુમતિવાળા લોકશાસનને રસ્તામાં પ્રવેશ થઈ શકશે.

આર્થિક સંકટનું બીજું કારણ સામાજિક કુરિવાજો છે પોતાનું ઘર ન પહોંચાય છતાં લગ્ન મરણ અને એવા એવા પ્રસંગો પાછળ પૈસો ખર્ચવામાં આવે છે તો આવા કુરિવાજો અટકાવવામાં રાજતંત્રે પોતે જ સાથ આપવો જોઈએ.

આ બધાં કારણોને લઈને ઔદ્યોગિક તથા ખેતીવિષયક ઉન્નતિ થતી નથી અને પ્રજામાં આળસવૃત્તિ અને નિષ્-

ભિન્નભિન્ન શરીરોપયોગી સેવા આપવાનું સ્વીકાર્યું અને તે સેવક તરીકે ઓળખાયા. અન્નવસ્ત્રાદિ સંબંધોથી જ્ઞાતિઓને માટે જે વર્ગે સેવાઈ કાર્ય ઉપાડી લીધું તે ક્ષત્રિય કહેવાયા. અને એક વર્ગ એવો પણ હતો ખરો કે જેણે બધી સમાજની આર્થિક સેવા ઉપાડી લીધી તે વૈશ્ય કહેવાયા. આ બધાં પરસ્પરનાં કાર્યો એ પારસ્પરિક સેવા જ છે, અને આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે તે સેવા વિનિમયરૂપ જ છે.

સેવાભાવના

એક માનસિક સેવા આપે છે એક વ્યાવહારિક સેવા આપે છે અને એક શારીરિક સેવા આપે છે. આ બધામાં સેવક જ છે. આમાં સ્વામી કોણ છે તે સમજાતું જ નથી. જો કોઈ એમ કહેતો હોય કે અમે માનસિક સેવા આપનારાં છીએ એટલે અમે સ્વામી પણાનો દાવો છે તો તે વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે એટલી માનસિક કે એટલી શારીરિક સેવાથી ઉપયોગિતાનો વ્યવહાર કરી શકાય નહિ.

દાખલા તરીકે, આપણું આપણી પોતાની શરીરરચના જોઈએ. શરીરના ઘણાં અંગો છે તેમાં આપણે કોને સ્વામી અને કોને સેવક કહી શકીએ? ધારો કે કોઈ મસ્તિષ્કને સ્વામી માનવાની હિમ્મત કરે, પણ આપણે તે જોઈ શકીએ છીએ કે હોજરી કાર્ય ન કરે તો તેની પોતાની દશા કેવી કફોડી થઈ જાય! તે જ રીતે આખા શરીરના સંબંધમાં છે. તેમાં એક પગથી માંડીને માથા સુધીનાં બધાં અંગોપાંગો પરસ્પરમાં ઉપયોગી છે. તેમાંનું એક પણ નકામું નથી, તેમ નિરર્થક પણ નથી. આ રીતે આખી પ્રાણીસમાજ ઓળખીએ તો સમસેવક છે. કોઈ પણ સ્વામી નથી. હા, એક વસ્તુ છે કે જો તે એવી દુનિયામાં વસતો હોય કે જ્યાં રહેવાથી પ્રાણીઓના કોઈ પણ પ્રાણીસમાજની સેવા વિના તે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખતો હોય, તો તે પોતાને સ્વામી કહેવડાવી શકે.

પરંતુ તેવું તો [illegible] નથી. તો પછી એક સેવક બીજા

સેવકને સેવ્ય કેમ કહી શકો ? કારણ કે તે બન્ને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં એક જ માનવજાતિનાં બે અંગો છે અને તે બન્ને ભાઈઓ છે

એક બાળક પુખ્ત થતાં સુધી માતા, પિતા કુટુમ્બ વગેરેની સેવા લઈને ઉછરે છે અને આશ્રય લે છે છતાં તે માબાપને સ્વામી ગણતો હોય એવું આપણે ક્યાંય જોયું સાંભળ્યું નહિ. ઊલટું તે મા બાપને પોતાના ઉપકારક ગણે છે અને પુખ્ત થતાં તેમની સેવા બજાવવાની વખતે પણ તે કર્તવ્યભાવના માને છે એ બે વચ્ચે કોઈ અંગને સ્વામી કે સેવક જેવું લાગતું નથી. જે રીતે કુટુમ્બનું તે જ રીતે સમાજનું અને તે જ રીતે રાષ્ટ્રનું પણ હોવું જોઈએ જ્યારે કર્તવ્યભાવના આવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રના કોઈ પણ બીજા અંગને ઊંચ નીચ ન ગણી શકાય. પરંતુ જ્યારથી તારતમ્યતાની ભાવના આવી ત્યારથી આ ભેદો પડી ગયા છે

અને જ્યારથી સ્વામિત્વ આવ્યું છે ત્યારથી સાથેસાથે સ્વાર્થાદિ દોષોથી કલુષિત થયેલા જમાનામાં અહંકાર, સત્તા અને વિલાસાદિ દુર્ગુણો પણ વધ્યા છે

સત્તાવાળા જમાનામાં મૂડીવાળા અને બુદ્ધિવાળાનો તિરસ્કાર તેવી જ રીતે મૂડીવાળા જમાનામાં બુદ્ધિવાળાનો તિરસ્કાર અને બુદ્ધિવાળા જમાનામાં એ બન્નેનો તિરસ્કાર. એ દૃશ્યો આજ સુધીના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ. તેનું કારણ પણ તે જ છે

માનવસમાજ માનવસમાજ વચ્ચે વળી કોનો તિરસ્કાર કરે, કુદરતનિયમથી તેને નભી શકે, તેને આચારમાં પણ આદર્શ માને. આ બાબત ભારતિ ! આની પરિસ્થિતિનું ભાન કરાવનાર વર્ગને પણ સમાજસેવી કે ધર્મગુરુના વિશિષ્ટતાથી વધતી સેવામાં આવે. એ બધી પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓ સમાજમાનસમાં પ્રવેશ પૂરી જ્યાંનો ભૂલ પરિવર્તન આ સત્તાથી અને મૂડીના શાસનમાંથી જ થયો હોય ભિન્ન સ્વીકારવાને ગાડું-ગમન કરાવો આપણી સામે દેખાય રહે છે

ગુલામી માનસ

આજે ભારતમાં વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના અને ધર્મધર્મ વચ્ચેના ભેદોની સમસ્યાનો પાર પામી શકાય તેવું રહ્યું નથી. હિન્દુસ્તાનનો ગોરો વર્ગ કે ? પ્રજાજનોનું ગુલામ માનસ કરી રહ્યો છે એની સેવા વિના આપણું ગાડું કોઈ સ્થિતિમાં ગુમાવી બેસીએ છીએ તેમ અસ્પૃશ્ય અને સમ ત્યાગ કર્યા આપણે તેને અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ. તેને અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ. આપણા જેવા જ તે મનુષ્ય હોવા છતાં તેમની સેવા લેવા છતાં મનુષ્યત્વના વિશેષ ચારેનાં વ્યક્તિ ભાવનો અને કરી ને તેમની આવશ્યકતાઓથી આપણે તેમને વંચિત રાખીએ છીએ. આ બધા સંસ્કારો પ્રાચીન છે. માલિક અને ગુલામ વચ્ચેના માનસનો જ આ નમૂનો છે. લોકો વર્તમાન સમાજ તેને માટે ખૂબ જવાબદાર છે એટલું જ નહિ, બલ્કે માનસની દૃષ્ટિએ તેઓ આવી માનસવૃત્તિને દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ પણ કર્યો પરે છે ખરું. સ્વામિત્વની ભાવના તેમાં કેટલી બધી જવાબદાર છે ! તેનો ખ્યાલ આપવા માટે પૂર્વકાળનું ચિત્ર અવલોકવાથી તેની વાસ્તવિકતા ઠીક ઠીક સમજાશે.

માલિકીની ભાવના

પ્રાચીન સમયમાં આ માલિકીની ભાવના કેવી જ ન હતી. જે જે સમયમાં જે જે મનુષ્યો વસતા હોય તે તે પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાને ઉપયોગી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી લે ને મેળવી લે. આ સ્થિતિ તો પ્રકૃતિનું ભાવ છે. તેમાંથી જ્યારે જ્યારે તે વસ્તુની ખાસ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેમાંથી જરૂરિયાત પૂરતું મેળવી શકાય અને એમ જ્યારે એવું હોય ત્યારે બધા ઘણું હોય તો સંગ્રહ વૃત્તિની ભાવના ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. આજે પણ ફળ અને જળ તો પ્રમાણ પૂરતાં મળી રહે છે, તો તેમને સંગ્રહ કરવાની ભાવના કોઈ જ ગણી નથી. જંગલમાં રહેનારા પશુઓ મનુષ્યો આજે એવા

ગયો છે કે જે પદાર્થનો સંગ્રહ કરી રાખતા નથી કે પરંતુ પછવાડે વારસો પણ મૂકી જતાં નથી.

સંગ્રહબુદ્ધિનાં કારણો

વસ્તુ થોડી હોય અને તેના ઉપભોગ કરનાર અધિક હોય તો સંગ્રહબુદ્ધિ જાગે. અથવા જરૂરિયાતો વધે તો સંગ્રહવૃત્તિ વધે. જરૂરિયાતો વધારવી એટલે વૃત્તિને છૂટી મૂકવી. તેનું પરિણામ વિલાસ. અને જે વસ્તુ પર આખા સમાજનો હક છે તેને અભિમાન આણી લેવી એનું નામ સ્વાર્થ. આ સ્વાર્થ અને વિલાસ સ્વામિત્વની ખુમારીથી જન્મ્યા હો, કે સ્વાર્થ અને વિલાસથી સ્વામિત્વની સત્તા અજમાવાઈ હોય તે ઇતિહાસ સંબંધી ચર્ચા ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે અભિમાન માલિકીનો પ્રારંભ આવા જ સંયોગોમાં થવા પામ્યો છે.

મનુષ્યમાત્રને પોતાના જીવનને આવશ્યક તત્ત્વો આમસ્તાનો અવશ્ય અધિકાર છે અને હોઈ શકે. પરંતુ જે માલિકીરૂપે હોય તો એક મનુષ્યની પાસે થોડી નવ તેટલા પદાર્થો અધિક પડતા હોય અને બીજો મનુષ્ય પદાર્થને અભાવે મરી જતો હોય એ વસ્તુ કોઈ પણ સંયોગોમાં ઇષ્ટ નથી અને અન્યાય પણ છે.

સૌથી પ્રાચીન કાળમાં કે ચાતુર્વર્ણ્યના આરંભકાળમાં કદાચ અભિમાન માલિકીનો આગ્રહ ન હતો એમ કોઈ કહેતું હોય, અને એ વસ્તુ ખરી માની લઈએ તોપણ રાજાનો ચોરો વર્ગ ચોરાક વિના તરફડતા હોય, એવી સ્થિતિ તો તે કાળમાં ન જ હોતી નથી.

તેમ છતાં પ્રથમ પણ રાજ્યનું નેતૃત્વ જેણે કરવા સોંપાયેલું હતું તે વર્ગ જ જ્યારે સ્વાર્થ અને અતિવિલાસમાં પડ્યો ત્યારથી જ આ સંગ્રહભાવનાએ વિકાર સ્વરૂપ પકડ્યું હોય તેમ લાગે છે. આથી પરિણામ ધીમેધીમે એવું આવ્યું કે એક વર્ગ પોતાની

શારીરિક કે માનસિક શક્તિથી વધુને વધુ ભેગવતો ગયો અને તેનો સંગ્રહ કરતો ગયો.

ક્રમેક્રમે આખા રાજ્યમાં આવી અવસ્થા ધનિકવર્ગ તો આરંભમાં થોડો જ હોય છે. જેમ જેમ તે અસામાજિક વર્ગ પાસે સંપત્તિ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેની સત્તાશાહીએ પણ ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. તેની માલિકીની ચીજ અમુક વ્યક્તિ ભીખ માગ્યા વગર લેય જાય તેનો અફસોસ કરી ન શકે અને કરે તો તે ચોરી ગણાય. ભીખ માંગે સ્વમાનભંગમાં સામનો તો એક બાજુ રહ્યો. પરંતુ આવી પરિસ્થિતિમાં તેને ઉત્તેજિત માટે તો કંઈક સમજું જોઈએ ને ?

આખો શ્રમિકવર્ગ જે ભીખ વેઠવા માટે ગરીબી રૂ જાહેરમાં મજબૂર થઈ ગયો. આવી રીતે એના હાથમાં સત્તા હતું તેણે જ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી સત્તાને પોતે આધારરૂપ ગણી લીધી. સત્તાનો આ અફસોસ થયો. ત્યારે ભીખ બાજુ આધારરૂપ જેમ એના હાથમાં હતું તેણે ઉપાર્જન કરવા માંડ્યું. આવી રીતે અને સત્તા એ બન્નેથી વંચિત શ્રમજીવીઓ ? મોટો ભાગ ભારે હતો તેણે પોતાનું જીવન ટકાવવા માટે આ રીતે ફરજિયાત ભેગા અને ભીખ ઝોળીમાં સ્થાપી જ લીધી હતી તે સ્વીકારી લીધી.

વર્ણ પુનઃ સમાજવ્યવસ્થાએ એવાં એવાં ઘણાં સ્થાનોમાં અને અનુભવોમાં પણ ભર્યા.

આ પરિસ્થિતિએ પ્રજાના માનસ પર એવી અસર ઉપજાવી કરી કે માનવજાત સમાજવ્યવસ્થાથી દૂર ફેંકાઈ ગયો. આવા પ્રસંગે માનસિક ગુલામી પર્યાપ્તિએ આ યોજનાના વૈમનસ્યથી દૂર કરવા માટે ખૂબ ક્રાન્તિ આણી. આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્ર નો પ્રચાર કર્યો. પરંતુ સમાજવ્યવસ્થાના પરસ્પરો ખાસ તાત્કાલિક એવી પરિસ્થિતિ નહોતી. તેથી જ પરોપકાર અને દાન એ બન્ને

એઓની ગૃહવ્યવસ્થામાં વ્યાપતા ગયા અને દૃઢ થઈ ગઈ અને તે ધર્મના અંગ તરીકે મનાયાં. આ પ્રણાલિકા આજ સુધી ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રમાં વિકસતી ચાલી આવે છે.

પરંતુ આથી માલિકોની ભાવના નિર્મળ ન જ થઈ એ સંસ્કારોનાં મૂળ તો ઘણાં જ ઊંડાં જતાં ગયાં.

એ મૂડીવાદના સંસ્કારો આજ સુધી ચાલ્યા આવે છે અને પ્રજા પૈકી મોટા વર્ગનું માનસ ગુલામી મનોદશાથી પણ ટેવાઈ ગયું છે. બીજી બાજુથી દરેક સ્થળે વિકાસ ખૂબ વધ્યો છે, ભ્રમણો વધ્યાં છે એટલે એ ગુલામીનો અંત આવી શકે તેવી સ્થિતિ રહી નથી. સ્વાભિમાનની લાગણી ક્વચિત જ દેખાય છે, અને કર્તવ્યભાવના પણ ગડેલી અને નષ્ટ બની ચાલી છે.

ઉપાય

મૂડીવાદનો નાશ એ આ પરિસ્થિતિને ટાળવાનો ઉપાય નથી એ વિચારે પણ આવ્યા જ અને તે માર્ગ પણ ખોટો જ. મૂડીવાદનો નાશ એ આ પરિસ્થિતિને ટાળવાનો એકલો ઉપાય નથી. અહિંસક સાધનોથી પણ આવે તો તે થઈ શકે એમ નથી. અને હિંસા તો ભયંકર છે જ. વળી આજ આ દેશની પ્રજાના માનસ પર એવી રીતે સમજાવવાની ખોટી છાપ પડી ગઈ છે કે આજના મૂડીવાદીઓ ન હોય તો પણ મૂડીવાદ તો રહેવાનો જ જ.

માટે રાષ્ટ્રીય બેકારી ટાળવાનો સૌથી પ્રથમ ઉપાય સમાજ સમાજ વચ્ચેનું અને વ્યક્તિવ્યક્તિ વચ્ચેનું સંધાન કરવું એ છે. એકેક વ્યક્તિ અને એકેક સમાજ સંગઠિત બનશે તો તે શક્તિભક્તિ પ્રમાણથી પોતપોતાના ગામને આ રીતે મદદગાર થઈ પડશે અને એમ થવાથી આખા રાષ્ટ્રની ક્રમપૂર્વક વ્યવસ્થા બની શકે. બીજી બાજુથી એ પ્રશ્નને ટાળવા માટે અનેરી પ્રવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરવાની આવશ્યકતા છે. જેવુંકે ગામોગામ વચ્ચેના પારસ્પરિક

સેવા અને નિરાસક્તિ આ બે વસ્તુ જ આ પ્રશ્નને ઉત્તમ સ્વરૂપ આપે છે તેથી તે બન્નેનો પરિચય જ તો ઠીક લાગશે જોઈએ.

સ્વામિત્વ અને સેવકત્વના અર્થે ? સેવા પછી આવી કે હવે કરવું તો આપણે પ્રથમ જ તપાસી ગયા. આજે સ્વામી અને સેવક બંને એ બન્ને પોતાના હૃદયમાં સેવાભાવ રાખે, તે આજે ભલે શક્ય ન દેખાતું હોય પરંતુ નોકર શેઠ પ્રત્યે, આશ્રયદાર નીમેલા માણસો પ્રતિ, અને તે માણસો તેમના પ્રતિ એમ પરસ્પર સામાજિક, આધ્યાત્મિક, રાજકીય કે કોઈ પણ તેવા ક્ષેત્રમાં લાભ આપવું જ વિચારે કે નીમેલો માણસ પોતાની જાત જેવો જ એક મનુષ્ય છે તે બુદ્ધિથી, શક્તિથી કે ધનથી ભલે હીન હોય છતાં આત્માની શક્તિઓનો વિકાસ કરે તેવું એક દિવ્ય તત્ત્વ તેનામાં ભર્યું છે તેથી એક આત્મજ્યોતિનો વિકાસ સાધવા કરે છે માટે ભલે તેની જ્યોતિ આવરણથી રોકાઈ ગઈ હોય કે ગમે તે રીતે ઢંકાઈ ગઈ હોય એની અવગણના હું કદીએ નહિ કરું. તેના અંતઃકરણને નહિ દુભવું કારણ કે તેમ કરવામાં મારી જાતને પણ નુકસાન છે. આથી એ પણ ખાસ રાખીશ કે પ્રારબ્ધના રહેલી સ્થિતિ પલટાવ્યા કરે છે. સદાસર્વદા સ્વામિત્વ અને સત્તા ટકી શકતાં નથી. એમ વિચારી રખે તેનો દુરુપયોગ થાય તેની સાવધાન રાખીશ. અને સાથે સાથે એ પણ વિચારીશ કે નોકર, સેવક કે ગુલામના શરીરનો જ માત્ર હું માલિક છું, તેમના શરીરનો, મનનો કે આત્માનો નહિ. આથી કોઈ પણ કાર્ય સોંપતાં પહેલાં એમની શક્તિ અને સગવડોનો વિચાર કરીશ.

સેવકનું કર્તવ્ય

જે રીતે સ્વામીએ ઉપલી વસ્તુ વિચારીને વર્તવાનું છે, તે જ રીતે સેવકે પણ ખાસ કરીને નૈતિક જીવન પર લક્ષ આપવું ઘટે. પોતાના માલિકનું પ્રામાણિક નુકસાન કરવું, આળસવૃત્તિ રાખવી,

પોતાના કર્તવ્યોમાં બેદરકાર બનવું એ બધાં સેવાનાં દૂષણો છે. તે જ રીતે પોતાના માલિકને વધારે નફો કરવા માટે માનવતાને ન છાજે એવાં કાર્યો કરવાં કે અનૈતિક જીવન ગાળવું એ બધા પણ માલિક ને નોકર બન્નેનાં હિતને હાનિ પહોંચાડે તેવા દુર્ગુણો છે. તેથી આ બધા દુર્ગુણોથી છૂટી જઈ માત્ર કર્તવ્યપરાયણ રહેવું તેમાં જ બન્ને પાત્રનું હિત છે.

આજે મિલમાલિક અને મજૂર, શેઠ અને નોકર, ઉપરી અધિકારી અને તેની નીચેનો અધિકારી ઇત્યાદિ ક્ષેત્રોમાં એકબીજા પાસેથી સતત કામ લેવાનું હોવા છતાં પણ પરસ્પર અવિશ્વાસ આવી રહેલો છે. ને પૂરા અક્ષમ્ય છે એમ માની રહ્યા છે કે શરીર ચૂસીચૂસીને કામ લેવું અને વળતરમાં ઓછું આપવું, ત્યારે બીજો એમ ઇચ્છી રહ્યો છે કે બને ઓછું કરવું અને અધિક દામ લેવું. આ પરિસ્થિતિનો અંત લાવવા માટે પણ બન્ને પાત્રોએ પોતપોતાની ફરજ સમજવાની જરૂર છે. એ જ માર્ગ ઉન્નતિ કે ઉત્થાન કરવાનો માર્ગ છે. કરવા અધિક મહેનત અને કામગીરી છે તે સૌથી પ્રથમ વિચારવી ઘટે. જેમકે

બુદ્ધિ, હૃદય કર્તવ્યપરાયણ ઉચિત, એવી આપણી ત્રિવિધ તાકાત શક્તિઓ તો એમાં ઓછો વધારો પણ અને વિવિધતા તો રહેવાની જ. દેહધારીના પ્રારબ્ધજન્ય વિકાસ અને પુરુષાર્થની ક્રિયા પ્રમાણે જુદાઈ તો રહેવાની જ.

પણ આજના મૂલ્યાંકનો પ્રશ્ન જ જોઈએ. દા. ત. એક ભણેલો માણસ અનુભવજ્ઞાન ધરાવતા છતાં—શરીર જ્ઞાન ધરાવતા છતાં—એને આજે ઓછી મજૂરીમાં આવે છે ત્યારે માત્ર પુસ્તકિયા જ્ઞાનીને ઝાઝી મજૂરીમાં આવે છે. એક તંદુરસ્ત પુરુષને બુદ્ધિમાન નથી માનવામાં આવતો, ત્યારે જડ ડિગ્રી ધરાવનાર રોગિષ્ઠને શેઠ કહેવામાં આવે છે. આ આપણી દૃષ્ટિ જ પરિવર્તન માગે છે. ત્યા

નીતિમાન નિર્ધનને અનીતિમાન ધનિક કરતાં વધુ ઊંચો માનવો જોઈએ, તે બાબતમાં તો આપણી આખી ધર્મભાવના પણ ઊંધે માર્ગે જ ચાલી ગઈ છે.

આ મુસલમાનોમાંના કેટલાકને ધર્મનાથી પાછા વાળવા માટે, કેટલાકને [illegible] શુદ્ધ કરવા માટે અને કેટલાકને યોગ્ય રીતે સ્થાપવા માટે આજે કેટલાં નવયુવકો [illegible] જોઈએ છે ? [illegible] દેશ !

જ્યાં સુધી ખાનદાનપણાની પ્રથા દૂર ન થાય તથા ધન અને સત્પુરુષ-જાતિઓનું ધ્યાન આ સમાજવ્યવસ્થાના મૂળભૂત કાર્ય પર ન જાય, ત્યાં સુધી આપણો ? સમાજ છે તેમાંથી આપણ સાથે પેદા કરવા માટે સંતોને આપણી રહેણી [illegible] આપણ [illegible] માનવતના અને પ્રતિભા પણ આપણી [illegible] માટે. માત્ર પૈસાથી [illegible] મળતો નહિ આવે, તેમ માત્ર [illegible] આપવાથી પણ તેજસ્વી મળશે નહિ જ. અને આવું શિક્ષણ પામવાનું મગજ [illegible] માં પણ સમાજની નાલાયકીને ન તો સરકાર ખોળી શકશે કે નહિ તો મોટો સમાજ ખોળી શકશે. આપણા સાચા કુળોને આધારે ચાલવું અને યોગ્ય રસ્તે કેળવવાનું કામ આ આપણા [illegible] નવનિર્માણને સોંપી દેવું જરૂરનું છે. માટે આજે અને હવે હવે આપણ મુનશી અમીરો [illegible] સમાજ અને [illegible] [illegible] આપ્યો જ ચાલી જાય !

[illegible]

[illegible]

૨

વિકાસખ ડ

૧
આર્થિક પ્રવૃત્તિ

જન્મની સાથે જ આર્થિક પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે અને મરતાં સુધી તે ચાલે છે. વ્યક્તિને જીવવા માટે કોઈને કોઈ આર્થિક પ્રવૃત્તિ તો કરવી જ પડે છે. મનુષ્યને દેહ છે, ઇંદ્રિય છે, મન છે એ બધાને ટકાવી રાખવાને માટે અથવા તો બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એમની પાસેથી સારી રીતે કામ લેવાને અને એ દ્વારા વિકાસ સાધવાને માટે, એમની જરૂરિયાતો સંતોષવી પડે છે. એટલે જ આર્થિક પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે અનિવાર્ય છે.

બાળપણમાં કે વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણે તે કરતા નથી તેનો અર્થ એ નથી કે આપણને બધી વસ્તુઓ એમની મેળે મળે. આપણે જે કોઈ ઉપભોગમાં લઈએ છીએ તેને માટે આપણાં માબાપ, સમાજ કે સગાંસ્નેહીઓને આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવી પડી જ હોય છે. બાળપણમાં જે શ્રમ ખરો થયો નથી હોતો, તે શ્રમ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ બાકી જ આપણી સામે આવીને ઊભો રહે છે. આજે તો એવી કટોકટીના કાળ-માંથી આપણે પસાર થઈ રહ્યા છીએ કે આખો દિવસ મહેનત કરવા છતાં પોતા પૂરતું જ ભરણપોષણ મુશ્કેલ બની ગયું છે. તેવે વખતે જો બીજા લોકોની જવાબદારી માથે આવી પડે, તો વૃદ્ધાવસ્થામાં

સુખી બનવાને માટે ઊલટું દુઃખરૂપ થઈ પડે. એટલે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પગલાં માંડનાર હરેક પરણતાં પહેલાં કમાવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ.

આર્થિક પ્રવૃત્તિ સંબંધી વિચાર આપણે એમ માને છે કે આવી પ્રવૃત્તિ માત્ર પાપરૂપ છે પણ આ ખ્યાલ ખરેખર ભૂલભરેલો છે. આપણે એ બીજાની ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ લઈએ અને તેના બદલામાં સમાજને કંઈ ન આપીએ તો આપણે ચોર ઠરીએ. અને એ પોતાનું સમાજ પણ ટકી ન શકે.

આર્થિક પ્રવૃત્તિની સીમા

પ્રાચીનકાળમાં હેરફેરનાં સાધનોનો આટલો વિકાસ નહોતો થયો એટલે કુદરતી રીતે જ માણસની પ્રવૃત્તિને મર્યાદા રહેતી. ઉપરાંત જીવન આધ્યાત્મિક ભાવોથી રંગાયેલું હોઈ અર્થોપાર્જન એ જ કેવળ જીવનનો હેતુ ન હતો. ધર્માર્થકામમોક્ષ એટલે કે ધર્મ માટે અર્થ એ પ્રાચીનકાળનું સૂત્ર હતું. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર આપણા પુરુષાર્થ હતા. એમાં સૌથી પ્રથમ ધર્મને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને આ મૂળ વિચારસૂત્રને આપણું છે. તમે તમારી જરૂરિયાતો પેદા કરો પણ તે ધર્મને આંખ સામે રાખીને

આ ઉપરાંત પહેલાંની પરિસ્થિતિ જ એવી હતી કે મોટે ભાગે દરેક માણસ સ્વાવલંબી હતો. આજના જેટલા આર્થિક સંબંધો પણ ગૂંચવાયેલા ન હતા. જેમ જેમ વસ્તી વધતી ગઈ તેમ તેમ ઉત્પાદન વધુ ને વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. અને એમાંથી નવી સમાજ અને અર્થ વ્યવસ્થા ઊભી કરવી એ અનિવાર્ય બન્યું. કુટુંબવ્યવસ્થા છિન્ન ભિન્ન થવા લાગી. ઉદ્યોગ અને વેપાર જેમ વિકસતો ગયો તેમ મોટાં કુટુંબોને સ્થાને નાનાં કુટુંબો આવ્યાં. અને માણસને માથે એટલો બોજો આવી પડ્યો કે આજે તો આખો દિવસ અર્થને મા

મહેનત કર્યા સિવાય એને છૂટકો જ નથી. આનાં કારણોમાં બે કારણો મહત્ત્વનાં ગણાય. પહેલું કારણ એ છે કે સભ્યતાના ક્ષેત્રના વિકાસની સાથે જરૂરિયાતો પણ વધવા લાગી. તે પહેલાં માણસ સાદું ભોજન ખાઈ રહેતા, અને સાદા ઘરથી ચલાવી લેતો. હવે એને એટલાથી જ બસ થતું નથી. એની જરૂરિયાતોમાં અનેકગણો વધારો થયો છે અને રોજ રોજ ઉમેરો થતો જ જાય છે. આ બધી જરૂરિયાતો એણે ભોગવવી હોય તો એણે પણ વધુ મહેનત કરવી જોઈએ. અને બીજું કારણ એ હતું કે પહેલાંના નાના ગામને ઠેકાણે આજે તો તે આખી દુનિયાના સંપર્કમાં આવ્યો. આખી દુનિયાની હોડમાં એણે ઊતર્યા વિના છૂટકો નથી રહ્યો. પશ્ચિમે પૂર જોશમાં યંત્રવાદ વિકસાવ્યો. એની સામે ટકવાને જૂની ઉત્પાદનની સાદી રીતો કામ ન લાગી. એટલે તેને વધુ ને વધુ કામ કરવું જ રહ્યું. આજે તો શહેરોમાં એવી સ્થિતિ છે કે આખો દિવસ મથવા છતાં જરૂરિયાતો પૂરી થતી નથી. કારણ કે જરૂરિયાતોને અંત નથી. અને એવી અંત વગરની જરૂરિયાતોનો આપણે પ્રશ્ન આરંભ્યો છે.

માણસ સુખ ઝંખે છે. એ સુખને માટે જરૂરી વસ્તુઓ મળવી જોઈએ. પશ્ચિમે જરૂરો વધારી અને વસ્તુઓની માર કરી એમને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેઓ એ જ વસ્તુ ભૂલ્યા કે સુખ વસ્તુમાં નથી. ખરે દેહ વગેરેને ટકાવવાને વસ્તુઓની જરૂર છે ખરી. ઈશ્વરનિષ્ઠાને માટે એ આવશ્યક છે પરંતુ અતિપ્રિય [illegible]નો હેતુ જ ભુલાયો છે. આજે માનવી અમને ખાતર અર્થ એકઠો કરે છે. એને લાગે છે કે પૈસો હશે તો સુખ મને તેથી દોડતું આવશે. આમ જ ભીંત ભૂલ્યો છે.

શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્. શરીર એ ખરેખર ધર્મનું પ્રથમ સાધન છે. ધર્મ એ ઈશ્વરનિષ્ઠામાં મદદ કરનારું તત્ત્વ છે. દેહ એ સાધન છે પણ આજે તો આપણે સાધનના સાધનપણામાં

જ થઈ ખાવા જોઈએ. આપણ જુવાનું છે, અને આવીને જ ફુલ્મ કરી બેઠાવો છે

આપણે ઉત્તમનું લગ્ન જુવાનું છે એટલે જ એક વસ્તુ ધર્ સાથે નાખી કરી દેવાની ખાસ જરૂર છે કે મારી નવી પ્રવૃત્તિઓ તેના ભાગ નહિ પણ આરંભ છે, ઉત્તમનો વિકાસ છે. ને આવી પ્રવૃત્તિઓ કરવા છતાં મારો ઉત્તમવિકાસ ન અટકે. એમ તે વ મારે મારે તપાસવું છે ને આ એમ સૌભાગ્યમાં આવે અને ઉત્તમ વિકાસને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રવૃત્તિઓ આદર કરવામાં આવે, તો આપોઆપ જ તેની પ્રવૃત્તિઓમાં સંયમ અને સ્વસ્થતા આવશે.

હવે આપણે એક બીજો પ્રશ્ન વિચારીએ. પ્રભુતા શું છે કે ઉત્તમને રસમય કરવાને માટે બહારની આવશ્યકતા વધારે. આ આપણે અનુભવે એ જોઈ શકીએ છીએ કે જેમ જેમ આપણે નવી બાબ છે, તેમ તેમ ઉત્તમમાંથી આનંદ ઘૂંટાવો જાય છે અને એ જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન કરવાની રીતોથી આજ આપણું ઉત્તમ કેટલું કૃત્રિમ બની ગયું છે!

અમોમાં કામ કરવા મજૂરોની સ્થિતિનો વિચાર કરો. શું એને આનંદ મળતો હશે ખરો? ના. આજે તો કામ અને આનંદ એમ ઉત્તમના બે ભાગલા પડી ગયા છે, અને પરિણામ કામમાંથી ઉત્પન્ન પ્રાપ્તિ પણ એક બનતા વાર્ષી છે. આખું ભરવું દુનિયાને આમ સામે રાખવા પર આપણું આપણી જરૂરિયાતોની કલ્પના કરીએ છીએ અને પછી એને મેળવવાને માટે જે કામ પૂરું નથી પાડતા એવા યંત્રો વધારીએ છીએ. પરિણામે મેળવવાને તો એ યંત્રો સારી જ રીતે કામ કરવાનું જ સૂઝે છે. એમાં નથી તો એમની બુદ્ધિનો વિકાસ કે નથી ઉત્તમનો આનંદ. એટલે એ સ્થિતિ વિચારીએ તો એ સ્પષ્ટ થશે કે જરૂરિયાતો વધારવાથી આપણે સુખી નહિ થઈ શકીએ. એ જરૂરિયાતોની દોડમાં જ આપણે દુઃખી થતાં ગયાં છે

અને ક્રમેક્રમે આસક્તિ નોતરી છે. જો એ ઉપર કાબૂ લાવી શકીએ તો માનવજાત પોતાનો મોટો ભાગનો સમય સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં ગાળી શકે. જો કે આજે તો વ્યક્તિની જરૂરિયાતો કેટલી છે તે ઘટ-રવી / સુધારો કે સભ્યતા ગણાય છે જ્યારે વાસ્તવમાં મનુષ્યના પોતાના ચૈતન્યના વિકાસને માટે બહારની વસ્તુઓ તો ગૌણ છે એ વસ્તુઓ ભોગવવાને એને જેટલી ઘટાડીને ઓછી કરવાની હદે તે લઈ જશે તેટલો વધુ સમય તે પોતાના આંતરિક-વિકાસમાં આપી શકશે. આજે તો આપણે એટલા ઘેલા રહ્યા છીએ એટલા ધમાલમાં પડી ગયા છીએ કે અંતર્મુખ વિચારવાનો આપણને સમય નથી. અને છતાં આપણે મન માનીએ છીએ કે અમે સુખમાં જઈએ છીએ।

વળી એક બીજી ભાતની વસ્તુ છે. જેમ જેમ આકર્ષક વસ્તુઓ વધતી જાય છે તેમ તેમ રસાસ્વાદન વધતું જાય છે એમ પણ નથી. રસ વસ્તુમાં નહિ પણ એને ઉપભોગનારની સરસ-રિતામાં છે. એક માણસ મીઠાઈમાં પણ ? રસ ન માણી શકે તે રસ સરસ્વતી માણસ સાદા ભોજનમાંથી માણી શકે છે તેનો અર્થ એવો નથી કે સારું અને પૌષ્ટિક ભોજન મેળવવું ન જોઈએ. પણ જ્યાં સુધી મન સરસ્વતી નથી, ત્યાં સુધી અમે તેનું સારું ભોજન પણ એને સાચો આનંદ આપી શકતું નથી.

એટલે કે જે સમાજને આંખ સામે રાખી અર્થોપાર્જન કરવામાં આવે તો કોઈ જ મુશ્કેલી ઊભી ન થાય. પણ આજે તો એથી ઊલટું / થઈ ગયું છે.

અર્થોપાર્જન શી રીતે?

અર્થપ્રાપ્તિનો હેતુ અને એની સીમા આપણે વિચારી લીધા પછી હવે આપણે જનતાની અર્થપ્રાપ્તિ શી રીતે થાય છે અને કયે ધોરણે એ પ્રાપ્તિ કરવામાં આવે તો વ્યક્તિ અને સમાજ સુખી થાય એ વિચારીએ.

આપણી અર્થપ્રાપ્તિને આપણે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકીએ: (૧) મજૂરી, (૨) વ્યવસ્થા, અને (૩) મૂડી. કોઈ પણ આર્થિક પ્રાપ્તિ માટે આ ત્રણ વસ્તુઓ આવશ્યક છે. આજે એનો ક્રમ ઉલટો થયો છે. મજૂર અને વ્યવસ્થા પર મૂડી ચડી બેઠી છે અને વ્યવસ્થા અને મૂડીના ભેગા મેળ તળે મજૂર બિચારો ભૂલાઈ રહી છે. આ અર્થ વ્યવસ્થાને આપણે ફેરવવા માગીએ છીએ. પહેલાંના વખતમાં કહેવત હતી કે ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને કનિષ્ઠ ચાકરી. એ વાતને આપણે નવયુગવ્યવસ્થાની રીતે આ રીતે જોઈ શકીએ. જેમાં સમાજોપયોગી શ્રમ હોય તે ઉત્તમ, એવા શ્રમને સહકાર કરતી વ્યવસ્થા મધ્યમ અને ખાલી મૂડી કનિષ્ઠ. આ વિભાગસરણી લક્ષમાં રાખીને જે દરેક વ્યક્તિ પોતાનો ધંધો પસંદ કરે તો આપોઆપ જ સમાજ વ્યવસ્થિત થઈ જાય.

આજની પરિસ્થિતિમાં દરેક માણસે ધંધો પસંદ કરતાં નીચેની વસ્તુઓ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

(૧) મારો શ્રમ સમાજને ઉપયોગી થાય છે કે નહિ? અને તે આ પ્રકારનો છે? મારી મહેનત સમાજને વિકાસ કે અસર તથા તો નથી પહોંચાડતી ને? આ રીતે વિચારવામાં આવે તો કુદરતી રીતે જ મનુષ્યના જીવનની જરૂરી જરૂરિયાતો—અનાજ, કપડાં વગેરેના ઉત્પાદનમાં જ તે કામે લાગશે.

(૨) આ શ્રમ અંતર ધર્મમાં પણ જે પરસ્પરપૂર્તિ ન કરવામાં આવે, તો શ્રમ દ્વારા જે આત્મવિકાસ સધાવો જોઈએ તે ન સધાય. એટલા માટે પ્રવૃત્તિના સાથે [illegible] વિભાગમાં ક્રમે ક્રમે સંતો પણ આ ધર્મમાં મૂકી શકાય. સમાજ માત્ર આથી જ પણ ચાલતો નથી. આવા સંતો—સાધુઓ—લોકોમાં ઊભું થઈ સમાજને વધુમાં વધુ આપવાનો પ્રયત્ન કરશે. અને આ રીતે સમાજને ઊંચે લઈ જવામાં તેમનો મોટો ફાળો હશે.

(૩) સમાજ વ્યવસ્થાને માટે જરૂરનું અર્થ વિનિમયનું છે. આ વ્યવસાયનું સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સ્થાન ઊતરતું ગણાય છે. કારણ કે તે સમાજની જરૂરિયાતો વ્યવસ્થિત રીતે પહોંચી વળવા માટે નહિ પણ પોતાનો નફો વધે એ સામે જોઈને જ કામ કરે છે.

(૪) આપણે મૂડીને ત્રીજો નંબર આપ્યો છે તેનો અર્થ એ ઉતરતી વસ્તુ છે એમ નથી. આજે પૈસો જ મૂડી ગણાય છે એ ભ્રમ દૂર કરવાની જરૂર છે. વાસ્તવમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ, શક્તિ, જમીન, ઉત્પાદનનાં સાધન વગેરે મૂડી જ છે. સદાચાર પણ સાંસ્કૃતિક ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ સમાજની મૂડી જ છે ? સમાજની આ—ચારિત્ર—નૈતિક મૂડી જેટલી સધ્ધર હશે તેટલો જ સમાજ તેજસ્વી અને પ્રગતિશીલ હશે.

આમ ઉત્પાદન, વિનિમય કલા, સાહિત્ય, ગોપાલન, શિક્ષણ એ સમાજજીવનનાં ઉપયોગી અંગો છે. માણસ એને સાચી હિત દૃષ્ટિ સામે રાખી આ ધંધામાંથી ગમે તે ધંધો કરે, તો તે ધંધાને પૂરતો આદર અને સરખી પ્રતિષ્ઠા મળવાં જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ વ્યસનપોષક ધંધાઓ—સોડા, દારૂ, અફીણની દુકાનો, જુગાર અને સટ્ટાના અડ્ડા બંધ થવા જોઈએ. સમાજના વિલાસપોષક ધંધાઓ—તંદુરસ્તીને નુકસાન પહોંચાડનારાં મોટાં ઉત્પાદનો (મહાલયો) આઈસક્રીમ વગેરે ઠંડાં પીણાં, પાન, તમાકુ વગેરે ઘોડ દોડો વિલાસપોષક ચિત્રો, નાટકો, સંગીતના જલસા બંધ થવાં જોઈએ. અને અનુત્પાદક ધંધા—સટ્ટો, દલાલી વ્યાજવટું જમીનદારી વગેરે તો સૌથી પ્રથમ નાબૂદ થવાં જોઈએ.

આ પરથી શિક્ષિત સમાજમાં ઘણાંક નવાં દૃશ્યો—જેવાં કે દારૂપીઠાં, નરકાગાર સમાં વેશ્યાવાડો પીઠાંની હારો, સટ્ટાઓ, ઉપયોગી પણ ખટકનારાં કસાઈખાનાં, શિકારખાનાઓ આપોઆપ નાબૂદ થઈ જ જવાનાં.

હવે આર્થિક પ્રવૃત્તિને લગતા બીજા કેટલાક પ્રશ્નો વિચારીએ.

આજની સમાજવ્યવસ્થાનો મોટામાં મોટો દોષ હોય તો તે બેકારીનો છે. એના મુખ્ય કારણોમાં યંત્રવાદ અને આજની મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થા આવતી હશે. કોઈ કહેશે કે જેમાં જેમ ઉત્પાદન વધે તેમ માણસને વધુ કામ મળે. પણ મશીન હમેશાં માણસને હટાવે છે. મશીન જ્યાં જ્યાં ખોલ્યું છે ત્યાં ત્યાંથી તેણે માણસના હાથમાંથી કામ આંચકી લીધું છે. રોટલો છીનવી લીધો છે. ભીખ દિવસે દિવસે વધી નથી છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે તેમાં રોકાયેલ માણસોની સંખ્યા પણ વધી છે. કારણ કે દરેક નવું યંત્ર એકાદ ઓછા માણસો અને એકામાં ઓછી આવડતથી કામ ચલાવી શકે એવું તૈયાર કરવામાં આવે છે. પહેલાં જિલ્લામાં એક માણસ એક સાળ ચલાવી શકતો. આજે સાથે એટલી ખૂબી છે કે એક માણસ દસ સાળ પર પણ ધ્યાન રાખી શકે છે. આમ યંત્રવાદના વધવાની સાથે તેમાં કામ કરનાર માણસો વેઠવા જ પ્રમાણમાં ઓછા થતા અને એથી દિવસે દિવસે બેકારી વધતી જાય છે. મૂડીવાદી મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થા છે. આ ઉત્પાદિત વસ્તુઓ કોઈ તેમજ વિશ્વ આખું મળી પણ એના ગ્રાહકોમાં ખપી શકશે. દુનિયા બેકારી છે અને તે દુનિયા જ્યાર આપણે સુધી ન થાય ત્યાંસુધી.

મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાના અનેક દોષોમાં સમદ્રષ્ટિ અને ન્યાયનિષ્ઠા પણ એક છે.

આ બધું દૂર કરવાને ગાંધીજીએ અમલ્પિત પ્રયોગ કર્યો. ખાદિગ્રામોદ્યોગ દૂર કરી એટલે આપોઆપ સમદ્રષ્ટિની ભાવના વધી ગઈ અને ગામડાંઓને ઉદ્યોગની વ્યવસ્થાની, તેમને કામ આપવાની, વ્યવસ્થામાં તેમની પ્રગતિ કરવાની જવાબદારી પણ સરકારની રાજ્યે સ્વીકારી લીધી.

જો આ તો પ્રયોગ જ છે. જેમાં ગમે તેટલું સત્ય છે, છતાં એ કહેવું અત્યારે આજ ગઈ છે તે ન કહી શકાય અને આજે તો મી આપ્યા વિના બધું ને નવું કામ પેદા કરે છે

હવે આપણે આપણી રીતે વિચારીએ. જો નાના ઉદ્યોગોને પગભર કરવામાં આવે તો બેકારી દૂર થાય. એ લોકો પણ પોતાના ઘરમાં બેઠાં બેઠાં કામ કરી શકે એમ છે. બાળકો વૃદ્ધો પણ ઘેર સ્ત્રીનો લોભ આપ્યા વિના અને ઘણે ઓછે ખરચે પેટનું ઉત્પાદન વધારી શકે.

જગત શાંતિ શાંતિ કરે છે પણ શાંતિ દિવસે દિવસે દૂર ને દૂર ભાગતી જાય છે કારણ કે આપણે ધર્મને બાદ કરી ઇચ્છા મથીએ છીએ. જો આ બધી પ્રવૃત્તિઓને વિશ્વધર્મના ચોકઠામાં રાખી કરવામાં આવે તો મનુષ્ય સુખી થઈ શકે.

નાનાનાના ઉદ્યોગો ખીલવાથી મૌલિક સર્જન થશે. પરસ્પર પશુ અને માનવ માનવ વચ્ચેની સહકારી વૃત્તિ અને સમુચિત સ્પર્ધા થશે. ધર્મદષ્ટિ આવી અર્થપ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય હોય એટલે ચોરી કે સંગ્રહખોરીને અવકાશ જ ન હોય. વસ્તાનું અનિષ્ટ ઓછું થતાં મજૂરોના આર્થિક પાયા ઉપરના સવાલો તથા વિશાળતાને મૂડીવાદીઓ ઊભી કરે છે, તે ન કરે. એકબીજું પહેલાં પાંગરે છે તે પણ ન પાંગરે. એટલું જ નહિ બલ્કે ધર્મદષ્ટિવાળા સમાજરચનાના પ્રયોગમાં તો પ્રમાણિક મજૂરી અને બુદ્ધિથી મળેલી રોટી પણ સમાજ આપે સહેજે વપરાય. આમ થવાથી રાજ્યસત્તાની અધીનતા પણ ઘટી જાય. પ્રજા સ્વાશ્રયી બને. પરસ્પર વૃત્તિવાળી અને ધર્મલક્ષી બને.

આ બધા લાભ જોઈને જ બાપુજી રેંટિયા તરફ આકર્ષાયા હતા. રેંટિયાના પ્રયોગ કરતાં આ અહિંસક સમાજરચનાનો પ્રયોગ સર્વ રીતે ઉત્તમ છે. તે આજ સુધીનો પ્રયોગ છે. ભારતવર્ષ ગુલામ હતું ત્યાં સુધી આ પ્રયોગ માટે તક ઓછી હતી. હવે તે તક મળી ગઈ છે માટે ફરી આર્થિકતાની ગુલામીથી નીકળવાના સર્વ પ્રકારના પ્રયોગો કરવા જોઈએ. અને તેને ખાતર એકે એક વ્યક્તિએ જવાબદારી પૂર્વક કમર કસવી જ રહી !

આજની સમાજવ્યવસ્થાનો મોટામાં મોટો દોષ હોય તો તે બેકારીનો જ. એનાં મુખ્ય કારણોમાં યંત્રવાદ અને આજની મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થા ગણાવી શકાય. કોઈ કહેશે કે યંત્રમાં જેમ દોષ છે તેમ માણસને લાભ પણ થાય છે. પણ યંત્રોને હમેશાં માણસને હાથે જ મશીન જ્યાં જ્યાં પહોંચ્યું છે ત્યાં ત્યાંથી તેણે માણસના હાથમાંથી કામ એટલે કે રોટલો છીનવી લીધો છે. ભલે દિવસે દિવસે વધતો વધે છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે તેમાં રોકાતાં માણસોની સંખ્યા પણ વધી છે. કારણ કે દરેક નવું યંત્ર ઓછામાં ઓછા માણસો અને ઓછામાં ઓછા ખર્ચથી જેમ બને તેમ વધારે માલ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પહેલાં જ્યાં સો માણસ કામ કરતા હતા ત્યાં આજે ચારપાંચ એટલી સંખ્યા છે કે આ યંત્રના કામ પર પણ કામ કરી શકે છે. આમ યંત્રવાદના વધવાની સાથે તેમાં કામ કરતા માણસો તેટલા જ પ્રમાણમાં ઘટતાં ગયાં અને એટલે દિવસે દિવસે બેકારી વધતી જાય છે. બીજું કારણ મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થા છે. આ ઉપરાંત કુદરતી કોપ જેવા કે અનાવૃષ્ટિ વગેરે પણ એનાં કારણોમાં ગણી શકાય. દુકાળ બેકારી કે અને તે દુકાળ વખતે આપણું ધ્યાન ન જાય તેવું નથી.

મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાનાં અનેક દૂષણોમાં ગરીબાઈ અને બેકારી પણ એક છે.

આ બધું દૂર કરવાને ગાંધીજીએ ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. સ્વાશ્રયી જીવન અને ગામડાંઓને એ રીતે સ્વાવલંબી બનાવવાની યોજના કરી અને ગામડાંને ઉદ્યોગથી, ખેતીથી તેમને ધંધા આપવાની વ્યવસ્થામાં તેમની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાની જવાબદારી પણ સમાજની માથે રાખી લીધી.

જો આ તો ગ્રામોદ્યોગ જ છે એમાં મળતું ઓછું છે, એટલે એ કરવાથી પૂરતું ન મળે તેમ ન કહી શકાય. અને આજે તો એ આપણા દેશમાં ઘણું જ થઈ શકે એમ છે.

હોય પરંતુ જ્યાં સુધી સમાજક્ષેત્રમાં ખીલવણી તે સંગઠિત આકારમાં પુષ્પવાળાં ન બને ત્યાં સુધી તે ફળ પણ ન આપે, અને તેનું સૌંદર્ય પણ ન દેખાય એ મનોહર અને બહુ સૂક્ષ્મ છણાવટથી રહીને કરવામાં આવે. આથી સંસારમાં સમાજ એ એક આવશ્યક અંગ છે એ સિદ્ધાંત નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

સમાજ શું કરી શકે?

સમાજ એ વ્યક્તિજીવનના વિકાસનું સહાયક સાધન બની શકે. સમાજના અવલંબન દ્વારા વ્યક્તિ વિકાસના ક્ષેત્રમાં સરળતાથી વિહરી શકે. સમાજ એ એકત્રિત સંઘશક્તિ છે. રાષ્ટ્રોનાં જન્મ નિર્માણ સમાજ દ્વારા જ થઈ શકે. વ્યક્તિ અને વિશ્વનો સંબંધ સમાજ દ્વારા સહેલાઈથી સાધી શકાય.

સમાજનું નવઘડતર

આવા સમાજઘડતરના આપણે બે પાયા નાખી શકીએ અને તેને સંસ્થા તરીકે ઓળખીએ. એક સંસ્થાના ક્ષેત્રમાં સંસ્કારિતા, નીતિ અને એવાં એવાં તત્ત્વોનો પ્રચાર મુખ્યતયા હોય અને બીજી સંસ્થામાં ગૃહજીવનના વ્યવહારુ પ્રશ્નોને લગતું કાર્યક્ષેત્ર હોય. આને સરળ શબ્દોમાં આપણે નૈતિક સંસ્થા અને સામાજિક સંસ્થા તરીકે ઓળખી શકીએ. આ સંસ્થા બે હોવા છતાં એ બન્ને એકબીજાના અનુરૂપે હોય એકબીજાથી કાર્યદિશા ભિન્ન હોવા છતાં એક-મસ્ત ન હોય

સંસ્થાનાં કાર્યક્ષેત્ર

સામાજિક સંસ્થાનું ધ્યેય ગૃહજીવનને રસમય અને સુખમય બનાવવાનું હોવાથી તેને માટે નીચેનાં કાર્યો આવશ્યક હોય (૧) લગ્નવ્યવસ્થાનું સંશોધન અને સંરક્ષણ, (૨) સામાજિક રૂઢિઓનો પરિહાર અને (૩) ગૃહસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની ત્રુટિઓની પૂર્તિ

નૈતિક સંસ્થાનું ધ્યેય સમાજનાં અંગોને સત્યધર્મ [ ] જે ધર્મ

૨

સમાજધર્મ

લાભ થશે છે કે ગૃહસ્થ વ્યક્તિ અર્થોપાર્જન કરી યુક્તિ રીતે પોતાનો ઉપભોગ કરે અને પોતાના કુટુંબ પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય બજાવતા રહે એ આવશ્યક છે અને પૂરતું નથી એ પછી જ ગૃહસ્થધર્મની પરિસમાપ્તિ થતી નથી. ગૃહસ્થ માટે તો વિશ્વ એ વિશાળ ક્ષેત્ર છે. આથી ગૃહસ્થ સમાજ સાથે અનેક પ્રકારે અનેક રીતે અને અનેક ધર્મો સંકળાયેલા છે.

વ્યક્તિનું સ્વાભાવિક કુટુંબથી આગળ વિકાસે છે ત્યારે બીજો પ્રથમ સમાજ તરફનું કર્તવ્ય શરૂ થાય છે.

સમાજ અને તેની ઉપયોગિતા

સમાજ એ કોઈ આકાશમાંથી ઊતરી આવેલી વસ્તુ અગર નવું જ કંઈ નથી. એ માત્ર વ્યક્તિઓનો જ સમૂહ છે. એમ વિચારવાથી પરમાણુઓ સ્વયં દેખાય નહિ અને ભેગા થઈ પણ કાર્ય કરી શકે નહિ. પણ જ્યારે સંમીલિત થાય ત્યારે તેમાંથી એક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય. તેમ ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓ એક સ્થળે મળી કાર્યને તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં એક નવીન અને વિશાળ શક્તિ પેદા થાય. ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓ મળે તેથી ઉત્તમ આદર્શવાળી

અને તે શરીરને પુષ્ટ બનાવે તેવાં તત્ત્વો આપવાની વેળા આવી પહોંચી છે

સમાજના નવસર્જકો અને ક્રાન્તિના આદર્શવાદીઓને આજે આવી રચના માટે કાર્યક્રમો ઘડી જવાનું છે. પુરુષાર્થ આપણી સેવાથી બનતાં જેમ મનુષ્યો હાથ તેમાં અને હાથ તેવાં સાધન લઈને પોતાનો બચાવ કરી લે છે તેનું જ શીઘ્ર સર્જ કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. તે કંઈ અશક્ય કે અસંભવિત કાર્ય નથી. અને આજની સમાજરચના જોઈ નિરાશ થવાનું પણ કંઈ કારણ નથી.

સમાજધર્મમીમાંસા અને આજનું સમાજચિત્રણ

સમાજ એક જ પ્રગતિ અને સંગઠનનો સૂચક છે. પ્રાચીન કાળમાં સમાજની સંસ્થા આદ્ય, અને એ આદ્ય સંસ્થાઓમાં પણ સંગઠન ખૂબ વ્યવસ્થિત હતું. આજે સમાજે બહુ સંસ્થામાં વહેંચાઈ ગયા છે અને તેઓની વચ્ચેવચ્ચે ભેદની મહાન દિવાલો ખડી થઈ ગઈ છે. એ ભેદ માત્ર સામાજિક ક્ષેત્રમાં જ નથી રહ્યો. આજે કોઈ પણ પ્રશ્ન વિચારીએ ત્યારે આ ભેદની દીવાલો ખોખરે ને ખૂણે આવે છે. ભારતવર્ષને તો આ પ્રશ્ન પગલે ને પગલે મૂંઝવે છે. આખા ભારતવર્ષની સ્થિતિ દૃષ્ટિએ જ્યાં જોઈ રહી હોય ત્યાં પણ આ ભેદો તો પહેલા ને પહેલા. ભારતની દુર્દશાનું આ એક આધારથી દુર્બળ દેખાતું છતાં પ્રબળ કારણ છે. આ બધા નામભેદો એકસાથે હળી મળી જાય તે શક્ય નથી. અને જુદાજુદા વિભાગમાં રહે તેમાં ખાસ હાનિ નથી, માત્ર તે વિભાગો વચ્ચેની ભેદની દીવાલ ખસી જવી જોઈએ, અને તે નામરૂપે જુદા હોવા છતાં કાર્યરૂપે એક હોય જોઈએ.

આજે સમાજ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયો છે (૧) જ્ઞાતિરૂપે અને (૨) ધર્મરૂપે. ક્ષત્રિય સુથાર કુંભાર વગેરે વગેરે સંસ્થાઓ જ્ઞાતિઓનું સર્જન કરે છે, અને જૈન વૈષ્ણવ શૈવ મુસ્લિમ પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે સંસ્થાઓ ધર્મરૂપે છે

દ્વારા મનુષ્ય જીવનના અંતિમ ધ્યેય ધર્મમુક્તિના માર્ગે વળવા જેવી] વગેરે બાબતનું હોવાથી તેને માટે નીચેનાં ત્રણે આવશ્યક હોય.

(૧) સમાજના નૈતિક આરોગ્યનું સંરક્ષણ (૨) પતિત બની ગયેલી વ્યક્તિઓની શુદ્ધિ, અને (૩) સમાજના રોગ જેવું અજ્ઞાન

આ સંસ્થાઓના પ્રશ્નોની વિસ્તૃત આલોચના આપતાં સમાજમાં એ સુધારકોની આવશ્યકતા છે કે કેમ તે તપાસી લેવા. આજના સમાજ પર દૃષ્ટિબિંદુ ફેંકીએ.

સમાજની છિન્નભિન્નતા

આજના સમાજ પર છિન્નભિન્નતાના પ્રહારો પડી રહ્યા છે. સમાજ સામે એક મહાન વિપ્લવનું મોજું ધસી આવે છે. સમાજનું મોજું અર્ગલિત થતું જાય છે. અત્યાચારો અને સ્વચ્છંદતાના પ્રચંડ વાયરાઓ વાઈ રહ્યા છે તે વખતે સમાજ પોતાનું ધ્યેયબિંદુ નક્કી નહિ કરી શકે, પોતાનું અસ્તિત્વ નહિ ટકાવી શકે. તો પતન સિવાય બીજો એકે માર્ગ નથી. આમાં માત્ર સમાજને જ નહિ પરંતુ તેનાં અંગભૂત વ્યક્તિઓને અને ગૃહસ્થાશ્રમને પણ નુકસાન જ વેઠવું પડશે.

વ્યક્તિ, તેની સંતતિ તથા કુટુંબ સૌને સમાજના વાતાવરણમાં જ રહેવાનું હોય છે, તેથી સમાજની અસર વ્યક્તિ પર થાય છે. સમાજની સુસ્થિતિમાં વ્યક્તિનું શ્રેય સમાયેલું છે. તેથી સમાજને અને અમોને શું? અમે અમારું ફોડી લઈશું એવી માન્યતા ખોટી છે, અને તે પોતાના ઘરની ગલી આંગણામાં જ કે સ્વચ્છ રાખવું તેની બેબાની મૂર્ખતા જેવી જ તે મૂર્ખતા છે. સમાજસુધાર તથા વ્યક્તિ- માટે લક્ષ્યબિંદુ રહેવું ઘટે.

આવા કુત્સિત પ્રસંગે સમાજની દુર્દશા જોઈ જઈ તે વિચાર- વાનો કે પછી શું કરે તે જોવાનો સમય હવે રહ્યો નથી. આજે તો સમાજશરીરને જે જે ભાગ પીડા કરી રહ્યો હોય, તેને દૂર કરવાની

વ્યક્તિસંગઠન કરવાં તેના કરતાં ઉપલી સમાજવ્યવસ્થાને માટે ધર્મ સંસ્થાઓની દૃષ્ટિએ સગઠન કરવાં એ વધુ અસરકારક બને. કારણ કે વ્યક્તિનાં મૂળ કરતાં ધર્મનું મૂળ ઊંડું હોય છે તેથી તેનું નુકસાન થવાનો સંભવ છે તેઓ જ લાભ થવાનો સંભવ છે. જ્યાં વ્યક્તિઓ વ્યક્તિઓની રીતે પણ સંગઠિત બની હોય તો તે કંઈ ખોટું નથી; માત્ર એ બધા પાછળ દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ.

આ સંસ્થાઓ જે ધર્મને માનનારા મોટી સંખ્યામાં હોય તો જનસંખ્યા પ્રમાણે એક કે બે કરતાં વધુ ભાગ તો તેમાં નહિ હોય એવું બને નહિ. કારણ કે તે બધી સંસ્થાઓનું ધ્યેય ગૃહસ્થોને આદર્શ રીતે ગૃહસ્થજીવન ગાળવાનું અને તે મનુષ્યોને સાચા મનુષ્યો બનાવવાનું એકસરખું કામ રહેશે. ધર્મની ભિન્નભિન્ન માન્યતાને લીધે કે વ્યક્તિના ભિન્નભિન્ન સંસ્કારોને લીધે પહેરવેશ, ખાનપાન અને એવા રિવાજો ભિન્નભિન્ન રહેશે ખરા, પરંતુ માનવજીવનને વિકસિત બનાવે અને નૈતિક જીવનની બરાબર રક્ષા કરે તથા અન્ય સમાજને હાનિ ન પહોંચે તેવા નિયમો તો દરેક સમાજમાં એકસરખી રીતે અનિવાર્ય રહેવાના અને તે મુખ્ય નિયમોનું તો દરેક સમાજને એકસરખી રીતે પાલન કરવાનું રહેવાનું. આથી મુખ્ય બાબતોમાં સમાનતા હોવાથી સમાજોની સંખ્યા ભલે હોવા છતાં તેઓ બધા રાષ્ટ્રધર્મ માનવધર્મ વગેરે મુખ્ય કાર્યો વખતે એકસરખી રીતે હાથેહાથ મીલી એક સાંકળરૂપે રહી શકે.

આ વસ્તુ આજના સમાજ માટે કીમતી સાધ્ય અને શક્ય છે. એટલું વિચારી હવે આપણે જે બે સમાજના કાર્યોની રૂપરેખા દોરી છે તેની રચનાત્મક ક્રિયા વિચારીએ.

ક. ન્યાયવ્યવસ્થાનું સંશોધન

સામાજિક સંસ્થાનું પહેલું કાર્ય ન્યાયવ્યવસ્થાનું સંશોધન છે. હાલમાં ન્યાયવ્યવસ્થાથી જે અરાજકતા પ્રવર્તે છે તેનું નિવારણ,

એટલી જવાબદારી નથી. એટલે એક તરફ રૂઢિઓને આપણે ન ગમે તેવી તેનું આયોજન રચવાનું અને બીજી તરફ સમાજમાં આપણે ઘર ઘાલી બેઠેલી રૂઢિઓ નાબૂદ કરવાનું આ રસ્તા પર રહે. તે રૂઢિઓ વર્તમાનકાળે છે તેમ એકાએક પ્રમાણમાં પહેલાં પણ હતી. અનુકરણશીલ પ્રકૃતિના માનવમાંથી તે જડ [illegible] નાબૂદ થાય તે કઠિન પ્રશ્ન છે. જ્યાંસુધી તે રૂઢિપરિહારનો આદર્શ બેઠો નથી.

રૂઢિ પોતે ખરેખર કોઈ રૂઢિરૂપે હોતી નથી. પરંતુ એક હેતુ-પૂર્વક આચરેલી કોઈ ક્રિયા હોય છે. આ ક્રિયાનો જ્યારે હેતુ મટી જાય છે અને તે ક્રિયા યંત્રવત્ ચાલ્યા કરે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ આચાર આપણે, વડીલોએ કે દાદાઓએ કર્યું હતું કે આપણું [illegible] માટે આપણે કરવું જોઈએ એમ કહી તેને પ્રમાણે જડી જે આચરી [illegible] રૂઢિ ક્યાંયમાં આવે છે. પરિસ્થિતિ કે [illegible] કોઈ પણ વિચાર કર્યા વગર અંધ અનુકરણથી ક્રિયા કરતી જઈ [illegible] પણ રૂઢિમાં થઈ શકે. આવી રૂઢિઓ વ્યક્તિગત જીવનમાં, સામાજિક જીવનમાં અને આધ્યાત્મિક જીવન સુધ્ધાં હોય છે. આપણે અહીં તો સામાજિક રૂઢિઓ વિચારીશું.

લગ્નરૂઢિ

આ બધા અયોગ્ય બાળલગ્ન, [illegible], અનમેળલગ્ન [illegible] ન પહોંચે ત્યાં મોટું ખર્ચ કરવું એ બધી લગ્નરૂઢિઓ કહેવાય છે. [illegible] રીતે ઘણા [illegible] ઘણા [illegible] જ આપે, ગુજર [illegible] જ આપે એવી જે પ્રથા છે તે પણ રૂઢિ કહેવાય.

મરણરૂઢિ

મરણ પછી ભોજન કરવું જ જોઈએ એવી રૂઢિ ઘણા હિન્દુકુટુંબોમાં પ્રચલિત છે. આ રૂઢિનો પ્રાદુર્ભાવ તો શુભ આશય-થી જ થયેલો હોવો જોઈએ. [illegible] સમયમાં [illegible] સગાંસંબંધીઓને

સાધનોના અભાવે વારંવાર ભગવાનું કામ નહોતું ત્યારે આવાઆવા મોટા વરાઓ કરાતા અને તે સમયે આખાંય કુટુંબ સગાંવહાલાંઓ એ સૌનો સ્નેહમેળો જામતો. વળી દેહભાવસ્થ એવાં સુંદર બનતાં કે મરણપ્રસંગો મોટી વયે અને અલ્પ સંખ્યામાં બનતા. આથી તે કાળ માટે તેની ઉપયોગિતા હતી. મૃત્યુભોજનમાં વપરાતો મરણ શબ્દ કાર્ય જ સૂચવે છે નહિ કે વધુ. આ પણ એક રૂઢિ જ છે.

આ જ રીતે મૃત્યુ પાછળ કલ્પાંત રુદન, મોટીમોટી કાણો કાઢવી, એ બધા વ્યવહારોમાં મરનારને કે રોનારને કશોય લાભ નથી. ઊલટું નુકસાન છે એમ જાણ્યા છતાં વને પરંપરા પ્રમાણે આચરવું તેનું નામ પણ રૂઢિ.

આ બધી મરણ પાછળની રૂઢિઓ ખરી રીતે મરનારની પાછળ શોક કે રુદનને બદલે સદ્ભાવના અને ધાર્મિક વૃત્તિના આરોપણોને સમાજવ્યાપી બનાવવાં ઘટે.

અન્ય રૂઢિઓ

લગ્નાદિ અને મરણરૂઢિઓ સિવાય સમાજમાં નાનીમોટી બીજી ઘણી રૂઢિઓ છે ઘૂમટો કાઢવાની રૂઢિ ઘણા સમાજોમાં તો અનિવાર્યપણે પ્રચલિત છે.

સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેના આદરથી પુરુષોનો વર્તન એ આ રૂઢિઓનું મૂળ નિમિત્ત છે આજે તેવું કંઈ નથી, છતાં ‘લાજ મેં ધર્મ આતી હૈ।’ એમ ઘણા અને વિચારો કરે એ રૂઢિની જ બલિહારી છે સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ વચ્ચે જે કંઈ વાસ્તવિક મર્યાદા છે તે ભલે હોય, પરંતુ સ્ત્રીને તિજોરીમાં રાખી મૂકવા જેવા રિવાજપૂર્વે તો ન જ ચાલવા જોઈએ.

આ જ રીતે ખાનપાન, પહેરવેશ અને રહેણીકરણીમાં પણ દેખાદેખીથી ઘણી રૂઢિઓ પ્રવર્તે છે ખાસ્યાંમાં આટલી વસ્તુઓ તો હોવી જ જોઈએ પછી ભલે તેની આવશ્યકતા ન હોય સમાન

જમાનાના માણસોમાં બેસનારે આવી જાતનાં કપડાં તો પહેરવાં જ જોઈએ આ નથી એક પ્રકારની કૃત્રિમતા જ છે. તે જ રીતે વ્યક્તિગત જીવનમાં ચા, બીડી, સિગાર, તમાકુ પીવાનાં કે સૂંઘવાનાં વ્યસનો, હોટેલની મુલાકાતનાં વ્યસનો, આવા જાતની ખરીદી કરવાનાં વ્યસનો એ એક નવીન પ્રકારની વૃત્તિ છે.

કેટલાક સ્વીકારાતા સુધારાઓમાં એક એવી વિચિત્ર ટેવ પડી ગઈ હોય છે કે સહજ બોલતી વખતે કે પોતાનું જીવનોપયોગી કામ કરતાં પોતાની સભ્યતા બતાવી જતી હોય, તેમ તે માને છે. આ પણ એક પ્રકારની વૃત્તિ છે. આવી એટલી બધી પરાવલંબિતા આવે છે કે તેને સર્વને ખૂબ સહેલું પડે છે. આવી ટેવોથી છૂટીને ગમે તેવા સમય અને સંયોગોમાં સ્વાભાવિક રીતે કામ કરી લેવા શક્તિ કેળવવી જોઈએ. મહાત્માજી હિંદના રાષ્ટ્રના ઉપર આવ્યા પછી એમણે જાત ઉપર આદરીને જે પ્રયોગ કર્યો, તેમાં અમને ઘણો માનવાની સમાજની વૃત્તિ પર કદમ પડી છે. છતાં હજુ અમને પ્રતિષ્ઠા આપવાની તો જરૂર છે જ.

ઉપયોગિતા, આવશ્યકતા અને લાભ એ દ્રષ્ટિબિંદુઓથી વિચારીને જ મનુષ્યે ક્રિયા કરવી જોઈએ. પરંતુ કૃત્રિમોની આવશ્યકતા જેટલી નથી હોય જ કે સમાજમાંથી એકદમ તેને કાઢી નાખવી એ કામ નથી. તેથી સુધારક અને વિચારક મનુષ્યે વ્યક્તિએ પોતાના પ્રસંગે તેનો પરિહાર આદરી દેવો જોઈએ અને તે માટે પોતે તેનો ત્યાગ કરે જ તેના નિવેદનનો સમાજમાં પ્રચાર કરવો જોઈએ.

ગૃહસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની વૃત્તિઓની પૂર્તિ

વ્યક્તિ એ સમાજનું ઉપયોગી અંગ છે અને વ્યક્તિની અસર સમાજને અસર છે એ વાત આપણે વિચારી ગયા છીએ. એટલે આ સ્થળે એ જોવાનું રહે છે કે વ્યક્તિગત જીવનની ખામીઓ દૂર કરવી એ સામાજિક સંસ્થાનું જ કાર્ય છે.

વ્યક્તિગત ત્રુટિઓ બે પ્રકારની હોય છે. (૧) સંસ્કારિતાની ત્રુટિ અને (૨) સાધનોની ત્રુટિ.

સંસ્કારિતાની ત્રુટિ

કોઈ ગૃહસ્થ વ્યક્તિ ખોટે માર્ગે ચાલી ગયેલી હોય, કોઈ દંપતીનો સુમેળ ન હોય, કોઈ કુટુંબમાં સતત કલેશ રહેતો હોય, મારામારી સુધી મનમોટાવ કે ઝનૂનપણાની વાત બની હોય, સમાજની નીતિઓ આચરવામાં ક્યાંય પ્રપંચ, અન્યાય અને અધર્મનો ઉપયોગ કરી પ્રતિપક્ષને હાનિ પહોંચાડવાની હોય, સમાજના નિયમોથી કોઈ વિરુદ્ધ ચાલ્યું હોય, તે બધી સંસ્કારિતાની ત્રુટિઓ ગણાય.

આ ગીન માનવીજીવનમાં પ્રકૃતિગત દુર્ગુણો જેવા કે કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર વગેરેનું જીવનની સ્થૂળ ક્રિયામાં પરિણમન થતાં કેટલીકવાર બીજા પ્રાણીઓને, સમાજને અને રાષ્ટ્રને હાનિ પહોંચે છે માટે તે ભૂલ જાણીને આ સંસ્થા દ્વારા તુરત જ આત્માની જેમ એ તેને અટકાવવાના બે માર્ગો છે (૧) શિક્ષણ અને સંસ્કારિતાનો પ્રચાર કરીને, અને (૨) નિયમની ગુપ્ત બાબતનું બંધન કરીને કે શિક્ષા (દંડ) આપીને. પરંતુ એ બંધન કે શિક્ષા એવી હોવી જોઈએ કે ... ભવિષ્યમાં ભૂલ થવાનો સંભવ ઓછો રહે. એ શિક્ષાના સાધનો પણ પ્રેમ અને વાત્સલ્ય અને સત્યાગ્રહથી યુક્ત હોય. આવા પ્રકારના ગુનાઓને સમાજ અને ... નિવારી લે કે ઓછા કરે તો રાષ્ટ્રના સમાજધર્મનો બોજો પણ જ ઓછો થાય અને રાષ્ટ્ર શાંતિમાં ઉમેરો થાય.

સાધનત્રુટિ

સાધનો બે પ્રકારનાં હોય છે (૧) કુદરતી, અને (૨) પુરુષાર્થજન્ય.

કુદરતી સાધનોમાં મનુષ્યને ? અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધ, ... અને શક્તિ વગેરે પ્રાપ્ત છે તેનો સમાવેશ થાય છે

ગામના ગામડાંઓમાં મેળામાં આવી જાતનાં કાર્યો તો થવાં જ જોઈએ. આ જાતની એક પ્રકારની ક્ષુધા જ છે તે જ રીતે વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ આ બીડી, સિગાર, તમાકુ પીવાનાં કે સુંઘવાનાં વ્યસનો, સોરઠની ખુશામતનાં વ્યસનો, અમુક જાતની ટાપટીપ કરવાનાં વ્યસનો, એ એક નવીન પ્રકારની ક્ષુધા છે.

કેટલાક લેખકો સુધારકોમાં એક એવી વિચિત્ર ટેવ પડી ગઈ હોય છે કે સહુ કોઈને સમજાવવા કે પોતાનું જીવનોપયોગી મત કરવાં પોતાની સભ્યતા આથી નથી હોય, તેમ તે માને છે. આ પણ એક પ્રકારની ક્ષુધા છે. આથી એમણે એવી ભાવનાશીલતા માને છે કે તેને વર્ણન ન કરવું પડે છે. આવી ટેવથી છૂટીને સમે તેના સમય અને પ્રસંગોમાં સ્વાભાવિક રીતે કાર્ય કરી લેવા શીખી લેવું જોઈએ. આત્મસાત્ કરી વ્યક્તિત્વ ઉપર આગ્રહ રાખી એમને જ્યાં ઉપર આવીને પ્રયોગ કર્યો. તેમાં અમને ઘણો આનંદની સમાધાનના વૃત્તિ જ રહેલી જોઈ છે જ્યાં ઘણું અમને પ્રતિભા આપવાની તો જરૂર છે જ.

ભાવોર્મિતા આકર્ષણના અને લાગણીના બધી વિવિધ વૃત્તિઓથી વિચારી ને જ મનુષ્ય ક્રિયા કરવી જોઈએ. પરંતુ વૃત્તિઓની આપણા ઉપરથી નથી હોય કે જે સમાજમાંથી સહસા તેને કાઢી નાખતી એ કામ નથી. તેથી સુધારક અને વિચારક અમુક વ્યક્તિએ પોતાના પ્રસંગે તેનો પરિહાર આચરી લેવો જોઈએ અને આ રીતે પોતે તેનો ત્યાગ કરે છે તેના નિવેદનનો સમાજમાં પ્રચાર કરવો જોઈએ.

ગૃહસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની ક્ષુધાઓની પૂર્તિ

વ્યક્તિ એ સમાજનું એક અંગ છે અને વ્યક્તિની અસર સમાજને પહોંચે છે, એ વાત આપણે વિચારી ગયા. એટલે આ સ્થળે એ જોવાનું રહે છે કે વ્યક્તિગત જીવનની ખામીઓ દૂર કરી એ સાત્ત્વિક રસ્તાનું જ કાર્ય છે.

જીવનની પરિપક્વતા આવ્યા પછી અને જીવનનાં કર્તવ્યબિન્દુ ખતમ થઈ ગયા પછી તેમનો જે વર્ગ સંસ્થાકીય છૂટો થઈ સ્વાવલંબી જીવન જીવી શકે તેવી તૈયારી પ્રાપ્ત કરે, તેને સમાજના કાર્યક્ષેત્રમાં યોજી દેવો. જેથી આ વર્ગમાં કેટલાક એવા સુંદર હીરા પાકે કે જે પોતાના સંસ્કાર અને શિક્ષણનો લાભ બીજાઓને આપી શકે તેને માટે સમાજમાં જે મુખ્ય સંસ્થાઓમાં તેને યોગ્ય સ્થાન હોય તો તેમાં તેઓને નિયુક્ત કરી દેવા જોઈએ.

આમાંથી ફરજિયાત વૈધવ્ય પાળનારી કે નૈતિક વૈધવ્ય પાળનારી ઘણી ચારિત્ર્યશીલ બહેનો પણ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય અને ચારિત્ર્યશીલ નાગરિકો પણ પાકે. આથી આ વર્ગ સમાજમાં શિક્ષણ અને સંસ્કાર પૂરવાનું પણ સુંદર કાર્ય કરી શકે.

સંતતિ પ્રત્યે માબાપનાં કર્તવ્યો નામના પ્રકરણમાં શિક્ષણ સંબંધીનો વિષય વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચાઈ ગયો છે તે રીતે ઉપયોગી શિક્ષણ અને સંસ્કાર વડે ભવિષ્યના નાગરિકો ઉત્પન્ન કરી શકાય.

રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિની સાથે સ્ત્રીઓમાં પણ જાગૃતિ આવી છે અને એને પરિણામે સ્ત્રીઓનું આખા રાષ્ટ્રનું એક મહાન અંગ બન્યું થયું છે. ઠેરઠેર સ્ત્રીસંસ્થાઓનું સંચાલન પણ સ્ત્રીઓ સ્વયં કરતી થઈ છે. આ એક શુભ ચિહ્ન છે. પરંતુ અહિંસક સમાજરચનામાં સ્ત્રીઓ મોટો ફાળો આપી શકે એ દૃષ્ટિએ આવી સંસ્થાઓને સાધનોનો ને સંસ્કારનો લાભ સાધનસંપન્ન અને ચારિત્ર્યશીલ પુરુષોએ આપવો જ રહ્યો.

બાળવર્ગ

મેરિયા મોન્ટેસરીના બાળકો માટેના વિશ્વવ્યાપી પ્રયત્નો પછી તરછોડાયેલાં બાળકો તરફ સમાજની નજર હવે ગઈ છે. બાલ-મંદિરો અને ભારતમાં ગિજુભાઈનો ફાળો ઉલ્લેખપાત્ર હતો. ગામડામાં પણ કેટલાક તાલીમ-વર્ગની સેવિકાઓ અને બીજાં

આ સાધનોની ત્રુટિ કોઈથી પૂરી શકાતી નથી. એઓ જો ન હોય તો મનુષ્યને બિનજોખમ આપઘાત કરવું પડે છે. બધાં કુદરતી સાધનો માટે તે જ નિયમ લાગુ પડે. એઓ વિજ્ઞાનના જમાનામાં એવાં કૃત્રિમ સાધનોની શોધખોળ કરવાની તૈયારી થાય છે ખરી. પરંતુ તે બધાં કૃત્રિમ સાધનો ગણાય. કુદરતી જોડ તે પૂરી ન પાડી શકે.

બીજાં સાધનો પુરુષાર્થસાધ્ય હોય છે જેવાં કે અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધાદિ પદાર્થો કે તેમાં બીજાં ઉપયોગી સાધનો. આ સાધનોની સમાજમાં જ્યાં જ્યાં ત્રુટિ હોય ત્યાં ત્યાં આ સંસ્થાએ તેની પૂર્તિ માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

નિરાધાર વિધવા, અનાથ, રોગી, અપંગ, નિરાધાર કુટુંબ કે આર્થિક સંકોચથી પીડાતું સરકારી કુટુંબ. આ બધા વર્ગનો તેમાં સમાવેશ હોવો જોઈએ.

આના સીધી રીતે ત્રણ વર્ગો પાડી શકાય (૧) કામ કરવાને તદ્દન અશક્ત વર્ગ (૨) યુવાનવર્ગ અને (૩) બાળવર્ગ. જેઓ કામ કરવાને તદ્દન અશક્ત હોય તેઓને માટે નિર્વાહનાં ઉપયોગી સાધનો આ સંસ્થા દ્વારા પૂરાં પડે, તેમના રોગીના દુઃખનો ભાર હળવો કરવા ઔષધિ અને ઉપચારો થાય. અને માનસિક આનંદ મળે તેવું વાતાવરણ કે મળતું રહે. તે માટે જો અલગ આશ્રમ આવશ્યક હોય તો પણ સગવડ થાય.

યુવાનવર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્નેની પ્રકારપ્રકારની સંસ્થાઓ સંસ્થાના પ્રમાણમાં જુદેજુદે સ્થળે ખોલવામાં આવે અને ત્યાં વણાટવિભાગ, ઉદ્યોગવિભાગ, શિક્ષણવિભાગ, કલાવિભાગ, અને સંસ્કૃતિવિભાગ એવા વર્ગો હોય. આ વિભાગનો લાભ અનાથ સિવાય સામાન્યો પણ જે વર્ગ લેવા ઇચ્છતો હોય, તો તે લઈ શકે. પરંતુ ત્યાં પ્રથમ રહેવાનો હક તો અનાથોનો જ હોય.

યોજના થવી જોઈએ કે જેમાં આ બધા વર્ગને યોગ્યતા મુજબ નિર્વાહના સાધનો મળ્યા કરે.

આ વર્ગમાં ત્રણ પ્રકારનાં મનુષ્યો હોય છે (૧) શિક્ષિત, (૨) ઉદ્યોગી અને (૩) સામાન્ય (સામાન્ય શિક્ષિત કે સામાન્ય ઉદ્યોગી) આમાંનો પહેલો વર્ગ ઉપર કથિત નાનીમોટી સંસ્થાઓના સંચાલન અને વ્યવસ્થાનું કાર્ય ઉપાડી લે. બીજા માટે એક મહાન ઉદ્યોગશાળાની આયોજના થાય. ઉદ્યોગોમાં પણ ગરીબ પ્રજાને જરૂરી તેટલું પ્રમાણમાં રોજી મળે એ દૃષ્ટિબિન્દુ મુખ્ય હોવું જોઈએ. જો આજના યંત્રવાદના જમાનામાં યંત્રવાદની નિવાજિશ છેક જ થવી અશક્ય છે ત્યાં આ દૃષ્ટિબિન્દુ હોય તો તેની આવશ્યકતા પૂરતું તેનું સ્થાન રહે. ત્રીજા વર્ગના નિર્વાહનો પ્રશ્ન પણ આ યોજના દ્વારા સહેજે પતી જાય.

આ યોજનાને સફળ બનાવવામાં જેટલી જનશક્તિની આવશ્યકતા છે તેટલી આર્થિક શક્તિની આવશ્યકતા નથી. જો પ્રથમ પ્રથમ મૂડીખર્ચી મુશ્કેલી પડે, પરંતુ પછીથી તે સંસ્થા પોતે જ પગભર થઈ રહે. આ કાર્ય પણ સામાજિક સંસ્થાનું છે.

હવે જાતિના રચના પ્રશ્નના, જેના કે ધર્મના વાડાઓ રોટી બેટી-વ્યવહારમાં આડા ન આવે તેવું વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવ્યા વિના છૂટકો નથી. કારણ કે જ્યાં સુધી નીતિની માન્યતાને કારણે પ્રભુતા પણ ઘણા લોકોથી ઉમેરાયું નથી. પરિસ્થિતિ એવી આવી ગઈ છે કે ઊંચ ગણાતી જાતિઓ કરતાં નીચ તરીકે ઓળખાતી જાતિઓમાં નીતિ, સ્વાશ્રય વગેરેને વધુ તક છે તે જ રીતે યોગ્યભૂમિના ક્ષેત્ર કે સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં આ નીચ ગણાતી જાતિઓ ઓછી ઉતરે તેમ નથી.

સામાજિક સંસ્થાની વિચારણા કરી લીધા પછી હવે આપણે નૈતિક સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ. તેનાં મુખ્ય ત્રણ કાર્યો છે, તેનું વિવેચન કરીએ.

મજમેનિયાઓનું ધ્યાન ગયું છે અને બાગોમાં સંસ્થાઓની ખૂબ જ વાત છે. સરકાર પણ હવે તો પ્રમાણિક છે. એટલે આ દિશામાં કામ થાય છે અને ગણુ જ લોકોએ કામ કર્યું છે. નાગરિકોનો આધાર આજના બાગો ઉપર જ છે.

અમારા વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થા પ્રશ્ન નિર્ભય અને અધિક પ્રમાણમાં થતી જાય છે એટલે બન્નેને બાગોને તદુરસ્તી માટે ઉપયોગી અને સરકાર માટે સંસ્થાઓની અનિવાર્ય જરૂર છે.

આ રીતે આ ગણુ વર્ગમાં પ્રથમના એક વર્ગનું બધું સંસ્થા પર પડે છતાં બીજા બે વર્ગ પાસેથી સમાજને ઘણો લાભ થાય. એટલે આદર્શ દૃષ્ટિએ કોઈની રીતે જોઈએ તો પણ ઉપર પરિણામે તો સમાજને પૂર્ણ લાભદાયક થઈ પડે. અને આ રીતે સમાજમાં આવી વ્યવસ્થા ન હોવાથી જે વ્યક્તિઓ વિકાસ વિના પ્રમાદી બને છે, ગરીબ અને પુરતા ઉદ્યમ માટે બેકાર થાય છે તે આધાર નુકસાની સમાજ ભરી જાય.

આ સિવાય એક મધ્યમ કુટુંબ કે જે કેવળ આવકવાળું હોય કે આરોગ્યવાન પદોમાં ન રહે તેવી આર્થિક સ્થિતિથી પીડાય છે તેને માટે પણ એક યોગ્ય તૈયાર થાય એ મારા મતમાં જો તેને મદદ મળે તો તેવા સામાજિક વ્યવસાયોને ઘણું બળ મળે તો તેવા વ્યવસાયોને આ સંસ્થા પોતે જ ઉપાડી લે (સંસ્થા પોતે જ આ પ્રમાણે મદદ આપે તો સમાજમાં તેવા વ્યક્તિઓને આવી ન આવે.) એ તો કે અનિવાર્ય વ્યવહારનો જે પણ આ ન હોય તો આ સંસ્થા તરફથી તેને નજર આગળ મળશે.

બેકારી અને ઉપાય

સમાજમાં એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે જેમાં બેકારી હંમેશ ચાલતી હોય જ. આ બેકારી નિવારવા માટે પેઢીઓમાં કે એવા પ્રકારની સગવડ આવતી નથી. માત્ર એક એવી વિચ

યોજના ઘડી જોઈએ કે જેમાં આ બધા વર્ગને યોગ્યતા મુજબ નિર્વાહનાં સાધનો મળ્યા કરે.

આ વર્ગમાં ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે (૧) શિક્ષિત, (૨) ઉદ્યોગી અને (૩) સામાન્ય (સામાન્ય શિક્ષિત કે સામાન્ય ઉદ્યોગી) આમાંનો પહેલો વર્ગ ઉપર કહેલ નાનીમોટી સંસ્થાઓના સંચાલન અને વ્યવસ્થાનું કાર્ય ઉપાડી લે. બીજા માટે એક મહાન ઉદ્યોગશાળાની આયોજના થાય. ઉદ્યોગોમાં પણ ગરીબ પ્રજાને વધારે વધુ પ્રમાણમાં રોજી મળે એ દૃષ્ટિબિંદુ મુખ્ય હોવું જોઈએ. જો આજના યંત્રયુગના જમાનામાં યંત્રોની તિલાંજલિ દેવી અશક્ય જ હોય ત્યાં આ દૃષ્ટિબિંદુ હોય તો તેની આવશ્યકતા પૂરતું તેનું સ્થાન રહે. ત્રીજા વર્ગના નિર્વાહનો પ્રશ્ન પણ આ યોજના દ્વારા સહેજે પતી જાય.

આ યોજનાને અમલ બનાવવામાં જેટલી કાર્યશક્તિની આવશ્યકતા છે તેટલી આર્થિક શક્તિની આવશ્યકતા નથી. જો કે પ્રથમ પ્રથમ પૈસાની મુશ્કેલી પડે, પરંતુ પછીથી તે સંસ્થા પોતે જ પગભર થઈ રહે. આ કામ પણ સામાજિક સંસ્થાનું છે.

હવે જ્ઞાતિના, રંગના, પ્રાંતના, દેશના કે ધર્મના વાડાઓ રોટીબેટીવ્યવહારમાં આડા ન આવે તેવું વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવ્યા વિના છૂટકો નથી. કારણ કે જગત જાતિની માન્યતાને કારણે ઝૂઝવા પણ હવે પાછળથી ઉમેરાયું નથી. પરિસ્થિતિ એવી આવી ગઈ છે કે ઊંચ ગણાતી જ્ઞાતિઓ કરતાં નીચ ગણાતી ઓળખાતી જ્ઞાતિઓમાં નીતિ, શ્રમનિષ્ઠા વગેરેને વધુ તક છે તે જ રીતે રોજગારીના ક્ષેત્ર કે સરકારના ક્ષેત્રમાં આ નીચ ગણાતી જ્ઞાતિઓ ઓછી ઊતરે તેમ નથી.

સામાજિક સંસ્થાની વિચારણા કરી લીધા પછી હવે આપણે નૈતિક સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ. તેનાં મુખ્ય ત્રણ કાર્યો છે, તેનું વિવેચન કરીએ.

નૈતિક આરોગ્યનું સંરક્ષણ

માત્ર ધર્મ ખાતર જ નહિ, પરંતુ સુખમય જીવન ગાળવા માટે પણ માનવસમાજ માટે નૈતિક આરોગ્યનું સંરક્ષણ અનિવાર્ય છે. નૈતિક જીવનની ખામીઓ દૂર કરવા માટે સમાજ કે રાજ્ય તરફથી કેટલાક નિયંત્રણ ભલે પણ રહેતાં પડે, પરંતુ આપણા આ કાળમાં તો મોટે ભાગે મનુષ્યને પ્રશ્ન થશે કે ધર્મ કેવળ વ્યક્તિગત આત્મિક જીવન ઉપરનું જ છે કે ૧૯૪૨થી ૧૯૪૮ની વચ્ચે મોટે ભાગે ભલા માણસોની વિશ્વાસની આગેવાની છે. અને એવે નીતિ અને આસ્તિકનું ધોરણ સમાજમાં ખૂબખૂબ નીચું પાડી દીધું છે. પહેલાં તે અનીતિવાળાઓને જ ઘણા વાસ્તવમાં ભાગવા એટલે કે જેવી સંખ્યા જ ઓછી હતી. પરંતુ આજે તો નીતિવાળાની જ સંખ્યા ઓછી છે. એટલે નીતિને વળગનાર માણસને આદરની લાગણી ન થી અને ખૂન ઉચ્ચાર માટે એનું વાતાવરણ સમાજના આદર્શવાદીઓએ સર્જવું જોઈએ. ભારતી ભજન રૂઢિઓ એ બધાં સમાજમાં નૈતિક નિર્બળતા આણવાના મુખ્ય કારણો છે સમાજ તરફથી આ કારણો નાબૂદ કરવામાં આવે તો નૈતિક આરોગ્યનું મોટે ભાગે સંરક્ષણ થાય.

નૈતિક પતનનું એક કારણ માનસિક નિર્બળતા છે. આપણ પશ્ચિમના સમાજમાં સ્ત્રીઓની નિયમ અને ધર્મની ચોરી કરતા હોય છે. આ પણ માનસિક નિર્બળતા જ છે. આવી માનસિક નિર્બળતાવાળાં માણસ આજનું હોય છે. આજકાલ સંસ્કારનો પાસો અને સમાજનું અનિચ્છનીય વાતાવરણ માનસિક નિર્બળતાના કારણો છે.

હિન્દુસ્તાનને આઝાદી મળ્યા પછી તરત જ હિન્દુસ્તાનના નેતાઓએ દલિતોના માટે જે કાયદાઓ કર્યા છે તે આજ પ્રમાણે સરકાર વારંવાર ધર્મોને પણ છે. આ કાયદાઓ હિન્દુત્વ અમલને એમ ઉપાડવા માટે એમણે ધર્મપંડિતોએ ખાસ પ્રયત્ન કર્યો. તેમ છતાં તેને આજ કેવો મત તો સમાજહિતને ધીરે આપવા નૈતિક હિતની

જાણીને વીંધે એવા પરાધીનતાને મરવું તેમ કરી શકતો નથી. અને રાષ્ટ્રવિરોધી પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વોના હાથમાં આમજનતા રમી જાય છે. આમજનતાને પણ સરકારનો મલાજો કે ભયવાર તો ખરો, પણ સાચા હિતથી સમજ કરવા માટે તેમની શક્તિ પૂરતી નથી. તેમાં તો ધર્મસંસ્થાઓ કે ધર્મમૂર્તિ પુરુષ જ કામ આપી શકે. અને પણ સામાજિક અહિંસાની જરૂર છે.

સમાજનું વાતાવરણ

મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર હોય છે પરંતુ આ વાતને સમાજ ધ્યાનપૂર્વક ભૂલી જાય છે ત્યારે વ્યક્તિની એક નાનીસરખી ભૂલને તે સાંખી શકતો નથી, રજનું ગજ કરી મૂકે છે અને વ્યક્તિને હલકો કરી સમાજથી તિરસ્કૃત બનાવી મૂકે છે ત્યારે પરિણામ એ આવે છે કે તે વ્યક્તિ ભૂલોને છૂપાવીછૂપાવીને પતનને માર્ગે આગળ ને આગળ ધપે જાય છે અથવા સમાજને પાછળથી ભૂલ ભોગવવું પડે છે.

એટલે નૈતિક અંશોનું ઘડતર કરવા માટે આવી પતનનાં નિમિત્ત કારણોનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ, અને બીજી બાજુ નૈતિક જીવનના એકમો અને આદર્શો ખડા કરવા જોઈએ. આ કામ માટે પણ એક મંડળ હોય. એના સભ્યો સમાજના માનસ પારખી હોય. આ મંડળ પ્રાયઃ શુદ્ધિમંડળ જ રહે.

સમાજરચનામાં ઊંડું અવગાહન કરી તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવું, પ્રસંગ પામે વેરી રોગનું સેવા દ્વારા, આશ્રય દ્વારા અને સમજાવટ દ્વારા વ્યક્તિની ભૂલને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ આ મંડળના સભ્યોની કાર્યપ્રણાલિકા.

પતિતોની શુદ્ધિ

એક નાનીસરખી ભૂલ થઈ એટલે જ્ઞાતિ કે સમાજથી બહિષ્કૃત કરવાનો રિવાજ પરાપૂર્વથી સમાજમાં હોય છે, ત્યાં સ્ત્રીઓ પણ પતિત

અહેવાય. શિક્ષા આપવાનો હેતુ તો એ જ હોવો ઘટે કે ફરીથી તેવી ભૂલો ન થાય. એટલે તે હેતુ જળવાય માટે સમાજ તરફથી એવી શિક્ષાઓ હોવી જોઈએ.

વળી કોઈમાં પાંચ સાત, પાંચ અને એવા એવા ભેદો જે આવી ક્રિયાઓની અનિવાર્યતાનાં જ પરિણામો છે કે જેને પરિણામે એક જ ધર્મમાંથી જુદાજુદા ફાંટાઓ નીકળી પડ્યા છે. તે બધા પ્રાયઃ શિક્ષકો અને વિચારોની અસહિષ્ણુતાનું પરિણામ છે. નિયમોના જ્યારે જ્યારે હેતુ ભુલાય છે ત્યારે ત્યારે તેનું પરિણામ આવું જ આવી રહે છે.

આજે ભૂખને કારણે સમાજના બહિષ્કારને કારણે અને લોભગીને કારણે સમાજમાંથી ધર્મ અને જાતિ બન્ને છોડીને ઘણાંએ અન્ય ધર્મ અંગીકાર કર્યો છે અને કરી રહ્યા છે. કોઈ વ્યક્તિ પોતાની સ્વેચ્છાએ બીજો ધર્મ સ્વીકારે જ કે બીજામાં ભળે કે તે તો ઠીક હોય, પરંતુ આવાં કારણોને લીધે જો ફરજિયાત તેને આમ કરવું પડતું હોય તો તેમાંથી તેને ઉગારી લેવી તે સમાજની અનિવાર્ય ફરજ છે, અને તેમાં જો તે ચૂકે તો એ મહાન હાનિ ગણાય. આવી રીતે સમાજથી બહિષ્કૃત થયેલી વ્યક્તિ સમાજ પ્રત્યેનું વેર વાળવા માટે પરધર્મી સમાજદ્રોહી અને રાષ્ટ્રદ્રોહી બને અને જ આખા દુર્ભાગ્યથી બચી જવા માટે પણ આ કારની ઉપયોગિતા છે.

શુદ્ધિનો ઉપાય

જેઓ સમાજથી જુદા થઈ ગયા છે કે ધર્મને છોડી ગયા છે અથવા પતિત બનાવી નાખ્યા છે તેઓની તાત્કાલિક શુદ્ધિ કરવી ન ઘટે તો માત્ર ઘટેલું છે પરંતુ જેઓને બહુ વખતથી સમાજે તિરસ્કૃત કરી નાખ્યા છે આચાર અને વિચારથી જેઓ એક બે પેઢી નીચે ગયા છે અથવા બીજી જાતિમાં વટલી ગયા છે તેઓની

શુદ્ધિ કરવાનું કામ કઠણ છે અને કઠણ હોવા છતાંયે સૌથી પહેલું કરવાનું છે તે પણ સાથે સાથે સમજી લેવું જોઈએ.

આ કામ હાથ પર ધરવામાં સમાજનો જે રૂઢિચુસ્ત વર્ગ છે આશ્રિત કે જેને ભૂત અને ભવિષ્યના ઈતિહાસ કે પરિણામનું બરાબર જ્ઞાન નથી તે જાગવાનો સંભવ છે પરંતુ જે સમાજની પ્રતિનિધિ સંસ્થા પોતે જ જ્યારે આ કાર્યને હાથ ધરે, તો તે ખાસ જાતનો પ્રત્યાઘાત નહિ કરી શકે અને ઊલટું જેમજેમ તેનું પરિણામ સુંદર આકારમાં આવતું જશે તેમતેમ તેનો પ્રચાર સમાજમાં વ્યાપક થતો જશે.

સભા (સંસ્થા)ના આ કાર્યક્રમમાં અંત્યજવર્ગ, જ્ઞાતિચ્યુત વર્ગ અને ધર્મચ્યુત વર્ગનો સમાવેશ થઈ શકે. આવા વર્ગોમાં આચાર અને વિચારની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર એ આ સંસ્થાનું સૌથી પ્રાથમિક કર્મ હોય. જ્યાં સુધી બીજી ઉચ્ચ જ્ઞાતિ સાથે આચાર અને ક્રિયાએમાં સમાનતા ન આવે ત્યાં સુધી સમાન જ્ઞાતિ તરીકેનો વ્યવહાર રાખવો કે ન રાખવો તે સમાજની સ્વેચ્છાનો પ્રશ્ન હોવો ઘટે અને તે ભલે રહે. પરંતુ ધાર્મિક અને સામાન્ય અધિકારો તો સમાન રીતે તેમને મળવા જ જોઈએ. પ્રકાશ, વાયુ, જળ અને અન્ન, પ્રભુભક્તિ, શિક્ષણ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની જેમને મનુષ્યોએ પતિત અને તરછોડેલી પ્રજાને પણ એક માનવબંધુ તરીકે ન ભૂલતાં માનવ ગણવાને છાજે તેવા સાધન અને સહકાર આપવા જોઈએ. આ વાત લક્ષમાં રાખી ધૈર્યપૂર્વક આ સંસ્થા આ કાર્યને ઉપાડી લે. આ કાર્યમાં સમાજ અને ધર્મ બન્નેની રક્ષા છે. પતિતપાવન કહેવાતા પ્રભુનાં બાળકોની શુદ્ધિમાં પ્રભુની ભક્તિ પણ છે તે વસ્તુ હૃદયથી ભૂલવા જેવી નથી.

સંગઠન

પારસ્પરિક મેળ, સ્વચ્છંદતા, અભિમાન, સમાજના નેતા

ઓની ભેળભરી, ધીમંતોની સત્તાશાહી એ બધાં સામાજિક અસંતોષ
ના કારણો છે. સમાજમાં જેમ કમતા વિચારક અને સત્ય-
શોધનારાઓ પણ હોય છે તેમ મૂર્ખ અને સ્વાર્થી પણ હોય
છે. સમાજના સંચાલકો નીતિ અને ચારિત્ર્યના ધોરણ તરફ લક્ષ રાખી
ચાલે છે ત્યાં સુધી સમાજમાં વાંધો પડતું નથી. પરંતુ જ્યારે
મસ્તોની અતિશયતા થાય છે એટલે સમાજનું સુકાન હાથમાં રહે
ગુરુમાં ખેંચી જાય છે. આથી સમાજસંગઠન માટે આ બધાં દૃષ્ટિબિંદુ
ઓને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવાં જોઈએ.

સંગઠનનો રાજમાર્ગ

સમાજમાં ન્યાયનું શાસન સ્થાપિત કરવું એ સંગઠનનો રાજ-
માર્ગ છે. સમાજની સંસ્થાઓના સંચાલકો કે નેતાઓ સમાજના
માલિક ન ગણાય, પરંતુ ન્યાયાધીશ ગણાવા જોઈએ. ન્યાયાસનમાં
એ ન્યાયાધીશ હોય અને ન્યાયાસન ઉપર એ બેઠો હોય. આખા
સમાજે મળીને સ્થાપિત કરેલા નિયમોની મર્યાદામાં જ તેનાથી
થાય. સમય પ્રમાણે એ નિયમોમાં પરિવર્તન કરવું પડે તો તેનો
અધિકાર કોઈને વ્યક્તિગત ન હોવો જોઈએ. પરંતુ સર્વેએ મળીને
જ જે કંઈ કરવું હોય તે કરી શકે.

આજે હિંદ આઝાદ થયા બાદ લોકશાહીને માર્ગે કૂચ કરી
રહ્યું છે. રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં સર્વાનુમતીના વાસ્તો જ્યારે ગુરુ
છે, ત્યારે સમાજનાં એકમોમાં આ વાત વાસ્તો ચલેલો છે. આપણ
નાનાંમોટાં પરગણાંના પ્રમુખો કે આગેવાનો નીતિમાન, ચારિત્ર્યશીલ
અને ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુવાળા હોવા જોઈએ. કોઈ પણ રાજ્યને ઉચિત
લાગ્યું એ એના નાનાં મોટાં પરગણાં હાથમાં છે કાં તો એ પરગણાં
યુરોપ વ્યાપારીનાં થાણાં હોય અને કાં તો એ પરગણાં જેમ
રાજ્યનેતાઓને આદરણ અનુસરતાં હોય. આજે હિંદમાં તો આ
એમાંથી એકેય બન્યું નથી. [illegible] આપે

એની રાહ જુદા આજે અલગ સુયોગ્ય હાથોમાં છે, એટલે વધુ ભલે ન બને, પણ આટલું તો આજે જ બનવું જોઈએ કે આગ્રહ ન ધરતા બાકી તત્ત્વોના મોહ પ્રચારમાં ન દોરવાતાં સુયોગ્ય રાષ્ટ્રનાયકોમાં વિશ્વાસ રાખતી રહે. આ કામ પણ ઓતપ્રોત ભક્તિ કરતી આવી સામાજિક સંસ્થાઓ દ્વારા અસરકારક થઈ શકે.

બસ આ રીતે સામાજિક સંસ્થા અને નૈતિક સંસ્થા એ બન્નેનાં ભિન્નભિન્ન કાર્યોનું વિભાજન પણ થાય છે. એ બન્ને સંસ્થાનાં કાર્યોનો પારસ્પરિક સંબંધ તો છે જ અને તાત્ત્વિક રીતે જોતાં તો તે બન્ને સમાજનાં પાસાં જ છે. એટલે નામભેદ અને કાર્યભેદ હોવા છતાં બન્નેનું લક્ષ્ય તો એક જ સમાજોદ્ધારનું છે.

આ બે મુખ્ય સંસ્થાઓનાં કાર્યક્ષેત્રની વ્યવસ્થા જાળવવા માટે બીજી ઘણી નાનીમોટી સંસ્થાઓ અને શાખાઓ આ બન્ને સંસ્થાની પેટાશાખાઓ બનાવવી જોઈએ અને સીધી રીતે તેનો સંબંધ તે બન્ને સાથે રહે, અર્થાત્ કે તેની દેખરેખની જવાબદારી મુખ્ય સંસ્થાઓ પર રહેવી જોઈએ.

આ કાર્યવિધિને રચનાત્મક બનાવવા માટે સમાજમાંના બધાએ ધન હાથ અને હૃદય બન્ને આપવાં પડશે. પરંતુ ભોગ વિના સુખ-રચના ક્યાં છે? વળી, એટલું પણ ચોક્કસ છે કે આજે આટલું નહિ બને તો કાલે તેથી વધુ ગુમાવ્યા વિના છૂટકો નથી. માત્ર એટલો જ ફેર કે આજે સ્વહસ્તે કરવાનું છે, જ્યારે આવતી કાલે ફરજિયાત કરવું પડશે. પહેલામાં રસ છે ઉત્સાહ છે. બીજામાં શું હશે તે તમે જ કલ્પી લેજો.

આ રીતે સમાજની એ બન્ને સંસ્થાઓ પ્રાચીન છતાં અર્વાચીન સંસ્કૃતિથી અર્વાચીન સમાજને ઉન્નત અને સુખી બનાવી શકશે. અને સમાજ પોતે જ જ્યારે પોતાનાં અંગોની જવાબદારી લઈ એકતા અને અસરકારકતાનો ક્રમ બતાવતો હશે ત્યારે રાષ્ટ્રનો બોજો

સહેલો હશે પણ. રાષ્ટ્ર દ્વારા વ્યક્તિઓ માટે સીધી રીતે આ કાર્ય ઘણું અતિ કઠિન અને દુઃસાધ્ય જેવું છે જ્યારે સમાજ માટે આ માર્ગ વધુ સરળ છે.

આ બધી સમાજ અને તેની પ્રગતિની વાત થઈ પરંતુ વ્યક્તિએ સમાજધર્મ બજાવવા માટે શું કરવું જોઈએ તે નિર્દેશ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવ્યો ત્યાંનો નથી. તો તેનું શું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે સમાજને લાગુ પડતી દરેક વસ્તુ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. સમાજોન્નતિના ઉપાયોમાં પ્રત્યેક ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓ સમાજને પોતારૂપ માને અને પ્રગતિને પંથે પ્રયાણ માંડી દે તો સ્વયં સમાજની પ્રગતિ રેખાઈ જાશે.

જે વ્યક્તિ આ તરના ધર્મ બજાવે તેણે સમાજધર્મ બજાવ્યો ગણાય અને આ સમાજધર્મ નિઃસ્વાર્થ હોવાથી તે આત્મિક વિકાસનું અંગ પણ ગણી શકાય.

આ નિર્માણ માટે ગૃહસ્થ વ્યક્તિ પોતાની પરિસ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરીને આર્થિક, શારીરિક અને માનસિક સેવા અર્પતી હો છે પરંતુ આ માર્ગમાં મોટે ભાગે રહીને તમાશો જોનાર અને સમાજ સડી ગયો છે બૂમો રહ્યો છે તેનું તો એક જ થવું જોઈએ એવી વાતો કરનારની ફોજ માત્ર જરૂર નથી. આ નિર્માણમાં સ્વેચ્છાએ ઝૂકી મરવા મરજીવા જેવા ભોગ આપનાર કર્મશીલ યુવાનોની જરૂરિયાત છે અને તે જ સમાજમાં સાચી ક્રાન્તિ જગાડી સમાજને નિર્મળ કરી સમાજનું નવનિર્માણ કરી શકશે.

૩

રાષ્ટ્રધર્મ

રાષ્ટ્રધર્મ સંબંધી આજે ભારતવાસી અજાણ્યો નથી. રાષ્ટ્રધર્મનો વિકાસ એ આ યુગનો પ્રધાન પ્રશ્ન છે. ભારતની અત્યારની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તે જ પ્રવૃત્તિ પ્રધાન છે.

ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુથી ભિન્નભિન્ન સિદ્ધાંતને પકડી બધાં રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ પાછળ લાગી ગયાં છે. બન્ને વિશ્વયુદ્ધોથી માનવજાત થાકી ગઈ છે પણ યુદ્ધના હિમાયતીઓ હજુ થાક્યા નથી. ચારો ભૂખ વધી ગયા છે. સામ્યવાદીઓની પ્રવૃત્તિ પ્રબળ વેગ હોવા છતાં એ વર્ગ વધતો જ જાય છે. રશિયાનો સમાજવાદ એને માર્ગે દોરાયો છે કે સરમુખત્યારશાહીનો ભંડાર બન્યો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધના સર્વ મિત્રરાજ્યો વચ્ચે સુમેળ નથી. અમેરિકના એટમબોમ્બે જાપાનને ભસ્મ કર્યું—જર્મનીનો અને ઈટલીનો એમ બન્ને સરમુખત્યારો હતા ન હતા થઈ ગયા. છતાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોની વૈજ્ઞાનિક શોધોને આગળ ને આગળ ધપાવવા દુનિયાનાં રાષ્ટ્રો મથી રહ્યાં છે. ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ આવી રહ્યું છે એની હવા ફેલાવા જ કરે છે. દુનિયાનાં બજારોમાં યોજાયેલા મજૂરોની પ્રવૃત્તિ દિને દિને વધુ સંગઠિત થતી જાય છે. આ બધા પ્રવાહોમાં હજુ તો ક્યાંયે જ પગભર થઈ એવું હિંદુસ્તાન ઘડી રહેલ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. એવે અવસર આપણો સહારો: (૧) હિન્દના આત્મા (૨) મહાત્માજીનું અનુસંધાન

(૩) પાકિસ્તાન સિવાયની મુસલમાનો અને (૪) યુરોપની વિદ્યાની નીતિ, આ બધા ઉપરાંત (૫) દેશભાષાના સમારંભો (૬) ગ્રામ્યભાષાની વસ્તી (૭) કોમવાદી જૂથો અને (૮) પ્રાન્તવાદનો પણ આ બધા સામે એ લેખ થઈ રહ્યો છે હજુ એને આર્થિક સમાનતા પ્રાપ્ત કરી ખાતર ઔદ્યોગિક / નહિ મળે દુનિયાના રાષ્ટ્રોના મોખરે રહેવાનું જણાવ્યું છે

એટલે / આજે દરેક નાના મોટા રાજ્યકર્તા જૂથે રાષ્ટ્રની તત્ત્વો જ મેળવો ન થાય તે ડિસ્ટ સિવાય દુનિયાભર એથી ઘણે વધી ગયું છે દરેક જાતિ કે ધર્મસંપ્રદાય આજ સમાજે પણ આજના રાષ્ટ્રધર્મની અભિમુખ રહેવાનું છે અને રાષ્ટ્રધર્મમાં સમાવેશ આપવાનો છે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સ્વધર્મ માટે મોંઘી રીતે ભાગ લઈને રમતા થઈ સર્વ કરીને કે પોતાના રાષ્ટ્રપ્રેમીઓની પ્રેમ દ્વારા રાષ્ટ્રને ભાગ આપવી છે, અને પોતાના ધર્મને પણ આ જ માર્ગ વાળી જવાનું છે

રખે કોઈ રાષ્ટ્રધર્મને અનુસરતા આધ્યાત્મિક કે બીજા કોઈ ધર્મને તુચ્છતાનો ભય રાખે. વળી એમ પણ ન માને કે આ ધર્મ કેવળ પશ્ચિમવાસીઓ કે મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ કે હિન્દુઓ, યહૂદીઓ કે સગોત્રીઓને લઈને અમુક ધર્મ જ આપવાનો છે એવું કોઈ પણ આજે રાષ્ટ્રધર્મમાંથી છૂટી શકે નહિ. રાષ્ટ્રધર્મમાં તો વ્યક્તિ, કોમ, ધર્મ કે સંપ્રદાયના ભેદ ન હોય. ઈશ્વરને પણ, અલ્લા, ઈસુ, ખુદા એ બધા ભક્તિ એક સરખા ભાવેથી છે, અને એકબીજા સાથે સમન્વય જ તે જ રીતે પ્રભુના બધા ભક્તો એક સરખા રૂપે બની રાષ્ટ્રાભિમાન નિર્માણમાં ફાળો આપે વધી જાય.

રાષ્ટ્રધર્મનું સ્થાન

દરેક ધર્મમાં રાષ્ટ્રનું સ્થાન હોય છે અને હોવું જ ઘટે. ભલે તે ધર્મ ઉચ્ચ અને આધ્યાત્મિક કોટિનો હોય. અલબત્ત કે ધર્મ

આચારધાર વ્યક્તિ રાષ્ટ્રની બહાર વસતી નથી. રાષ્ટ્રનું વાતાવરણ તેને સ્પર્શે છે. રાષ્ટ્રપ્રીતિ તેની પ્રીતિમાં સહકાર પૂરે છે. કોઈ વ્યક્તિ પ્રીતિથી બહાર રહી જતી હો, સમાજથી બહાર રહીને પણ કદાચ વ્યક્તિગત વિકાસ સાધી શકે, પરંતુ તે પણ રાષ્ટ્રધર્મથી તો સાપેક્ષી જ હોય.

રાષ્ટ્રધર્મને બજાવવાનાં સાધનો કંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. ધનથી, પ્રયત્નથી, વિચારથી, કળાથી કે સંયમથી વગેરે અનેક સાધનોથી રાષ્ટ્રસેવા બજાવી શકાય. આથી ગમે તે ક્ષેત્રમાં રહીને ગમે તે વ્યક્તિ રાષ્ટ્રધર્મમાં ફાળો આપી શકે.

જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ—મનુસ્મૃતિ—પ્રાચીનધર્મોમાં પણ રાષ્ટ્રધર્મને મહત્ત્વનું સ્થાન છે. જૈનધર્મના ઠાણાંગ નામના અંગ સૂત્રમાં દશધર્મોનાં વર્ણનમાં સમાજધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ બન્નેનું સ્થાન છે એ પણ કહી આપે છે કે કોઈ પણ ધર્મ રાષ્ટ્રધર્મને બાધ્ય કે બાધક બનતો નથી.

રાષ્ટ્રધર્મની જરૂરિયાત

તેમાંય હિંદનો રાષ્ટ્રધર્મ તો અનોખો જ છે. કારણ કે હિંદ કોઈ આક્રમક નીતિમાં માનતું નથી. એને મન સત્ય અને અહિંસા જ મુખ્ય સ્થાને છે. દયા અને ખૂનથી તે કંપી ઊઠે છે. કોઈ રાષ્ટ્ર અન્યાયી બની બીજા નાના રાષ્ટ્રને દબાવવા ધારે તો હિંદ વણમાગ્યે અન્યાયનો સામનો કરવામાં તે નાના રાષ્ટ્રને પણ મદદ કરવા તત્પર રહે છે. તે આઝાદ નહોતું ત્યારે પણ આમ જ એનું વલણ હતું. આજે અને હવે પણ એ જ રહે છે ને રહેશે. એનું ઉચ્ચારણ ભારતના આગેવાન નેતાઓ વારંવાર ઉચ્ચારે છે અને આચરે છે.

જેમ માનવધર્મ મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક હોય છે તે જ રીતે રાષ્ટ્રધર્મ પણ સ્વાભાવિક જ હોવો ઘટે. કારણ કે માતૃભૂમિનો પણ જ માતા જેવો જ અને જેટલો જ ઉપકાર છે. નીતિશાસ્ત્રકારોએ જ માતૃભૂમિને

(નીતિની દોરીમાં બંધાયું છે.) અમારી જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી ગરીયસી । —માતા અને માતૃભૂમિનું સ્થાન સ્વર્ગથી પણ અધિક છે.

મનુષ્ય રાજ્યભક્તિની ગોદમાં બેઠો છે. રાજ્યનો અન્ન અને અનાજ પોષણ છે. રાજ્યની સંસ્કૃતિથી ઘડાયેલ છે. રાજ્યના શોભીતાં રક્ષણ પૂરે છે. રાજ્યોના સંસ્કારથી શિક્ષિત છે. તેના પ્રાણ અંતે મરણ સુધી રાજ્યને પેટે ભરાવે છે અને અંતે પણ એ માતૃભૂમિની માટીમાં ભળી જાય છે તેના દેહને લપેટી લે છે.

આવી રાજ્યરૂપ માતૃભૂમિ પ્રત્યે મનુષ્ય કેટલો ઋણી હોવો ઘટે, અને તે ઋણ ચૂકવવા માટે રાજ્યભક્તિ કેવી અનિવાર્ય હોવી ઘટે તે હવે સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

વિરોધ અને ભારત

મારો દેશ—મારી માતૃભૂમિ—આવું વચન એ ભારતના આરના મતો. ક્યાં ભારતને સ્વાભૂમિથી જ પ્યારી હોય છે નાત, જાત, કુળ કે ધર્મ સૌ કોઈથી રાષ્ટ્રતાનો પ્રેમ પરત્વે હોય છે. સ્વદેશભિમાનની ભાવના સ્વદેશમાં સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે અન્ય દેશમાં વસવાટ કરતો વિદેશી કુટુંબ પણ પોતાના દેશને ભૂલી જતો નથી. એક સામાન્ય વસ્તુ ખરીદતાં પણ તે લોકો પ્રથમ પોતાની માતૃભૂમિની વાત આવે છે પોતાના દેશની વસ્તુ હોય અને અધિક મૂલ્યવાન હોય ત્યાં તે જ ખરીદી પસંદ કરે છે. માતૃભૂમિના નામની હાક પડતાં જ આખો દેશ એકસાથે ઊભો થઈ જાય છે.

એ ભારતની ભાષા, વિભિન્નતા પણ ધર્મિક, ભૌગોલિક, પ્રાંતીય, વિચારધારા અને સંપ્રદાયના ભેદભાવોના દર્શન થાય છે. પણ જ્યારે રાષ્ટ્રધર્મનું નામ આવે ત્યાર તે બીજા બધાને ગૌણ માને છે. એ જ ભારતની ખરી ખૂબી છે, એ જ તેની વિશિષ્ટતા છે, એ જ તેનું સ્થાન છે. આ એક જ વસ્તુ બીજ

રાષ્ટ્રોને વિજેતા બનાવે છે ભારતમાં તે નથી. ભારતમાં ધર્મઝનૂન છે ખરું પરંતુ રાષ્ટ્રાભિમાન અને રાષ્ટ્રધર્મ તો અણુ જ ઓછા સ્વરૂપમાં છે.

બ્રિટનની ધૂંસરીમાંથી હિંદને મુક્ત કરવા માટે હિંદના મહાન નેતાઓએ રાષ્ટ્રપ્રજાનું ધ્યાન રાષ્ટ્ર પ્રત્યે દોર્યું એ વાત ખરી અને તેમાંય લોકમાન્ય બાદ મહાત્માજી આવ્યા ત્યારથી રાષ્ટ્રધર્મ વધુ ને વધુ શુદ્ધ રીતે મુકાતો ગયો. પશુબળ બલિદાનો ચઢી ગયાં અને વળી પૂરી ? અહિંસા પોકારાઈ તેને ફળ સ્વરૂપે આઝાદી આવી. આમ પ્રજામાં હાડોહાડ રાષ્ટ્રધર્મ નહોતો એની ખાતરી મહાત્માજીને તો પોતાની હયાતીમાં જ થઈ ચૂકી હતી. આજે એ ફરી સત્તા ભોગે નહિ તો પૈસાને માટે દુશ્મન ભેગા થતા લોકો કે પ્રદેશમાં વેપારીઓ દેશદ્રોહી બની માલ વગેરે ન મોકલત, દેશના ભૂખે મરતા લોકો જોયા છતાં મૂડીવાદમાં મગરમચ્છો ન રાખત, એવા માણસોને માટે રાજ્યતંત્રને કંઈ જ ન કરવું પડત. પ્રજાએ પોતે ? ઓળખાણ આપી દીધી હોત. હરિજનસ્પર્શ ભીલોને વારસો. એથી વધારે પત્નીઓનો નિષેધ, સંભાવત દારૂના દુરુપયોગની અટકાયત, અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી પ્રતિબંધ, તોફાનીઓથી રાષ્ટ્રસંરક્ષણ, એવા એવા કાયદા ધારાસભાને ન ? ઘડવા પડત. એ બધું તો પ્રજામાં સહેજે હોત. આજે એ નથી. બીજા દેશોમાં ? પ્રજાહિતપાલન છે, તે પણ અહીં હજુ દેખાતું નથી. વિશ્વબંધુત્વની ભાવના પવિત્ર ભારતને દેશે જરૂર છે. પણ પ્રજામાં રાષ્ટ્રધર્મ રગેરગે ન હોવાને કારણે તે અમલમાં ક્યારે આવશે એ એક મોટો સવાલ છે.

જો વિદેશોની પ્રજામાં વિશ્વબંધુત્વની ભાવના ક્વચિત જ સાંપડે અને તેથી તે કેટલીક વાર રાષ્ટ્રાભિમાનને લઈને બીજા દેશોનું ગમે તે થાય તે ન જોતાં કેવળ પોતાના રાષ્ટ્રની સ્વાર્થવૃત્તિ સાધવા ચૂકે છે, ગરિમાદિ અધિકારવાદની વૃત્તિથી હોય પણ છે. બીજી પ્રજાઓને મારી ભાંગી પાયમાલ કે નષ્ટભ્રષ્ટ કરી નાખવાનું કોઈ કોઈ તો ષડ્યંત્ર પણ રચે છે. તેથી આ રાષ્ટ્રીય એકદેશીય વિશ્વ

આખા રાષ્ટ્રની શક્તિને સર્વ બાજુથી અને ક્યાં સુધી સમષ્ટિ આપે તેમ છે કે વ્યક્તિને એ ક્રમ જુદો છે પરંતુ આવી જો તેમનામાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની પ્રેમની તમન્ના છે તે ભલે સાચે જ જોવાનું છે, અને ભારતવર્ષના આત્મજ્ઞાનીઓએ તે જ શીખવ્યું છે.

રાષ્ટ્રભક્તિ રાષ્ટ્રપ્રેમમાં ન પરિણમે તે તો કોઈ કોઈને વિચારવાનું છે અને તે ખાસ બરાબર સમજાય તો આપણાં, વિચારો અને સત્યશોધકોનાં ? આંતરરાષ્ટ્રીય હદો ચાલી રહી છે, તેમનું ઉપશમન થાય, અને જ્યાં રાષ્ટ્રો એકબીજાને આમ ન પહોંચાડવા પરસ્પર મિત્રભાવીના નાતાથી વર્તે અને રહે. આથી વિશ્વની સમસ્ત પ્રજાઓની શક્તિમાં હંમેશા જ થાય. પરંતુ આવું દર્શન પૂરું પાડવા માટે તો આર્યસંસ્કૃતિ અને આર્યધર્મનો ભારતવર્ષ અધિક યોગ્ય ગણાય છે તો તેની પહેલ તેણે જ માર્ગ કરી લેવી જોઈએ.

આજનું ભારતવર્ષ

રાષ્ટ્રભક્તિની વાત ભારતવર્ષમાં વિદેશી સત્તા પછી ક્રમશઃ થવા માંડી હતી. વિલાયત જેવા રાજ્યના ચાલાકીભર્યા ઘોર ચાલ ભારતવાસીનાં સર્વ હાથેથી ખસવા માંડ્યાં હતાં. તેવામાં જ ભારતવાસીનાં સદ્ભાગ્યે એક ફકીર જન્મ્યો. તેમનું નામ કરમચંદ ગાંધી. તેમણે માતૃભૂમિની પડતી ચાર દેખાતી. પ્રથમ આત્મપ્રેમનાં બીજ રોપ્યાં. યોગાનુયોગ વિરો ચિંતન કર્યું અને ચોપાટમાં આસપાસ નામ આપી એ સૌને વિચાર્યું. ભારતને આપ્યો અને તે બીજો પણ પ (જગતના), ભારતની પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યભાવનાનો પ્રચાર કર્યો, અને અહિંસા સત્ય અને સંયમના સિદ્ધાંતોથી રાષ્ટ્રધર્મની યોગ્યતા પ્રથમ ખાસ કરીને વર્ષના મધ્યમાં સુધી પહોંચાડી દીધી. આ રીતે રાષ્ટ્રધર્મ અને આધ્યાત્મિક ધર્મનો સંયોગ એ યુગપ્રધાન પુરુષે સાધી આપ્યો.

આજે એ મહાન યોગનો વિષય છે કે ભારતવર્ષની સર્વ પ્રજા એ વ્યક્તિને સાંભળી શકી નથી, પચાવી શકી નથી, આચરી શકી

નથી. ધર્મને નામે તે ઝઘડા અને કરોડો રૂપિયા ખરચી રહ્યો છે જ્ઞાતિજ્ઞાતિ અને ધર્મધર્મ સાથે ઝઘડા કરવામાં શક્તિ અને સમય બન્ને વેડફી રહ્યો છે પરંતુ રાષ્ટ્રને નામે સહજ પણ ભોગ આપવો તેને માટે અશક્ય અને અકારણ થઈ પડે છે કારણ એ છે કે તેના માનસમાં રાષ્ટ્રભક્તિના સંસ્કારોને જ્યાં કોઈ સ્થાન છે માતાપિતાના સંસ્કારવિહિનતામાં અને શિક્ષકોના શિક્ષણવિહિનતામાં તે વિચારને અવકાશ જ ન હોય ત્યાં આ પરિસ્થિતિ કંઈ આશ્ચર્યજનક ન ગણાય. પરંતુ હવે તો બીજી રીતે વિચાર કરવાનો યુગ છે। ગઈ વાતને ભૂલીને હવે શું કરવું તે જ વિચારવાનું રહે છે

મહાત્માજીએ ધાર્યા કરતાં ભારતની આઝાદી ઘણી જ વહેલી આવી આપેલી, પણ આઝાદી આવ્યા છતાં આમ પ્રજાને એ આઝાદીનો સ્વાદ હજુ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શક્યો નથી. કારણ તો સ્પષ્ટ જ છે કે આપણે અહિંસા સત્ય રચનાત્મક કાર્યક્રમ વગેરે દેશની આઝાદીનાં વાહનરૂપે જ માનીને સ્વીકાર્યાં એટલે જ આઝાદી પામ્યા પછી કુરબાનીઓ શા માટે! હવે આ! હરિજનો છૂત પાળીને હવે તેમ વર્તે છે માટે હરિજન મંદિર પ્રવેશ નિષેધ શા સારુ! મુસ્લિમોના મેળામાં વર્ષે મુસ્લિમ લીગની ભોળી દોસ્તી સ્વીકારી હતી કરી. હવે કોમી એકતાનો પ્રશ્ન શા માટે! આઝાદી આવી. હવે રેંટિયાનો શો ખપ છે! આવા આવા પ્રશ્નો ઘણા સ્થળોએ ઊઠે પણ કરે છે

ભારતની રચના એ દુનિયાના રાષ્ટ્રોને માર્ગદર્શન આપવાની હોય એના ક્રમમાં અગ્રગણ્ય રીતે દેશ સહિત આપવાનું બનવાનું હોય એણે અન્યાયને પડકાર આપવા કે અપનાવવા સિવાય રાષ્ટ્રને પ્રેરક બનવું હોય તો અહિંસા અને સત્યને હાથથી અપનાવ્યાં જ રહ્યાં છે ચોકસાઈ અને સંસ્થાઓની મહેનત ઊભી જ રહી છે પ્રજામાં ખમીર પેદા કરવું રહ્યું છે અને પડોશીનું દાન પ્રામાણિકતા જ બનાવવું રહ્યું છે આ સીધો માર્ગ પકડવો હોય અને તે જ વર્ગોએ પાળ્યો પાળે તો આપોઆપ સફળતાઓને સમર્થન

આપ્યા વિના છૂટકો જ નથી. ચોથી પાકિસ્તાનનો કબજામાં કરાવ્યા વિના છૂટકો જ નથી. એ પ્રમાણે બાબતોએ હેતાની કોઈ માંગ હોય તોપણ મુસ્લિમ લઘુમતીને ભેળવી લીધા વિના ચાલે તેમ જ નથી. શીખોનો અને પંજાબ પ્રેમ તથા શિખોને પ્રથમ સ્થાન આપી હવે ઉકેલવા જ પડશે. રાષ્ટ્રભાષા—હિંદુસ્તાનીને મધ્યમાં રાખી પ્રાંતિક ભાષાઓને પ્રતિષ્ઠા આપવી જ પડશે. વિદેશી ભાષાઓને સ્થાન ગૌણ બનાવવું જ જોઈએ. સ્ત્રીઓને અગત્યનું સ્થાન આપવું જ પડશે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં સુખ મનાયું છે તે સુખ નથી. પણ સુખનો આભાસ માત્ર છે તે સત્ય સમજાવવું પડશે. આરોગ્ય એ મૂડી છે ચારિત્ર્ય એ જ સંપત્તિ છે, એમ શીખવું અને આચરવું પડશે. પ્રેમોત્પાદ અને સાચવવા અહિંસાને ઓછી પેસવાની તે હવે ભાગવી જ કેવી રાખવી પડશે. તે રીતે આઝાદીના ચાને બહુ દૂર કરવો પડશે. આ નથી મુશ્કેલ પાર પાડવા માટે સૌથી પ્રથમ આત્મબળ ધર્મગુરુઓ તથા આપણી સેવાને છે આલાપ એવાં આશ્રમજીવનના સંસ્કાર, ત્યાગવૃત્તિ અને શિસ્તપાલન તો જોઈએ જ.

ઘરનો, ઘર, ધંધો, ગામ, મેળાવડી, ચોક વસ્તુની જ આબાદ અને બરબાદીથી વધી તેવી વસ્તુનો જ નિકાસ થાય જ નહિ. નિકાલી અને પ્રતિકૂળતા ચાલીનું નિરમળ સમયસરનું શુદ્ધિકરણ, ખરેખર આ નવા આપેલા રાષ્ટ્રધર્મના પાલના પ્રશ્નો છે. આ પાલના પ્રથમના પગલાં જ છે. રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્ય રાષ્ટ્રોન્નતિ અને અન્ય રાષ્ટ્રોનું સુખ સિદ્ધ થાય છે. હિંસક સાધનોદ્વારા ચાર પછી તે શસ્ત્રાસ્ત્રની ભાષાઓ હોય કે પછી સત્તાપ્રાપ્તિની ભાષાઓ હોય કે વિજ્ઞાન ચમત્કારથી મેળવેલું હોય, પરંતુ એવી રીતનું કે દુનિયાનું ક્યાંક હિતનું નથી વિકસિત અને કલ્યાણ તથા માનવતાવાદી સહકારનો ધ્યાસ હોવો છે. સત્યાર્થ પરસ્પર વિશ્વાસ અને અહિંસાને માર્ગે જ કે અને દુનિયાનું ક્યાંક હિતે અને અખંડ વિશ્વશાંતિની સ્થાપના થશે.

૪

વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ અને સમષ્ટિ

બીજાં પ્રાણીઓમાં સમાન હોવા છતાં તેમનાં સંગઠનોને સમાજ નહીં કહેવાય. કેવળ માનવોના સંગઠનને જ સમાજ શબ્દ લાગુ પાડી શકાય. એક વિદ્વાને આ ' શબ્દનો અર્થ [illegible] [illegible] કરેલો, કારણ કે તેમાં ઘેટાંનો નિયમ હોય છે. એક કૂદો મારે તો બીજું પણ મારે. આ થયો ઘેટાંનો નિયમ. ઘેટાંમાં અનુકરણ એ મુખ્ય ગુણ હોય છે જ્યારે સમાજમાં મુખ્ય ગુણ વિચાર હોય છે, સમજ હોય છે. અનુકરણનો ગુણ હોવા છતાં તે આગળ નથી હોતું. આથી સમ + આજ એટલે આચરણ અને વિચારપ્રધાન સંગઠનને સમાજ કહી શકાય. મનુષ્યોના સંગઠનોમાં આવું હોય તો જ.

મનુષ્યસમાજમાં રહેલો બીજો પણ એક સદ્ગુણ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. બીજાં પ્રાણીઓમાં બીજાઓને મારીને જીવવાની વૃત્તિ પ્રધાનપણે જાગે છે. નાનું માછલું મોટા માછલાનો ભક્ષ બની જાય છે. આ રીતે 'જીવો જીવસ્ય જીવન' એ સૂત્ર સૃષ્ટિમાં આવ્યું છે. માણસ બીજાને જીવાડીને જીવવા પ્રેરાય છે. ક્યારે તો પોતે મરીને પણ બીજાને જીવાડવા મથે છે. માનવજાતની આ મહાન સિદ્ધિઓને કારણે માનવસમાજમાં પણ આવી વ્યવસ્થાઓ જોવા મળે છે.

માનવસમાજમાં આવી વ્યવસ્થાઓ જાળવવા અને ચલાવવામાં સંસ્થા તત્ત્વની ખાસ જરૂર પડે છે.

સંસ્થાની વ્યાખ્યા

કોઈ ચોક્કસ વિચારસરણીને આખા સમાજમાં અમલી બનાવવી હોય તો સંસ્થા વિના ચાલે જ નહીં. સંસ્થાને ચોક્કસ પ્રકારનું બંધારણ હોય છે. એ બંધારણને સમજનારા પ્રમાણે ચાલી શકે પણ એને ફગાવે ને ચાલે એ આવકાર્ય નથી. નહીં તો સંસ્થાની સ્થિરતા જોખમાઈ જાય. તે જ રીતે કાળ પ્રમાણે જો સંસ્થા ગતિ ન આપી શકે અને માત્ર સ્થિતિચુસ્ત રહે તો પણ એ સંસ્થા પોતે વખતજતાં આપમેળે નિસ્તેજ થાય અથવા એ સંસ્થા મહારોગરૂપ ધારણ કરી લે. આ બન્ને સ્થિતિ માનવસમાજ માટે લાભકારક નથી.

ભારતના ઋષિમુનિઓએ આવી મૂળ સિદ્ધાંત વગેરી ધર્મને અનુસાર માનવસમુદાયને જ સંસ્થા કહી છે. એટલે સંસ્થા શબ્દ સ્થિરતા સૂચવે છે. એટલે માત્ર સ્થા શબ્દ પણ નહીં તેમ સમ્ શબ્દ પણ નહીં. સંસ્થા શબ્દમાં સ્થા ને લીધે સ્થાયીપણું આવે છે, અને સં ઉપસર્ગ સાથે હોવાને કારણે ઘડ સ્વાભાવિકપણાનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

ભારતની સંસ્થાઓ આ દૃષ્ટિએ ઘડાયેલી હોવાને કારણે ભારતની માનવજાત દુનિયાની માનવજાત કરતાં પ્રાચીન ગણાતી તરીકે આવી છે. બીજા દેશોમાં ઘણાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે. ક્રમાનુસાર માનવસમાજને તે સમાજને કર્યો છે. પણ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ અને બ્રાહ્મણ હિંદુધર્મે કામ કર્યું છે. હિંદુધર્મ એટલે આશ્રમનો ધર્મ. હિંદુધર્મ એટલે વિકાસ પામતો રહેલો અને વિચારની નવીનતા માટે અભિમુખ રહેનારો એવો આત્મા ધર્મ.

ભારતીય વિશિષ્ટતાના કારણો

ભારતે ઇસ્લામ, ખ્રિસ્ત અને જરથોસ્તી એ ત્રણેય ધર્મોના સંસ્કારોને ઝીલ્યા છે છતાંય પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ભારતીયપણું સાચવીને ઝીલ્યા છે એને જ લીધે ભારત ઉપર આર્થિક સામાજિક રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક એમ અનેક આક્રમણો આવ્યાં છતાં ભારતે પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ જાળવી રાખી છે તેને જ કારણે ભારત અનોખી રીતે ટકી રહ્યું છે હજારો વર્ષોથી ટકી રહ્યું છે અને વિશ્વની માનવજાત માટે સ્વાભિમાન આપીને ટકી રહ્યું છે

આના કારણોમાંનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ભારત ધર્મમાં વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને સ્થાન આપ્યા વિના સંસ્થાના સંસ્થાત્વને ટકવા દે છે મતલબ કે આથી વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ વિકસે છે અને સંસ્થાનું સંસ્થાત્વ વધતાં તેનું નિર્માણ અને પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન કરે છે

ઉદાહરણો

ધાર્મિક ક્ષેત્રના ઇતિહાસમાં જોઈએ તો એક જ મૂળ શંકરાચાર્ય તેમને માનનારા અને તેમની પાટે આવેલા શિષ્યો છતાં તે શંકરાચાર્યોના વિચારો સાથે જુદા અને વિરોધી વિચારો ઘણીએ હોય ભાષ. ક્યાંક અદ્વૈતવાદ અને ક્યાં દ્વૈતવાદ! ક્યાં કેવલાદ્વૈતમત અને ક્યાં વિશિષ્ટાદ્વૈતમત! આ જ બતાવી આપે છે કે મૂળ સિદ્ધાંત સાચવીને પણ ભાવનાત્મક વિચારપ્રવાહો અને કર્મકાંડપ્રવાહો થવો અનિવાર્ય છે ખુદ શંકરાચાર્ય મહારાજે પોતે જ કહ્યું છે :– જે એક કાળે ધર્મ મનાતો હોય તે દેશાંતર કે કાળાંતર પામીને અધર્મ બની જાય છે વાત સાચી જ છે શિયાળામાં ગરમ કપડાં પહેરવાં અનિ-વાર્ય હોય ઉનાળો આવે એટલે સુતરાઉ કપડાં અનિવાર્ય બની જાય જૈન પરિભાષામાં મૂળગુણ સાચવીને ઉત્તરગુણો બદલી શકાય તે વાત આ જ દૃષ્ટિએ છે જૈનધર્મના ચોવીસેય તીર્થંકર પોતપોતાના યુગે

નો સમન્વયની મહત્તા આપે છે, તે એવું ક્રમ પ્રમાણ છે. સત્યાગ્રહે પરંપરાગત આચાર્યો પોતાની માન્યતાઓમાં એકદમ મહા પરિવર્તન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે કે જૈન ઉપાશ્રય સુધ્ધાં ઉદાહરણ છે ભગવદ્ પ્રતિમાના મહાન આરાધક પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરના શાસનની મહત્તાના પરંપરાના હતા. છતાં પણ સિદ્ધાંત એક અપવાદ મહાવીર તીર્થંકરના પ્રગતિશીલતાને એકત્વસ્વરૂપ પદથી ગુરુતાથી એમણે મહત્વ સ્વીકારી લે છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રના આ અગત્યના ઉદાહરણો સમાજની સંસ્થાઓમાં માત્ર સિદ્ધિપ્રાપ્તતાના ન પણ જાય તેથી ઘણીવાર ધર્મને મળતું સ્થાન નથી છે આજ એ ન હોય તો ભારતીય સંસ્કૃતિને હાલમાં ધર્મે ટકાવી રાખ્યો છે તે આપી ન શકાય. ભારતીય સંસ્કૃતિને આટલો મોટો ભાગ અને પ્રગતિશીલ ધર્મનો રોલ ન હોત તો તે સુરક્ષિત રહી ન હોત.

આવા પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાથી પણ ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં એકમાત્ર સમુચિતતા અને ક્યાંક ક્યાંક ત્યાર પછી હતો. એમ જ્યાં આમાનું આચરણ વધતું ગયું હતું ને પ્રસંગે હતો આવો અને એવા મુનિઓ પણ) જેમણે ધર્મની આસક્તિ સાચવવામાં મહાન ફાળો આપ્યો.

પ્રત્યેની ખાસ વિશિષ્ટતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આજના દેશકાળનું નામ આવ્યું ધ્યાનમાં રહે છે મહારાષ્ટ્રમાં આદર્શ સંસ્થાનું સ્થાપનાનું નામ આગળ તરી આવે છે. એ ગુજરાતમાં એ આચાર્યની અપેક્ષા પણ પછી બીજા આચાર્યોને સુધારક દૃષ્ટિએ કામ કર્યું છે નહીં તો આ યુગ ભારતના ધર્મમાં ક્રાંતિ કરીને સાથ આપવામાં એ એમ સરળ આગળ ન આવી શકત. તેમ હિંદુ મુસલમાન સંપ્રદાયના પ્રશ્ન કરનાર સાચા આચારના જીવનમાં આચાર્ય વિજયવલ્લભ મહારાજ શ્રી જીને આવ્યા હોય! એ જ રીતે

મહારાષ્ટ્રમાં પણ સમર્થ પહેલાં કોઈ હતા જ નહીં તો શિવાજી જેવો સંસ્કૃતિરક્ષક રાજાની ક્યાંથી પાકત કે જેણે સમર્થ રામદાસ સ્વામીના ચરણમાં પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય ધરી દીધું અને રામદાસના ભક્તની જેમ મહારાષ્ટ્રના વહીવટદાર તરીકે કાર્ય કર્યું.

મને કહેવાનું મન થાય છે કે મહાગુજરાતમાં સરદાર અને ગાંધીજી તથા મહારાષ્ટ્રમાં ગોખલે અને તિલક આવી જ પાક્યા. ગાંધીજીએ સત્ય અહિંસાનો આગ્રહ રાખી શુદ્ધ સાધનોથી દેશ અને દુનિયામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો ચમત્કાર બતાવ્યો તેમાં ભાગ્યે નહીં તો આડકતરો જૈનધર્મનો મુખ્ય ફાળો હતો તે વાતને વિસ્તારવાની જરૂર નથી. મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનમાં વ્રત અને પ્રતિજ્ઞાએ જે મદદ રૂપનો ફાળો આપેલો છે તેમાં તેમનાં પવિત્ર માતા પુતળીબાઈ અને એક જૈનસાધુનો હિસ્સો હતો. ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ મહાપુરુષના ફાળા શ્રી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સર્વોચ્ચ સ્થાને હતા. રાજસ્થાનનો પણ એક ઇતિહાસ છે જ. રાણા પ્રતાપને પ્રેરણામાં અને ભીલોને બચાવવા માટે પ્રાણ આપનાર એક પુણ્યશીલની વાત જાણીતી છે તેમ આર્થિક સહાયતા ઉપર ભામાશાહની કથા પણ જાણીતી છે. આનો અર્થ એવો હરગિજ નથી કે બીજા પ્રાંતોમાં આવા મહાપુરુષ નથી થયા. સંતકબીર અને સંત નાનક હિંદુમુસ્લીમ મિલનના મહાન અગ્રદૂતો છે, પણ [illegible] એ સર્ગમાં કહ્યું છે કે અહિંસાના વિકાસમાં [illegible] ધર્મના અહિંસાના વિકાસમાં જૈનધર્મનો ફાળો અનોખો છે. આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતપ્રાંત ઉપર મહિમાવંત જવાબદારી છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિને ભાગ્ય ખ્યાલમાં રહે નહીં. સમાજવાદી સંસ્થાના ધોરણને પોષવું અને સમષ્ટિના ક્ષેત્રે સંસ્થા મારફતે જવું તે તેનું જેમ ગાંધીજીનો નમૂનો.

મેં આપણી કહ્યું દેશ ધર્મસંસ્થાનો અહિંસાને ન લાગી ગયો

એટલે એમણે રાજકીય સંસ્થાદ્વારા આ કાર્ય આગળ લીધું હતું. ગાંધીજીની પ્રતિભા એ હતી કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા શા? તો કે રાજકીય સંસ્થા જ પણ એને લોકસંસ્થા બનાવી મૂકી એના વ્યવહારમાં સત્ય અહિંસા દાખલ કરાવ્યાં.

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા માટે આને સારુ એક વિશેષ વાત હતી. કારણ કે પ્રથમથી જ તેઓ પ્રાંત કે દેશના ભેદ રાખતા જ નહોતા. ડૉ. એનિબિસેંટ જેવી પરદેશી અને તે પણ મહિલાને તેમણે અધ્યક્ષપદ આપ્યું હતું. ડૉ. એનિબિસેંટમાં આધ્યાત્મિકતાનો પ્રચાર તથા સર્વ ધર્મસમન્વયની લાગણી ભરી પડી હતી. તેથી જ તો થિયોસોફિકલ સોસાયટીના તે પ્રમુખ હતાં. ભારત તેમને અનુકૂળ ક્ષેત્ર જણાયું. કારણ ભારતમાં આધ્યાત્મિકતા અને સર્વધર્મ સમન્વય માટે સૌથી વધુ અનુકૂળ ક્ષેત્ર મળે તેમ હતું. ભારતીય સંસ્કૃતિની એવી મહાન વિશેષતા ભારતના અણુ અણુમાં પ્રતિભાસ ભરી હતી.

ભારતનો સન ૧૮૫૭ નો સશસ્ત્ર બળવો નિષ્ફળ ગયો હતો. બંગાળ અને ભીલ પ્રાંતના કુમ પણ સશસ્ત્ર ક્રાન્તિકારીના નિષ્ફળતા ભરી પડી રહ્યા હતા. આ દેશ માટે સુભાષચંદ્ર અને આધ્યાત્મિક ઢબનું ચિંતનો સશસ્ત્ર ક્રાંતિકાર નિષ્ફળ ત્યાં નિમિત્ત હતો. તેને બળને ગાંધીજી આપ્યા અને દેશના સર્વોચ્ચ આસન બની ગયા. તેમણે પુના અધિવેશનમાં જાહેર કર્યું કે હવે બ્રિટિશ પોતાના વ્યવહારમાં જ સત્ય અહિંસા સ્વીકારી લે. પરંતુ તે ન બની શક્યું. ગાંધીજી ત્યારથી તે સંસ્થાથી છૂટા થયા હતા અને ભારતીય માર્ગથી રાજકીય આઝાદી મળે તો પ્રાપ્ત થાય તે તો જરૂરી હતું જ. એટલે પોતે અલગ થયા છતાં સંસ્થાને સહિયારા કરી આપવા વગેરે ચાલી રાખી હતી.

વચ્ચે તેમણે ગાંધીસેવાસંઘ નામની સંસ્થા સ્થાપેલી પણ તે વિલીન કરી દીધી. સ્વરાજ્ય બાદ બ્રિટિશ કોંગ્રેસ સંઘ ના

રૂપમાં આશ્રમ તેમ તેમની ઇચ્છા હતા તે પણ બની શકે તેમ ન હતું. પરંતુ તેઓએ સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો આગળ પોતાની જાત તથા આ મહાન સંસ્થાને મૂકી દીધી હતી. બીજી બાજુ એ સંસ્થાએ પણ પાછે સત્ય અને અહિંસા વ્યવહારમાં ન હોવા છતાં બાહ્યમાં તે બંને રાખ્યાં. ગાંધીજી વ્યક્તિ હોવા છતાં અભિનવ ક્રાંતિમાં વ્યક્તિ આગળ છે, તે રૂપે દરેક બાબતમાં તેમની સલાહની આદરની રીતે સ્વીકારી / ઉપરાંત કેટલીકવાર વિરોધી વિચારસરણીવાળા છતાંય તે-બધાને પોતાનું અંગ બનાવ્યું. સમાજવાદી જૂથ વગેરે તે જાણીતું છે.

બન્ને નમૂનાઓ

આ રીતે ગાંધીજીની હાજરી વેળાએ વ્યક્તિ તરીકે જેમ જગતમાં ગાંધીજી નમૂનો રહ્યા તેમ સંસ્થા તરીકે રાષ્ટ્રીય મહાસભા પણ એક અજોડ નમૂનો બની.

સ્વરાજ્ય બાદ

સ્વરાજ્ય પહેલાં દિલ ન ખેંચ્યા એવા માણસો આવ્યા. કોંગ્રેસ હતી. રાજકીય અધૂરા હાથમાં સોંપી બાદ અને વ્યવહારમાં સત્ય અહિંસા ન હોવાને કારણે સ્વરાજ્ય બાદ એ સંસ્થાને હવે બીજી સંસ્થાઓની પ્રેરણા અને પૂર્તિ જરૂરી બન્યાં છે એ જો વેળાસર ન સમજે તો તે સંસ્થા કાં તો અસ્તિત્વ કે ખૂબ માઠું બની જાય. પરિણામે ભારતની અને દુનિયાની ઇતર રાજકીય સંસ્થાઓ જેવી બની જાય. અથવા તો ભારતને વિશ્વમાં જે મહાન કાર્ય કરવાનું છે તે કામ આપવામાં અપૂર્ણ પુરવાર થઈ બેસે કારણ એટલો નથી. વેગે પ્રચાર થાય છે કે જો ભારત પોતાની આગવી અને વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ અનુસાર વિશ્વાઓને દોરનારું સંસ્થાન ન આપી શકે તો વિશ્વમાં ફરી કે ત્રીજા યુદ્ધનો અંત લાવનારી વિશ્વશાંતિની જગ્યાએ પ્રલયની આગ પૂરમાં બળી જાય. જે કોઈ રીતે ઇચ્છનીય નથી.

એટલે એમનું રાજકીય સરઘાડા આ સર્વ જાતની દીક્ષા થઈ. ગાંધીજીની ઇચ્છા એ હતી કે રાષ્ટ્રીયમહાસભા ભલે તો ગુમ રાજકીય સંસ્થા છે પણ એને લોકસંસ્થા બનાવી મૂકી એના બંધારણમાં સત્ય અહિંસા દાખલ કરાવ્યાં.

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા માટે આને સારુ એક વિશેષ વાત હતી. કારણ કે પ્રથમથી જ તેનું પ્રાણ કે તેના એક સ્થાપક જ અંગ્રેજ. ડો. એનિબિસેંટ જેવી પરદેશી અને તે પણ મહિલાને તેનું અધ્યક્ષપદ આપ્યું હતું. ડૉ. એનિબિસેંટમાં આધ્યાત્મિકતાનો પાસ તથા સર્વ ધર્મસમન્વયની ભાવના ખૂબ હતી. તેથી જ તો થિયોસોફિકલ સોસાયટીના તે આત્મા હતાં. ભારત તેમને અનુરાગ ક્ષેત્ર લાગ્યું કારણ ભારતમાં આધ્યાત્મિકતા અને સર્વધર્મ સમન્વય માટે સૌથી વધુ અનુકૂળ ક્ષેત્ર એમ તેમ હતું. ભારતીય સંસ્કૃતિની એવી મહાન વિભૂતિના ભારતના અણુ અણુમાં પ્રતિભાસ કરી હતી.

ભારતનો સન ૧૯૫૦ નો સકલ્પ જાગતો નિશ્ચય થયો હતો. ન ગણ્ય અને બીજા પ્રાંતોના લોક પણ સક્રિય ક્રાન્તિકારીઓ નિષ્ફળતા ભરી પણ રહ્યા હતા. આ દેશ માટે ગુપ્તપંથ અને આધ્યાત્મિક હક વિનાનો સક્રિય પ્રતીકાર નિશ્ચય બન્યો નિયમિત હતો. તેને વખતે ગાંધીજી આવ્યા અને તેમના અહિંસક આંદોલન બની ગયા તેમણે પુના અધિવેશનમાં જાહેર કર્યું કે હવે કોંગ્રેસ પોતાના બંધારણમાં જ સત્ય અહિંસા સ્વીકારી છે. પરંતુ તે ન બની શક્યું. ગાંધીજી ત્યારથી તે સંસ્થાથી છૂટા થયા હતા અને તત્કાલ રાષ્ટ્રિય ચાલેલી રાજકીય આઝાદી મળે ત્યાં સુધી, તે તો જારી હતું જ. એટલે પોતે ભલેને બધા ભલા સંસ્થાને સવિશેષ ભી આખર વગી રાખી રાખી હતી.

પછી તેમણે ગાંધીસેવાસંઘ નામની સંસ્થા સ્થાપેલી પણ તે વિસર્જન કરી થઈ. સ્વરાજ્ય બાદ કોંગ્રેસ લોકસેવક સંઘ ના

રૂપમાં આશ્રમ તેમ તેઓ ઇચ્છતા હતા તે પણ બની શકે તેમ ન હતું. પરંતુ તેઓએ સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો આગળ પોતાની જાત તથા આ મહાન સંસ્થાને ખુલ્લાં મૂકી દીધાં. બીજી બાજુ એ સંસ્થાએ પણ પોતે સત્ય અને અહિંસા વ્યવહારમાં ન હોય ત્યાં સુધી તે બંનેને રાખ્યાં. ગાંધીજી વ્યક્તિ હોવા છતાં અભિન્ન કોટિમાં વ્યક્તિ ગણાય છે, તે રૂપે દરેક બાબતમાં તેમની રાહબરી આશ્રમની રીતે સ્વીકારી / ઉપરાંત કેળવણીકાર વિદ્યાથી વિચારસરણીવાળા આશ્રમે તે બધાને પોતાનું અંગ બનાવ્યું. સમાજવાદી રૂપ તરીકે તે ઓપતું રહ્યું.

બન્ને નમૂનાઓ

આ રીતે ગાંધીજીની હાજરી વખતે વ્યક્તિ તરીકે જેમ જગતમાં ગાંધીજી નમૂનો રહ્યા તેમ સંસ્થા તરીકે રાષ્ટ્રીય મહાસભા પણ એક એવો નમૂનો બની.

સ્વરાજ્ય બાદ

સ્વરાજ્ય પહેલાં હિંદ ન ગણાય એક ખાસ આખા હિંદની રાજકીય મધુર હાલમાં લીધા બાદ અને વ્યવહારમાં સત્ય અહિંસા ન હોવાને કારણે સ્વરાજ્ય બાદ એ સંસ્થાને હવે બીજી સંસ્થાઓની પ્રેરણા અને પૂર્તિ તરીકે બનવું છે એ તે વેગપૂર્વક ન બને તો તે સંસ્થા ફરી અમેરિકા કે યુરોપ જેવી બની જાય. પરિણામે ભારતની અને દુનિયાની બીજી રાજકીય સંસ્થાઓ જેવી બની જાય. આમ થતાં તો ભારતને વિશ્વમાં જે મહાન કાર્ય કરવાનું છે તે કામ આપવામાં અપૂર્ણ પુરવાર થઈ જાય. આજ એવો ભય જોવા મળે છે કે જે ભારત પોતાની આગવી અને વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ અનુસાર વિશ્વપ્રશ્નોને ઉકેલનારું સંસ્થાબળ ન આપી શકે તો વિશ્વમાં કોઈ કે મનુષ્ય જાતિનો અંત લાવનારી વિજ્ઞાનની ભયાનક શોધોની આશા પૂરતાં ભય બને જે કોઈ રીતે ઇચ્છનીય નથી.

આપણે જોયું કે ભારતની સંસ્કૃતિક વિશેષતામાં ? શ્રી અન-ત્નો અને અનિવાર્ય મુદ્દો છે, તે એ છે કે તેનું સમાજવ્યવસ્થામાં ક્યાંય રાજ્યશિ સ્થાને એક ભાગ જ અલ્લુ છે એટલું જ નહીં પણ તેનો નંબર ક્યાંય ત્રીજો રાખ્યો છે

રાજ્યવ્યવસ્થાને ત્રીજો નંબર શા માટે ?

રામે જેમ એક બાજુ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને આચાર્ય વિશ્વામિત્ર-વાળો માની તેમ એક ? પામીને મારવો નનું નવિશન-આપ-દૂ ક્યાં ત્યારની રાજ્યવ્યવસ્થાને એકબાજુ ઋષિમુનિઓ તથા બાજુમાં બ્રાહ્મણ માનીને આવરવું પડ્યું. બીજી બાજુ પ્રજાના એકેએક વર્ગ સને અન્યાય ન થાય તથા તેની સ્વતંત્રતામાં વિઘ્ન ન આવે, તે જોવા જેવું પડ્યું આ રીતે રામ તે યુગના પ્રજાપ્રધાન હોવા છતાં રાજા તરીકે તેમનો નંબર ત્રીજો આવ્યો. આથી જ 'રામરાજ્ય' એ 'આદર્શરાજ્ય' ગણાય છે ગાંધીજીએ રામરાજ્યની ભારત માટેની કલ્પના આ દૃષ્ટિએ કરી હતી, તેમ હું દૃઢપણે માનું છું

રાજ્ય ગમે તેવું લોકપ્રિય હોય તોય તેમની પાસે નાગરિક દંડ શક્તિ હોવાની. અને આથી સત્ય અહિંસા પાળનારાઓ ધર્મદૃષ્ટિ મોખરે રહે, બીજે નંબરે પ્રજાની સામાજિક નૈતિક શક્તિ રહે, તે સ્પષ્ટ છે આ દૃષ્ટિએ પણ કોંગ્રેસને ઉપરનાં બે બળોની જરૂર છે. તેવું લોક-શાહીની વિચારમાં શક્તિઓની ચાવી દ્વારા એટલી બધી શક્તિ નથી કે તે વિશ્વભરની રાજ્યવ્યવસ્થા બની શકે. તેવી સમર્થ થઈ શકે તેમ છે

એ માટે પણ જગતમાં અને ભારતમાં અહિંસા શુદ્ધ સાધનોની શક્તિ તથા સંમતિ જનશક્તિ ઊભી કરવી જરૂરી છે ભારત તેવું ઉત્તમ દૃષ્ટિએ કેમ બની શકે તેમ છે કારણ કે તેણે આ બધું એકમાં અનુભવ્યું છે

ઉપરાંત આ એક આગળનું કારણ આને સારું છે અને ચાર

નબળો એથી જ વિશ્વને કુટુંબ માનનારા ઋષિઓએ ભારતને કર્મ ભૂમિ ગણી અને સ્વીકૃત મહત્ત્વ આપ્યું

અગત્યનું કારણ

જે માની આગળ વધીએ દોષ તો તેની પ્રગતિનો મુખ્ય આ એ હોય કે જીવનમાં વૈદિક પરિભાષાનાં મહામૂલ્યોને અને જૈન પરિભાષાના ઓકદીય જીવનમૂલ્યોને એટલે કે સમષ્ટિને સ્થાન કેટલું આપે છે।

આ રીતે એક ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય કે ગૃહસ્થાશ્રમી કુટુંબ વ્યક્તિ સ્થાનમાં અને સંસ્થા સ્થાનની સમજણ લાગી સુયોગ્ય સંસ્થા તત્ત્વને અંદર કે બહાર રહીને ટેકો આપી સમષ્ટિનું પણ કેવું કલ્યાણ કરી શકે છે તે ઋષિઓએ અને ઋષિઓના કુટુંબે છતી બતાવ્યું છે માટે જ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ પુરાણના સંદર્ભમાં આ બધું અનુરૂપ છે ઋષિઓ અને જ કહેવું કે માણસ જીવનો હોય, ત્યાગથી તે ચિત્ત કહેવાય. જેમ સમજે છે કારણ કે અંતરથી માણસ તપે ને તેવો રહેશે તેમ નિયમે કંઈ ફરક નથી ઋષિઓ અને કલ્યાણ માટે નથી એટલે એમનો અને એમના કુટુંબનો ઉપયોગ તે દૃષ્ટિએ પણ યોગ્ય ગણાય.

ઋષિ પત્નીની નાની ઝૂંપડીમાંથી મુખ અને દાનની માર્ગ કરી જાય તે જાતી આપ છે કે પત્નીનું ટીપું પણ તે અપાસ્યામાં માનતા નહોતા. નમ્ર નહે આમદ ગમતાં એટલું જ નહીં આથી પણ તેનું વર્ણન ગવાતાં પણ પંખવા. એમાં દાખ ધરવા માટે ભાવ પણ મારીનું મારું તું છોડી શકાય, ત્યારે તમને પણ નવાઈ થશે આ બધું પૃથ્વીમાં પાનુંમાં ઇચ્છ છે એ બતાવવાના સ્પષ્ટ હેતુથી અહીં ન થયું હોય પણ આમાં વિષયથી આપણું ધ્યાન આપો-આપ કેટલું ખેંચી જાય છે કે જેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સમષ્ટિ—એટલે કે નાના મોટા જીવજંતુ માત્રની—ગણત્રી થઈ જાય છે એમની જીવનસાધનાથી અનાયાસ વ્યક્તિ સંસ્થા સમાજ અને સમષ્ટિનું કલ્યાણ થાય છે

૫

પૂરક, પ્રેરક અને માર્ગદર્શક

ગાંધીજીને જ્યારે એક પ્રસંગે પૂછ્યું 'આપ રાજકારણમાં કેમ પડ્યા?' એ પૂછવાની પાછળ આશય એ હતો કે આપ જેવા આધ્યાત્મિક પુરુષ, ધર્મક્ષેત્ર છોડી રાજકારણમાં શા માટે પડ્યા હશો! બાપુએ આ જાતનો ઉત્તર આપેલો : 'મારી સત્યની શોધ મને અહીં રાજકારણમાં લાવી છે.' માટે આ ઉત્તર પાછળનો હેતુ સ્પષ્ટ છે કે વિશ્વમાં આજે જે કાંઈ ચર્ચામાં વધુ ઉપયોગી હોય તો તે રાજકારણ, ઉપરાંત રાજકારણીય મુત્સદ્દીગીરી એટલે ઊથલપાથલ. આવી સ્થિતિમાં જ સાચા આધ્યાત્મિક પુરુષ રાજકારણથી અલિપ્ત રહે તો રાજકારણમાંથી સત્ય નીકળે શી રીતે!

આ આખો યુગ 'ગાંધીમાર્ગ' નામના ઇતિહાસમાં જે વર્ષ પડેલા આવેલા ભૈભવાની મનભાવન એટલી લીધી છે બાપુના મનની શક્તિ, સત્ય માનવસમાજ અને પ્રાણી સમષ્ટિના અનુસંધાનની વાત પૂરેપૂરી હતી. તે આખી ય આ પ્રકરણમાં એવી સત્ય જીવે આવ્યું એ પણ સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે બાપુએ હિંદભરમાંથી આવી એક મોટી જનસંસ્થા ઊભી કરી. કોંગ્રેસ એ માટે તેમ ક્રમ અને અનેક હોય તોયે તે શુદ્ધ રાજકીય સંસ્થા છે આ વાત

બાપુ બરાબર જાણતા હતા. તેમણે આ જાતના ઉદ્ગારો અસ્થાન એમનાં લિખિત પ્રવચનોમાં કહ્યા હતા. અમૃતબઝાર નામની કલકત્તાના મશહૂર પત્રની સંસ્થા કૉંગ્રેસની સ્થાપના છે. એનો પાયો પણ મોતીલાલે રોપ્યો હતો. આઝાદ રાષ્ટ્રીયક્ષેત્રે બાપુએ મહત્ત્વની કૉંગ્રેસ એમણે જ મહત્ત્વ આપ્યું હતું. કૉંગ્રેસમંડિત સમાજવાદી મુખ રામાનંદ બાબુ જ્યારે પ્રથમ પત્રની યોજનાએ બાપુ પાસે આવ્યા, ત્યારે બાપુએ ઊંડી વેદનાના ઉદ્ગારો કાઢેલા. જો આમ કરશો તો ઈશ્વર માફ નહિ કરે. એ જાતના એ શબ્દો મેં વાંચી પછી તો એક-સમાચાર અનુષ્ઠાન ગાંધીની ડાયરીમાંથી આવેલા મારી નજરમાં વાત છે. આમ્રપાલિઓને કે કોમવાદીઓને તો ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે પ્રેમ નહોતો ને નથી. તે બાપુ પ્રત્યે જ વિરુદ્ધ થયેલી હતી-કત જ કારણ કે બાપુ આમ શેઠ સ્થાન માટે અહોનિશ મથનારા રાષ્ટ્રનાયકો ? મહાન પ્રતાપ જેવા હતા તે મથાના તેઓ ત્યારે ઉત્પન્ન થતા હતા. કોમવાદના ઝેરમાંથી બાપુને ખૂનરો મેનારી ગોળીઓ નીકળી હતી. એટલે તે પાપનું ભાર કોમવાદીને શિર જાય છે. ભારત સ્થાન રાષ્ટ્રના જ્યાં સ્થાન હોય, કોમવાદ તેમનું કશું સ્થાન ક્યાંય છે નહીં. ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તો તેમને સંસ્થાન કોઈ હોઈ શકે નહીં.

રામાનંદ બાબુ

રામાનંદ બાબુ આજને પ્રાતઃસ્મરણીય ગણાશે કે જો આમ કરીને દરેક પ્રકારની વાત ગણ્યું હતું. આ વિનોદ અને ભાગનો બધો જ્યાં પ્રચાર તો ત્યાર નમનો એ અમ જ્યાં એ જ પોતાના અને શિષ્યોના ભણી જોવા મોકલ્યા. કેળવણીના વચ્ચે એવા સંતોના ઉપકાર અને નાગરિક સમાજ વિશે એવા એમનો અભ્યાસ ખાસ રીતે નાનપણથી મળ્યો અને તેથી મહાર્ય આ હતા. એટલું જ નહિ પણ વિશ્વભર વિદ્યાર્થીઓ મળી પણ હતા. એમ જ્યાં જોવા મળતા આદર્શ આચારના પ્રકાર

સિવાય કોઈની ખાસ નોંધ લીધા વિના ચાલે નહિ. એમને જ પ્રતાપે વિદેશી સત્તા પછી સંસ્થાનોને સાર્વભૌમત્વ મળ્યું ત્યારે દેશોએ ભુલથી ભોળપણથી રાજ્યસાર્વભૌમત્વમાં પોતાનું રાજ્યસાર્વભૌમત્વ ભેળવી નાખ્યું. આમાં આપણી ઉદારી તથા ભાઈઓના પ્રભાવ ઉપરાંત વલ્લભ સરદારની સેવાઓ પ્રત્યે આદરભાવ પણ હતો. તે જાણીતી વાત છે.

સ્વરાજ્ય પહેલાં પણ ભારત દુનિયાની પીડિત પ્રજાઓનો એક સહિષ્ણુધારી ભેરુ હતું. સ્વરાજ્યબાદ પણ એવું એ નિઃશંક બરાબર જાળવી રાખ્યું છે. ઇજિપ્ત, ઇન્ડોનેશિયા, વિયેટનામ, કોરિયા, ઘાના તથા આફ્રિકારાષ્ટ્રોના પ્રશ્નોમાં તેણે આગળ પડતી ભાગીદારી બજાવી દુનિયાને ચકિત કરી નાખી છે. આમ કરતાં તેણે ચિંતાની અને રશિયા, અમેરિકા જેવા મોટા રાષ્ટ્રોની નારાજી વહોરી છે, તે જાણીતી વાત છે. હાલ તિબેટના પ્રશ્નમાં ચીન તથા આફ્રિકા કેમરૂન નિરાશ્રિતોના આધિપત્ય આક્ષેપો થવા છતાં તેણે પોતાના આત્મીય સંબંધ કદી આવવા દીધા નથી.

આ બધી ઘટનાઓ આકસ્મિક નથી. આમાં વિશ્વવત્સલ ગાંધીજીનું તપબળ અને તેમના ભરપૂર વારસદાર પંડિતજી જેવા વિશ્વપુરુષનું માર્ગદર્શન તથા રાષ્ટ્રીયમહાસભાની મહાશક્તિના નિમિત્તોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે, તેમાં શક નથી. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિનો આમાં સૌથી મોટો ફાળો પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ હતો અને છે, તે સ્વીકાર્યા વિના નહીં ચાલે. ભારતના ભૂમિમાં હજારો વર્ષથી અનાક્રમણ અને બિનલશ્કરીતા હતાં માટે જ ભારતીય રાજ્યબંધારણમાં બિનલશ્કર અને બિનસાંપ્રદાયિક જેવાં બે મહાન સિદ્ધાંતો આવી શક્યા છે. ચારે કોરું જોઈએ કે પંચશીલ નો વિશ્વબંધુ પંડિતજીની રાહબરી નીચે ભારત આગળ ધરીને આરંભ કરી રહ્યું છે, તે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિને આભારી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતીય સંસ્કૃતિ ને આપણી નજર બની ગઈ હોય તો તેનું કારણ તેની અનેક એવી લાક્ષણિક પદ્ધતિ છે. હિંદુ ધર્મની રૂઢ અવસ્થા બતાવતી હોય તો પણ લાક્ષણિક રીતે પ્રતિક્રિયા કરી છે. આથી જ [illegible] અને સેક્યુલરિઝમ એવાં [illegible] વાની આત્મસાત ક્રિયાઓનું આપી. પરંતુ લાક્ષણિકતા તો તેની પરંપરાથી દિશાવતી જ રહી. ગાંધીયુગે જેમ નવા આયામો સ્થાપ્યા, તેમ નવા વર્ગો પણ દૃષ્ટિમાં આવવા લાગ્યા. ગાંધીયુગના રચનાત્મક કાર્યક્રમો એ આત્મલોપનો નહીં તો બીજું શું છે? એ જ રીતે ગાંધીજીની ટ્રસ્ટીશિપ એ નવા રૂપની [illegible] નથી તો બીજું શું છે? [illegible] જોઈએ તેમ ગાંધીએ [illegible] ની જરૂર પણ માની હતી અને પછી એ આવી ન શકવાથી ગાંધીએ પોતે તેનો વિલય કરી નાખ્યો. પરંતુ એની જરૂર હતી અને આજે પણ છે એમાં શી શંકા છે? એ જ રીતે [illegible] પોતે લોક-[illegible] ભારતમાંથી [illegible] થાય. એ ગાંધીની કલ્પના [illegible] હતી. કારણ કે ભારત પોતાની ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે જ આગળ વધ્યું છે ને વધી શકે. તે નિશ્ચિત છે. પરિણામે [illegible] લાક્ષણિક [illegible] રીતે ભલે સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે પણ લોકમાનસ અથવા [illegible] આગળ [illegible] બને. તે કંઈ આપે તો તેમાં [illegible] છે [illegible] ભલે [illegible] કરે પણ [illegible] નહીં [illegible] હોવી જોઈએ. આજ તેનો [illegible] માને છે [illegible] પણ માને છે કે ભારત પોતાની આગવી રીતે જ આગળ વધી શકે. ભારતની [illegible] ભારતનો [illegible] પણ આગવી રીતે જ [illegible] છે.

આયોજનનો સવાલ

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે આજના સંજોગોમાં ભારત શું

કરે, તો વિશ્વમાંથી રાજ્યનો પ્રભાવ કાઢી નાખીને જનતાનો એવો કે જનસમાજનો પ્રભાવ કેમ ન કરાવી શકાય? વિજ્ઞાનની રીતે વિચારો કે રાજ્યશાસ્ત્રની રીતે વિચારો અથવા અર્થશાસ્ત્રની રીતે વિચારો, પણ દુનિયા નજીક આવતી જાય છે તેમાં શક નથી. એક નાના દેશની નાની પણ ઘટના દુનિયાને સીધી અસર કરી શકે છે, એ હકીકત છે. તેની વિગતમાં ઊતરવાની જરૂર નથી કે તેના પ્રમાણો આપવાની પણ જરૂર નથી. આવરણહીન સત્ય દેખાય છે કે તેની અસર દુનિયાને દરેક ખૂણે થઈ જનતાની મનની પ્રતિક્રિયા સહજ થઈ છે. વસ્તુતઃ તેની અસર દરેક દેશના ઉપર થઈ જ છે. ફ્રાન્સ-જર્મનીનો પ્રશ્ન ઊપજે કે અમેરિકા અને પર ભાગી તેની અસર પહોંચી. કોઈ એક દેશમાં ક્રાંતિ નિષ્ફળ ગઈ કે નવું સ્થાન થઈ આખાય નિવાસની નીતિમાં ફેરફાર થયો કે રાજ્યપરિવર્તન થયું, તે બધા બનાવોની સીધી અસર દુનિયાના દરેક દેશોમાં થઈ છે.

ભારતની મૂડી

ભારત વિજ્ઞાનને ક્ષેત્રે, રાજ્યશાસ્ત્રને ક્ષેત્રે કે આર્થિક ક્ષેત્રે કોઈ મોટો પ્રભાવ પાડી શકે, તેવી સંભાવના નથી. ભારતની પાસે મુખ્યમાં મુખ્ય મૂડી હોય તો તે તેની સાંસ્કૃતિક અધ્યાત્મની દૃષ્ટિ જ. તેમ વ્યવહારમાં ભારતીયજનોની સામે તેની સૂક્ષ્મ કડી સાથે. કારણ કે ધર્મને નામે અંધશ્રદ્ધા, વહેમ અને પામરતા ભારતમાં ઓછી નથી. સામાન્ય પ્રામાણિકતાનું ધોરણ પણ નીચે ઊતરી ગયું છે. ભિખારીઓનો તો પાર નથી. બેકારી અને બેરોજગારીનું પ્રમાણ દુઃખ થાય એટલું વધ્યું છે. ચારિત્ર્યનું ધોરણ પણ શહેરોમાં અને ગામડાં કે આદિવાસી વગેરે ઉત્તમ સ્થાનોમાં મોટે ભાગે પણ ઊતરી ગયું છે. સ્ત્રીઓમાં આપઘાત કે સ્ત્રીઓને બાળી મૂકવાના પ્રસંગો પણ બને છે.

એમ છતાં સમાજમાનસનું ચારિત્ર્ય ધોરણ અને પ્રામાણિકતા

બીજા કોઈ પણ દેશને મુકાબલે ઊતરતું નથી. એકબાજુ ભારતી મૈત્રી અને મૈત્રીભ્યારી તથા બીજીબાજુ મોટા મોટા જગતના, શીતયુદ્ધ જુથબંધી અને અમબજુથાણી વચ્ચે પણ ભારતે મોટો દેશ છતાં ભારતી શાંતિ અને તેમ ક્ષેત્રાથી પદ્ધતિ જ્યાં તે તમે પ્રભાવ નહીં જેઈ હોટ. આનું કારણ એ નહોં જગેથી થાકી આવેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ છે અને તેનું ઋષિમુનિ દ્વારા આમજનતા તથા રાજ્યોએ ભિન્નભિન્ન સ્થિતિમાં પણ આવતી ધર્મના વર્તો દ્વારા રચના કર્યું છે. તેથી જ આ દેશમા ગાંધીજી જ આ. અને તેથી જ આ દેશની જનતા પાસે વિશ્વમાં અભ્યયની પમાડે તેવા સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગ ગાંધીજીએ સિનેમ દ્વારા કરાવ્યો

ભારતની આ સાંસ્કૃતિક દેશન અદ્‌ભુત છે દુનિયાને મુખ્ય ત્યાં પણ તેની છે ગાંધીજીએ આઝાદી બાદ તને જ એ દેશન વિશ્વમાંની દેશિક ભૂમિ હતી. તેઓ નોઆખાલી ગયા. દિલ્હીમાં પ્રયોગ કર્યો. એથી આગળ વધીને પાકિસ્તાનમાં ત્યાં જવાના હતા. ત્યાં જ બિરલાભવનમાં હત્યા પ્રત્યાઘાત પડ્યા અને શેકાઈ ગયા તેવામાં જ આકસ્મિક અવસાન થયું

આરાગ

બાપુએ ? ગાંધી સપ્તાહ ઉજ્જૈન કર્યો તેમાં પ્રમુખ તરીકે શ્રી જમનાલાલજી બજાજ હતા. મિત્ર સંસ્થાના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી સરદાર પટેલ હતા. આજના સંસ્થાના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી ગિરિરાજજી હતા મા ડી શિયાળામાં આટલા જ બાકી આજે જન ગૂઢ ડી ખાતા ગી પટેલે સત્ર આપ્યો તથા બારેય વડીલ શ્રી ભારતી હરણની કલ્પના હતી એ કે તે ગયા જેથી કાર્ય પણ હતો. બાપુ તેના ઉપકાર પ્રેરક અને માર્ગદર્શક હતા. બાપુ જ્યાંથી નવી વિચારધારાનો પ્રથમ પ્રારંભ હતા. બાપુ રાષ્ટ્રપિતા પણ હતા અને માતા પણ હતા. એ નહીં, પોતાની સાથી અનેક

આગમ ? ધ્યાન ન કરી શો તે વાત તેથી બાપુ પાસે નિશ્ચય કરી શકાશે. બાપુ વ્યક્તિ હતા. જ્યાં સત્તાસ્વરૂપ હતા ત્યારે સત્તાથી ઉપરવટ એવી વિભૂતિ હતા, એમ જ્યાં તેમનું શાસન સંસ્થાઓ હતી. તેથી એક દૃષ્ટિથી તેમનું કાર્ય પૂરું થઈ શકે તેમ નહોતું. આથી જ્યારે તેમણે ગાંધી સેવાસંઘ વિખેરી નાખ્યો પણ તે જ ઘેલછાએ આજના સંજોગોમાં તેવા જે ૧ ને સંઘ જરૂરી છે. આજે ને સંઘ એવા માટે ? એવા ગામડાંના નહીં પણ શહેરોનાય કરી શોધવાના રહેશે. આજના રાજ્યોને નહીં પણ એવા સાથીને તે શોધવાના રહેશે. રાજ્યની રીતે જો ભારત પોતાની આગવી નીતિ રાખે તો પણ સંસ્કૃતિક રીતે વિશ્વ આખાપર ઉપર કામ કરી શકે એવું ભારતમાં જનસંગઠન ઊભું કરવું પડશે, તો જ ભારતનો પ્રભાવ વિશ્વ ઉપર પડી શકશે. આવા જનસંગઠનનો પ્રભાવ વિશ્વના રાજ્ય પ્રશ્નો કરતાં આગળ આવી શકશે.

તે જ રીતે બાપુ લોકસેવાસંઘ ઇચ્છતા હતા. સ્વરાજ બાદ લોકસેવાસંઘ એટલે મુખ્યત્વે ગામડાં. લોકશાહીની જરૂરી બધી જ પણ ગામડામાં છે. સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય તત્ત્વો પણ ગામડામાં જળવાઈ રહ્યાં છે. દુનિયાની મુખ્ય આધ્યાત્મિકતાની ભૂમિકાનાં ઉત્પાદક પણ ગામડાં છે. જેમાં ત્યાંથી રાજ્યો, વિશ્વાસઘાતનીતિ, કોમવાદી નીતિઓ, પરદેશી શાસને અને ભારત વિરોધી સંસ્કૃતિની પરંપરા ઘણેને ધક્કે તેમને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યાં છે. તેમના ઉપર વર્ગીય એવો પ્રતિપક્ષ, કોમી સત્તાવાદ અને કોમી મૂડીવાદનું છે. એટલે તેમાંથી બુદ્ધિપૂર્વક તારવીને તેવા લોકોનું આખા સંગઠન ઊભું કરવું પડશે.

નગર આ નવાં સંગઠનોને, જૂના વિશ્વાસી શુદ્ધ રાજ્ય સંગઠન સાથે સાંકળીને ભારતને આગળ વધવાનું રહેશે. આથી મેં આ પ્રકરણનું નામ ધુરક પ્રેરક અને માર્ગદર્શક એવા ત્રણ ભેગાં પ્રકા કરીને આપ્યું છે.

આરઝી હકૂમત સ્થિર થઈ પછી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કોંગ્રેસ એ આ દેશમાં પેદા થયેલું અને વિશ્વવ્યાપી બની શકે તેવું ધર્મ ગણાય સમાન છે. આજની દુનિયામાં રાજ્યક્ષેત્ર સિવાય બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રે વ્યવહારુ કાર્ય બની શકે તેવી ભૂમિકા નથી. એથી જો વિશ્વનાં દરેક ક્ષેત્રે ભારતે કામ કરવું હોય તો ભારતીય કોંગ્રેસને સથામન રાખ્યા સિવાય છૂટકો નથી. ભારત સિવાય વિશ્વશાંતિનું કામ કોઈ કરી શકે તેમ નથી. કારણ કે ભારતને હંમેશાં રાજ્ય કરતાં બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ કરતાં ઋષિમુનિ કે જે સમાજને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. જ્યારે બીજા દેશોમાં રાજ્ય જ સર્વોપરિ બની રહ્યું છે. ધર્મસંસ્થા સુદ્ધાં ત્યાં રાજ્યને આધીન રહ્યા કરી છે. ભગવાન બુદ્ધ ધર્મના પ્રચાર તથા ઈશુ જરથુસ્ત અને હઝરત મહંમદ પયગંબરને કારણે તિબેટ, ચીન તથા આરબો ઉપર સીધી અસર રહી છે અને સમસ્ત એશિયા તથા આફ્રિકા એ બે ખંડો ઉપર આધ્યાત્મિક અસરો રહી છે. તે કારણે એ બે ખંડોમાં રાજ્ય કરતાં લોકોના ઉપર જ તે ગાઢી કાર્ય ભૂમિકા દૂર રહી છે. અમેરિકા, યુરોપ અને ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડમાં તો એ ભૂમિકા પણ નથી. આથી ભારતે બાપુનો સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રયોગ બધાં ક્ષેત્રોમાં વિસ્તારવો પડશે.

કોંગ્રેસના સંદર્ભમાં ૧૯૪૬, મેરઠ અને માર્ગદર્શક એ ત્રણ મથાળાં જોયાં પછી. આ વાત આખા ભારતમાં ખુદ કોંગ્રેસ પણ સમજવાની નથી. જ્યાં એકવાર જે આ ગણસમાનો કોંગ્રેસ ઈ છે કે ન ઈ છે, તેમ ભગવાન બની ગયા પછી તો કોંગ્રેસને તે ભમતાનાં જ છે. આખા ભારતમાં વિરોધ રહેશે તેમ રચનાત્મક સંસ્થાઓ રહેશે. પણ ઉપલા કોંગ્રેસીઓનું સમર્થન જ રહેવાનું છે. પછી તે વિરોધ મધ્યમ સંસ્થાઓ કરે ત્યાં તો નીતિનું ભાન થયું નથી. જ્યાં તે વિરોધ ઉપલી સંસ્થાઓ પૂછે ત્યારે તો નીતિનું શોષણ અને ઉપનું નૈતિક ભાન, એવું નથી થયું કે ખુદ આખી કોંગ્રેસ વિરોધમાં ઊભી

રહે તો પણ છેવટે કૉંગ્રેસને આ બધુ સમાજો સાથે ખાસ સબંધ અને છેવટે સમર્થન આપવું પડશે. આમેય કૉંગ્રેસ બહાર છે અને પરિસ્થિતિ પણ તેમને તે પછી ફેરી જશે.

માર્ગદર્શક કોણ!

આથી ફેરફ, પૂરક સમાજોનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થયો. દુનિયાની દષ્ટિએ બધુ સમાજો જરૂરી છે તે પણ સિદ્ધ થયું. હવે સવાલ માર્ગદર્શકનો રહે છે માર્ગદર્શક કોણ ! એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. ગાંધીજી ગયા પછી એમનું સ્થાન લે તેવી વ્યાપક શક્તિ ધર્મ છે ? ધર્મમાં આ ચાર સમાજોને સાંકળવાનું અસ્તિત્વ હતી. તે ધર્મોના પ્રતિનિધિ ધર્મગુરુઓ આપણને માર્ગદર્શક બની જશે.

હું એ અહીં જૈનસાધુઓ ને પ્રતિનિધિ નિમિત્ત ગણી માર્ગદર્શક બનું તો આપણા જૈનસાધુઓ અને જૈનધર્મને એનારને આમાં ભારોભાર અતિશયોક્તિ લાગશે. પણ ? કે નધર્મના અનુયાયીઓએ પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને વનસ્પતિઓમાં સુદ્ધાં જીવન રહ્યું માન્યું એમનેય આપણાના પ્રથમ આચાર્યો આપણી બનાવ્યા. કીડીઓ માટે ઘેમ માટે, પશુઓ માટે કે પારેવાં માટે પ્રાણ તજનારા કે તજવા તૈયાર થયા. જેમણે ધન, માલ, સર્વ છોડ્યાં. સૌથી આગેવી પ્રતિમાને દેશમાં પૂરી છાપી એમની જ સંસ્થા કે સંસ્થા એમાં આજે ભલે શુદ્ધિતપણું અનિષ્ટતાનો રોગ વ્યાપક થયેલી છે તથા અર્થતંત્ર ભૂમિ લીધુ છે આપણુ ફેરફાર, ધોરે સમાજના ઘરે રોગ ફેલાતા હોય પણ તેવી સંસ્થાઓમાંથી પ્રાપ્ય એક પણ આપી સંસ્થા નીકળે કે નવે નીકળે, પણ આવી સંસ્થાની અનુબંધવાળી ધર્મક્રાન્તિને અમલમાં લાવનારા વ્યક્તિ રહ્યો તો નીકળશે જ એવી આશા રહે છે કે જેની ફેરફારથી શિક્ષણે, પૂરક ફેરફ અને માર્ગદર્શક એવા ચારે અનુબંધનો પ્રાણ વર્ગ તે ભારત દ્વારા જગત વિશ્વશાંતિ આસાન બની જશે.

નાના [illegible] ત્યાં પણ પૂરક, પ્રેરક અને માર્ગદર્શક તરીકે [illegible] છે. સ્ત્રી અને પુરુષ એ પરસ્પર પૂરક છે પણ એકબીજા [illegible] માનતો નથી. ભારતમાં આથી જ [illegible] એ મૂળ [illegible] માતા પિતા આદિ [illegible] પ્રેરક તરીકે [illegible] પણ એક તરીકે [illegible] રહે છે તેને માટે [illegible] એ મૂળ [illegible] છે [illegible] અને [illegible] પણ [illegible] અને [illegible] માર્ગ[illegible] અને [illegible] માર્ગ[illegible] પણ [illegible] તો [illegible] તો [illegible] માર્ગદર્શક [illegible] તો પણ [illegible] તો [illegible]

[illegible] અને [illegible] અને [illegible] પણ [illegible]

૬

સર્વધર્મ સમન્વય

જ્યારે આપણે દુનિયાના બધા પ્રશ્નોને એકત્વની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તેની / વ્યાખ્યા કેવી કરવાની વાત આવીને તરત ઊભી રહે છે. વિશ્વમાં આજે રાજ્યક્ષેત્રની વ્યાખ્યા તૈયાર છે. યૂનો એ વિશ્વાત્મક ક્ષેત્રોની વ્યાખ્યા છે. તે ભૂતકાળમાં અમે તેની નિર્બળ ભૂલ પરસ્ત છે ન્યાયનિર્ણય સિદ્ધ થઈ હોય। એમ હતાં સુએઝ પ્રકરણમાં એણે પોતાની શક્તિ ઘણી પૂરી બતાવી આપી છે. જો કે તેમાં અમેરિકા અને રશિયા અનુકૂળ હતું અને ભારતના ભગીરથ પ્રયત્નો હતા. એ સાચું છે પણ સાથોસાથ સામે આવતું વિઘ્ન જેવી એક મહાસત્તા હતી તેમ ચૂપ ન જેવું નથી. આનો અર્થ એ થયો કે યૂનો ને એ સમતોલ રાખનારું નૈતિકતા ભરાયેલી પ્રેરણામાં ઊભી રહે તો તેમાં વ્યવસ્થા વરસતા અને નિષ્પક્ષ ન્યાય શક્તિ આવી શકે તેમ છે. એ કારણે પણ નૈતિકતાની વિશ્વમાં જરૂર છે. આવું જનતા આપી નૈતિકતા ધર્મની ભાષા વ્યાખ્યા વિના ન મળે, તે દેખીતું છે.

આપણે એ કારણમાં એ પણ જોઈએ છીએ કે હિંદનું ધાર્મ ... વરસ ઊભેલા માટે પણ આપણે ધર્મોના મહાસાગરમાંના મર ... જાણું થશે.

ધર્મને નામે

જૈન સૂત્રમાં એક ગાથા આવે છે — કાલકૂટ ઝેર પીવાથી તે પીનારને મારે છે, વૈતાલસાધનામાં વિધિ ન થાય કે તે સાધના કરનારને મારે છે, તલવારને ધારથી પકડવા તો પકડનારને મોટી [illegible] કરી શકે છે તે જ રીતે વિકૃતધર્મ વ્યક્તિ, સમાજ અને સૌનો નાશ કરી નાખે છે. ધર્મને નામે ખૂન, જુલ્મ, વ્યભિચાર, ભોગવિલાસ, હિંસા, જૂઠ, અનાચાર જેવા અનેક દોષ ચાલી રહ્યા હોય, તો તેનું કારણ ધર્મની વિકૃતિ હતી, અસલી ધર્મ નહોતો.

કોઈ સારી વસ્તુમાં નઠારાં તત્ત્વ ભળી ગયાં હોય તો નઠારાં તત્ત્વોને દૂર દૂર કરવાં પણ સારી વસ્તુને ફેંકી દઈ શકાય નહીં. જો કે આમ તો સત્ય અને ધર્મ નિત્ય છે અને શાશ્વત છે. તેનો નાશ કરવા ધારીએ તોય નષ્ટ થાય નહીં. એમ છતાં જ ધર્મો ધાર્મિક સૈનિકો, ધર્મ કે ધાર્મિકો વિના સમાજવ્યાપી બની શકે નહીં. જ્યાં લગી ધર્મ સમાજવ્યાપી બને નહીં ત્યાં લગી ધર્મ દ્વારા સમાજ પરિવર્તન થાય છે તે થાય બની શકે નહીં. આથી ધર્મ તરફની અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે.

ધર્મ સાધના

ધર્મ સાધના માટે એક વિચારનો માનવસમૂહ ખાસ તાલીમ માટે જરૂર છે. પૂર્વમીમાંસાનું સૂત્ર છે : અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા એટલે પ્રથમ માનવમાત્રને ધર્મની જિજ્ઞાસા જાગે છે. માનવસમૂહ તાલીમ લેતો થાય ત્યારે એમાંથી સિદ્ધ અને કર્મયોગી નિર્માણ થાય છે. દા.ત. [illegible] સિદ્ધિ મળ્યું એક બોધ પામને સાધના માટે કોઈને ઉપાય પર એક વાત સિદ્ધ કર્યું. આવાં સિદ્ધો કરનારાઓને સૌ ઓળખતા થયા. તેની સાધના માટે રોજ અમુક સૂત્રો ઉચ્ચારતા સૌ બેસતા થયા. એમાંથી ધર્મસંઘના જન્ય કર્મયોગી તૈયાર થયા. આખા સમાજમાં પોતાના એ વિચારો રોપ દેખાય અને એ તત્ત્વને માનનારો સમૂહ ઊભો થયો.

તેના પ્રચારો થયા. ખરી રીતે તત્ત્વને માનનારુ નિત્ય અનાત્મ વધું, તેને માટે આવાં ધર્મસ્થાન અને આવાં ચિહ્નો ધારણ એ તે જ આપણા વિચારોનો અભાવ, તેમ સાંપ્રદાયિકતા ફેલાતી ગઈ અને પંથો બંધાતા ગયા.

જુદાજુદા ધર્મો

જેમ જેમ પંથો બંધાતા ગયા, તેમ તેમ દેશકાલિત અનુસાર નવા ધર્મો ઊભા થતા ગયા. આ નવા ધર્મો અન્ય તેમાં ખાસ ભેદ નહોતો. કારણ કે જૈનદર્શનના પ્રમાણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પ્રમાણે ધર્મે ધર્મે વસ્તુપરિવર્તન થયા જ કરે છે. આપણે આગમ એ પણ જોયું કે ગુરુ આદિ શંકરાચાર્યે પોતે પણ એમ કહ્યું છે. ભારતની વિશિષ્ટતા પણ એ કારણે છે કે આપણે અલગ અલગ વિચારને માન્ય કરે છે. સર્વવિચાર સહિષ્ણુતા એ ભારતનો મુખ્ય ગુણ છે. તે વાત એટલી જ આગ્રહ રાખે છે કે ઋગ્વેદનું વચન એક રહેલું છે. એકં સદ્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ એ શ્રુતિ એ જ બતાવે છે કે ભગવાન એક રાખીને ભલે ભિન્ન ભિન્ન અલગ વિચારો રાખો. તેથી વિચાર ભેદોથી સત્યને હાનિ નથી. જૈનધર્મે તો આગળ વધીને એમ સૌને જોવા જેવી દૃષ્ટિ. જૈનધર્મમાં સૌને માન્ય એવો ? પરમેષ્ઠીમંત્ર છે તેમાં પાંચ પદ લોએ સવ્વ સાહૂણં સંસારમાંના સર્વ સાધુઓને સ્વીકારીને નમસ્કાર કર્યો છે. જૈનધર્મે મૂળ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ માન્ય રાખ્યા છે એટલું જ નહિ તેમણે તો ગૃહસ્થાશ્રમી નારીને માટે પણ મોક્ષ સ્વીકાર્યો. આમ અહીં એ તો જૈનધર્મનિ બહાર સાધુઓ પણ છે. કારણ કે તે માને છે કે સાધુનો વિચાર પોતે નિર્ભેળ હોય તો, આખા જગતનો મોક્ષ બીજું કોઈ નહિ થઈ શકે. આપણે જે તે પૂરી વાત. સરખા વરી તે સાધુપણા જ જગતભરનો મોક્ષ ઉપાધિ શકે. આથી તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પણ ભાવસાધુ તરીકે જ સંબોધ્યા છે. આમ ભલે ભલે તે સંપ્રદાયમાં રહી, ભલે તે દેશમાં જન્મી, ભલે તે વિભાગ

રહી એમ પણ કહી શકાય છે કે જૈનધર્મને માત્ર નિસ્બત છે ગુણગત તત્ત્વ સાથે. આ તત્ત્વનું નામ છે વીતરાગપણું. મહાન જૈન સાધુ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજે કહ્યું છે—

ભવબીજાંકુર પેદા કરવાવાળા રાગદ્વેષ જેનાં દૂર થયા તેમનું નામ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શંકર કે જિન ગમે તે હો. મારા તમને નમસ્કાર છે. સિદ્ધસેન દિવાકર, હરિભદ્રસૂરિ વગેરે મોટા મોટા આચાર્યોનો આ જ અભિપ્રાય છે. આનંદઘનજી મહારાજે તો ત્યાં લગી કહ્યું છે –

રામ કહો, રહિમાન કહો, કાન કહો, મહાદેવ કહો, પાર્શ્વનાથ કહો કે બ્રહ્મા કહો, બધું એક જ છે. જેમ માટી એક છે વાસણ અનેક છે તેમ.

સ્યાદ્વાદ, સાપેક્ષવાદ, અનેકાંતવાદ, દ્રષ્ટિવાદ, નયવાદ એવાં એવાં નામે જૈનધર્મે આખા જગત સામે મૂળભૂત સિદ્ધાંત નમ્રતા પ્રેમપૂર્વક રજૂ કરવાનો અજબ મંત્ર આપ્યો છે. આખી દુનિયા જગત સાથે જોડવાની ચાવી હતા. એનું કારણ આ તત્ત્વનું જૈનત્વ હતું, તે મુખ્ય વસ્તુ ગણી શકાય.

સર્વધર્મ સમન્વય

જૈનધર્મે સર્વધર્મ સમન્વય માટે જે પ્રયત્ન કર્યો તેવો જ પ્રયત્ન મુસ્લિમ ધર્મના અકબર બાદશાહે દીને ઇલાહિ ને નામે કર્યો હતો. સંત કબીર અને સંત નાનકે હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્ય સાધવાનો પ્રયત્ન કરેલો. વિશ્વસાહિત્ય માર્ક્સ ટીમે એ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો પણ તે તો ઘણો એક આગમ સંપ્રદાય બની ગયા. ગાંધીજીએ પરમધર્મ પ્રયત્ન જુદા રૂપે કરેલો નીતિમત્તા રીતે સર્વધર્મ સાધવા ઉદાર રીતે કરેલી. પરંતુ વિશ્વભરના ધર્માત્માઓમાં ગાંધીજીને જૂન ભાગના મળેથી તેનું કારણ તેમણે વિશ્વના રાજકીય પ્રશ્નો એક વિશ્વવાત્સલ્ય દ્રષ્ટિબિંદુથી રાજકીય ઘડતર કરવા ઘણા વર્ષો તે મુખ્ય છે

આવી તેમને સરહદના ગાંધી, અબ્બાસ તૈયબજી ને ઈમામ સાહેબ જેવા અનેક પાકા મુસ્લિમો મળ્યા. દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝ જેવા ખ્રિસ્તીઓ મળ્યા. પારસીઓ મળ્યા. અને બીજા અનેક ધર્મીઓ મળ્યા. એમના દ્વારા તેઓ રાષ્ટ્ર આખાની ઉપર ઊંડી અસર પણ કરી શક્યા.

ઊલટ દૃષ્ટાંતો

બીજી બાજુ મુસ્લિમ જગતને હસ્તે દુનિયામાં અનિષ્ટકર એવી હિંદુ મુસ્લિમ મારામારી થતી ગઈ. ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર પણ આધાર રાખનારા દેશો ઝઘડ્યા તથા ચીન અને જાપાન એક બુદ્ધ—તથાગતને માનતા છતાં લડ્યા.

આમાં સારે એવું લાગે છે કે ભલે ન કેટલાક હોય ધર્મે પોતે દરમિયાન લીધો અને જે ધર્મ રાજ્યસત્તાને આધીન થયો. પણ ઇસ્લામ અને બીજા ધર્મ પાછળ દરમિયાન ધર્યો તો તે ભયાનક અને તે ભયાનક તેમને માટે તો અનિષ્ટ હતું પણ તે જ ઘણું અને તે જ દરમિયાન ધરે, તેથી મુસ્લિમ જગત એમ સમજે છે કે રાજ્ય દ્વારા ધર્મ ફેલાવી શકાય છે. જ્યારથી ઈસુ ખ્રિસ્ત ગયા, ખ્રિસ્તી ધર્મ રાજ્ય સત્તાથી અળગો રહ્યો અને જ્યાં સુધી રાજ્ય ઉપર પ્રભાવ પાડે તેવું બની ન શક્યું. પરિણામે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર રાજ્યનો પ્રભાવ પડ્યો અને જામી રહી. ખ્રિસ્તી ધર્મે પોતાના પ્રચાર માટે ઘણું કે તલવાર ન વાપર્યાં એ ખરું, પણ લાલચ અને બળજોરીનો ઉપયોગ તો જન સમૂહ ધર્મ વટાવવા માટે કર્યો જ હતો. મહેદીઓને હિંદુસ્તાનમાં વસેલા અનુયાયી વધારે પડતો નમતો છે. અનુભવે ગાંધીજીએ આ બાબતમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો અભિપ્રાય પૂછેલો. તેમણે ખ્રિસ્ત ધર્મ વિશે એક વાક્યમાં સ્પષ્ટ કહ્યું. તે માનતી પોતાના વિકાસ માટે પરાધીન છે એમ માને છે. મેં હમણાં જ વાંચનનું એક વાક્ય ખ્રિસ્તની એક વિચાર પર જોયું. તેમાં એ મતલબનું લખેલું :—

ઈશુ ધન અને ઈશુ માર્ગ છે આવી મતલબ એ કે

ધર્મને ખસેડી હવે પછી કાંઈ જ કરવાનું રહેતું નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓ ઉપર એટલી હદે આ બધાં પરિબળોની અસર થઈ છે કે ધર્મને ખસેડી આપ્યા વિના ઉદ્ધાર જ નથી. આથી આપણાં નવયે આકારે બીજાઓને વટલાવવા પ્રમાણિકપણે તૈયાર થઈ જાય છે

વિશ્વ ધર્મોમાં ચાર ધર્મોની મુખ્યતા

દુનિયામાં આજે આમ તો અનેક ધર્મો છે પરંતુ જ્યારે મુખ્ય ધર્મોનો વિચાર કરીએ ત્યારે આપણી સામે માત્ર ચાર ધર્મો આવીને ઊભા રહે છે – (૧) બૌદ્ધધર્મ (૨) ઈસ્લામધર્મ (૩) ખ્રિસ્તીધર્મ અને (૪) હિન્દુ ધર્મ

બૌદ્ધ ધર્મ ચીનમાં હોવા છતાં આજે ચીનનો મોટો ભાગ સામ્યવાદી ક્રાન્તિમાં સપડાઈ ગયો છે એ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે ધર્મ રાજ્ય ઉપર પ્રભાવ પાડનાર ન રહી શક્યો. ઊલટું તે રાજ્યને આધીન બની ગયો છે

ઈસ્લામ ધર્મે પોતાનો પ્રભાવ રાજ્યો ઉપર સર્વથા ન નાખ્યો. ઊલટું કોમવાદી ભાવનામાંથી પાકિસ્તાન જેવું રાજ્ય જ બન્યું. એમાં ઈસ્લામનો પ્રભાવ રાજ્યો ઉપર પડી શકે તે રૂપે આજે આરબ રાજ્યમાં શ્રી નાસેરના આગમનપછી આવ્યો છે. શ્રી નાસરની શ્રદ્ધા અહિંસા તરફ વળતી જાય છે તેવા દેખાવો મળે છે તે આશાસ્પદ ઘટના છે

ખ્રિસ્તી ધર્મ જેમાં પ્રચલિત હોવા છતાં અને સર્વોચ્ચ મહાન ગણી શકાય એવાં રાષ્ટ્રો હોવા છતાં અમેરિકા, બ્રિટન કે રશિયામાં શાંતિ સ્થાપવાનો ભાર ઉપાડ્યો નથી. ઊલટું વધુ શસ્ત્રો વધારવાની તથા ભૌતિકવાદ તરફ ઝોક જેવા ભારે હરીફાઈ વધવાનો ભય ભારે રહ્યો છે. રશિયામાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવાની રીતે સોવિયેત ક્રાન્તિ થઈ આજે ધર્મ આપવાને જરા અવકાશ નથી.

હિંદુધર્મ જ એક એવો ધર્મ છે કે જે દુનિયામાં કોઈ જાતની હો તેમ છે. ઊંડાં ઊંડાં એક સનાતનની અને શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક ભાવના હિંદુએ સત્ય અને અહિંસાની અજબ અને ખરી સાધુતા સાથે દ્વારા વિશ્વમાં રાજ્ય ઉપર પ્રભાવ પાડનારો ચમત્કાર બતાવી દીધો.

આજસુધી તેમનું સ્વરૂપે પાલન કોઈ ધર્મસંસ્થા નહોતી, શુદ્ધ રાજ્યસંસ્થા હતી. તેણે ભૂતકાળમાં સત્ય અને અહિંસા ઘણાં વર્ષો નહોતાં એ હકીકત છે. આજે વનિભર સાધનોથી અને ભૌતિક રીતે તે વાત તો એ રાજ્યસંસ્થાના કાર્યક્રમમાં હતી અને રહી છે. દુનિયાનાં કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ઉપર આક્રમણ આવતાં જાતી. વળી તે અહિંસાત્મક ઉપર હો કે નાનામાં નાના રાષ્ટ્ર ઉપર હો। હમેશાં ભારત વતી એ સંસ્થા પેઠી જ છે. તાજેતરમાં વિએટના કોઈ ભાગના ભારતમાં સલામતી જોખમાવાના પ્રશ્ન ઉપર વાત ચીન કે રીતે કર્યું છે, તે અત્યારની વાત છે. જગે તેવા ચોકસ અને અદ્ભુત આક્ષેપો કરે, અરે ભારતના સામ્યવાદીઓ પણ પ્રચાર કરે, છતાં ભારત પોતાની નીતિમાં આ સંસ્થાને પ્રતાપે અડગતા અને અપેક્ષ રહી શક્યું છે. આ સંસ્થાની દૃષ્ટિ વિશ્વવ્યાપી હતી અને રહી છે તે એક હકીકત છે. ધર્મનું આ એક મુખ્ય અંગ ગણાય. ગોવામાંથી પ્રજાત ન પણ દુનિયાની આમ જનતાને અહિંસા-સત્યને જમ ઈ જનાર ઉત્તમ ધર્મનિષ્ઠ નમૂના એમ છતાં ગોવાથી આ સંસ્થા દ્વારા આર્થિક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિઓ સત્ય અને અહિંસા દ્વારા થઈ શકે નહિ ભારત ઉપર આખા જગતની અપેક્ષા ધરી હોઈ ? એટલી જરૂર છે તે આપણે મત પ્રસંગમાં કોઈ જગ્યા જોઈએ એ અર્થ સમજનો એક ભાગ ધર્મની ગાદીમાં જ આવી હો તેમ છે આપણે જ આજે સર્વ ધર્મસમન્વય ની આસપાસ અનિવાર્ય છે ભારત પોતાને લાયક આવી કોઈ મહાન ધર્મસંસ્થા સર્જીને તે આસપાસ દ્વારા જગતમાં અનેક કાર્ય કરી શકે તેમ છે

યાદ રાખવા જેવું

આમ યાદ રાખવા જેવું એટલું જ છે કે હિંદુ ધર્મે આજેયની ઘણી પચાવી. હિંદુ ધર્મનો હું આખો અર્થ ભારતીય જનતાના ધર્મો કે જેમાં ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને જરથોસ્તી ધર્મનો સમાવેશ થાય છે એવી રીતે હિંદુનો અર્થ પણ હિંદમાં આવીને વસેલા ધર્મો એવો કરવામાં હરકત નથી. એમ છતાં હિંદમાં આવી વસેલા આ બધા ધર્મોમાં અહિંસાની સંસ્કૃતિને કારણે તથા ઉત્તરોત્તર ગાંધીજીને કારણે અહિંસા પ્રત્યેની નિષ્ઠા જોરદાર બની છે. તેથી સત્ય-અહિંસાના વિશ્વવિકાસ માટે પૂરતી ભૂમિ અને તાકાતેય છે. એક યોગ્યતાર થયો. એક ભૂલ થઈ, અને ગાંધીજીના ખૂનીને ફાંસી થઈ તો ય ભારત જાગતું થયું છે.

ગાંધીજીની સ્મૃતિ

ગાંધીજીએ આ કારણે સ્વરાજ્ય બાદ અહિંસાની આધ્યાત્મિક પ્રભા યાદ રાખવાનું પણ બની આવ્યું છે એ માત્ર ભારતે આ બધા મઝહબો—ખાસ કરીને કામનો ધર્મ નથી—એક ધર્મ સંસ્થા નિમ જ કરી નાખી છે. આજે એવી ધર્મમય બાબત નથી આવી હો એવું જ નથી તે એવી પણ નથી હો. આમ ધર્મ સંસ્થા આવશ્યકતા દૂર પણ નથી કારણ કે આજે અનેક ધર્મ સ્થાપો કે ન કે આપણે બીજા સ્થાપ્યા બને એક સંસ્થાથી પણ ધર્મ દૃષ્ટિએ પણ ધર્મતંત્ર તો અનેક સંસ્થાના હોવી જોઈએ, નહિ તો વ્યક્તિ સંસ્થા, સમાજ અને સમષ્ટિનો સમન્વય શક્યાય નહિ હો. પણ આજે એવો ધર્મતંત્રને જ ઘડનારી ધર્મસંસ્થાની જરૂર નથી જ જુદી જુદી ધર્મસંસ્થાઓના આચારમાંથી ક્રાન્તિને લિયે મજૂરાગ સાથીઓને તાજ્ય પૂરી જ એક સંસ્થાની જરૂર છે કે જે સર્વોત્તમી ધર્મસંસ્થા આધ્યાત્મિક, સામાજિક, રાજકીય અને સંસ્કૃતિ એવી બધી ક્ષેત્રોમાં અનુબંધવાળી સંસ્થા હોય.

તેને સારુ જેમ આપણે પ્રેરક પૂરક એમ બે સંસ્થાઓની આવશ્યકતા વિચારી તેમ પ્રચારક તરીકે એક ત્રીજી પણ વ્યાપક સંસ્થા ઊભી કરવાની જરૂર છે તે સંસ્થામાં સર્વધર્મસમન્વય એ આધારસ્તંભ બનવો જોઈએ.

સર્વધર્મસમન્વયના મુખ્ય ત્રણ વાતો

સર્વધર્મસમન્વયમાં માનનારી આ સંસ્થાએ મુખ્ય ત્રણ વાતો કરવાની રહેશે:—(૧) ભલે જુદી જુદી અલગ ધર્મસંસ્થા બને, પણ તે બધી સંસ્થાઓને માન્ય કરી ચાલે. સિવાય કે એ સંસ્થા આ સર્વોપરી વસ્તુને ન સ્વીકારે, તે સંસ્થાને માન્યતા આપી ન શકાય. બધી સંસ્થાઓને માન્ય કરી એનો અર્થ એ કે ? પ્રધાન ધર્મોએ વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ અને સમષ્ટિ અંતર કર્યું છે તે મુખ્ય ધર્મોના શાસ્ત્રોની પ્રાર્થના તે તે મહાપુરુષો સાથે અને વખત કરી અને છતાંયે તે શાસ્ત્રો આપણાં. (૨) કોઈ પણ ધર્મે કોઈ પણ ધર્મના શાસ્ત્રોને કોઈ પણ સંયોગોમાં વખોડવા નહિ ? ધર્મ સંસ્થા કે ધર્મસંસ્થાની વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓ આગ કરી હોય તેની સામે પોતાનો અનુભવો ભાવ કરવો. (૩) સક્રિય અનુભવો ભાવ કરવા માટે રાજ્ય પાસે જેમ કાયદો અને દંડશક્તિ છે, તેમ આ સંસ્થા પાસે નૈતિક સામાજિક અને આધ્યાત્મિક બળ હોવી જોઈએ કે જેથી બધી નીચેની સંસ્થાઓ શુદ્ધ થાય, રાજ્યમાં પણ અહિંસા દાખલ થઈને વધતી જાય, તેમજ સમાજનાં મંડળો શુદ્ધ થઈને વ્યક્તિ, સમાજ સંસ્થા અને સમષ્ટિ ચારેયનો અનુબંધ જાળવીને પોતાનો ધાર્મિક પ્રભાવ ઊભો કરી શકે. આ પ્રયોગ કેવી રીતે અને ક્યાં કરવો અને કોના દ્વારા કરવો, તે માટે એક અલગ પ્રકરણમાં આપણે વિચારી લઈએ.

માનવની સામાજિક ફરજો પણ સંકળાયેલ છે. એક માનવ બીજા માનવ ઉપર જુલમ કરે, તેનું શોષણ કરે, બીજા નાનાંમોટાં પ્રાણીઓને રંજાડે, શિકાર દ્વારા, માંસાહાર દ્વારા બીજા જીવોનો વધ કરે, કોઈ માનવી કે કોઈ માનવસમૂહ માનવસમાજમાં આવું વાતાવરણ સર્જે, ફેલાવે, વધારે, તો ત્યાં એક સાચા માનવી કે તેવા સાચા માનવ સમુદાયની એ અન્યાયો સામે પ્રતિકાર કરવાની ફરજ અનિવાર્ય બની રહે છે. આમ કરતાં કરતાં જે નાનીમોટી હિંસા થાય તે ક્ષમ્ય છે. પણ જેણે સામાજિક અન્યાય સામેની લડત તેવી સ્થિતિ સર્જવામાં કે વધારવામાં સીધો કે આડકતરો ભાગ લીધો તેને માટે તે હિંસા ક્ષમ્ય નથી. ભગવાન મહાવીરની હયાતીમાં તેમના એક સમ્યગ્દૃષ્ટિ પૂરેપૂરી પામેલા ચેટક નામના શ્રાવક મહારાજા સામે એક મહાયુદ્ધ આ દૃષ્ટિએ અનિવાર્યપણે આવી પડ્યું. તેમાં તેઓએ પ્રત્યક્ષ અને સક્રિય ભાગ લીધો, છતાં તેમની સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા આત્મભાન નષ્ટ થયું નહીં. એટલું જ નહીં તેઓ માટે તે ધર્મ બન્યો. ભગવાન એ યુદ્ધમાં જે યોદ્ધાની ટોળીઓ આવી, એ જાણવું તે મહારાજાના અંતઃકરણમાં આંતરિક દુઃખ હતું. ભગવાને કહ્યું છે કે તેઓ મરીને સ્વર્ગમાં પણ ગયા. આ ભગવાન બોલ્યું નથી અને યુદ્ધ બાદ સ્વર્ગમાં ગયા આ બતાવી આપે છે કે તે હિંસા તેમના માટે અલ્પ પરિગ્રહવાળી હિંસા હોવાથી અહિંસાની સિદ્ધિ તે ધર્મસ્વરૂપ હતી. સાથોસાથ તેની સામી બાજુમાં જે લડયા તેમના તરફથી તો અવિચારને લીધે યુદ્ધ સર્જાયું માટે તે ક્ષમ્ય નહોતું, અધર્મરૂપ હતું. આજે કહે છે તેવાઓની ગતિ પણ તેવી જ થઈ. ટૂંકમાં માનવવ્યક્તિ, માનવસમાજ, માનવસંસ્થાઓ અને પ્રાણી સમષ્ટિ ઉપર સંકટમાં આમ નિર્દોષ હિંસા અહિંસાનો તોલ કરવો પડે. જે પગલું કે પગમાં અહિંસાની દિશામાં હોય એ, તેમની વ્યવસ્થામાં થયેલી અનિવાર્ય હિંસા ક્ષમ્ય ગણાવી ઘટે છે.

માનવસમાજની ક્રમિક પ્રગતિ

માનવસમાજની પ્રગતિ અનુક્રમે થતી હોય છે. અભિમત રીતે માનવી મહિમાના સર્વોચ્ચ શિખર પર ચઢી શકે છે પણ માનવે મેળવ્યો નથી, મેળવવા માટે નથી. ઉપનિષદોમાં ઈશ્વરજ્ઞાનીઓએ ? આકાર આપ્યા છે તે આકાર માનવરૂપ છે. વૈદિક ગ્રંથોમાં અને બૌદ્ધ ધર્મોના ગ્રંથોમાં માનવને આખા વિશ્વમાં સર્વ અવસ્થાઓમાં મધ્ય લેખવામાં આવ્યો છે. ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનને ? વિશ્વદર્શન કરાવ્યું છે તેમાં પણ નિખિલ બ્રહ્માંડ માનવશરીરમાં સમાઈ જવાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી રહે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં માનવ પોતાની જાતની નિર્ભેળ મુક્તિ કે મોક્ષ મેળવી શકે એવો [illegible] [illegible] પણ પરોક્ષ રીતે તો માનવની મુક્તિઓ જ આખા [illegible] સાથે જોડે છે તે જ રીતે સમય અમુક પ્રકારનું ગુણ વાતાવરણ હોય ત્યારે જ મનુષ્યનો અભિમત મોક્ષ પણ સર્જ શકે. વૈદિક માનવના [illegible] વિપુલ અને [illegible] ન માનવા પ્રમાણે પગલાં ભરાય. એ કાળ વિકાસ માટે અતિ કઠિન આ દૃષ્ટિએ જ બતાવ્યો છે. એમનાં આખાં અમુક કાળે અને અમુક ક્ષેત્રે જ પગ ભરાયાં. તેનો હેતુ આ છે જાણી શકાય એવું માલૂમ નથી કે તેને આપણાં હૃદયો આપણા ઢાંક વિચારથી તે વાત સિદ્ધ થઈ ગઈ. (૧) માનવ છેક માત્ર પોતાના જ હિતમાં ભરાયેલો નથી. જ્યાં લાગણી નથી માનવ એવા ભૌતિકની જરૂરિયાત છે તે અમલમાં આવતી ન કરે તો તેની પ્રાપ્તિ પણ ભારે પડે છે. ક્યારેક જ છે તે માત્ર છે કે [illegible] પણ કહ્યું નથી કરી શકતો તે ભાવ અર્થ પણ નથી [illegible] કરી શકે. (૨) જે આમ છે તો અનંત અપાર અનંત મહિમા પણ આધ્યાત્મિક દુઃખ અનિર્વચનીય વિશ્વ કરી નાખે છે તેને તેમ કરવું પડે છે. એ આવે ત્યારે જેને માત્ર પોતાનું મેળ મહાત્મ્ય [illegible] તેમ [illegible] તેમ કલ્યાણ અને મહત્વ

રતને આપણે આ દૃષ્ટિએ જોવાં જોઈએ. અને એમાંથી સમસ્ત ભારતીય સંસ્કૃતિનો સર્વોત્કૃષ્ટ સ્પષ્ટ પ્રતિભાસ છે એમ સમજી એ પ્રધાન કરવા અર્થે તૈયાર રહે છે. તેમણે ભગવાન રામ જેવો એક અને ભગવાન કૃષ્ણ જેવા પ્રાપ્ત થયા. એમ કહી બન્નેને પોતપોતાના યુગના સર્વોત્તમ પુરુષ તરીકે સ્વીકારી લીધા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ભગવાન રામે સ્વીકાર કીધો હતો અને ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનના વિષાદ ભાવના મોહગર્ભિત વૈરાગ્યને દૂર કરી યુદ્ધ ખેલવાની અર્જુનની ફરજ કે ધર્મનું ભાન કરાવ્યું હતું. અને આ સુદર્શનચક્ર ઉપાડ્યું હતું જો આ બધું બનાવ્યું હોય તો હજરત મહંમદ આમ જનને પોતાને સશસ્ત્ર પ્રતિકાર કરવા પાત્ર હોય, તેમાં આશ્ચર્ય નથી કારણ, આસપાસની અને તેમના પ્રેરણા ધર્મની તે વખતે આવી પરિસ્થિતિ હતી. હા તેવા મહાપુરુષોના જીવન પ્રસંગોમાં કોઈ ગંભીર ખામી રહી ગઈ હોય તો તેથી અમે તેમાંથી સર્વગુણ-સંપન્નતા કે પૂર્ણતા-અપૂર્ણતા જાહેર કરી શકાય. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક ખાસ ગુણ છે કે તે ધર્મની હાજરીમાં તેમની ટીકા તેમના અને સમાજના વિકાસને પ્રેરણા જાહેર કરે છે. પણ એ હાજરીમાં તો મુખ્યપણે તેમના સત્કર્મોને જ એમણે તેમનાં બહુમાન આપ્યાં નથી જો છે જ્યાં ધર્મે તો આવી કોઈની વ્યક્તિગત અવસ્થાઓમાં ન પડવાની ખાસ શીખ આપી છે અને એમનું જીવન સમાજોપયોગી બન્યું હોય, તેમની શિખામણ અને તેમના સત્કર્મો તો ખાસ જેવા જેવા છે. આથી જ આપણે સર્વધર્મ પ્રાર્થનામાં તે તે મહા-પુરુષોનાં નામ તેમણે શિખવેલાં સત્કર્મો માટે રોજ સવારસાંજ ભક્તિ નિર્મળ સ્મરણ આદર કરીએ છીએ.

માનવ પ્રગતિનો આવો ક્રમિક પ્રતિભાસ જોયા પછી આપણી સામે સીધો પ્રશ્ન એક સામાજિક ન્યાયનો આવીને ઊભો રહે છે. જેમ પશુ આવે તે પહેલાં પાપ ભોગવી એ સામાન્ય છે. તેમ

માનવસમાજમાં કઈ કે પ્રમાણ નાનાં કે મોટાં કુટી ન નીકળે એ એકથી જ તેમનું કામ આર્થિકસ્વામિનું છે માનવસમાજના બધા ભાગ સ્વામી ભારતમાં મુખ્યત્વે થયા છે ને થાય છે માટે જ વર્તમાન સંસ્કૃતિની અનોખી વિશેષતા છે

ભારતને લાભહાનિ

ધર્મ, ધર્મ અને પરંપરાગત કુટુમ્બોમાં સર્વમાન્ય જ્યારે ક્રમ મ ભારતને થાવું પડ્યું છે તેમ અનેક બીજી પાછળની સાંસ્કૃતિક બીજાં રહી અને વિરામી. તેનો ભારતને મહાન લાભ પણ થયો છે વર્તમાન માનવસમાજને આ દૃષ્ટિએ એના હાનિ કરતાં લાભ મોટો થયો છે દુનિયા આખાની પ્રથમ માનવ નીતિમાં ભારતીય સ્વતંત્રતા આવી જ મેં પ્રથમ આપી હો તેથી શાશ્વત આ ? અવધાન પેદા થઈ ગઈ છે

ભારત વચ્ચે ધાતાના આ મહાન સાંસ્કૃતિક ભાગ હોય ભવિષ્યમાં માનવ વધ પૈસ જ્યારે જ્યારે આ કુનિક આગમનો આપ્યાં છે ત્યારે ત્યારે તેનો ઉચિત પ્રતિકાર કર્યું નથી છે વિશ્વના માનવ સમાજમાં આમાન્ય ભાવ ખ ત ભ ત વચ્ચે માર્ગિક કરવાની તક આપી છે ગામ ગામ મી અનુકૂળ બધીનો બનાવાર આ જગ જોઈ એ દેખ છ આપી આપનું વારવાર એ વિચારી ગયા છે એ કે ભારત વિશ્વગામ થયું આખાનો ભાવ આત્મતાના છે અને આ તે આ મહાન અવસર આપવા છે

કામ માટેના મુખ્યસૂત્ર

આથી વિચારવું એ પ્રથમ કામ દર છે કે આપણે દરેકની વિશ્વમાં સ્થાપના આ આ મથક અનિવાર્ય વસ્તુને અમો અર્પણ અને કે છ તેનું જરા અર્પણ !

વર્તમાન સંસ્કૃતિ પરિણામમાં ભાગ ભજવ્યો તેમાં

આજે જે કાયદો વર્ષોથી ઘડી આમ વિના ભારતીય સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખવામાં આ બધા ત્યાગોએ સૌથી અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે.

ત્યાગનો ક્રમ

ભારતે જગતમાંથી એક નિશ્ચિત સિદ્ધાંત તારવ્યો છે, જો તે જાતે ઉચિત ત્યાગ નહીં કરે તો બીજાનું અનુચિત ત્યાગ તેના ઉપર આવ્યા વિના રહેવાનું નથી. જૈન સૂત્રોમાં એક સુંદર ગાથા છે:

અપ્પા ચેવ દમેયવ્વો અપ્પા હુ ખલુ દુદ્દમો ।—આત્મા દમન યોગ્ય છે અને જ ત્યાગને યોગ્ય છે એ તે ખરું કઠિન કાર્ય મોટું છે પરંતુ આખરે અપ્પા દંતો સુહી હોઈ અસ્સિં લોએ પરત્થ ય ।—આત્મદમન અથવા આત્મત્યાગ કરવાથી આલોક અને પરલોક બન્નેમાં સુખ સાંપડે છે. આજની યુગ પરિસ્થિતિમાં જોઈએ તો જાતે ત્યાગ કરવાથી આપણું પોતાનું અને સમસ્ત જગતનું ભલું થાય છે. નહીં તો માહં પરેહિં દમ્મંતો બંધણેહિં વ વહેહિં ય ।—બીજાઓ દ્વારા ત્યાગ આપવાનું જ છે. બંધનોથી અને વધોથી મારા ઉપર બીજાનું ત્યાગ આવે તેના કરતાં હું જાતે મારું પોતાનું દમન કરું તો કેવું સારું! બીજાના ત્યાગમાં પરાધીનતા છે, એના કરતાં આત્મના ત્યાગમાં (સંયમમાં) સ્વાધીનતા છે.

આધ્યાત્મિક ત્યાગ

આમ એનો સૌથી પહેલું ત્યાગ અથવા ક્રમમાં બીજું ત્યાગ તે આધ્યાત્મિક ત્યાગ છે. જેમ આપણા શરીરમાં રોગ ન થાય તે રીતે ખાનપાન અને રહનસહન રાખવાં એ સર્વોત્તમ વસ્તુ ગણાય. તેમ છતાં કદાચ રોગ થાય તો ઉપવાસ, હવા, પાણી અને અન્ય ઉપચારોથી મટાડવા. તેમાં વાર્ષિક ખો, ચાર વારે પણ મુજબ તાકાત જાળવવી રહે. તેને બદલે બહાર ઉપચારોથી દવા લઈએ તો એક રોગ જાય અને અનેક રોગ પેદા થાય. મુજબ વાંચન પછી જાત.

જ્યારે શરીર જ તો ખપમાં જાય અને જે તો નિષ્પ્રાણ બની રહે. માનવ-સમાજરૂપી શરીરને પણ આ જ વાત લાગુ પડે છે. આધ્યાત્મિક ભૂમિકાથી સમાજને શુશ્રૂષામાં પારાવાર તકલીફ થાય છે, પણ પાછળથી ઘણું સુખ થાય છે. બીજી મોટી તકલીફ આવતી અટકી પડે છે.

ગોપીજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણના સંદર્ભમાં આમરણાંત અનશન આદર્યું ત્યારે આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો હતો. પણ હિંદુ ધર્મમાં પેઠેલા અસ્પૃશ્યતાના કલંકને દૂર કરાવવામાં એ બલિદાને ઘણું કામ કર્યું. હિંદુ ધર્મના તે સમયના મહારથીઓ જેવા પંડિત માલવીયા અને એવા અનેક ધર્મનાયકોએ યુગધર્મ પિછાની લીધો. આખો દેશ જાગૃત થયો. પરિણામે આખા દેશને અને તેને લીધે દુનિયાને ઘણો મહાન લાભ થઈ ગયો. ઇંગ્લિસ્તાન સુધી અસર ગઈ. સમગ્ર એકતા મજબૂત બની અને આરંભે શિષ્યમાં રાજીપો થયો. જે સમગ્રરીતે ભૂતકાળમાં ભાગતી અને આજે ભાગતી રહી છે. તેમ શિષ્યમાં અને પોતાના હૃદયક્ષેત્રમાં તે અસરની નોંધ તેનું કાર્ય આવતી ગણતાની શુદ્ધિ સાધવી થઈ છે. કોઈ કહે કે બાપુને પોતાને અનશનથી દુઃખ નહીં થયું હોય? ના. જેઓ આત્મા અને મનોભાગ બન્નેનો સુમેળ થાય છે તેને પોતાને તો મોતને ભરતાં પણ સુખ, સુખ અને સુખ જ થાય છે. ઊલટ તેઓ બલિદાન આપવા વગર ન રહી શકે તેમાં જ તેમને દુઃખ, હિંદુ દુઃખ થાય છે. બાકી તેમનું શરીર એ મધ્યસ્થાનનું બની ગયેલ હોઈ મહાસભા જેને જ મહાદુઃખ થાય છે પણ તે માત્ર શુશ્રૂષામાં નવું નવું લાભવાને માટે થાય છે. અને તે સુખ, સુખ ને સુખ જ થાય છે.

ગોપીજીનો તો એ દાખલો ઘણો હોઈને આપ્યો. ભૂતકાળમાં પણ અનેક સતશ્રીઓ અને મહાજનોએ મહાન બલિદાનો આપ્યાં જ છે. કેટલીક વાર તે મહાન આત્માઓ પ્રાણ તજે છે, ત્યારે ઘણી વખત પીડ બની જાય છે. પણ તેમના પ્રાણત્યાગ બાદ એથી વૃત્તિ

આપણાંને કર્મબંધીન બની જાય છે. કેટલાંમાં ભક્તિનો પ્રત્યક્ષ અસર નથી જણાતી છતાં પણ પરોક્ષ અસર જરૂર પડી જાય છે આ દેશમાં મહાન દુષ્કાળો વખતે ઘણાં પહેલાં ભાવો જૈન સાધુઓને અન્નદાનથી પ્રાણદાન કર્યાં હતાં કારણ કે તેમણે જોયું હતું કે પોતાના અને પોતાના સંતાનોના પેટ ભૂખ્યાં રાખીને પણ જેઓ સત્કૃતિને ખાતર સાધુઓને આપે છે એ જ સત્કૃતિને પણ વળી કાળ હાનવી હોય તો પોતે મરીને પણ બીજાને જિવાડે એ આચાર સૌથી અધિક સાર્થક. સાધુઓ આવે વખતે નહીં જણાવે તો ક્યારે જણાવશે? આની વાસ્તવિક અસર શી થઈ? તેના ઐતિહાસિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો આપણને આજે નથી મળતાં, પણ ત્યારબાદ અને તે સમયે પોતે મરીને સમાજને કે દેશને સત્કૃતિસભર બનાવનાર નરનારીઓમાં ભક્તિવાનોની મહાપ્રભાઓ આ દેશમાં ઓછી નથી એ જ બતાવી આપે છે કે આમાં વ્યક્તિગત ભક્તિવાનો કે સામુદાયિક ભક્તિવાનો સાધનાને વરી ગયા છે. સારા જગતની નૈતિક બનતા ઝંખનાર અથવા જૈન પરિભાષા પ્રમાણે જીવમાત્રનાં (પ્રાણીમાત્રનાં) મોક્ષ બનતા ઝંખનાર કે વૈદિક પરિભાષા પ્રમાણે 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્' વિશ્વ કુટુંબના વિશ્વમાનવ બનવા ઝંખનારને અવશ્યમેવ પોતાની જાત ઉપર ઘણી ને ખમીને ભોગ આપવો પડે છે. આદર્શ એ છે કે તેમની જાત પરનું સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું એ તનું ભોગ તેમને પોતાને ભારે નથી પડતું. ઊલટું વિશ્વબંધુઓનો બોજ ઓછો થતાં ઊલટું થઈ છે. ત્યારે એવા વિશ્વમાનવની નજરમાં સાધકજનોને એ ભોગ મૂળ ભાર ઉપજાવનાર બને છે એ જ રીતે જગતને પણ પ્રારંભમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવનાર નીવડે છે અને તો સૌને સુખ જ થાય છે.

નૈતિક સામાજિક ભોગ

વ્યક્તિ કે સમાજની ભૂલ થયેલી હોય, ત્યારે ગમેતેવા પ્રકારનો સમાજ ભક્તિ ના ઉપ સામે રાખી સામાજિક અસહકારના પગલાં

છે કે તે ખૂન કરનારને માથે મોટું જોખમ લાગે છે. કેટલીક વાર આવો સામાજિક અસહકાર ખૂન કરનાર વ્યક્તિ કે સમૂહ ઉપરાંત તેને આશ્રય આપતાં બીજાઓ ઉપર પણ મોટું જોખમ લાવે છે. આ જોખમમાં એટલી મોટી અને પ્રત્યક્ષ વહેવારમાં દેખાય તેવી તાકાત છે કે જે તાકાત મોટી મોટી સલ્તનતોને નમાવી દે છે. અલબત્ત આવા જોખમથી જે હૃદયપરિવર્તન, સમાજપરિવર્તન કે પરિસ્થિતિ પરિવર્તન દેખાય છે, તેમાં ભયભીતપણાનો અંશ નહીંવત હોઈ શકે. એટલું જ નહીં પણ આવા જોખમનો ઉપયોગ કરીને પછી સામાજિક જાગૃતિ ન રહે તો તેના કડવા પ્રત્યાઘાતો પણ સહેવા પડે છે. કેટલીક વાર આ અસહકાર કાયમી રહી જાય તો તેમાંથી મોટા મોટા સમૂહોના કાયમી વેરવિરોધ રહી જવા પામે છે. આમાંથી મોટાં મોટાં તિરાડો પેદા થાય છે. નાતજાતના વાડા ભેદો અને ઉચ્ચ-નીચની ભાવનાઓને અહીં પોષણ મળી જાય છે. અને ખુદ અસ્પૃશ્યતાના મહારાક્ષસનું ભારત જેવા ઉદાર દેશમાં પણ બીજ રોપાયું તેનું કારણ આ હોય તો તેમાં નવાઈ નથી.

જેમ નૈતિક સામાજિક જોખમના કડવા પ્રત્યાઘાતો છે તેમ તેની તાકાતનો ઉપયોગ ન થાય તો રાજ્યનું અને બીજા જૂથ વર્ગોનું જોર આપણી માનવતાને નડી શકે છે. પરિણામે આધ્યાત્મિક જોખમ પણ સમાજ માટે અસરકારક સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આજની દુનિયામાં આ દશા સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેથી જ કમ્યુનિઝમ, સરમુખત્યારી, મૂડીવાદ અને સામ્યવાદનું જોર માનવજાતને ભીંસ લઈ બેઠું છે.

ભારતે આથી જ જેટલું જોર આધ્યાત્મિક જોખમ પર આપ્યું છે તેટલું અને કેટલીક રીતે તેથીયે વધુ જોર નૈતિક સામાજિક જોખમ પર આપ્યું છે. મનુસ્મૃતિ, પારાશરસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓ એનું જ્વલંત પ્રમાણ છે. અહીં મૌન ઉપરાંત એક આવો સમાજ ક્ષમાપન એમાંથી ઊભો થાય છે.

આમાં રાજ્ય આવું શું કરે ? તે તો તાત્ત્વિક ઉપાય જ લેવાનું. તાત્ત્વિક ઉપાયોમાં સંસ્કૃતિનાશના માર્ગ સિવાય બીજો કયો માર્ગ છે ? આ બધા પ્રશ્નોમાં નૈતિક સામાજિક સંસ્થાની જરૂરિયાત અનિવાર્ય છે.

આજકે આખાયે પ્રશ્નોમાં એવું કે દુનિયામાં રાજ્ય મોટે ભાગે છે, પરિણામે સામ્રાજ્ય ટકી જાય છે. આ દેશમાં એવા કોમી સેવક રાજકીય પક્ષો છે, તેમની મોટી ભાગી કે આઝાદી પછીના દેશો અથવા સામ્રાજ્યથી ક્ષેમના હાથમાં છે. આ પક્ષો કે તેઓ લોક સભાને ભારતીય રાજ્ય ઉપર આક્રમણ લાવે છે તથા મૂડીવાદીઓની કે મૂડીવાદી શિક્ષિતોની પણ મજબૂત કરતા જાય છે તેની સાથે આજની કેળવણી દાખલ થઈ શકે તેમ નથી. રાજ્યસંસ્થાએ તેને ? બધા-તાલીમ ખોલી છે, તે જ મહાયોજના દ્વારા તે આર્થિક સામાજિક અને ઉપરાંત કૃત્રિમ સંસ્કૃતિ ઊભી થતી જાય છે, તેમ તેમ પ્રાકૃત સંસ્કૃતિનો હ્રાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે. સમાન ક્રાંતિ રૂપાંતર તે પણ સ્વાભાવિક છે. આ દૃષ્ટિએ રાજ્યસંસ્થા પણ અહિંસક પ્રતીકાર અથવા નૈતિક સામાજિક સંસ્થાની જરૂર ઊભી થઈ છે.

બીજું કારણ

દુનિયામાં સામાજિક આર્થિક કૃત્રિમ કે ભૌતિક સંસ્કૃતિ ફેલાય અને રાજકીય ઉપરાંત ધર્મને નામે જ્યાં વહેમ, પામરતા, અસત્ય અને અન્યાયનાં અનિષ્ટો હોય ત્યાં ત્યાં નૈતિક સામાજિક સંસ્થાની જરૂર પડશે. આ રીતે નૈતિક સામાજિક સંસ્થા માટે ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે.

માત્ર એક જ કારણ રાજ્યની છે કે તે નૈતિક સામાજિક સંસ્થા સાચી દૃષ્ટિમાં ન વળી જાય, તથા તેનું લક્ષ આધ્યાત્મિક જ રહે. આમ થવાથી સમાજના ગાબડાં પૂરાશે અને હાનિથી બચી જવાશે.

ત્રીજું રાજકીય સંસ્થા

આ બે સંસ્થાઓના સંદર્ભમાં રાજકીય સંસ્થા પણ અનિવાર્ય

કે પણ એનો નંબર ઊતરતો રહેવો જોઈએ. કારણ કે રાજકીય ઉત્થાનમાં આર્થિક અને શારીરિક સગવડો મુખ્ય રહે છે. આધ્યાત્મિક ઉત્થાનમાં માનસિક સગવડ મુખ્ય હોય છે. નૈતિક સામાજિક ઉત્થાનમાં સામાજિક સગવડ મુખ્ય હોય છે, જ્યારે રાજકીય ઉત્થાનમાં શારીરિક સગવડ મુખ્ય હોય છે. એટલી શારીરિક સગવડ હમેશાં અતિરેકમાં પરિણમે છે. રાજ્યના હાથમાં ઘણા પ્રકારે શક્તિ આવી પડે છે. તેથી રાજ્યમાં જુલમશાહી, કાયદાશાહી અને વિશેષાધિકારની પ્રતિષ્ઠા જામતી જાય છે. પરિણામે ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સમાજ ગૌણ થઈ જાય છે. દુનિયાની મોટાભાગની દશા આ છે. એનાં ઉદાહરણો આપણી નજરમાં પ્રત્યક્ષ છે. એટલે એનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

જે રાજ્યમાં ઓછામાં ઓછા કાયદા અને ઓછામાં ઓછી સત્તા તે જ રાજ્ય સારું, આ સર્વમાન્ય દલીલ છે. ઋષિઓએ આદર્શ તો એ રાખ્યો પણ તેવું આધ્યાત્મિક ઉત્થાનવાળી સંસ્થાને અનુસરી નાખી. સંસ્થાના લોકોને અવ્યવસ્થા હોત અને સામાજિક તાકાત ઊભી કરીને તે દ્વારા અવ્યવસ્થા હોત તો બધે નહોતો. પરંતુ તેણે રાજ્યની પ્રત્યક્ષ દરમિયાનગીરી દ્વારા એ બધું કર્યું. તેથી બહાર પાટમાં તે ભલાઈ થઈ, પરંતુ ઋષિઓ નિષ્ફળ થઈ ગયા. તેના અભાવમાં નૈતિક સામાજિક ઉત્થાનની સંસ્કૃતિ જ નહોતી. ભારતમાં તે જે ભાગો જુએ તેણે સંગઠિત સામર્થ્ય પણ બતાવ્યું છે.

જરૂર છે માત્ર હવે રાજ્યસંસ્થાના સંગઠિત બનેલા સામર્થ્યને વિશ્વના રાજકારણ ઉપર પ્રભાવ રાખવા પૂરતી ખાસ હાથે રાખી, સાથોસાથ તેના અનુસંધાનમાં પૂરક પ્રેરક અને માર્ગદર્શક બળોને સમર્પિત કરી દેવાની.

નૈતિક સામાજિક ઉત્થાનના પ્રયોગો માટે આ ભાલ-નળકાંઠા પ્રયોગસંઘને નામે જે કાર્ય થયાં છે તેનો અહીં

નામ પૂરતો ઉલ્લેખ કરી બતાવ્યા પ્રાસંગિક આવે. શુદ્ધિ પ્રયોગનો ઉલ્લેખ થતાં શુદ્ધિપ્રયોગ એ શું છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા સહજ થવાની. આ દૃષ્ટિએ ટૂંક ખ્યાલ આપી દઉં :- શુદ્ધિપ્રયોગ એ ખાસ તો એક પ્રકારનો સત્યાગ્રહ જ છે પણ નાયુના સત્યાગ્રહ સાથે પરિચિત કાર્યક્રમ અને (જૂના કાળથી ચાલતા આવતા થયેલી) સમાગમથી અસહકાર નો સમાવેશ થતો તે આમાં નથી. આમાં જ નર નારીનું સ્વચ્છિક ત્યાગ. સામાના દોષને દૂર કરવા માટે પોતાની અને સમાજની શુદ્ધિ કરવાની વાત તેમ જ બીજી બાબતોમાં સંતુલનની વાતનો ખાસ આગ્રહ.

બીજું શુદ્ધિપ્રયોગમાં આગળની કસોટી ઉપરાંત આમજનતાને માટે પણ જરૂરી હોય કે શુદ્ધિપ્રયોગકારની આરોગ્ય સામાન્ય યોગ્યતા મુખ્યત્વે જોવાય જ (૧) નિયમ પાલનની શક્તિ કે પરોક્ષ અનુભૂતિ આવી હોવી જોઈએ પરમ ન હોય. તે ખાસ જોવાય છે આમ શા માટે ! તે વિષે પૂરા અને માર્ગદર્શક પુસ્તકમાં વિસ્તારથી કહેવું છે જ (૨) જે પ્રમ ખરા શુદ્ધિ પ્રયાસ થતા હોય તથા તેમના અમલ રાખે, સ્પષ્ટ કે પૂર્ણ ન થાય. (૩) તેમનું ઉપવાસ સામાન્યપણે સમાજ શક્તિ ન હોય વગેરે આ પ્રયોગકારને સરકારી મંજૂરી મેળવી લેવાની હોય છે જેથી આ પ્રયોગ સરકારીય સંસ્થાઓ / મુખ્યત્વે થતો હોય છે. વળી સામાન્ય રીતે ગમ્મે ઉપવાસથી વધુ ઉપવાસો આમાં કરવા દેવામાં આવતા નથી. આવા પ્રાર્થનાયુક્ત ઉપવાસો એક પછી એક વ્યક્તિના (સરકારી આદેશ મુજબ) સાંકળારૂપ થાય છે જાહેર પ્રાર્થના, પ્રભાતફેરી, પ્રાસંગિક પ્રવચનો વગેરે કાર્યક્રમ રખાય છ. આથી આત્મશુદ્ધિ ઉપવાસ કે અતિ ઉપવાસમાં જેટલી કસોટીની જરૂરિયાત અપેક્ષિત હોય છે તેટલી આમાં અપેક્ષિત નથી. એમની સાથે ઘણ છે તેમના ઉપર આવી અગત્યનું લખાણ નથી આવ્યું સમાજની

શુદ્ધ સમષ્ટિ વ્યક્તિનું કલ્યાણ જરૂર આવે છે. જ્યાં ઉપાસકોથી
ભરેલાં ચોકી થાય એટલાં બધાં શુદ્ધ જાગૃતિ અને નિર્મળ
ધર્મનાનું વાતાવરણ અને એકમતા સર્જવામાં મદદ મળી જાય છે.

દૂરમાં ગુરુપ્રવેશ એટલે વ્યક્તિને જેમ ખ્રિસ્તમય બનાવનાર તાલીમ
આપવી પડે છે તેવી આ સામાજિક તાલીમ છે. પરિણામે આધ્યાત્મિક
ભાન સતત જાગ્રત રહેવાને કારણે એમાંથી રાજ્યસત્તાની જરૂર ન પડે
એવા જેવી જાતિવાદ નાબૂદ કરી નાખે તેવું જીવવાનું સ્વધારીત
વ્યવસ્થિત અને ખ્રિસ્તમય શાંતિમય સમાજ ઊભું કરવાની પૂરી
શક્યતા છે. જો આમ બને તો વિશ્વભરમાં કાયમની શાંતિ સ્થાપવા
એમાં શંકા રાખવાપણું નથી રહેતું. ભાવનગરમાંના પ્રયોગ પાછળની
પ્રેરણામાં એવી કલ્પના આ છે.

અત્યારે આ જે તે સમાજ બના જગતની સામે ખુલ્લેઆમ ઠરીને
સીમેનાં સંઘર્ષ ભગવાને નાખ્યું, અમુકયોગ સાધકે છે. તેથી ક્રિશ્ચ.
ધર્મ અને સમગ્ર સંસ્કૃતિને નુકસાન થઈ રહ્યું છે. તે અત્યંત દુઃખદ
ઘટના છે. પણ જેમ ક્રિશ્ચ સમાજને ભૂતકાળમાં સહેવું પડ્યું તેમ
આજે આવાં સમાજોને સહેવું પડે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.
આ સમાજોની પાછળ ક્રિશ્ચના ભૂતકાળના આદર્શો કરતાં દૂરગામી
મહાન આદર્શો હોવાથી આ સમાજ બના આમ પાછળ એનો
કાર્યકરો અને સંતોનાં પણ બલિદાનો હોવાં જોઈએ.

જો ક્રિશ્ચમાં તે કાળે સમગ્ર દેશ એકમય હતો. આજે દેશમાં
વધનાગને નાખે મુક્તપ્રયોગ થયો છે. એટલે ક્રિશ્ચમાં જે શક્તિ
વરવ દેખાઈ તે આવાં સમાજોમાં દેખાવાને વાર લાગશે. પણ આજ
આધ્યાત્મિકતા અને પાયામાં ધર્મદૃષ્ટિ પાકી નીતિ હોવાથી આખરે
તેવાં સમાજોનો સર્વવ્યાપી વિજય થશે, એમાં શંકા નથી.

[illegible]

[illegible]

૮

સહકાર અને ટ્રસ્ટીશિપ

ગાંધીજી નવસમાજ નિર્માણને માટે અહિંસક સમાજરચના શબ્દ વાપરતા આવ્યા છે. આજના કાળમાં પ્રયોગના પ્રારંભથી જ સમાજ રચના કલ્પીએ છીએ તેને માટે ધર્મમય સમાજરચના શબ્દ અને વિશ્વગ્રામ નું ધ્યેય એવા શબ્દો વાપરીએ છીએ. બાપુએ 'અન-ટુ ધિ લાસ્ટ' નામના મહાન લેખક રસ્કિનના પુસ્તક પછીથી 'સર્વોદય' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. બાપુ ગયા બાદ રચનાત્મક કાર્યકરો સંત વિનોબાજીની રાહબરી નીચે હવે સર્વોદય સમાજરચના એ શબ્દપ્રયોગ વારંવાર કરે છે. ભૂદાન માધ્યમની આખી વિચારધારા એ શબ્દપ્રયોગ કરીને આગળ વધી રહી છે. બાપુના વારસદાર પંડિત જવાહરલાલ કોંગ્રેસ દ્વારા આવડી અધિવેશન વખતે 'સમાજવાદી ઢબની સમાજરચના' અને ત્યારબાદથી 'સમાજવાદી સમાજરચના' શબ્દ વાપરે છે. કોંગ્રેસ ક્યાંક ક્યાંક સહકારી સમાજરચના શબ્દ પણ વાપરે છે. પરદેશોમાં સરમુખત્યાર હસ્તે રાજ્યદ્વારા જે ક્રાંતિઓ થાય છે તેમાં સામ્યવાદ સમાજવાદ તથા લોકશાહી હસ્તે રાજ્ય દ્વારા જે રાષ્ટ્રનિયોજન થાય છે તેમાં કલ્યાણરાજ્ય શબ્દ પણ પ્રચલિત થયેલ છે. કે જ્યાં જેવા યુરોપીય નાના રાષ્ટ્રદ્વારા

? નાનિમિત્ત બનું તેમાં સહકારી પ્રવૃત્તિઓ અને લોકસંગઠનો પ્રતિરોધ ઉપયોગ થયો છે બીજા રાજ્ય દ્વારા સરમુખત્યારી એ ક્રાન્તિ થવા જતાં પાછળથી તે લોકશાહી સરમુખત્યારી ઉત્પ પ્રયોગ કરે છે ત્યાં લોકસંગઠનો વધારે બહુ ધ્યાન આપવા જેવું છે જ્યાં લોકસંગઠનોમાં અમુક રસ સામ્યવાદી સત્તા હોય છે સામ વાદી રાજ્યદ્વારા તે બધું થાય છે આથી આમજનતાદ્વારા રાજ્ય ચાલે છે તેમ મનાય કહેવાય, પણ આખરે તો રાજ્ય પ્રેરક અને અંતિમ માર્ગદર્શક હોઈ તેમાંથી અહિંસક સમાજરચના ઊભી થઈ શકે નહિ તે દેખીતું છે

કોઈપણ રાજ્યસત્તા

રાજ્ય ગમે તેટલી લોકશાહી એ ચાલતું હોય, તોયે રાજ્યદ્વારા ઊભી થયેલી સમાજરચના અહિંસક સમાજરચના હોઈ શકે નહીં રાજ્યસત્તા ગમે તેવી મેળવી ભલે ગમે તેવી પ્રમાણિકતાથી અહિંસાની વાતો કરે તો પણ તેનાથી અહિંસક સમાજરચના ઊભી થઈ શકે નહીં અહિંસક સમાજરચના વ્યવસ્થિત અથવા આગળ ધપાવી ઋષિઓ તો તીર્થંકરત્વ દ્વારા જ થઈ શકે. પ્રત્યેક ઋષિઓએ પણ ધર્મ તીર્થમ્ જગતને જ્ઞાનથી સ્થાપીને પ્રેર્યો છે આથી ભારતમાં માનવી આત્મા પણ અનુરૂપ તરીકે સ્વીકાર્યા આવી છે

જેમ પ્રાચીન આગમોમાં એક વાત પ્રસિદ્ધ છે કે નાભિનાથ નામના સમ્યગ્ દૃષ્ટિ રાજવીએ રાજ્યના હાથમાંથી બેસતીને હથિયાર ધારણ કરવાની સત્તા ખાનગી સમાજને આપી. એ સમાજમાં ઋષિ અને અંદર કુલકરો તથા વિદ્યાઓ મુખ્ય હતી. દુઃખમાં એ સમાજમાં ખેડૂતો તથા શિલ્પીઓ મુખ્ય હતા. આગળ ઋષિઓ ઊભા થઈ ગયા. આ સમાજમાં પણ પ્રેરક અને ઊંચા માર્ગદર્શકની ખામી રહી ગઈ એટલે તેઓ પોતે ત્યાગી પરમત્યાગી અને સર્વજ્ઞ તીર્થંકર થયા પછી એક ચતુર્વિધ પ્રકારના સંઘની રચના કરી. જેમાં ઉત્તમ

કોટિના અને જૈન પરિભાષા પ્રમાણે સમકિત પામ્યા. પછીનાં મહાત્માઓની આર્ય-નારીઓ અને સંન્યાસી સાધુ-સાધ્વીઓને પેદા કર્યાં હતાં. જૈન પરિભાષામાં કહું તો કાનૂનશાસન, જનશાસન અને પછી જિન શાસન એવાં ત્રણ શાસનો થયાં. આથી ત્યારનો સમાજ ધર્મમય અને સુખી સુખી બની ગયો હતો.

ગાંધીજીનાં વચન

આ સર્વ પ્રાચીન યુગની સમાજરચના. ગાંધીજીએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે : ગુલામ જ્યારે એમ કહે કે હું ગુલામ મટી ગયો ત્યારથી ગુલામી ગઈ એમ સમજો. આજે ભારતમાં સત્તા વગેરે આદર્શ સંસ્થા ટકી રહી છે. ધર્મસંસ્થાઓ અને બીજી સંસ્થાઓ વેરવિખેર થઈ ગઈ છે. અત્યારે ગામ પંચાયતો એટલે ગામપ્રજાના જનસમૂહો વિવિધ ગામ ઘટકો સ્વાવલંબી અને સ્વાધીનતાવાળા હતા. એમ જ્યાં તેઓની સામે સમગ્ર દેશ કે સમગ્ર વિશ્વના માનવ સમૂહો નહોતા. આમ કલ્પનામાં હોય તો પણ વ્યવહારમાં નહોતા. નહીં તો આ દેશમાં પરદેશી સત્તાઓ પેસી શકત નહીં. તો પછી આવી તો શકત જ શાની ! પણ એમ જ્યાં વિવિધ ગામ આદિ પણ આ દેશની વેરવિખેર પડેલી સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વો જે ગામ સમૂહોમાં છે તો તેમને ત્યાંથી શુદ્ધ બનાવીને વિશ્વના અનુસંધાનમાં સંકલિત કરવામાં આવે તો આજના જગતમાં ભારત દ્વારા વિશ્વશાંતિમાં તેઓ ચોક્કસ બની શકે તેમ છે. આ બધું આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. આપણે એ પણ જોઈ ગયા છીએ કે ધર્મમય નીતિના પાયાથી અને આધ્યાત્મિકતાના લક્ષ્યે જ આપણે આગળ વધવાનું છે કે વિશ્વ સુધી પહોંચવાનું છે. દુનિયામાં રાજ્યો દ્વારા જ ક્રાંતિઓ અને સમાજરચનાઓ થઈ છે. ભારતમાં પણ સ્વરાજ્ય બાદ પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા રાજ્ય દ્વારા સમાજનિર્માણ થઈ રહ્યું છે. અત્યારે ભારતને મુખ્યત્વે આર્થિક પ્રશ્નો લીધા છે. પણ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રો

અને સામાજિક પ્રશ્નો પણ ઉકેલો માટે લેવું લીધા છે જ. પરિણામે ગાંધીજીની રચનાત્મક સ કાર્યોના સંયુક્ત સાથેથી સર્વોદય પક્ષે રેંટિયો અને એવાં બીજાં પ્રશ્નો હાથ ધર્યાં છે. પરંતુ તેને ધારું પણ સરકારે રચનાત્મક કાર્યકરોનો મુખ્ય સહારો લઈને આઝાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રધાન સ્થાપ્યું છે. બીજી બાજુ સરકારે પોતે જ કેટલી ખાસ પંચાયતો દ્વારા તથા સહકારી સોસાયટીઓ દ્વારા ગ્રામપ્રધાન માનવસમૂહોને આર્થિક ક્ષેત્ર આપે છે. નાગપુર અધિવેશન બાદ કોંગ્રેસ પાસે સહકારી સોસાયટીઓ તથા બીજી સહકારી સંસ્થાઓ ઉપર જોર આપવા માંડ્યું છે. આજની કોંગ્રેસનું મુખ્ય અંગ સરકાર બની ગયું છે. એથી તે દરેક પ્રશ્નોમાં સરકારી તરફને મુખ્ય રાખી કાર્ય કરે તે સ્વાભાવિક છે. જ્યાં લગી કોંગ્રેસ પાસે પૂરક પ્રેરક બળનું અનુસંધાન ન થાય ત્યાં લગી આ તેને માટે અનિવાર્ય અનિષ્ટ છે એ સમજવું જોઈએ. આખરે રાજકીય પક્ષમાં તે પોતે રાજ્યોને દોરી રહી છે એટલે ખાસ વાંધો નથી.

પાર્લામેન્ટરી બોર્ડનો પ્રભાવ અને ગ્રામશક્તિ

કોંગ્રેસની પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ ચૂંટણીઓ નિમિત્તે જે એક કામ કર્યું છે, તેના પરિણામે ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો છે અને પરિણામે આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે કામ કરનારી સંસ્થાઓની ખોટ કોંગ્રેસ સંસ્થા વતી નહીં આવે. આ ખરેખર એક અદ્ભુત ઘટના બની ગઈ છે.

બીજી બાજુ આર્થિક સામાજિક ક્ષેત્રે ગુજરાતમાં ભાલનળકાંઠા નૈતિક પ્રાયોગિક સંઘે પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પણ ઊભું કર્યાનો પુરુષાર્થ આદરી દીધો છે. જો આમાં ફાવે ને ખમે અને એવાં કોંગ્રેસીઓ તરફથી અસ્તિત્વ આપનારીઓ આવતી હોય છે. એ આપનારીઓને આ પૂરક પ્રેરક સંગઠનોમાં જોડાવા માટે પણ ફરી સિંહાસને ખેલ ખોટું જણાય રહે છે. જ્યાં તે સંઘનો

પોતાનું ભાન રાખીને આગળ વધવા ઉત્તરોત્તર પ્રયત્ન કરી રહેલ છે જેથી સરવાળે ખુદ ટ્રસ્ટીઓને પણ ફાયદો થવાનો છે

ગીછ નામનું આર્થિક સામાજિક રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોમાં અહિંસક પ્રતીકારના પ્રયોગો કરીને આ સંઘનો ટ્રસ્ટીને સતત યુગસંગીન બનાવવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે આથી આખરે સમય જતાં ગામની જનશક્તિ પોતાની તાકાત બતાવી શકે, એ વિશ્વાસ રહે છે અગાઉના સત્પ્રકરણમાં કહ્યું તેમ એ જનશક્તિને આધ્યાત્મિકતાથી નૈતિક બળનો અને આમ ધાર્મિક બળનો સહારો મળતો રહેવો જોઈએ. જેથી સંઘ સુમાર્ગે જ રહે અને ટકી રહે.

સહકાર્ય અને બેકારીનિવારણ

સહકારે સહકાર્યની દિશામાં આ નૈતિક ગ્રામસંસ્થાના અંગોએ પોતાનો પરચો બતાવ્યો છે શ્રી વૈકુંઠભાઈ મહેતા નિમિત્તે એમનું નૈતિક પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકારાયું છે તેથી એ કાર્ય દીપી ઊઠ્યું છે એ જ રીતે વ્યક્તિગત માલિકીના બદલે આર્થિક ન થાય સહકારી મંડળીમાં ફેરવી શકાય તથા તેમાં કામ કરનારાં માણસોને પણ આપવાની શરત સ્વીકારાય તો ગામમાંથી ઉપજતા માલનું રૂપાંતર કરવામાં અને ગરીબી બેરોજગારી નિવારવામાં નૈતિક ગ્રામસંસ્થાઓને મોટો ટેકો મળે.

સરકારી દરમિયાનગીરીમાં નહિ માનનારા અને સ્વતંત્ર મજૂર સંગઠનના ન્યાયી નિયોજન આવવાના પણ હોઈ એમની આગળ વધેથી આ વાત મુશ્કેલ છે જ્યારે ગ્રામસંસ્થાઓના માર્ગમાં આડખીલી અને બહારની મોટી આફતો છે ત્યારે કોંગ્રેસ અને ટ્રસ્ટીરાજ્ય આર્થિક મદદ સરકારથી આજના યુગે કરી શકે.

આંતર ચોરી બેરોજગારી નિવારણનો આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એવો સ્વતંત્ર સંઘનો સિવાય બીજો માર્ગ જ નથી.

યંત્ર દ્વારા એ સમ ઉત્પાદનને નરદમ ચૂસનારો બનાવીને શિવાય કે તે ભારત પણ ચૂસનારાઓને ચાર્યું જવાનું હોય અથવા સત્યુગલાની કે ભરભરી પ્રકૃતિ અપનાવવાનું હોય, તે ભારતથી સ્વપ્ને પણ બનવાનું નથી.

આથી પરિણામમાં કેપીટાલીઝમથી નિકોલીઝમ તરફ જનારો પણ આ એક જ માર્ગ છે. અન્યથા રશિયા યંત્રોની સામે નહીં ટકી શકે, તેના યંત્રોની સામે નહીં ટકી શકે, ધર્મ પણ વિજ્ઞાનની સામે લોકશક્તિ પામી નહીં શકે.

ટ્રસ્ટીશિપવાદ

બાપુએ ભારતને અનુરૂપ આર્થિક ક્રાન્તિને માટે ટ્રસ્ટીશિપ તત્ત્વ સાર આપ્યો છે. જમનાલાલજી બજાજે તે મુજબ ચાલીને ઘણો નમૂનો વેપારી હોવા છતાં રજૂ કર્યો હતો. એ કે મેં આગળ કહ્યું તેમ આ દેશ માટે આ નવી વાત નથી. રાજસ્થાનના ભામાશાહે આનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું જ છે.

સવાલ એ છે કે આપણા દેશમાં ટ્રસ્ટીશિપનો વ્યાપક અમલ કઈ રીતે કરાવવો?

ભાલ-નળકાંઠા પ્રયોગ નિમિત્તે આપણે ગામડાંઓમાં નૈતિક સંગઠનોએ એક પછી એક રાષ્ટ્રીય મહાસભાને પોષક આર્થિક આંદોલનો સ્વીકાર વિચારની રીતે સ્વીકાર્યો છે. ખાસ કરીને ભા. ન. ખેડૂતમંડળે આમાં પહેલ કરી છે. ધરતી એ માત્ર આજીવિકા માટે છે, વેચાણ લેવા માટે નહીં આ વિચાર આ દેશમાં પ્રથમ પડેલો છે જ. જમીન અને જળ એ કુદરતમાં જેમ વ્યાપક છે તેમાંથી જમીન આ રીતે નીકળી જવી.

ખેડૂત એ ગામના કેન્દ્રસ્થાને છે. ખેડૂત ન સમાજ દ્વારા ક્રાન્તિનું કે ધર્મમય સમાજરચનાનું વાહન બની શકે તેમ છે તો એ આર્થિક

રીતે નિશ્ચિત બની જાય તેવું બાકીના સમાજે રાજ્યે અને ધર્મ સંસ્થાઓએ કરવું જ રહ્યું

સારાંશ

(૧) આ આધારે પ્રકરણનો સારાંશ એ કે ખેડવા માટે જમીન અને રાષ્ટ્રીય સરાસરી આવકથી વધારે આવક જમીન દ્વારા નહીં આવું ખેડૂનો મત છે.

(૨) સર્વોદય ગ્રામસમાજના મજૂરો અને બુદ્ધિજીવીઓના ખેડવાની ખેડૂતો મિત્રતા કરે તેમનું સ્વમાન ન હણાય તે રીતે કરે અને વર્તે

(૩) આખરી જમીન પણ જો સંયુક્ત ખેતીમાં ભળી જાય તો અન્નાદિમાં તથા રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન વધારવામાં ખેડૂતો આગળ બની રહે પરિણામે તેમનું આર્થિક રાજકીય અને સામાજિક સ્થાન પણ ઊંચું આવી જાય. એવું જનાવ નિરુદ સાર્થક થઈ જાય

(૪) ઉપરાંત ખેડવા કરતાં વધુ જમીન હોય તો તે વધારાની જમીન સહકારી ખેતીમાં જોડે અને ઓછામાં ઓછું નામનું મહેનતાણું લઈને તથા મજૂરોને વધુ મજૂરી આપીને પોતાની મહેનત સેવા સહકારી ખેતી મંડળીમાં આપે

(૫) ગ્રામની સહકારી પ્રવૃત્તિમાં નૈતિક માર્ગદર્શન આપનારાં સિદ્ધાંતપાલક ગ્રામસંગઠનોનું પ્રતિનિધિત્વ કાયમ થાય અને નિયમ એ માટે રાજ્ય સમાજે તથા ધર્મસંસ્થાઓએ સતત પુરુષાર્થપૂર્વક ધ્યાન આપવું જોઈએ

(૬) ગોપાલન કે પશુપાલન ગ્રામોદ્યોગ અને ખેતી એ ત્રિવિધ આપો ગ્રામસમાજ દ્વારા શુદ્ધ થઈને ફરી જાય તો વિશ્વમાં શિવતા

પૂરક એ ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ અસાધારણ મર્મ આપે છે.

સદાચાર અને દુરાચારનો આ રીતે સમન્વય થશે તો ઉચ્ચ જીવન સમાજોના પ્રશ્નમાં જ નહિ સિવાય ભારતનાં ગામડાં વિષે ચોગાનમાં સહેજે ધર્મપ્રધાન જીવો કરવામાં ઝટપટ નીવડશે એ નિશ્ચિત છે

આ ત્રણ પાપો એ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સૌથી પ્રથમ આવે છે ત્યાગ વસ્તુ ત્યાગે મુખ્ય એ મન પણ સદાચાર જ સૂચવે છે આ રીતે અપરિગ્રહી અને બની સદાચારનો સિદ્ધાંત ભારતની પ્રજાના અનુભવમાં હતો જ તેમાં જરી અતિથિ દેવો ભવ એટલે કે અતિથિને આવેલા કોઈ પણ મિજમાનને ભગવાન માનીને આદર એ સૂત્રે સેવાધર્મ સુગમ કરી છે દુરાચારના નિષેધ માટે આવી નિશ્ચિત નીતિ મનુ નિષેધ હોય!

ઉપનિષદ્ ઋષિ એથી આગળ કહે છે

ધર્મનું શરણ છે આયુ ? જે આ જગતી વિષે,
ત્યાગીને ભોગવી જાણો વાસ્મિ સાધન અન્યનું

આ શ્લોક બતાવે છે કે તમે ? કોઈ તમારી બુદ્ધિ અને તમારા પ્રયત્નોએ મેળવો છો તે પણ છેવટે તો વિશ્વમાતાનું છે એટલે કે તમારો પોતાનો એકાકી માલિકી હક રાખ્યો કે સમાજહિતનો લોપ થઈ જ જશે. વિશ્વમાં આપેલા માલિકી હકને દૂર કરવામાં ગ્રામસમાજ દ્વારા આ રીતે સદાચાર અને દુરાચારના સિદ્ધાંત સાધના પામે. એ માટે એકેક આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમીએ તન, મન અને સાધનથી આખા બ્રહ્માંડની સામે રાખીને કાર્ય કરી જવું રહ્યું

જૈન આગમોમાં શ્રમણો માટેનાં મહાવ્રતોમાં તો નિષેધ ખાતી પણ સમાજસેવાને પૂજીને આવતાની વાત આવે છે શ્રમણો

૯

ગૃહસ્થાશ્રમ અને સેવાક્ષેત્ર

આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી સામે સૌથી પહેલું કુટુંબક્ષેત્ર આવે છે. કુટુંબ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય બજાવવું એને કંઈ સેવા ન કહી શકાય. કારણ કે કુટુંબની સેવા લેવી કે દેવી એ તો પારસ્પરિક ફરજ છે. જેમ કુટુંબની સેવા પ્રત્યક્ષ સેવાય છે તેમ પરોક્ષ રીતે બધા માનવસમાજની સેવા સેવાય છે. પરંપરાએ જોઈએ તો આખા વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્રની સેવા સેવાય છે. આથી જ સાચી માનવતામાં માનનાર મનુષ્ય માટે સમગ્ર વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્રની સેવાનું વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગૃહસ્થાશ્રમને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ તથા સંન્યાસાશ્રમ એમ ત્રણેય આશ્રમોનો આધારસ્તંભ બતાવ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ પણ ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્યો સામે વિશ્વભરનું સેવાક્ષેત્ર ખુલ્લું થાય છે.

આજની પરિસ્થિતિ

આજના યુગે તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ પૂરક, પ્રેરક અને માર્ગદર્શક બળોની છે. અત્યારે માર્ગદર્શક સાધુસંસ્થાઓ અને એવી આખી જરૂર છે. પણ પૂરક અને પ્રેરક બળોમાં તો મુખ્યપણે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ રહેવાના. માર્ગદર્શક સાધુસંસ્થાઓમાં પણ ક્રાંતિની દૃષ્ટિના

સાથી પેસ નહીં જાય કે પ્રવેશ નહીં પામે, ત્યાંથી આજની સાધુ સંસ્થાઓ જે અનુચિત જગ્યામાં છે તે ઉચિત જગ્યાએ થઈ શકે તેમ નથી. આથી દરેક ક્ષેત્રે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમીઓની જરૂર છે.

આપુધને રાષ્ટ્રસેવાક્ષેત્રને કારણે જ કેટલાંક ત્યાગી કે વાનપ્રસ્થી નરનારીઓ કે કુટુંબો મળ્યાં છે તેમનો ઉપયોગ પણ પ્રેરક ભાગોમાં ખાસ કરવાનો રહેશે. આથી ભાલનળકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘ નામની જે સંસ્થા છે અને તે અન્વયે દેશભરમાં એ પ્રકારની ઠેર ઠેર સંસ્થાઓ ઊભી કરવાની જે નેમ છે તેમાં આવાં નરનારીઓ કે કુટુંબોનો ઉપયોગ થઈ શકશે. જો તેમનામાં સર્વાંગી દૃષ્ટિ આવશે તો; નહિ તો તે પૈકી સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળાં નરનારીઓને તારવી લઈ આવી સંસ્થાઓમાં દાખલ કરવાનાં રહેશે.

મૂંઝવતો આર્થિક પ્રશ્ન

આવાં ભાઈબહેનો કે કુટુંબોને માટે બહુ મોટો આર્થિક પ્રશ્ન ઊભો થવાનો નથી. કારણ કે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળનારાં કોઈને તેમનો બોજો સામાન્ય હશે અને તે આપમેળે સમાજ ઉપાડી લેશે. કારણ કે આવાં નરનારીઓ કે કુટુંબો સમાજોપજીવી સહેજે બની ગયાં હશે. અથવા સમાજોપજીવી નહીં હોય તો સંસ્થાન પણ તેમનો આર્થિક પ્રશ્ન મૂંઝવશે નહીં. પરંતુ જ્યારે પૂરક અને પ્રેરક ભાગોની આજે અનિવાર્ય અગત્ય છે. કોંગ્રેસ સાથે એ ભાગને અસરકારક રીતે સાંધવાનું કાર્ય એ સંઘે હાથે આજે કરવાનું આવશે ત્યારે સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળાં આવાં ગૃહસ્થાશ્રમી જનો આવી સંસ્થાઓને મેળવવાં જ પડશે. નહીં તો આ ભગીરથ કાર્ય એકલ દોકલ ક્રાન્તિપ્રિય નિઃસ્પૃહી સાધુ પુરુષ કે બ્રહ્મચારીથી બની શકવાનું નથી જ. એથી જ આવી સંસ્થાઓ માટેનો આર્થિક પ્રશ્ન ઘણુંમાં ઘણું મૂંઝવતો રહેવાનો. આ સંસ્થાઓને ગુંડાવાદ, મૂડીવાદ, સંસ્થાનવાદ, કેન્દ્રિતપણામાં માનનારા જગતના આદર્શ લોકશાહી વિરુદ્ધના સત્તાવાદ તથા બધાં પ્રકારના સાંસ્કૃતિક આક્રમણો સામે અહિંસક સાધનોથી

સતત બતાવું આવવાનું હોઈને તેમને આર્થિક પ્રશ્ન ખૂબ ખૂબ મૂંઝવણ-નો. આથી જ ગામડાંઓએ, નગરોએ, સંસ્કૃતિપ્રેમી સજ્જનોએ તથા સંસ્કૃતિપ્રેમી વ્યક્તિઓએ તથા ટ્રસ્ટ જેવી સંસ્થાઓએ આવી સંસ્થાઓને ટકાવવા માટે આર્થિક મદદો પૂરી પાડવાની રહેશે. સદ્ભાગ્યે આજના જમાનાના આ સંઘોએ સ્થાનિક સભાઓએ, ઘણી સભાઓએ દેશ સભાઓએ અને વિદ્યાર્થી સભાઓએ જ્યારે જ્યારે એવી જરૂર છે ત્યારે ત્યારે તે પ્રમાણની મદદ છે પરંતુ હવે સ્વમાન-ભેર જેવાં એવી ખરી પડે છે ત્યાં સુધી એમની કદર કરવામાં આવી છે એમ મને નમ્રપણે લાગે છે એ પ્રકારની કમી પૂરવાની સૌથી મોટી જવાબદારી સાચા ધર્મગુરુઓ ઉપર છે, એમ પણ હું માનું છું.

વેતન પ્રશ્ન

આ રીતે જો નગરસમાજ નિર્માણમાં આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમીઓની અપેક્ષાઓ પણ અનિવાર્ય છે, તો તેવા કાર્યકરો માટેનો વેતન પ્રશ્ન પણ એ જ દૃષ્ટિએ વિચારવો રહે છે.

હું પોતે જ વર્ષ પહેલાં રાજકોટ ગયેલો. ત્યારે પ્રધાનમંડળના કાર્યકરોએ માસિક વેતન પગારોને બદલે વાલ્મ્યેતરમાં સામસામાંકો કર્યો. મને લાગ્યું કે સૌરાષ્ટ્રના આ ધનદ સેવક પગારોથી વેતન વેતન જ્યારે નહિ તો સારું. શ્રી ઢેબરભાઈ મુખ્યપ્રધાન હતા. ત્યારની આ વાત છે. તેઓને તો બારે જ એક પાર્ટીની જરૂર હોય કારણ કે તેમની એકબાની સામાન્ય જરૂરિયાત તેમનાં સ્નેહીજનો કે આપ્તસમાજ સહેજે પૈરાઈને પૂરું કરી દે તેમ હતો, પરંતુ સાથીજનોમાં બાબતમાંથી ન બને તે હેતુથી પૈરાઈ તેઓ સામસામાંકો કર્યું ને સમાજાશ્રયે ખરી હતી. એવો મારો ખ્યાલ છે. પ્રથમ તો મને લાગ્યું કે ક્યાંક ખરી હતા. તેવા પ્રકારના ન જ હોય, એ ઉત્તમ છે પણ ત્યારની તેમની, સાથીજનોની અને સમાજની પરિસ્થિતિ જોતાં હું તેમને કે તેમના સાથીઓને નિર્દોષ જ ગણું નહોતો. એક બાજુ સતત એવી ધારણ-

ની રહેલી તેમની જોને તો બીજી બાજુ ઘરને ધર્મશાળા બનાવી દઈ નાનાં મોટાં સૌની સરભરા કરતા તેમના સજ્જન અને સહ ચારિત્ર્ય સાધ્વીઓને જોનો. જેઓ બીજેથી દબાણો કે પિતા વેતનમાંથી કે વેપારમાંથી મહેનત મેળવી હો તેવી સામાજિક પરિસ્થિતિ જોનો. એટલે ખુ — તે એક નવી પ્રવૃત્તિ નવસમાજનિર્માણની ઊભી કરી હોત, તો કોઈ એક ઉપાય નહીં મળે. મધ્યમ માર્ગ મળ્યો પણ. જો આમ છતાં સાધનસામગ્રી ઓછા કરવા બધા તૈયાર હતા પણ તેમનામાંથી સરકારી ધોરણ પણ જેવું પડે તેમ હતું આથી તે આમથી ન બન્યું. આજે તો સૌરાષ્ટ્ર મુંબઈમાં ભળી ગયું છે

સેવામાંથી પદ્ધતિને એક મર્યાદા છે. ખાનગી સત્તા તેને ખુલ્લા રાખવાં પડે છે. ખાનગી ધંધોમાં વેતન વધારે હોય એટલે સમાજનું દબાણપણ વધે. સરકારી કર્મચારીઓને વેતન વધુ આપવું પડે. અને બીજે આખા સમાજના અમુક સ્તરનો ગાળો નવ આજે તો સરકારી કર્મચારીઓનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃતપણે વધવાને કારણે વિકાસ થયું છે બીજી બાજુ મધ્યમવર્ગ અને ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ જેવાં સ્વતંત્ર ક્ષેત્રોમાં આવા સરકાર દ્વારા વેતન કે મદદ મળે છે ત્યાં પણ પગારના ધોરણો વધી ગયા છે. આવા સંયોગોમાં સર્વોચ્ચ પરિણામ કુશળ કાર્યકરો આવી અહિંસક ક્રાન્તિકારી સંસ્થાઓને મળવા રોકવા છે. એટલે વેતનપ્રમાણ કરતાં આવી સંસ્થાઓમાં કાર્યકરોની કેવી દશા છે? આ સમાજમાંથી કે આ સંસ્થાથી તે આવે છે? તેમની અને તેમના કુટુંબની કેવી મનોદશા છે? તેમના બાળકોના ભવિષ્ય માટે શું? એ કાર્યકર અને તેના કુટુંબના સભ્ય ભિન્ન યોગ્યતા કેવી છે? આવી જ ગામોના કાર્યકરોમાં પર કે રિપ ઉત્તમતમમાં અનેક પત્નીઓની સામે તે મદદ અને તહીં બન્ને રીત કરી હો છે કે કેમ? કોઈ પણ પ્રલોભન કે ભય તેમને નડતી હોય છે કે કેમ? તેમનો અભિગમ અને કુટુંબના ... સંસ્થાઓમાં

કેટલો વિલીન થયો છે! તેમની પોતાની બૌદ્ધિક યોગ્યતા અને અધિકયોગ્યતા કેટલી છે! આ બધું વિવેકબુદ્ધિથી આવી સંસ્થાઓમાં વિચારવાનું રહે છે

ખાસ રાખવા જેવી વાતો

(૧) આપણે જોઈ ગયા કે ગ્રામસંગઠનનિર્માણમાં ખેડૂત અહિંસક ક્રાન્તિનું વાહન બનવાનો છે તેનામાં આજના યુગની અહિંસક ક્રાન્તિ માટેનો મસાલો ભરેલો છે એથી જ આપણે એમની જમીન પરની આસક્તિને નચિંતતા કરી દીધી છે અલબત્ત કે જેમ ખાસી જમીનની જરૂરિયાતો અને ખાવાનો માટે ભરાપો વિચારે છે તેમ અહિંસક સૈન્યની જરૂરિયાતો તથા સાધનો માટે આવી ક્રાન્તિના વાહક આખા ધર્મે અને એવા ધર્મદૃષ્ટિ મંડળોએ સૌથી પ્રથમ વિચારવું પડશે. તે ખાતર ગ્રામસંગઠનોમાં નૈતિક ગ્રામસંગઠનોએ ખેડૂતના રોટલાનો પહેલો વિચાર કર્યો

(૨) મુખ્ય વાતને રોટલા ઉપર થી ભગવાનું પાછું. પણ એની બાબતોમાં ખાસ વગેરેનો વિચાર નૈતિક ગ્રામસંગઠનોએ અનિવાર્ય કરવાનો રહેશે. પોતે ખાન તો આમાં ક્રાન્તિવાહકોએ ધીરજ રાખવી જોઈશે. સંસ્થાઓએ અને સરકારે ભલાને આરોગ્ય શિક્ષણ સંબંધની બાબતના જે સામાન્ય પ્રબંધ થશે તેથી સંતોષ માનવાનો રહેશે. ન કે રોટલા પૂરતી જમીન ઉપરાંત પૂરક ગ્રામોદ્યોગ કે સામાન્ય મજૂરીની રોજી ખેડૂતોને ખાસ જરૂરી નથી પડે. પણ આજે તો બેવડા મજૂરોની જે એમના હસ્તક ખૂબ રહેલાં છે, તે ઉતારવા જોઈ દરવું અને કે લોકોને સર્વ કરવું પડશે. તેમ જ ગામના કુટિરઉદ્યોગો તથા મજૂરો માટે આમાં ઘણાં સાધનોમાં પણ ફેરફાર કરવું રહેશે.

(૩) ગ્રામસંગઠન કુટિરઉદ્યોગો આ અહિંસક ધર્મક્રાન્તિમાં સૌથી અગત્યનાં સાધનો છે. ખેડૂતો અને આ પૂરક ધંધા કર

એમને તેમનું ભાગ્ય મળવાથી જ તે રહીને આગળ વધવાનાં છે ત્યાંથી ત્યાં કાર્યકરોના વેતનમાં ખેડૂતોએ ઉદારવૃત્તિએ જોવું પડશે. તેમને સુપેરે કાર્ય કરવા પ્રતિષ્ઠિતના પરિચયો ખૂબ પ્રયાસ કરશે, પણ તેમણે નૈતિક સંગઠનોની સહકારી પ્રવૃત્તિ, ખાદી પદ્ધતિ, શુદ્ધિપ્રયોગો અને શાંતિસેનાના કાર્યક્રમો હિંમતભેર પાર પાડી આગળ ને આગળ ધપવે જવાનું છે. તેમના સાથી સંગઠનો—જેવાં કે ગોપાલક સંગઠન, ગ્રામોદ્યોગ મજૂર સંગઠન—મહાજન ખૂબ કરતાં હોય તોયે પ્રાયોગિક સંસ્થાના નૈતિક આધ્યાત્મિક ઉપયોગથી તેમની મુશ્કેલી ઘટવાની શક્યતા વધવાની છે. આ બધામાં તેમના મુખ્ય સાધનરૂપ કાર્યકરો છે. એટલે તેમને પ્રતિષ્ઠા અને પૂરું વેતન આપવા આપવામાં સતત કાળજી રાખવાની છે. એટલું જો આમાં નિયમ થશે તો તેની ગામડાંની, દેશની, વિશ્વની અને સદ્ધર્મની સૌ સેવા થવાની છે. તે સિવાય ભગવાન અને મહા ખેડૂતને પણ જોવાનું હોય નહીં.

(૯) જો કે આવાં સંગઠનોમાં કામ કરવા આવનારા કાર્યકરો ખૂબ સાવધાન રહેશે જ. એટલે સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિગત ખેડૂતો તેમને ઘેર વેતન આપે હોય તેમ અને જ્યારે જરૂરિયાત પડશે ત્યારે તેમને તે એ વેતનના બદલો ભાગ પરત કરી દેશે. કારણ કે તે સંન્નિષ્ઠ મુખ્ય વાહન આરંભ કરે છે, ગ્રામોદ્યોગ મજૂર સંગઠનના સભ્યોનું ધનનિરૂપણ ખૂબ નીચું છે તો આપણે પણ થોડું પણ ખાનપાન કે પોતામાં કંઈ ન વધીએ? એમ તેઓ સમજવાના જ. પરંતુ તેઓનાં ખાનપાન તથા જે સમાજમાંથી તેમનાં પત્ની, માબાપ, વડીલો આવે છે તેમની ઓછામાં ઓછી સામાજિક જરૂરિયાતો એક ખેડૂત કુટુંબ કરતાં પણ રહેવાની. તેમનાં બાળકોના શિક્ષણનો પણ પ્રશ્ન રહેવાનો. સરવાળે આ બધી બાબત કે બિમારીના વેળાએ તેમનાં જન્મ, લગ્ન, મરણની ખરચ, વારસાઈ વગેરે પ્રશ્નો ન હોય ત્યાંસુધી

એ બધું તેમણે અનિયંત્રિત વિચારવાનું હોઈને પણ તેમની અનુવિધાએ સચિત રહેવાની. તેઓએ આજનું શિક્ષણ શિક્ષણયોગ્યતા કે આવડતું જોવાના વગેરે મેળવવામાં આજ પૂર્વે જે ખર્ચ કર્યો હોય, અધિક ખર્ચ્યું હોય તે બધી બાબતો પણ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી થઈ પડે છે. આ બધું જોતાં તેમનું વેતન બરાબરી બેહુદ કુંજીની બરાબરી આવક કરવા લાયકાથી નથી નહી અને મજૂર કુંજીની બરાબરી આવકના ધારણાથી નથી નહીં તે કારણ રાખવી જોઈએ. આજની મોંઘવારી વગેરે જોતાં મધ્યમ વર્ગના કાર્યકર્તાઓના કુટુંબ માટે પચાસથી પોણોસો લગી માસિક વેતન યોગ્ય ગણાય. જ્યારે બેહુદ કુટુંબના કાર્યકરો માટે ત્રીસથી પચાસ લગી માસિક વેતન યોગ્ય ગણાય. યોગ્યતાના વિશેષ પ્રમાણે એમાં વધઘટ સંસ્થાઓ કરી શકે. ખુદ કાર્યકરો પણ તેમ કરી શકે. સાથોસાથ આવા બધાય કાર્યકરોનું ભવિષ્ય વિચારવા માટે સંસ્થાઓએ પોતાની પ્રાથમિક મહેનત કરી છૂટવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. તે ચિત્ત બધું કરવાની જરૂર ન હોય. આજીવિકા આપવામાં વિચાર ન જ થઈ શકે તેવું પણ નથી. આ તો આજના સંયોગમાં કાંઈક માર્ગદર્શક બને, તે પૂરતું લખ્યું છે. સંસ્થાઓને કરો બાબતોમાં વિચાર કરવાની છૂટ હોય જ. કોઈ કાર્યકર [illegible] મિત્રો, પૂર્વના સમયનો, બીજા જ્ઞાતિની આવકો કરીને કે બચાવેલી મિલકતમાંથી આવી પણ વધુ મેળવી શકે તેમ હોય ત્યાંય તેવી રકમો તેમણે લેવી ન જોઈએ. આવા સંસ્થાઓની મજૂરીથી જેમને પૂરતું હોય, તેમને માટે તે આપી દેવી જોઈએ. આ બાબતમાં સંસ્થાનો આવડત તેમના મુખ્ય હોદ્દેદારોને બધું રહેવી જરૂરી છે જ.

(૪) આવી સંસ્થાઓ હેઠ અને દુનિયા પાસેથી સર્વ પ્રકારનો સહયોગ મેળવવાની અધિકારિણી છે પણ એમને હાથ પસારો ન પડે. તેને માટે જે સહકારી પ્રવૃત્તિઓથી તે પ્રવૃત્તિમાત્ર સાથે પોતાનો

ગામનાં ? કામો આપે તેમાં સહકારી અમલદારોએ અને સરકારે પૂરેપૂરો સહયોગ આપવો જોઈએ. આ યુગે આવી સંસ્થાઓને જો પોષણ નહીં મળે અને આર્થિક રીતે તેમને સતત મૂંઝવણમાં મુકાવાનું થશે તો પછી સત્ય અહિંસા જેવા સિદ્ધાંતો દ્વારા વિશ્વશાંતિની વાતો કરવામાં રહી જશે.

ગૃહસ્થાશ્રમીઓ માટે સેવાક્ષેત્રનો વિચાર કરવામાં આ નવી પાત્રોને વિચાર્યા વિના નહીં ચાલે. તેવા આવી વાતોને સહેજે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૧

આધ્યાત્મિક ધર્મ

વિકાસ એ પ્રાણીમાત્રનું ધ્યેય છે. ખાસ મનુષ્યજીવન માટે સાધનોની અનુકૂળતા હોવાથી એ ધ્યેય શક્ય અને સ્વાભાવિક હોય છે. તેથી એ વગર જીવન માટે હોવું નથી.

ધર્મ એ વિકાસનું અંગ છે. આત્માને ધ્યાનથી જ્યારે તેની ક્રિયાને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. એ ધર્મ આધ્યાત્મિક કોટિથી ક્ષેત્રોનાં જેવાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપમાં હોય છે અને તે તે સ્વરૂપમાં ધર્મને નીતિ, કર્તવ્ય, પરોપકારધર્મ, સમાજધર્મ, ગ્રામધર્મ કે રાષ્ટ્રધર્મ ઇત્યાદિ શબ્દોથી ઓળખવામાં આવે.

આત્મજ્ઞાનથી માંડીને મુક્તિ સુધી એક ભક્તિ સૂત્ર જીવનમાં રહીને ઈશ્વરના ધર્મો જેમ જાણવી હો એ બધી વાતો આપણાં શાસ્ત્રોમાં ખૂબ વિસ્તારથી કહી છે. અહીં આધ્યાત્મિક ધર્મને લગતી વિચારણા કરવાની છે.

આધ્યાત્મિક ધર્મને આપણે જીવન સંબંધમાં વિચારીએ તો વિચારપૂર્વક તો જ ઠીક પડે, કારણ કે આધ્યાત્મિક ધર્મ આજે ? ક્રિયાથી પ્રચાર થાય છે તે ખાસ અગત્યના આપણે જાણીને જ તે આધ્યાત્મિક ધર્મને ખાસ આત્મામાં આણીએ તો જ તેની સાર્થકતા સમજાશે.

વિશ્વધર્મ

નીતિ એ જ ધર્મનો પાયો છે તે વાત જેમ આપણે બીજા ધર્મો વિચારતાં દરેકમાં રાખી હતી તેમ દરેક પણ રાજ્યની જ છે પરંતુ ફેર એટલો જ છે કે પહેલાં ધર્મનું જે ક્ષેત્ર હતું તેટલું જ તેના વ્યવહારનું ક્ષેત્ર પણ સંકુચિત હતું. વિશ્વધર્મમાં જેમ આખા વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે તેમ વિશ્વનીતિમાં પણ આખાએ વિશ્વના પ્રાણીઓનો સમાવેશ છે નીતિથી ધર્મને ઓળખવો સહેલ થઈ પડે છે તેથી જ આપણે નીતિ શબ્દનો ધર્મ શબ્દની નામકક્ષ ગણ્યો છે નીતિ એ ક્રિયાત્મક વસ્તુ છે, તેથી તે ચકાસી પરખાય છે માટે મનુષ્યે મનુષ્યની ક્રિયા પરથી ધર્મિકતા કરવાનું માપ કાઢવું જોઈએ.

વિશ્વધમ અને ઇતર ધમ

વિશ્વધર્મ અને ઇતર ધર્મમાં ફેર એટલો છે કે બીજા ધર્મો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પરિમિત છે ત્યારે વિશ્વધર્મ તો અપરિમિત છે દાખલા તરીકે કુટુંબધર્મ સમાજધર્મ વગેરે.

ગૃહસ્થધર્મ અને કુટુંબધર્મ જ નભાવનાર માણસનું ક્ષેત્ર તેટલા પ્રમાણમાં રહેશે. એટલે કે આપત્તિને પ્રસંગે તેની દૃષ્ટિ ટુંક ત્યાં પહોંચે અને પછી તો તે ધર્મ જ નહીં ભલે એ મનુષ્ય હોવાથી તે ધર્મ તરીકે ન જ ગણી શકાય અને કદાચ પણ ન ગણાય. એ તો પતનના માર્ગ કહેવાય સારાંશ કે મનુષ્ય પોતે મનુષ્ય હોવાથી માનવધર્મ તો કોઈ પણ ધર્મ ભાવવા ન જ ચૂકે ને એક સાદી અને સમજાય તેવી વાત છે

મિત્રો બીજાનું નુકસાન કરીને પણ પોતાને ફાયદો જેટલો આપ સ્વાર્થ તો કોઈ ન જ કરે. પરંતુ અહીં એ કહેવાનો આશય છે કે જે પ્રમાણમાં દુઃખો હોય અને તેમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિઓ માણસ સૌથી પહેલાં પોતાના સ્વજનોને બચાવે. આમાં તેણે પોતાના સ્વાર્થ માટે બીજાને દબાવ્યો નથી. તેમ બીજાને નુકસાનની ભાવના

બહુ રાખી નથી. પરંતુ પોતાની શક્તિ એમને અપનાવવાની હોવાથી જ તેમણે આમ કર્યું છે તે જ રીતે કુટુંબધર્મ અનુસાર બાળકને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેવું જ ક્ષેત્ર કેળવ્યું હોય તો તે ખોટું નથી. આ તો એક સમજવા પૂરતું દૃષ્ટાંત છે પરંતુ જેમજેમ મનુષ્ય આગળ વધતો જાય તેમતેમ તેનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત બનવું જોઈએ.

અને એટલે ભગવાન તીર્થંકર જેવા આચાર્યે વિશ્વને પોતાનું ગણ્યું. આ ભાવ સમજનાર અને આચરનારની ક્રિયા કોઈ પણ જીવને ક્લેશપૂર્વક હાનિકારી ન હોય. આનું જ નામ વિશ્વધર્મ

કોઈ અહીં શંકા કરે કે વિશ્વધર્મ તો બીજા બધા ધર્મો કરતાં ઊંચો છે તો તેને જ આચરીએ. શા માટે બીજા ધર્મોની પંચાતમાં પડવું જોઈએ ?

આ શંકાના સમાધાન માટે ગીતાજીમાં આવેલા આ શ્લોકને તપાસીએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે,

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥

અર્થાત્ બીજાને ધર્મ ઊંચો અને બહુ સારો દેખાતો હોય અને પોતાનો ધર્મ તે ધર્મની અપેક્ષાએ નીચો અને ઓછા ગુણવાળો દેખાતો હોય, તોપણ પોતાનો તત્કાલીન આવશ્યકીય ધર્મ ગણી તે ધર્મ બજાવતાં જતાં મૃત્યુ થાય તોપણ ઉત્તમ, પરંતુ રૂડો દેખાતો પરધર્મ (ઉત્તમ રહેલો હોય તોપણ) આચરવો તે ભયંકર છે

કોઈ આ શ્લોકનો અર્થ જુદી જુદી રીતે ઘટાવતું હોય તે સંભવિત છે પરંતુ આ પ્રસંગ અને શ્લોક એ બન્ને દૃષ્ટિબિંદુથી ઉપરનો અર્થ પ્રાસંગિક છે, અને તે અહીં આ રીતે ઘટાવી શકાય.

જ્યાં સુધી મનુષ્ય આધ્યાત્મિક ધર્મ આચરવા જેટલી યોગ્યતા સુધી ગયો નથી હોતો, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક ધર્મ ઉચ્ચ હોવા છતાં

તેને તે આચરી નહિ શકે અથવા પ્રત્યક્ષ આચરવા જશે તો તેને તે પચાવી નહિ શકે અને તેની ગતિ એ થશે કે તે એ પાકના જતાં પોતાનું સામાન્ય કર્તવ્ય કે ધર્મ ચૂકી જશે અને નહિ ઘરમાં, નહિ તેરમાં કે નહિ બ્રહ્મના મેળમાં એવો તેનો તાલ થશે.

આધ્યાત્મિક ધર્મનું અજીર્ણ

આજે ભારતવર્ષમાં આધ્યાત્મિક ધર્મમાં જે વિકાર દેખાય છે તે એક પ્રકારનું અજીર્ણ જ છે. બીજા કોઈ પણ ધર્મને કે કર્તવ્યોને નહિ સમજનાર કે આચરનાર પ્રજાનો મોટો વર્ગ આધ્યાત્મિક ધર્મ અને તેને લગતી ક્રિયા આચરી રહ્યો દેખાય છે. એને લઈને તેનું વ્યાવહારિક જીવન અને ધાર્મિક જીવન એ બન્નેનો કશો મેળ ખાતો નથી અને એ પોતે પણ એમ માને છે કે હું જે ધર્મક્રિયા આચરું છું તે ઈશ્વરી દરબારમાં જમેવાર થાય છે અને હું જે કાંઈ પાપો કરું છું તે ઈશ્વરી ન્યાયના ચોપડામાં ઉધરે છે. તેમ જ તેનું પરિણામ પછી અમર પરલોકમાં મળશે.

આ તદ્દન ભ્રાંતિપૂર્ણ માન્યતા છે. આ માન્યતાએ વ્યક્તિને જ નહિ બલ્કે સમાજ અને રાષ્ટ્રને સુદ્ધાં પણ બહુ હાનિ પહોંચાડી છે.

દૃષ્ટાંત

એક ધાર્મિક ગણાતી વ્યક્તિ મંદિર, દેરાસર, મસ્જિદ કે તેવાં ધર્મસ્થાનોમાં જઈને હંમેશાં પૂજન કે પ્રાર્થના કરે છે, નાનાં કે મોટાં તીર્થાટનો વગેરે પણ કરે છે, માળાઓ ફેરવે છે, આ બધું થાય છે છતાંય તેનો વ્યવહાર ધર્મમય હોતો નથી.

તે વ્યાપારમાં ખોટી રીતે ચાલે છે, વિશ્વાસઘાત કરે છે, મોટાં મોટાં વ્યાજે લઈ કંઈક કુટુંબોના સુખની માળાઓ ધરે છે, કંઈક કુટુંબોની રોજી ઉપાડી સ્વાર્થ સાધે છે, હાથ નીચેના માણસોને દબાવે છે, પછી જ લોભ અને અતિસ્વાર્થમાં સ્પષ્ટપણે રહે છે. તેમાં વાસના, વિકાર, હિંસક વૃત્તિ આદિથી સતત ધર્મક્રિયા પ્રત્ય

કતા તેમાં ને તેમાં રહે છે. આવું ઘણે સ્થળે દેખાય છે, તેનું કારણ ધર્મ કે ધર્મક્રિયા નથી પણ આધ્યાત્મિક ધર્મનું અજ્ઞાન છે.

આપણે ધર્મનાં ખોખાં પાછળ મૂળભૂત ધર્મના આત્માને કેટલો ભૂલી ગયા છીએ એ જોવા માટે હિન્દુ-મુસ્લિમ હુલ્લડો, એકી સમાજની માનવહિંસા અને કતલ ધર્મને નામે ચાલી રહેલી આસામીઓ એ આરસીરૂપ છે. એ આત્માને વાળવા માટે સ્થૂલ ક્રિયાઓનાં ખોખાંમાંનાં કેટલાંકને છોડવાં પડશે, કેટલાંકને મરામત કરવી પડશે.

ધર્મની વ્યાખ્યા

જૈનદર્શનમાં ધર્મની વ્યાખ્યા એ છે કે વસ્તુમાત્રનો સ્વભાવ એટલે કે પદાર્થોનો સ્વાભાવિક ગુણ એ જ તે પદાર્થનો ધર્મ કહેવાય. જેમ કે ઠંડક તથા સ્વચ્છતા એ પાણીનો ગુણ છે, તો તે પાણીનો ધર્મ કહેવાય. બાળવું એ અગ્નિનો ધર્મ છે તો એ વડે તે જ અગ્નિ કહેવાય. સારાંશ કે ગુણ અને ગુણી સાથે જ હોવા જોઈએ. કોઈ પણ ચીજનાં રૂપ ભલે અગ્નિ હોય, પરંતુ તેમાં ઉપરના ગુણો તો હોવા જ જોઈએ તો જ તેને તેના ગુણદ્વારા જ કે અગ્નિરૂપે ઓળખી શકાય. જો તેનામાં તેનાથી વિરોધી ગુણો હોય તો તેને આપણે તે પદાર્થ તરીકે ઓળખી શકીએ નહિ. વળી નદીમાં રહેતા જળનો અને ઘરમાં રહેતા જળનો પણ ભિન્નભિન્ન ધર્મ ન હોય. તે તો હમેશાં એકસરખો જ હોય. આ જ રીતે ધર્મ અને ધર્મીનો સંબંધ હોવો જોઈએ. દેવળમાં ધર્મ અને આચારમાં પાપ એમ ધર્મક્રિયાના બે વિભાગો ન જ હોઈ શકે. આ ખાસ સમજવા જેવી વસ્તુ છે.

ધર્મસ્થાનમાં “ખામેમિ સવ્વે જીવે અને સવ્વે જીવા ખમંતુ મે કે મિત્તિ મે સવ્વભૂએસુ અને વેરં મજ્ઝં ન કેણઇ” એવી એવી ભિન્નતા પામે કે ઘરમાં આવ્યા પછી નાનાંમોટાં સાથે એની સાથે ઝઘડવાનો ધર્મદ્વેષી વ્યવહાર કોઈ પણ નાનાંમોટાં

પ્રવૃત્તિઓ પર દ્વેષબુદ્ધિ ન જ રાખી શકે. માનવની લાગણી દુભાય એવી ક્રિયા ન જ કરી શકે. પ્રવૃત્તિજન્ય હિંસા સ્વાર્થને માટે કે સ્વરસ્વાદને માટે ન જ કરી શકે. અને જો એ બધું થતું હોય, ધાર્મિક ક્રિયાની અસર વ્યાવહારિક જીવનમાં ન થતી હોય તો તેવું સમજવું જોઈએ કે તે સાચી ધર્મક્રિયા નથી પરંતુ રૂઢિમાત્ર છે.

જેમ અનિષ્ટ રૂઢિઓ, સામાજિક રૂઢિઓ, કુળરૂઢિઓ, રાષ્ટ્ર રૂઢિઓ હોય છે તેમ ધર્મની પણ આવી રૂઢિઓ હોય છે. જ્યારે ધર્મ જેવું મહાન તત્ત્વ રૂઢિના સ્વરૂપમાં ઢળી જાય છે ત્યારે તે ધર્મનું સ્વરૂપ પણ વિકૃત થઈ જાય છે અને ઉદ્દેશરહિત આગ્રહો ધર્મ સત્યને નામે અસત્ય અને ઉદારતાને નામે મન અને વાણીની સંકુચિતતામાં પુરાઈ જાય છે.

આજે દિલમાં ધર્મને નામે જે અનેક કુપ્રથાઓ થઈ ગયા છે તે બધાને એક ક્રમ નીચે લાવવા કરતાં તે બધાનો સમન્વય કરવો એ જ આજનું મોટામાં મોટું કામ છે. કોઈ પણ મુખ્ય કે પેટા સંપ્રદાયો સ્થાપવા કારણ થયાં હોય છે. આજે એ કારણ ન સમજવાથી ક્લેશ અને ઝઘડા પેદા થયા છે. હવે ધર્મે વિજ્ઞાનને અને બુદ્ધિગમ્ય ઉદારપણાને તોડીને આગ્રહપૂર્વક નહિ ચાલે. બૌદ્ધ, ઇસ્લામ, હિંદુ, ખ્રિસ્તી, જરથોસ્તી, જૈન એવા બધા મુખ્ય ધર્મોનાં ભિન્નભિન્ન તત્ત્વોમાં ભૂતકાળ, લોકમાનસ ક્યાં વાતાવરણ એ બધાનો ફાળો ક્યાં અને કેવા હતો એ સમજીને પ્રજાને ધર્મરૂઢિઓ ત્યાગીને ધર્મ સંશોધન કરી સર્વધર્મને પોતાના બન્ધુત્વની દૃષ્ટિ તરફ દોરવી જ રહી છે. એઓનો ધર્મગુરુ આ કામ કાર્યમાં લાગી જાય.

પોતાના મનની સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થાની જાગૃતિ, માર્ગ જ ધર્મ થાય એ તત્ત્વ દાખલ, વગેરે આ માર્ગનાં ફળો છે તે ફળ મેળવીને કમ્પર્ટ માનસત્તાને ઊંચી ભૂમિકાએ લાવે તો એમાં વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમાજ, દેશ અને વિશ્વનું તથા આત્માઓનું આરોગ્ય, પ્રેમ અને ક્ષેમ રહ્યાં જ છે.

માનવધર્મ

જૈનધર્મના ધર્મસૂત્રોમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ બહુ સ્પષ્ટ રીતે અને ક્રમપૂર્વક વર્ણવ્યો છે. ધર્મમાર્ગમાં સૌથી પહેલાં મનુષ્યમાત્રે માનવધર્મને અમલમાં મૂકી પોતાના જીવનમાં તે ધર્મને વણી નાખવો જોઈએ, એમ ક્રમપૂર્વક સમજાય છે. પોતે જ્યાં જે સ્થાન પર નિયુક્ત થયો છે તે સ્થાન સ્થિર કરવાની સૌથી પ્રથમ અગત્ય છે. એટલે કે માનવધર્મના ગુણો મનુષ્યે સૌથી પહેલાં પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ.

માનવીજીવનને પીડા થાય તેવું એક પણ કર્મ ન કરવું એનું નામ માનવતા. માનવીજીવનની પીડા કેવી દૂર કરવા માટે ક્રિયાત્મક યોગ આપ્યો. તે માનવધર્મ પોતાની જાતિ પ્રત્યે તેવી પ્રેમભાવના તો ક્વચિત્ પશુઓમાં પણ હોય છે. એટલે માનવમાં તે ઘણા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ તે સ્વાભાવિક છે.

આવા માનવધર્મમાં મનુષ્ય ખામી ન પામે અને મનુષ્ય પોતાની સ્વવૃત્તિથી ભ્રષ્ટ ન થાય તે માટે માનવજાતના સ્થાપક ઋષિ મનુ આદિ શાસ્ત્રકારોએ નીતિતત્ત્વની યોજના કરી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાનું સામાન્ય કે વિશિષ્ટ સુખ મેળવવા માટે હંમેશાં નીતિતત્ત્વ તરફ લક્ષિત રહેવું પડે.

નીતિ

નીતિ, ન્યાય, પ્રામાણિકતા એ બધા નીતિના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. મનુષ્ય મનુષ્યને ન છળે, મનુષ્ય મનુષ્યને ન લૂંટે, મનુષ્ય મનુષ્ય પર અત્યાચાર ન કરે, મનુષ્ય મનુષ્યનો તિરસ્કાર ન કરે, એવાં લક્ષણોનું નામ નીતિ. આ નીતિનું સંરક્ષણ થાય તો જ માનવજાત સુખેથી રહી શકે અને વિકાસમાર્ગમાં પ્રગતિ કરી શકે.

નીતિસંરક્ષણનો આ ભાર આખી સમાજ પર અથવા રાજ્યના શિરતા પર સોંપાયો છે. જગતની અદાલતોનો આ જ હેતુ છે. નીતિ-

ધર્મમાં જે કોઈ ભૂલ કરે તે ગુનેગાર ગણાય અને ફરીથી તેનો ગુનો ન થાય તેથી તેને શિક્ષા અપાય એ ન્યાયની અદાલતોનું કાર્ય.

રાજતંત્ર ઉપર પ્રજાના પ્રશ્નોનો ભાર જેટલો ઓછો તેટલું જ તે રાજતંત્ર સારું— એ સૂત્ર પ્રમાણે નાનાં નાનાં ગ્રામમંડળો કે સમાજરૂપ ધોરણે નીતિ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવું રહ્યું. આજના અનેક મોટાં મહાજનોમાં એક મોટામાં મોટું જ્યાં મોટામાં મોટું નુકસાન એ થયું છે કે અનીતિજન્ય ધનને પણ પુણ્યમાં ખપાવ્યું જ ધનમાત્રને પુણ્ય કે ધર્મમાં ખતવ્યું છે. ખરી રીતે ધન નીતિજન્ય પદાર્થોનું થયું છે કે અનીતિજન્ય પદાર્થોનું તેના ઉપર જ પુણ્ય અને પાપનો આધાર છે અને તેની પાછળ શુદ્ધ કે અશુદ્ધ જે ભાવ હોય તેના ઉપર ધર્મ અને અધર્મનો આધાર છે. ધર્મને નામે થયેલાં ખોટાં મૂલ્યાંકનોને ધરમૂળથી ન પલટાવવામાં આવે ત્યાં લગી એ અધિકતા આખી દુનિયાનું નુકસાન કરી બેસે છે. આજના સંપ્રદાયધર્મોએ પ્રથમ નીતિનો એકડો જ ઘૂંટ કરવાનો છે અને દૃષ્ટિ આવી સૂક્ષ્મ રાખવાની જ.

કર્તવ્ય

નૈતિક ફરજ બરાબર બજાવે એટલે મનુષ્યે માનવધર્મ બજાવ્યો ગણાય. મનુષ્યધર્મ રહીને તો મનુષ્યે માત્ર પોતાની જાતનું જ રક્ષણ કર્યું ગણાય. માનવજીવનનો હેતુ તો વિકાસ સાધવાનો છે એટલે કે વિકાસ એ જ મનુષ્યનું જીવનધ્યેય હોવું ઘટે.

વિકાસમાર્ગની બે વિકાસશ્રેણીઓ પૈકી ગૃહસ્થજીવનની શ્રેણીનું આ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં નિદર્શન છે એટલે કે નૈતિક ફરજ પછી તેને માટે ગૃહસ્થાશ્રમનું અનુસંધાન થાય છે (હવે ફરીફરી તે કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે ગૃહસ્થજીવન પણ વિકાસ સાધવાનું એક સાધન માત્ર છે જ્યાં વિકાસ થોભ્યો હોય ત્યાં પતન એ તેનું ધ્યેય નથી. અને વિકાસની ભૂમિકાથી ગૃહસ્થ આગળ ન વધે તો

ધર્મ ન શિખવે અર્થાત્ કર્મ કરવા જેવાં હોતાં નથી. અને પ્રાણ જીવથી ભેદાઈ જાય તેવું સ્વરૂપ બનાવ તેની ખાસ જરૂર છે.)

જે કુળધર્મમાં સૌથી પ્રથમ પોતાની નિકટનાં આપ્તજનો ને સગાસંબંધીઓ વગેરે પ્રત્યેની ફરજ આવી જાય છે તેને આપણે કુળધર્મ તરીકે ઓળખી શકીએ.

ધર્મો

કુળધર્મ પછી સમાજધર્મની ફરજ આવી જાય છે. પોતાના સમાજની આર્થિક કે નૈતિક ત્રુટીઓ હોય તે દૂર કરવા માટે શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ઓગળી તન, મન અને ધનથી સેવા કરવી, એ સમાજધર્મનું પાલન કર્યું ગણાય.

પોતાના આત્મામાં ગમે તે વ્યક્તિ, ગમે તે સમાજ કે ગમે તે ધર્મના માણસો ? એ સાધનોની ત્રુટીને લઈને પીડાતા હોય તે તે સાધનોને પૂરા પાડવા માટે પોતાદ્વારા કે પ્રચારદ્વારા પ્રયત્ન કરવો, અને પોતાનું આત્મ શિક્ષણ, સંસ્કાર, બુદ્ધિ, જીવન આચાર, નીતિ અને સ્વાસ્થ્ય તથા સૌને આ ગણ વધે તેવા પ્રયત્ન કરવો તે માનવધર્મ ગણાય.

રાષ્ટ્ર પર કોઈ આકસ્મિક પ્રકોપ જેવાં કે ધરતીકંપ, રોગચાળો, દુકાળ, રેલસંકટ વગેરે સંકટો આવી પડે, તો વ્યક્તિગત, કુટુંબગત, સમાજગત અને ધર્મગત સાંપ્રદાયિક ભાવથી તેને ઉપરવાસના કોઈની પ્રેરણા વિના માત્ર પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને, પ્રયત્નો આદરવા તેનું નામ રાષ્ટ્રધર્મ

પોતાનું રાષ્ટ્ર આબાદ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરે તે પણ રાષ્ટ્રધર્મનું અંગ ગણાય. અલબત્ત રાષ્ટ્રની આબાદીની સાથે એ ન ભૂલવું કે બીજા રાષ્ટ્રની જનતાના હિતને કે નીતિને એ આબાદી ન નડી હોય.

ધર્મભાવના

પોતાના, પોતાના કુટુંબના, પોતાના સમાજના, પોતાના રાષ્ટ્રના

અને પોતાના દેશના હિત માટે પ્રયત્ન કરે ત્યાં સુધી તે ધર્મ જળવાયો ગણાય. તેમાં નીતિ અને કર્તવ્યના અંશો મુખ્યતયા રહે છે. આમ મારે કરવું જોઈએ, એમ કરવાથી કુટુમ્બ, સમાજ, ગામ અને દેશના હિતમાં મારો હિસ્સો હોવાથી મારું હિત છે. તેની શાંતિમાં મારી શાંતિ છે એમ માનીને બહુધા ત્યાગમાં ઓછાવત્તું સ્વાર્થની સંભાવના છે. કર્તવ્યના ભાનથી અને દૂરદૂરના કિંચિત્ સ્વાર્થથી પ્રેરાઈ સજ્જન મનુષ્ય તે ધર્મ જાળવી શકે છે. લોક આ ધર્મ જાળવતા પણ સહેલા અને સરળ નથી. તે પણ કઠિન અને કપરા છે.

અંતિમ મનુષ્યજીવનનું ક્ષેત્ર તેથીયે વિકસિત છે. આ વિકાસ સાધવા માટે હજીયે તેને આત્મજ્ઞાનો વિકાસધર્મ સમજવાનો છે. તે વિશ્વધર્મ અથવા આધ્યાત્મિક ધર્મ ધર્મપ્રવર્તકોએ સમજાવ્યો છે.

કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ, ગામધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ એ પ્રતિદિન અને પ્રતિસમયે જાળવવાના હોતા નથી. પરંતુ આધ્યાત્મિક ધર્મ તો પ્રતિપળે અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જાળવવાનો રહે છે. વળી બીજા ધર્મોને જાળવવામાં પણ આ ધર્મ બાધક થતો નથી. પરંતુ સહાયક થઈ પડે છે. અને જે ધર્મના અંશો વ્યક્તિગત જીવનમાં હણાઈ જતા હોય તો તે ધર્મના નાશમાં વ્યક્તિનો પણ નાશ છે. આ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥

मनुस्मृति

હણાયેલો ધર્મ વ્યક્તિને હણે છે (શાંતિનો નાશ કરે છે) અને રક્ષાયેલો ધર્મ વ્યક્તિનું રક્ષણ કરે છે. માટે હણાયેલો ધર્મ રખે આપણને હણી નાખે એમ અધર્મથી ડરીને સૌ કોઈ (ધર્મની રક્ષા કરે અર્થાત્) ધર્મને ન હણે.

ધર્મનું સ્વરૂપ

ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ મુખ્યત્વે નીચેનાં પાંચ અંગોમાં સમાઈ જાય છે એમ ભગવાન વ્યાસે કહ્યું છે કે

> अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् ।
> पञ्चस्वेतेषु धर्मेषु सर्वे धर्माः प्रतिष्ठिताः ॥
>
> — મહાભારત

"અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય એ પાંચ અંગોમાં બધા ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે."

પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ એ બધું વિચારીને પોતપોતાના સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરી છે પરંતુ દરેક ધર્મમાં આ અંગોની વિચારણાનું ધ્યેય મુખ્ય હોય છે. કોઈ પણ ધર્મ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વિલાસ અને અબ્રહ્મચર્યમાં વિકાસ છે એમ માનતો નથી. અને જો કોઈ પણ મત કે સંપ્રદાય તેવા મતમાં માનતો હોય તો તે દોષ ધર્મનો નથી પણ તે ધર્મના અનુયાયીઓનો અને સંચાલકોનો છે. તેવા ધર્મને ધર્મ ન કહી શકાય. આત્મીયતાની દિવ્યદૃષ્ટિએ જોવાયેલો હોય તે જ ધર્મ ગણાય. આત્મીયતાના સિદ્ધાંત સાથે સંકલિત તો સમાવેશ હોવો જોઈએ. એ વિષે વધુ કહેવાની જરૂર નથી.

ઉપરનાં અંગોને અતિ પુષ્ટ કરે, વધુમાં વધુ ઉપયોગી એ અંગોને સ્પર્શે એવા નિયમો અને વિધિવિધાનો જે ધર્મમાં બહુ ઊંડા વિચારાયેલાં હોય અને જે ધર્મના સંચાલકોએ અને અનુયાયીઓએ તેવા ધર્મના સિદ્ધાંતની સાધનામાં જીવનનાં જીવન સમાપ્ત કરી દીધાં હોય તે જ ધર્મ ઉદારધર્મ ગણી શકાય. ભલે તે જૈનધર્મ હો કે ઇતર ધર્મ હો. નામભેદ સાથે કશો મતભેદ ન રાખવો ઘટે.

ઇતર ધર્મ અને જૈનધર્મ

વૈદધર્મ, જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ ત્રણે પ્રાચીન ધર્મો

પૈકીના જૈનધર્મે ધર્મતત્ત્વનાં ઉપર્યુક્ત અંગોની બહુ જ સ્પષ્ટ, સુંદર અને ઉદાર સમાલોચના કરી છે. ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન રસપૂર્વક જીવતાં જીવતાં તે ધર્મનું પ્રત્યેક ક્રિયામાં સહજ સહજ આચરણ કરી શકે તેવી રીતે જૈનધર્મે ધર્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરી છે.

જૈનધર્મમાં ધર્મનાં પાંચ અંગોને (કે જેને આપણે આગળ વર્ણવી ગયા) વ્રતો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે અને તે પાંચ વ્રતોનું પાલન રચનાત્મક રીતે થાય તે સારુ તેની પુષ્ટિ માટે ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો પણ યોજેલાં છે. આપણે અહીં ક્રમપૂર્વક તેની વ્યાખ્યા કરીએ.

અહિંસા

(૧) કોઈ પણ પંચેન્દ્રિય જીવને (પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યને) વિના અપરાધે કેવળ માત્ર ઇજા ન પહોંચાડવી.

(૨) અપરાધીને પણ બનાવ જોઈ થાય તેટલી ક્ષમા આપવી.

(૩) કીડા વગેરે નાનાં જીવજંતુઓને પણ જાણી જોઈને ઇજા પહોંચાડવી નહિ.

(૪) સૂક્ષ્મ હિંસા (જળ, વનસ્પતિ, અગ્નિ ઇત્યાદિમાં ચૈતન્ય છે તે જીવોની હિંસા) કે જે ગૃહસ્થજીવનમાં અનિવાર્ય છે તેમાં સંયમ અને વિવેક રાખવો.

આજના જૈન અને હિંદુધર્મમાં અહિંસાધર્મમાં ક્વચિત્ વિકૃત સ્વરૂપ દેખાય છે. સૂક્ષ્મ જીવો પ્રત્યે સમાજનું જેટલું લક્ષ છે તેટલું લક્ષ મનુષ્યજાત પ્રત્યે કેટલીક વાર દેખાતું નથી. આ વર્તનમાં જૈનધર્મને નહિ સમજનાર વર્ગનો દોષ છે એમ ઉપરની વ્યાખ્યા જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ઉપરની વ્યાખ્યામાં મનુષ્યજાત સંસારમાં ખૂબ ઉપયોગી છે. એક મનુષ્યના જીવનવ્યવહારમાં સેંકડો સૂક્ષ્મ જીવોનું કસાણ છે-

પશુઓ વગેરે મનુષ્યજાતિનાં મહાન ઉપયોગી અને સેવા બજાવનારાં પ્રાણીઓ છે. તેમાં સૌ પહેલાં તેની લાગણી ન દુભાવવી, એમ સમજવું.

આમ છતાં આત્માની રક્ષા ખાતર ગૃહસ્થાશ્રમીને કોઈ જીવોની જીવ સુધારવાની ખાતર હેમ કરવું પડે, તો ત્યાં નિરુપાયે કર્મ બંધ એમ સમજવું.

આ રીતે અહિંસાનો લોપ ગૃહસ્થાશ્રમીના જીવનમાં બાધ ન પહોંચે અને વિકાસ ન રોકાય તેવી રીતે આપ્યો છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ આ પ્રમાણે અહિંસાધર્મનું પાલન કરવું ઘટે.

અહિંસા અને અહિંસક

અહિંસક કેવળ હિંસા ન કરે, એટલું જ નહિ પરંતુ હિંસાને વધી પણ ન શકે બીજાને અને ત્યાં બુદ્ધિ ઉપયોગી થાય. કોઈનું દુઃખ દેખી તે બેસી ન રહે, પરંતુ તે દૂર કરવા માટે પોતાથી બનતું કરે. અહિંસક સમાધાન હોય પરંતુ તેની ક્ષમામાં કાયરતાનો અંશ પણ ન હોય. ત્યાગમાં શૌર્ય અને ઔદાર્ય હોય તે જ અહિંસાનો અધિકારી ગણાય.

અહિંસાનાં સાધનો

આતિથ્યસન્માન, દાન, પરોપકાર, ક્ષમા, મિત્રતા, દયા, પ્રેમ ઇત્યાદિ આ ધર્મનાં અંગો અહિંસામાં જ છે. તે અહિંસાની પ્રાપ્તિ ગમે તેની સમૃદ્ધિ ખાતર યોજાયાં છે. હવે તેનો સીધો સંબંધ અહિંસા સાથે હોવાથી અહીં તેની ક્રમશઃ વિચારણા કરીએ.

આતિથ્યસન્માન

આંગણે આવેલા અતિથિનો સત્કાર કરવો, એ તો ગૃહસ્થાશ્રમીનું બહુ ઉપયોગી લક્ષણ છે. આવેલો અતિથિ ગમે તે જાતિનો, ગમે તે ધર્મનો, કે ગમે તે દેશનો હોય, તોપણ તેનો પ્રેમથી

અતિથિને આદર કરવો, પોતાના ગૃહયોગ્ય ભોજનાદિ સામગ્રીથી તેને સંતોષવો અને જ્યાં સુધી તે પોતાને ઘેર રહે ત્યાં સુધી મિત્ર સમાન એખલાસથી વર્તવું એ આતિથ્યસન્માન કહેવાય.

જે ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાં આતિથ્યસન્માન હોતાં નથી, તે ગૃહસ્થનો ગૃહસ્થાશ્રમ અપૂર્ણતાવાળો લેખાય છે. આતિથ્યસન્માન એ ગૃહસ્થાશ્રમી માટે સદાસર્વદા સંસ્મરણીય વસ્તુ હોવી ઘટે.

દાન

શાસ્ત્રકારોએ જ્યાં જ્યાં દાનનો મહિમા ગાયો છે ત્યાં ત્યાં તે દાનની સાથેજ સુપાત્ર શબ્દની યોજના કરવાનું તેઓ ભૂલ્યા નથી. આ સુપાત્રની યોજનાનું કારણ યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા છે. જો યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા જોયા કે વિચાર્યા સિવાય દાન આપવામાં આવે તો લાભ કરતાં હાનિ થવાનો વિશેષ સંભવ છે. યોગ્યતાનો તોલ તો કોઈ માટે સહસા શક્ય નથી, છતાં ઉપયોગિતા પરત્વે તો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે. માટે દાતારે ઉપયોગિતા તો વિચારવી જ જોઈએ.

દાખલા તરીકે પાસિફિક મહાસાગરમાં પાંચ, પચ કે પચીસ ઈંચ વરસાદ પડે તેના કરતાં ભારતની ઉજ્જડ મરુ જેવી ભૂમિમાં પડે તે અર્થયુક્ત છે. જે મિષ્ટાન્ન ખાઈખાઈને થાકી ગયો છે, તેને મિષ્ટાન્નથી લાભ નથી, પણ હાનિ છે. તે જ રીતે અયોગ્ય સ્થળમાં તેને ફેંકી દેવા કરતાં યોગ્ય સ્થળમાં તેનો વ્યય થવો ઘટે.

મોટામોટા જ્ઞાતિવરાઓ, આડંબરો અને ઉત્સવો પાછળ થતો વ્યય કીર્તિ ખરચવા ને દાન નથી, પણ વ્યય ગણવા લાયક છે. ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારની ખાતર યોગ્ય સ્થળે કંઈ પણ દ્રવ્યત્યાગ કરતો હોય, તો નહિ ખરચનાર કરતાં તેને ખોટો નહિ ગણાય, પરંતુ તે દ્રવ્યત્યાગની ગણના દાન, સેવા કે પરોપકારમાં તો ન જ થઈ શકે.

દાનની ઉપયોગિતા

નીતિ ઉજાણી પુરુષાર્થ કરીને મેળવેલા પદાર્થોનો પણ કેવળ પોતાના જ સ્વાર્થ સારુ ઉપયોગ કરવો, એ યોગ્ય ન ગણાય. એટલે તેમાંથી અમુક હિસ્સો તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ કાઢી મૂકવો જ જોઈએ. નાનાંમોટાં ફળ કે વનસ્પતિમાંથી ભાગ, એટલી રસ્તાઓ ઉભરાઓ કે તેવું તેમાંનું કંઈક ને કંઈક કાઢી નાંખવાનું હોય છે તે ખાસ કરે છે કે મનુષ્ય મેળવેલી બધી વસ્તુઓ ભોગવવાનો અધિકારી ન હોઈ શકે. જે આ સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તેઓને ગુરુત્વનો કાંઈ તો ઉપયોગ જ નથી. રેતી, પાણી વગેરે બધે પણ પોતાનું છે તેનું આ પણ કામ કરવું કાં ન હોય! એટલે દાન કરવું, એ કંઈ પરોપકાર નથી. એ તો માત્ર કાઢી નાંખવાનો ભાગ જ કાઢી નાખવા જેવું છે. આથી એ કરવામાં પણ ઉદારતા અને પ્રસન્નતા હોવાં જોઈએ.

દાનનાં પાત્રો

દેશ કે સમાજને કોઈ પણ દૃષ્ટિથી ઉપયોગી હોય તેવી સંસ્થાઓ, નિરાધાર વિધવાઓ, અનાથ, રોગી, અનાથ, અપંગ અને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ દાન મેળવવાની અધિકારી હોઈ શકે. દાન આપનાર વ્યક્તિ સ્વયં આમાં ઉપયોગી પાત્રોને સમાજ કે દેશ ગમે ત્યાંથી શોધીને તેની ઉપયોગિતા પૂર્ણ કરે. ભાવનાની શુદ્ધિ કીર્તિ એ દાન જેવી પવિત્ર વસ્તુને અભડાવે છે અને પાત્ર લેનારને ન શોભે, પણ ઉદાર પાત્રને શોભે, એ બન્ને વાતો યાદ રાખવા જેવી છે.

પરોપકાર

ઉપકારથી તો આપણે સૌ ઘણી રીતે ભીંજ્યાં. ધારણાકાળથી માંડીને તે અત્યાર સુધી બધી સ્થિતિમાં મનુષ્ય એક યા બીજી રીતે બીજાના ઉપકારથી જીવન ઘડી રહી હોય છે. માતાપિતા, ગુરુજની સમાજની અને વિશ્વની તેણે ઘણી સેવા લીધી હોય છે, અને લેતો હોય છે તેનો જો તે પ્રત્યુપકાર ન વાળે, તો ખરેખર તે ભારે

સમાન છે એટલું જ નહિ બલ્કે તેનું ઉત્થાન પણ કરતાંય નિકૃષ્ટ ગણી શકાય.

અગાધ વહેતી નદીઓ, છાયા અને ફળ આપતાં વૃક્ષો, અસ્તિત્વ સુધી મનુષ્યજાતની સેવા કરતાં પશુઓ મનુષ્યજાત પાસેથી બદલે ન લેવા છતાં આખા કાળ અલ્પ લઈને જગતને ઘણું ઘણું આપે છે અને સાચો પરોપકાર કરી શકાય. મનુષ્યજાતિ માટે શિક્ષણના આ ઉત્તમ આગવા પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતો છે.

મનુષ્યમાત્રે પોતાની શક્તિ, સંપત્તિ, અધિકાર અથવા શુભ વિચાર વગેરે વગેરે જે કંઈ પોતાને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો લાભ નિઃસ્વાર્થે બીજાને આપવો તેનું નામ પરોપકાર. આવા પરોપકારની આત્મસ્ફુરિતા મનુષ્યના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.

સેવા

સેવા એ દાન અને પરોપકાર કરતાં એથીયે ઊંચી આવનારી વસ્તુ છે. દાન અને પરોપકાર કરનાર મનુષ્ય સાધન આપીને અળગો રહી શકે. સેવામાં એવું નથી. સેવામાં ધન કરતાં તન અને મનની વધુ આવશ્યકતા છે.

પોતાના સર્વથી વધુ મોટો કે અલ્પ મોટો કોઈ વિકારી કે પ્રદેશો, છતાં સેવાભાવીનું હૃદય સમાન રહે. દર્દીના અધૂરાં વાતાવરણમાં પણ અભ્યાનપણે સેવા કરવાનું ન ચૂકે. તેના હૃદયનો તાર અંત સુધી એકસરખો ચાલુ રહે, કોઈ સામે તેને એતરાજ કદીયે ઉત્પન્ન ન થાય. આવી સેવાનું કાર્ય અત્યંત ઉચ્ચ કોટિ સુધી હૃદય ન પહોંચ્યું હોય ત્યાં સુધી શક્ય નથી. એથી જ ભર્તૃહરિ કહે છે કે સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ । સેવાધર્મ યોગીઓને પણ સહજગમ્ય ન થાય તેવો કઠિન ધર્મ છે. ક્યાંય જેને વિકાસની અપેક્ષા છે તેને તો તેની સાધના કર્યે જ છૂટકો.

મિત્રતા

મિત્રભાવની વૃદ્ધિ કર્યે જવી, કોઈ પણ મનુષ્યને પ્રમાદપૂર્વક વેરી ન જાણવો, અને કદાચ કોઈ પ્રસંગથી તેમ થઈ જાય તો તેનું નિવારણ કરી લેવું એ વિશ્વપ્રેમ કેળવવાની રચનામાં ખાસ છે. મિત્રતાના વધારાથી અંતરને જ નહિ આખો પોતાને પણ ઘણો જ લાભ થાય છે.

દયા

સામાન્ય રીતે દયા અને અનુકંપા પર્યાયવાચી શબ્દો છે છતાં દયા કરતાં અનુકંપાને કંઈ વધુ ઊંડો અર્થ છે. કારણ કે અનુકંપામાં તો આ માણસ દુઃખી છે એવો વિચાર હોય છે. અનુકંપામાં ખુદ અનુકંપા આતુર અંતરને સ્પર્શીને—હૃદયને હલાવીને—સર્વાંગ કંપિત થતાં થાય છે. બીજાનું દુઃખ જોઈને તે દુઃખ પોતામાં સંવેદન થવું તેનું નામ અનુકંપા.

જૈન પરિભાષામાં અનુકંપા શબ્દને મહત્ત્વનું સ્થાન છે. આને આસ્તિક્યના રચનામાં મર્મ તરીકે ઓળખાવી શકાય. બીજાનું દુઃખ જોઈને તે દુઃખ પોતામાં સંવેદન થવું તેનું નામ અનુકંપા. અનુકંપાવાન મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈને ન દુભવે, એટલું જ નહિ બીજો દુભાતાને પણ બચાવે. અનુકંપાવાન મનુષ્યના વર્તનને આપણે ટૂંકમાં સમજાવવા જઈએ તો आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्। પોતાને જે ક્રિયા પ્રતિકૂળ હોય તે બીજા કોઈ પ્રત્યે કદી ન આચરે એ રીતે ઓળખાવી શકાય.

તેનું આ જ્ઞાન નિકટના સ્નેહીજનો પ્રત્યે જ નહિ પરંતુ પોતાના હાથ નીચેના નોકર ચાકર આશ્રિત માણસ અને પશુપક્ષી પ્રત્યે પણ તેવું જ હોય છે. કોમળતા અને નિર્દંભતાને લીધે તેનામાં સ્નેહ અને સૌજન્ય ભર્યાં હોય છે.

પ્રેમ

પ્રેમ એ સત્યનું અહિંસાનું મિત્રતાનું જનક વર્ધક કે સહાયક જે કંઈ કહો તેવું ઉપયોગી તત્ત્વ છે. મનુષ્યને સ્વાર્થત્યાગી બનાવી સંકુચિતતાથી આગળ વધારીને વિશ્વ જેવા મહોળા ક્ષેત્રમાં મૂકવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ આ તત્ત્વ છે. દરેક વિકાસની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેમ એ એક અનુત્તર સાધન છે. અથવા પ્રેમ એ આત્માનું માપ છે. તેનો જેટલો વિકાસ અને શુદ્ધિ તેટલું જ આ મહાન, એમ કહેવામાં કશીએ અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રેમ એ એવું સુંદર તત્ત્વ છે કે જે સત્ય તરફ જ દોરે છે. પ્રેમની દૃષ્ટિમાં વિકાર કે દુર્ગુણને જરાયે સ્થાન નથી. પ્રેમ સદ્ગુણને જ આપે છે. જેને જ પ્રાણીમાત્રમાં આ તત્ત્વ છે અને તે તારથી આખા વિશ્વ સાથે વ્યક્તિનો સાંકળ સંબંધ છે. એક દંપતીનો સ્નેહ પણ જ્યારે વિશુદ્ધ થઈને શુદ્ધ પ્રેમમાં પલટે છે ત્યારે તે ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં સહકાર સાધી વિશ્વબંધુત્વના સેવામય કાર્યમાં યોજાઈને નિવૃત્તિ સાથે સમર્પણ પણ આપે છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ

સેવા પ્રેમ અને ઉપરના બીજા સદ્ગુણોની આરાધના વધુ પ્રમાણમાં થઈ શકે અને કાર્યના ભારથી થાકી ગયેલું શરીર વિરામ પામે, જીવનશોધનના પ્રશ્નો વિચારાય, મોક્ષમાર્ગના પ્રશ્નો થાય, અને આત્મસાધના સધાય એ હેતુએ ગૃહસ્થોને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમની યોજના જે પ્રાચીન યુગમાં પ્રચલિત હતી, તે ઘણી અગત્યની વસ્તુ છે. પરંતુ હાલ એ પ્રણાલિકા સાવ નષ્ટ થઈ ગઈ છે.

જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી ઢાલોની ધમાલમાં મચી રહેવું, ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારીને પહોંચી વળતા દિવસ અને રાત્રિ ચિંતામય જીવન ગાળવું અને જીવનવિકાસ સંબંધી [illegible] અંતર્ગત એક પણ વિચાર ન કરવો એ માનવજીવન માટે વધુ જોખમ છે. એટલે આ પ્રણાલિકાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવી જોઈએ.

વાનપ્રસ્થાશ્રમનું કાર્ય

આજનો વાનપ્રસ્થાશ્રમી જંગલમાં કે કોઈ નદીકિનારે એકાંતમાં જઈને ભલે ન બેસે, પરંતુ ઘેર રહેતાં છતાં અને સંપત્તિ હોવા છતાં અલિપ્ત પણ કર્મ પામે. સ્વાર્થી વ્યાપારને છોડી સમાજ હિતના કાર્યોમાં જ ધ્યાન આપે. ભજન, સ્મરણ, ચિંતન વગેરે કરે અને "હું કરું આ મેં કર્યું" એ ભાવનાને છોડી પોતાનો વ્યાવહારિક બોજો પોતાના પુત્ર કે નિકટના સગાં પર છોડી તેઓ પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થાય. આમ કરવાથી તેને પોતાના જીવનકાર્યનો પૂરો અવકાશ મળે, તેના વારસોને પોતાની જવાબદારીનું તેમના વડીલોની હાજરીમાં જ ભાન થાય, અને તેમને પણ વ્યાવહારિક અનુભવની તક સાંપડે.

ઘણી વખતે પિતાથી, વડીલ કે આગળના આશ્રિત પતિથી આખા કુટુંબની પણ જ ખોટી સ્થિતિ થઈ પડે છે, અને શક્તિ હોવા છતાં વ્યાવહારિક બોજો એકદમ શિર પર આવી પડતાં તે મૂળ જ મૂંઝાઈ જાય છે તે પરિસ્થિતિનો પણ આ પ્રવૃત્તિથી ઉકેલ આવી રહે એટલે પોતાના અને નિકટના સ્નેહીઓના હિત નિર્માણ માટે પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમની આવશ્યકતા છે.

ઉપરનાં ચાર અંગોનો અને વાનપ્રસ્થાશ્રમનો એક યા બીજી રીતે અહિંસા અને સંયમમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે ટૂંકમાં તે વિચારણા કરી. હવે ગૃહસ્થજીવનમાં સાધ્ય થઈ શકે તેવી રીતે બીજાં ચાર અંગોને પણ વિચારીએ.

સત્ય

સત્, ચિત્ અને આનંદ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે એ રીતે આપણે સત્યને આત્મસ્વરૂપ તરીકે ઓળખીએ તો પણ કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ માયામાં હોવા છતાં મનુષ્ય તે સત્યની સાધના કેમ કરી શકે તે દૃષ્ટિએ વિચારતાં વ્યવહારદર્શન સત્યને ચાર વિભાગમાં જોવાનું રહે છે

(૧) વચન સત્ય (૨) મન સત્ય અને (૩) કાય સત્ય અર્થાત્ સત્ય બોલવું સત્ય માનવું અને સત્ક્રિયાઓ કરવી

સત્યવાદી મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારમાં તે સત્યનું અને તેણે ખરી પાલન કરે. તેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કે વ્યાપાર એવા ન હોવા જોઈએ કે જેથી બીજાઓને હાનિ પહોંચે તેમ જ પોતાની સાખ ખોટી બેસે. આ એક સત્યનું સ્થૂળ અને એક સામાન્ય વ્યક્તિને પણ સુસાધ્ય સ્વરૂપ છે આમ વર્તતાં વર્તતાં તે મન, વાણી અને કર્મથી સત્યરૂપ બનવા પ્રયત્ન કરે.

જે મનુષ્ય અસત્ય બોલતો નથી પણ જેનું મન અસત્યથી ખીરડાયેલું છે તે મનુષ્ય કદી સત્ય આચરી નહિ શકે અને તેની મનસ્યન્યત્ વચસ્યન્યત્ કર્મણ્યન્યત્ મન, વચન અને કર્મ એ ત્રણેમાં ભિન્નતારૂપતા દેખાઈ આવશે. આવો માનવી સમાજમાં પોતાનું સ્થાન રાખવા માટે દંભ, વિશ્વાસઘાત એવાંએવાં છૂપાં પાપો આચરી પતિત થતો જશે આથી મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણેની એકરૂપતા એટલે કે જેવું વિચારવું તેવું જ બોલવું અને જેવું બોલવું તેવું જ કરી બતાવવું આ સાધના પ્રત્યેક જીવનમાં ઉપયોગી છે

પૂર્વકાળમાં તો સત્યની ખાતર હરિશ્ચંદ્ર જેવાઓએ અનેક દુઃખના ડુંગરાઓ સહ્યાના અને પ્રાણને સુદ્ધાં ખોવાના ભારતીય ઇતિહાસમાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે પણ આજે તો તેની ખૂબ ઊણપ છે આ ત્રુટિને પહોંચી વળવા સૌ કોઈ પ્રયાસ કરવો ઘટે એમ એ અતિ આવશ્યક છે

અસ્તેય

અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. અસ્તેયનો આ સ્થૂળ અર્થ છે પરંતુ તેનું રહસ્ય તો ઊંડું છે

સીધી રીતે ચોરી કરનાર વર્ગ કંઈ મોટા પ્રમાણમાં હોતો નથી. પરંતુ એક બતાવી બીજું આપનાર, અને ઘરાકીનું પરિણું

અમારી પાસે કિસ્સો એવા વર્ગને પૂરી આવતા કે જે આપણે જરૂર પ્રમાણે ચોરમાં બોલાવાથી લઈએ તો તે વર્ગ આ? તો ભૂલ જ થઈ ગયો છે. જનતાને જે વસ્તુ ફરી હો તે મળો એવી માનતા પણ ભૂલ દેખાઈ જ, અને એવા મનુષ્યો એટલા તો દેખાઈ ગયા છે કે હવે તેઓ ખુલ્લી રીતે કરે છે કે એમ કર્યા વિના તો આપણ ન જ ચાલે. આ કામ ખરેખર એક ચોરીનું કાર્ય છે અને તેથી રાષ્ટ્રને પણ ભૂલ ભમવું પડે છે.

બીજું આપણને નોકરો કે બીજા પાસેથી વધુ કામ લેવું પોતાના હક કરતાં વધુ લેવું એ પણ ચોરી જ ગણાય. કોઈના નામનો તેને ખ્યાલ ન હોય તેવી રીતે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર ઉપયોગ કરવો, કોઈના વિચારો લઈને પોતાના નામે ચલાવવા એ સમાજનું ધન ખાવું હોય કે ખાનો હોય તેના તરફ આદર ન રહેવું અને ન કોઈનું દેખાતી જે કર્મ ચોરી જેવું લાગે તે કર્મ કરવું, કોઈની પરવી ચીજ ચાલતી લેવી, એ બધી પણ સૂક્ષ્મ ચોરીઓ છે અને એવી સૂક્ષ્મ ચોરીઓનું પણ બહુ ભયંકર પરિણામ નીપજે છે.

અસ્તેય અને સત્યનો મૂળ પાયો સત્ય છે. જે મનુષ્ય સાચી રીતે સત્યની સાધનામાં લાગ્યો હશે તે કદી અસ્તેય દોષને નહિ જ કરે.

ત્યાગ

જૈન પરિભાષામાં તેને અપરિગ્રહ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને અપરિગ્રહનો તાત્ત્વિક અર્થ અનાસક્તિ થાય છે.

પણ મનુષ્યો અનાસક્તિને વિકૃત સ્વરૂપમાં લઈ ગયા છે અને તેથી એમ પણ કહેતાં અચકાતા નથી કે અમે બધું ભોગવતા છતાં અનાસક્ત રહી શકીએ છીએ. આ વસ્તુ થાય બરાબર છે જ્યાં સુધી ઇચ્છાઓ સહજ પરિપૂર્ણ રીતે ન ઊતરે ત્યાં સુધી કદી અનાસક્તિ આવી શકે નહિ. ભોગવતાં છતાં અનાસક્ત રહેવું એ તો અનાસક્તિની ટોચ ઉપર પહોંચેલાને જ સુલભ હોય. પણ કોઈ એવો

હોતો કરી શકે નહિ. અને એવી અપવાદિત વ્યક્તિઓ પણ અનેક જન્મોની સાધના પછી જ આવી રીતે રહી શકે છે. અનધિકારી મનુષ્યો માટે એ કંઈ રાજમાર્ગ ન ગણાય. માટે ત્યાગનું પ્રથમ અંગ સંયમ હોવું ઘટે.

સંયમના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) મનઃસંયમ (૨) વાક્‌સંયમ, અને (૩) કાયસંયમ.

દુષ્ટ માર્ગે જતા મનને રોકી સુમાર્ગે પ્રવર્તાવવું એ મનઃસંયમ છે. બીજાને દુઃખકર અસત્ય કે નિરર્થક વાણીને રોકી સત્ય પરિમિત, પ્રિય, હિતકારી અને અર્થયુક્ત વાણી બોલવી તે વાણીનો સંયમ છે. વિલાસના વ્યસનને રોકી જરૂરિયાતો ઘટાડી સંતોષી જીવન ગાળવું તે કાયસંયમ છે.

ગૃહસ્થ સાધક ધીમેધીમે આવી રીતે આ માર્ગમાં આગળ વધી શકે. તેઓમાંના કેટલાક કે જેઓ સંયમને નીરસ અને મનુષ્યજીવનને માટે વધુ નિરુપયોગી વસ્તુ માને છે અને ભોગ વિલાસ એ જ જીવનયાત્રાના વિકાસનાં સાધનો છે એમ માને છે તેઓએ પણ જો એમનો ઉદ્દેશ બરાબર નિશ્ચિત કર્યો હશે, અને સાચી રીતે જીવનવિકાસને કે જીવનરસને મહત્ત્વ આપી શક્યા હશે, તો આજે કે કાલે પોતાના માનેલાં સાધનોને બદલી સંયમની આવશ્યકતા સ્વીકારવા આકર્ષાઈ જશે. તે માટે શંકાને જરા પણ સ્થાન નથી.

પરંતુ તેઓ કેવળ વાણીદ્વારા જીવનના સાચા રસવિકાસની વાતો કરે છે પણ જેના અંતઃકરણના ઊંડાણમાં વાસનાનો કીડો [કે જેને તેઓ દેખી શક્યા નથી] ભરાઈ બેઠો છે તેઓનું ઉપરનું માનસ સંયમી હોવા છતાં તેને તે કીડો તો નીચેના માર્ગે જ લઈ જશે. અને જ્યાં સુધી તેઓ પોતાના જીવનનું ઊંડું નિરીક્ષણ કરવાનો અભ્યાસ નહિ કરે, ત્યાં સુધી તેમની વૃત્તિ સંયમની અભિમુખ નહિ બની શકે.

સંયમી મનુષ્ય જો સાચી રીતે સંયમને સમજીને આચરતો હશે તો તેનું જીવન શુષ્ક નહિ હોય, પરંતુ રસમય હશે. તે અમુક વસ્તુથી ભાગતો ફરશે. પરંતુ મને તે ન મળી તેનો તેને અસંતોષ નહિ હોય અને મેં તેનો ત્યાગ કર્યો તેનું અભિમાન પણ નહિ હોય. વળી તે કેવળ પદાર્થોમાં સંયમ રાખી સંપત્તિને એકઠી કરવા માટે ખર્ચ નહિ મારતો હોય, તેમ આળસુ કે નિરુત્સાહી પણ નહિ હોય. તે સાચો રસિક પુરુષાર્થી અને પ્રવૃત્તિશીલ હશે. આવા સંયમીનું જીવન લોકોને પ્રેરનારું હશે. અને તે સમાજનો રાષ્ટ્રનો અને વિશ્વનો હિતચિંતક પુરુષ બની રહેશે. આવા સાચા સંયમીની કોને જરૂર નહિ હોય !

બ્રહ્મચર્ય

બ્રહ્મચર્યના લાભથી તો આપણે સૌ પરિચિત છે કેવળ શરીર-સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ અને માનસિક શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તપાસતાં પણ તેની ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતા સર્વત્ર જગપ્રસિદ્ધ છે તેમ છતાં બ્રહ્મચર્યનો આરાધક વર્ગ બહુ અલ્પ દેખાય છે, અને જે બ્રહ્મચર્યના આરાધકો છે તે વર્ગમાં પણ તેના પાલન માટે સમજે તેના પ્રસંગમાં પણ નિર્ભય રીતે રહી શકે તેવો વર્ગ બહુ વિરલ જ સાંપડે છે.

પ્રાચીન કાળમાં કદાચ બ્રહ્મચર્યવિરોધક આટલું વિષમ નહિ હોય પરંતુ વર્તમાનકાળમાં તો ઉલટી સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે અને તે ભારત માટે દુર્ભાગ્યની વસ્તુ ગણાવી જોઈએ. મનુષ્યનું દુઃખી તે તરફની રુચિનું વલણ આ વસ્તુમાં કેન્દ્રિત હશે જે બહુ પરંતુ વિલાસ-ભાવના સમાજનું માનસ અધિક ખેંચનાર છે તેમ સઘળાની પરિસ્થિતિ જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે

સ્ત્રી અને પુરુષ દમ્પતિ વચ્ચે પરસ્પરની ભક્તિનો અતિરેક થયો છે એ ભોગવૃત્તિનું જીવન જોઈ આર્યભૂમિની પાવન ચેતના ઘેરાઈ ગઈ છે તેમની શૌર્ય ચેતનશક્તિ વગેરે ઘટાઈ ગયાં છે અને પુરુષની દૃષ્ટિ

પોતા તરફ વધુ એ માન એવું પૂતળીમય જીવન ઓછો માટે નિર્માણ થયું છે અને પુરુષ એટલે વિકારનું પૂતળું હોય તેમ અત્યાર છે આમાં સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ બન્નેનો હ્રાસ થયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેની માનસિક નિર્બળતાઓ એટલી તો વધી ગઈ છે કે આજે સમાજનું આ માનસ બદલવા માટે કયો માર્ગ હોવો જોઈએ તે રાષ્ટ્રની સસ્કૃતિના નિર્માતાઓને માટે એક ગહન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે બ્રહ્મચર્યના ઉન્નત અને પ્રયત્નસાધ્ય માર્ગમાં આ એક મોટું બાધક અત્યાર છે

બ્રહ્મચારીઓને

બ્રહ્મચર્યની સાધના માટે પહેલાના જમાનામાં સ્ત્રી અને પુરુષે પરસ્પર છેટા રહેવાની વાતો પર ભાર અપાતો આજે સ્થિતિ એવી આવી લાગે છે કે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને પ્રકારના ક્ષેત્રોમાં પણ સાથે ને કામ કરવાનું મોટે ભાગે આવશે એથી અરસપરસ માત્ર બીને ભાગ્યે હવે નહિ ભાગે. આને બીજી પ્રાચીન કાળના અનુભવો અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ એ બન્નેને સામે રાખી અત્યારે પ્રભાવી રીતથી જ સ્ત્રી જ સહશિક્ષણ લેતાં ભાઈબહેનો અને સહકાર્યકરો તરીકે કાર્ય કરતાં ભાઈબહેનો વચ્ચે એવા મૂઢ કિસ્સાઓ પણ બને છે, કે સાંભળી પ્રાચીન કાળના અને મધ્યયુગના વિધાનોને જ મહત્ત્વ આપવાનું મન થાય. પરંતુ આવા ધાતરના શુભ બનવે થોડાં જોખમો ખેડીને પણ આગળ ધપ્યા વિના છૂટકો નથી. એટલે માત્ર સ્વચ્છંદ નહિ તેમ માત્ર રૂઢિજન્ય બંધન નહિ તેમ વિવેકપૂર્વક ને આ પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવો. પછી અને એને ખાતર પીઢ બ્રહ્મચારી બહેનોના હાથમાં ભાઈઓનું સુકાન અને એવા ને પીઢ બ્રહ્મચારી ભાઈઓના હાથમાં બહેનોનું સુકાન સોંપવાનું મુખ્યપણે રાખી એવી નિયત નીચે મર્યાદિત સંયમ રાખી ભાઈબહેનો અરસપરસ કાર્ય કરે એવી છૂટ આપવી મધ્યસ્થ માર્ગ તરીકે ઠીક લેખાશે. હવે બ્રહ્મચારી ભાઈબહેનો તથા બ્રહ્મચર્યવ્રતી કુમારીઓનો વિચાર કરીએ.

કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારાએ સૌથી પ્રથમ જનનેંદ્રિયનો કાબૂ મેળવ્યા પછી તુરત જ કામવિકાર પર કાબૂ મેળવવો જોઈએ. [કારણ કે કેવળ કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ બ્રહ્મચર્યની પૂર્ણ સાધના ન ગણાય] કામવિકાર પર જેટલો કાબૂ આવતો જાય તેટલે જ અંશે બ્રહ્મચર્યની સાધના બનાવી જોઈએ. દૃષ્ટિ, બ્રહ્મચર્ય સ્વાદેંદ્રિય પર કાબૂ અને વિચારશુદ્ધિનો લાભ એ કામ રોકવાનાં સાધનો છે. કામવિકાર રોકવા માટે તો સતત જાગૃતિ કેળવી પડે. કામવાસનાઓ કે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેણે પોતાની શક્તિ ખીલવવા રહેવું જોઈએ. અને તે વિચારોને બાધક થઈ પડે તેવાં સ્થળો, સાહિત્ય કે સંગ છોડીને બ્રહ્મચર્યના સાત્વિક વિચારોને પોષે તેવાં વાચન, મનન અને સત્સંગ કરતાં રહેવું જોઈએ.

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય ધીમેધીમે આ માર્ગમાં સફળ બને તેમ એ ખાતર પ્રથમ પરસ્ત્રીગમન પર શાસ્ત્રકારોએ ભાર આપ્યો છે, અને સ્વસ્ત્રીમાં પણ મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રેરણા આપી છે. દૃષ્ટિવિકારને રોક્યા સિવાય મનુષ્ય માત્ર કાયાથી પરસ્ત્રીમાં બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે ખરો. પરંતુ સ્વસ્ત્રીપરત્વે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ કઠણ થઈ પડે. તે ખાતર ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ કામજન્ય ભોગના આ પ્રકારના નિયમો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાનું નથી.

આવા મર્યાદિત ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રજા સુંદર અને સૌમ્ય બનશે. અને પ્રજાના કામ પછી તેવા ગૃહસ્થ અવશ્ય બ્રહ્મચારી બની રહેશે. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી છતાં વર્તમાનને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું રહેશે. અને બ્રહ્મચર્ય વિના નિર્ગ્રંથ થયેલાની આત્મા વિકાસને પણ નથી તે અશક્ય છે એટલે સર્વ સ્થળે બ્રહ્મચર્યની મહત્તા છે એટલું જ નહિ અગત્ય ઉપયોગિતા પણ છે (બ્રહ્મચર્યના કારણોમાંનું વિશિષ્ટ વર્ણન અગાઉનાં પ્રકરણોમાં આવી ગયું છે)

બ્રહ્મચર્ય ધર્મના ઉપર જણાવેલા પાંચ અંગો (વ્રતો)ની પુષ્ટિ માટે શાસ્ત્રકાર અને ચાર વિચારતો યોજેલાં છે તે પૈકીના

ઉપદેશોનો સાર અહિંસા અને સંયમના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે, અને જે બે ખાસ આવશ્યક તત્ત્વો બાકી રહ્યાં છે તે હવે વિચારીશું.

ચિંતન

વિચારશક્તિની સુંદર ખીલવણીને ચિંતન કહેવામાં આવે છે. આ ચિંતનશક્તિની મનુષ્યને જીવનવિકાસમાં પગલે પગલે આવશ્યકતા છે. જ્યાં મનુષ્યજાતિનો મોટો વર્ગ પોતાનું માનસ હોવા છતાં આ શક્તિથી વંચિત રહે છે. આ બાબત બધાં દુઃખોનું કારણ છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી. સારાસારના વિચારના અભાવે મનુષ્ય ભમે અને ભમીને ભૂલી જાય છે. તેની વિવેકશક્તિ બુઠ્ઠી બની જાય છે, અને આ રીતે તેની મનુષ્યજીવનની યાત્રા નિષ્ફળ નીવડે છે.

ચિંતન એટલે શું ?

કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં પહેલાં અને પછી તત્સંબંધી ખૂબ વિચાર આવે અને તેમાં આવેગ, રૂઢિ કે બીજા [illegible] ન ભળેલા હોય અને વિવેકશક્તિદ્વારા તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય નીકળે તેનું જ નામ ચિંતન.

આવું ચિંતન કરવાની મનુષ્યે હંમેશા ટેવ પાડવી જોઈએ. અને એ ચિંતનના પરિણામે જે ભાવના સ્ફુરે તેને ઉપાસિત અને વ્યવસ્થિત કરી જીવનમાં કામ કરવાથી મનુષ્યના જીવનની પાંખ પણ ઉગતી થઈ જાય છે, અને જે નિરર્થક પ્રવૃત્તિની પાછળ આજે તેમના સમય અને શક્તિ વેડફાઈ રહ્યાં છે તેમાંથી તે ધીમેધીમે બચતો જાય છે.

અધ્યયન એ ચિન્તનનું પ્રેરણાજનક કારણ છે. પણ તે વાચન ભારરૂપે ઉત્તેજના કરે તેવી રીતે ન પરિણમે તેનું લક્ષ રાખવું પડે. એટલે વસ્તુની પાછળ સ્થિરબુદ્ધિથી વિચાર કરવો અને તેનું ફળ સ્પષ્ટપણે તારવવું તે ચિન્તનશક્તિનું કાર્ય. આનો લાભ જેઓ અને જેઓ લે તે તો સ્વાનુભવથી જ જાણી શકાય. જીવન માટે અન્ન,

જળ અને વાયુની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ આત્માના આત્મવિકાસ માટે ચિન્તનની છે એટલે ફુરસદ નથી એમ માની તે તરફ કોઈ બેદરકાર ન રહે.

ચિંતા

ચિન્તાથી ચતુરાઈ ઘટે, ઘટે રૂપ બળ જ્ઞાન
ચિન્તા બડી અભાગણી, ચિન્તા ચિતા સમાન.

આ વાત તો સૌ કોઈ જાણે છે છતાંય મનુષ્યજાતના આયુષ્યને પગલેપગલે તેનાં દર્શન થયાં જ કરે છે. ચિન્તા એ એક એવો વ્યાધિ છે કે જે વિશ્વમાં મહાન ભાગ ભજવે છે.

ચિન્તાની ઉત્પત્તિ પ્રાયઃ શક્તિ ઉપરાંતના વ્યાપાર અને આર્થિક બોજાથી થાય છે અને જેમજેમ તે બોજો વધતો જાય છે તેમતેમ ચિન્તાનું વિરાટ રૂપ ફેલાય છે. નિર્બળ મનના માણસો પર જ ચિન્તાની સવારી બહુ પ્રભાવપૂર્ણ થાય છે.

ચિન્તાની નિવૃત્તિનો ઉપાય એ છે કે મનુષ્યે બહુ બહુ લાંબા ભવિષ્યના વિચારો ન કરતાં વર્તમાન શક્તિ જોઈને કે આવી પડેલી આપત્તિ તો ટૂંક સમયમાં આવી પડનારી પરિસ્થિતિનો જ માત્ર વિચાર કરવો જોઈએ. પુરુષાર્થ કર્યા સાચી રીતે વર્તન આચરવા છતાં આકસ્મિક કોઈ વિપત્તિ આવી પડે તો તેને પ્રારબ્ધજન્ય માની લઈ બીજા પુરુષાર્થને મુખ્ય બનાવવા માટે ઉત્સાહિત બનવું જોઈએ. પ્રેમનો વિયોગ, અનિષ્ટનો સંયોગ, રોગ કે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ નિરાશ અને નિરુત્સાહ ન થતાં આત્મશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી પ્રયત્નશીલ બની રહેવું જોઈએ. આમ કરવાથી ચિન્તાની અસર તન પર થશે નહિ અને થશે તો પણ લાંબો સમય રહેશે નહિ.

જે મનુષ્યને માનસિક શક્તિ અને આત્મિક શક્તિ પર વિશ્વાસ છે તે મનુષ્યને રોગ, ચિન્તા, આલસ્ય, વ્યાધિ વગેરે શત્રુઓ પરાસ્ત કરી શકતા નહિ. એટલે ચિત્તશક્તિથી આ શક્તિઓના વિકાસ માટે

આ પ્રકારનો યત્ન કરવો એ સ્વરૂપ જાણવાની દૃષ્ટિએ પણ વધુ સલામતીભર્યો માર્ગ છે

વિકાસની સીડી

ધર્મનાં એ પાંચ અંગોના પાલનથી આધ્યાત્મિક વિકાસ શી રીતે થાય છે તેવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક હોવાથી વિકાસ સંબંધી જિજ્ઞાસા કરી લેવી અહીં ઉપયોગી થશે.

જૈન પરિભાષા પ્રમાણે કર્મથી અને વેદપરિભાષા પ્રમાણે માયાથી જે ચૈતન્ય વિકૃત થયું છે અને સુખ અને આનંદ એ એનો નિજ સ્વભાવ હોવા છતાં દુઃખ અને ખેદનો સહજ સહજ પ્રસંગોમાં તેને અનુભવ થાય છે, તેના કારણભૂત જૈનદર્શનમાં ચાર કષાયો અને વેદધર્મમાં કામાદિ ષડ્રિપુઓ ગણવામાં આવે છે એ રિપુઓ જ સુખ શાંતિના પ્રતિબંધક અને દુઃખ અને ખેદજનક છે

આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે તેઓ પોતે જ આત્મવિકાસના રોધક છે વિકાસનાં રોધક કારણો નીકળી જતાં પછી વિકાસ થવો એ સરળ છે એટલું જ નહિ બલ્કે સ્વાભાવિક છે આથી તે રોધક કારણોને હઠાવવાથી વિકાસ થાય છે એમ આપણે માની લઈએ, અને તેમ માનવામાં ઘણાં સબળ કારણો આપણી સામે અને અનુભવમાં પણ છે

એક મનુષ્ય ઝૂંપડામાં પણ મહેલ જેવું સુખ અનુભવે છે ઉત્કર્ષમાં પણ નિર્મમત્વ જાળવે છે શૂળ ભોંકાવામાં પણ સ્પર્શ જુએ છે વૈભવના ત્યાગમાં પણ આનંદ લૂંટે છે આનું કારણ કોઈ ચમત્કાર નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક વિકાસ એ જ તેનું મુખ્ય કારણ છે

આ આધ્યાત્મિક વિકાસ એ ષડ્રિપુઓનું જેટલા પ્રમાણમાં વધુ ઓછાપણું તેટલા પ્રમાણમાં વધુ હોઈ શકે. અને તે ષડ્રિપુઓનું ઓછાપણું હોવું અહિંસાદિ પાંચ સાધનો દ્વારા થઈ શકે

છે. માટે જ તે અંગોને સામાન્યોએ ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું. અને ધર્મના અંગોને ભિન્નભિન્ન લોકમાનસને લઈ ભિન્નભિન્ન પ્રકાર ધર્મોપદેશકોએ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું. આ ક્રિયા માટે આપેલાં ભિન્ન એ જેના સાંપ્રદાયિક વિધિ છે. ધર્મનાં અંગો નથી. પણ બધાં ધર્મ સંસ્થાપકોનું ધ્યેય તો ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે આત્મવિકાસનું છે અને આત્મવિકાસની અંતિમ સ્થિતિ એ જ મોક્ષ, મુક્તિ કે નિર્વા સ્થિતિ છે.

આટલું સમજી સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓને છોડી ધર્મના મુખ્ય અં પર લક્ષ રાખી આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ સૌને માટે ઉપયુક્ત અને અભીષ્ટ છે.

એ માર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક આગળ વધતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ નિરાસક્તિ (નિષ્કામની ભાવના) યોગની સાધના સહજ થતી જા તો એ ગૃહસ્થ પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં ક્રમપૂર્વક આગળ વધતો જાય. આ આખી પ્રવૃત્તિને કર્મયોગ અથવા કર્મમાર્ગ તરી ઓળખાવી શકાય.

વિકાસમાર્ગમાં કર્મમાર્ગ સિવાયના ભક્તિમાર્ગ અને યોગમાર્ગ એ નામના બીજા પણ બે માર્ગો છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી ઉપર કામનું અને વ્યવસાયો તે માર્ગની એકાંત અને સંપૂર્ણ સાધના થ સહજ થાય નથી. એવા ગૃહસ્થોને માટે આટલું જ ઠીક !

॥ ૐ શાંતિ ॥